

Kjøpstaden på Veøya

Middelalderbyen som forsvant

Vitark-redaksjonen:

Terje Brattli (redaktør)
Ole Risbøl
Ellen Grav
Bente Phillipsen

Tidligere publikasjoner:

Vitark 1 Sverre Marstrander og Kalle Sognnes
Trøndelags jordbruksristninger

Vitark 2 Lars F. Stenvik (red.)
Skei – et maktsenter fram fra skyggen

Vitark 3 Aud Beverfjord (red.)
Midtnordisk arkeologisymposium

Vitark 4 Endre Elvestad m.fl.
Kulturminner i ferskvann

Vitark 5 Nina Nikolaevna Gurina og Anne Stalsberg (ed.)
The Petroglyphs at Čalmn-Varré on the Kola Peninsula

Vitark 6 Terje Brattli (red.)
Det 10. nordiske bronsealdersymposium

Vitark 7 Terje Brattli (ed.)
The 58th International Sachsensymposium

Vitark 8 Geir Grønnesby (red.)
Graver i veien - arkeologiske undersøkelser E6 Steinkjer

Vitark 9 Jon Anders Risvaag, Ragnhild Berge og Terje Brattli (red.)
Inn i fortida - ut i verden - i museet!

Vitark 10 Knut Paasche og Terje Brattli (red.)
1537 - det vanskelige skillet.

Vitark 11 Ragnhild Berge og Merete Moe Henriksen (red.)
Arkeologi og kulturhistorie fra norskekysten til Østersjøen

Kjøpstaden på Veøya

Middelalderbyen som forsvant

K. Dahle, A. Nytnun, M. Langnes og B. Rundberget (red.)

© NTNU Vitenskapsmuseet, Institutt for arkeologi og kulturhistorie og
MUSEUMSFORLAGET Trondheim 2024
ISBN 9788283051636
ISSN 1501-6099

Grafisk formgivning Type-it AS

Omslagsdesign Type-it AS

Omslagsillustrasjon Dronefoto av Vegøya. Kjernen i middelalderens kjøpstad lå i områdene ned mot Sørvågen, til venstre for kirka og prestegården. Foto: Johnny Bratseth, Romsdalsmuseets fotoarkiv.

Forlagsredaktør laila.andreassen@museumsforlaget.no

Papir 115 g Galerie art silk

Boka er satt med Adobe Garamond Pro 11,7/14 pkt

Trykk og innbinding LOS Digital AS

Museumsforlaget
Kjøpmannsgata 23
NO-7013 Trondheim

telefon [47] 47 47 87 47
post@museumsforlaget.no
www.museumsforlaget.no

Denne boka er beskyttet av lov om opphavsrett til åndsverk, og avtaler om kopiering inngått med Kopinor. Ta kontakt med forlaget om du ønsker å gjengi deler av boka, i medieavhengig form.

Henvendelser om denne boka kan rettes til NTNU Vitenskapsmuseet, Institutt for arkeologi og kulturhistorie, 7491 Trondheim

Innhold

Innledning

Kristoffer Dahle, Mads Langnes, Arve Nytun og Bernt Rundberget 7

Raumernes Ve

Veøya i lokal og nasjonal historieskriving ca. 1780-1950

Morten Øveraas 10

Fra Veøy og Borgund til Bergen

Asbjørn E. Herteig og den moderne middelalderarkeologiens fødsel

Gitte Hansen 24

Gjensyn med Veøya

Revurderinger i lys av nye geofysiske undersøkelser og strandlinjeberegninger

Brit Solli 38

Ad fontes!

Bygningar og busetnad på Veøya i skriftlege kjelder frå mellomalderen og tidleg nytid

Mads Langnes 52

Their smaar koupstader – omfang, struktur og oppkomst

Nye arkeologiske og geofysiske undersøkelser på Veøya

Kristoffer Dahle og Arne Anderson Stamnes 68

Den middelalderske dyrkingen på Veøya

Etablering, organisering og utbytte fra den bynære åkerdriften ca. 900-1400 e.Kr.

Julian P. Cadamarteri 86

Bakgrunn for opphavet til Veøy som kjøpstad

Bjørn Ringstad 100

MT AVE EIY ORC – mynten i veøyingenens by?

Linn Eikje Ramberg 118

Veøya sett fra sjøbunnen

En historie om maritimarkeologi og metafysikk – og litt om reinfangst i høyfjellet

David Berg Tuddenham 134

Smjør – fra buðdeigja til byjar-monnum

Urbanisering og utmarkseksponasjon i vikingtid og middelalder

Kristoffer Dahle og David Hill 150

Malm og jern – fra myr til marked

Kristoffer Dahle, Ole F. Nordland og Arne Jouttijärvi 168

Forfattere

Julian Cadamarteri, Norsk institutt for Kulturminneforskning. julian.cadamarteri@niku.no

Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune / NTNU Vitenskapsmuseet.

kristoffer.dahle@mrfylke.no

Gitte Hansen, Avdeling for kulturhistorie Universitetsmuseet i Bergen, Universitetet i Bergen.

gitte.hansen@uib.no

David Hill, Norsk institutt for Kulturminneforskning. david.hill@niku.no

Arne Jouttijärvi, Heimdal Archaeometry. heimdal@archaeometry.dk

Mads Langnes, Romsdalsmuseet. mads@romsdalsmuseet.no

Ole Nordland, UCL / NTNU Vitenskapsmuseet. ole.nordland.14@ucl.ac.uk

Linn Eikje Ramberg, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. linn.l.ramberg@uis.no

Bjørn Ringstad, Møre og Romsdal fylkeskommune (pensjonert). bjornringstad55@gmail.com

Brit Solli, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. brit.solli@khm.uio.no

Arne Anderson Stamnes, NTNU Vitenskapsmuseet. arne.stamnes@ntnu.no

David Berg Tuddenham, Trøndelag fylkeskommune. davtu@trondelagfylke.no

Morten Øveraas, Romsdalsmuseet. morten@romsdalsmuseet.no

Innledning

Kristoffer Dahle, Mads Langnes, Arve Nytnun og Bernt Rundberget (red.)

Veøya ligger i dag som en liten perle i Romsdalsfjorden – uforstyrret, grønn og frodig og omgitt av høye fjell og gamle bygdelag på alle kanter. Den sentrale plasseringen i forhold til ferdselen på fjorden er nok en viktig nøkkel for å forstå hvorfor det ble etablert en kjøpstad her i løpet av vikingtid og tidlig middelalder. Første gangen vi hører om Veøya, er i sagaen om Håkon Herdebrei, som beskriver hendelser som skal ha funnet sted i 1162. Her blir Veøy omtalt som en *kaupboenum* (kjøpstad) og folkene som hadde tilhold der, som *byjar-monnum* (bymenn). Funn av fysiske levninger tyder imidlertid på at denne urbaniseringen startet så tidlig som på 900- eller 1000-tallet.

Fra 1500-tallet av var en *kjøpstad* et sted med spesielle privilegier i handelen. Den opprinnelige betydningen var nok litt mindre presis, sannsynligvis en av flere betegnelser på en by, et handelssted eller en markeds plass, men allerede i en retterbot fra 1384 hører vi om at Veøy som en av flere *smaar koupstader* hadde spesielle rettigheter i handelen. Bøndene i Romsdal blir med dette pålagt å gjøre handelen sin på Veøya, slik de hadde gjort før.

I motsetning til mange av de andre byene i denne perioden forsvinner kjøpstaden på Veøya i senmiddelalderen. Bakgrunnen for dette er kanskje vel så gåtefull som spørsmålet om opphav og fremvekst. Konsekvensen av denne øde-leggingen er likevel at både landskapet og det arkeologiske materialet fra denne tidlige bydannelsen er godt bevart, og Veøya utgjør dermed en viktig kilde til å forstå og formidle de tidlige urbaniseringsprosessene i det som må sies å være en svært viktig periode i norsk historie.

I forbindelse med etableringen av Kystpilegrimsleden ble Veøya valgt ut som ett av nøkkelpunktene i Møre

og Romsdal. Satsingen på Veøya ble videreført i verdiskapingsprosjektet *Ein bit av historia*, sammen med Borgund på Sunnmøre og Edøy og Kuli på Nordmøre. Dette prosjektet har vært ledet av Møre og Romsdal fylkeskommune, i nært samarbeid med kommuner, regionmuseer og universitetssektoren. For Veøyas del gjelder dette særlig Romsdalsmuseet, som til daglig forvalter og formidler Veøya, og NTNU Vitenskapsmuseet som landsdelsmuseum. I 2019 gjennomførte Vitenskapsmuseet og fylkeskommunen i fellesskap en ny arkeologisk og geofysisk kartlegging på Veøya.

Satsingen de siste årene har ledet til styrket formidling av kjøpstaden, både ute på øya, digitalt på nett og inne på Romsdalsmuseet. Basert på nye arkeologiske og geofysiske undersøkelser har firmaet Tidvis A/S utarbeidet en 3D-modell av hvordan det kan ha sett ut på Veøya i en tidlig fase av urbaniseringsprosessen.

Som et ledd i satsingen og kunnskapsinnhentingen til disse digitale modellene ble det arrangert flere forskningsseminarer i 2019. Det første ble avholdt på Smøla i mars 2019 og handlet særlig om Kulisteinen, mens det i september samme år ble arrangert et kjøpstadseminar om de to andre nøkkelpunktene i fylket – Veøy og Borgund. Boka *Kulisteinen – grensemerke i tid og rom* ble publisert i 2021, mens denne VITARK-publikasjonen er en oppfølging av kjøpstadseminaret. Ettersom mange av de nye resultatene fra Borgundkaupangen blir publisert senere og i forbindelse med forskningsprosjektet *Borgund Kaupang Project*, i regi av Universitetsmuseet i Bergen, er det Veøya som er i fokus her. Bokprosjektet har vært et samarbeid mellom Møre og Romsdal fylkeskommune, NTNU Vitenskapsmuseet og Romsdalsmuseet, og alle tre partene har vært representert i redaksjonen.

Publikasjonen består i hovedsak av fagfelleverderte, vitenskapelige artikler og er delt inn i fire deler, etter ulike tema.

Den første delen tar for seg forskningshistorien. Morten Øveraas tar oss med tilbake til 1700-tallet og frem til starten av 1900-tallet. Han studerer hvordan Veøya blir omtalt i lokal og nasjonal historieskriving, og hvordan denne ble påvirket av faglige, politiske og kulturelle tendenser i samtiden. Gitte Hansen går nærmere inn i Asbjørn Herteigs arbeid på Veøya på 1950-tallet, og ser dette i forhold til utgravningene på Bryggen, i Borgund og de andre store prosjektene han hadde ansvar for. Til slutt gir Brit Solli oss noen tilbakeblikk på de siste tiårene, og ser på de nye undersøkelsene i lys av sitt eget feltarbeid mellom 1990 og 2011.

Den andre delen dreier seg om de fysiske sporene på Veøya og hvordan kjøpstaden kan ha sett ut til ulike tider. Mads Langnes tar utgangspunkt i hva de skriftlige kildene kan si om bebyggelsen, og stiller spørsmål om hvor langt unna kjøpstaden lå i minnet til de første historieskriverne på 1600- og 1700-tallet. Kristoffer Dahle og Arne Anderson Stamnes bygger vidare på de arkeologiske og geofysiske undersøkelsene i 2019, og mener blant annet å ha funnet spor som kan knyttes til den historisk kjente kongsgården på Veøya. Julian Cadamarteri tar med utgangspunkt i pollenanalyser for seg jordbruksutviklingen på Veøya, og ser denne i forhold til byveksten.

Den tredje delen fokuserer på hvilken rolle Veøya hadde i maktlandskapet i Romsdal i vikingtid og middelalder. Bjørn Ringstad undersøker fremveksten av kjøpstaden på Veøya med utgangspunkt i omkringlig-

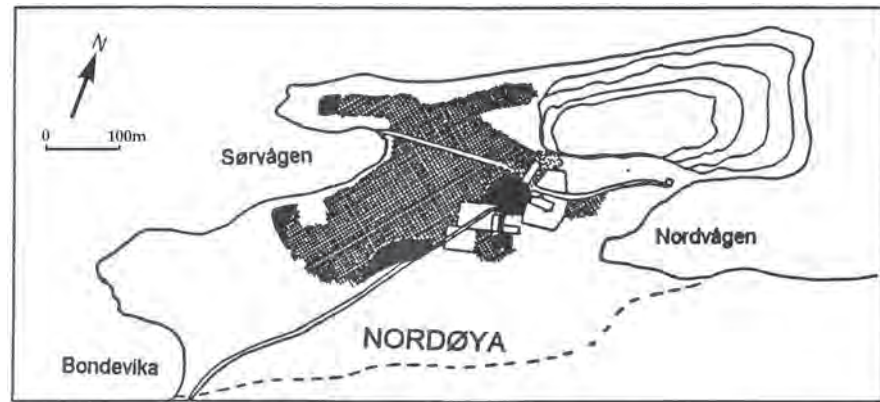
gende bebyggelse på fastlandet, og argumenterer for at den tidlige kongemakten kan ha hatt lokale allierte på gården Nesje på fastlandet. Linn Eikje Ramberg tar for seg Veøy-brakteatene og diskuterer om det også kan ha funnet sted utmynting på Veøya i middelalderen.

Den fjerde og siste delen plasserer Veøya inn i en større sammenheng, og ser hvordan kjøpstaden kan ha gått inn i ulike nettverk. David Tuddenham benytter seg av aktør-nettverksteori, og tar oss med på en maritimarkeologisk roadtrip hvor han stiller spørsmål om grensegangene innenfor fagfeltet, trekker linjer mellom Veøya og fangst i høyfjellet, og argumenterer for at «alt henger sammen med alt». Kristoffer Dahle og David Hill tar for seg smør som et nærmest usynlig produkt i det arkeologiske materialet, og argumenterer for at fremveksten av Veøy som kongsgård og kjøpstad også kan ha bidratt til en ekspansjon i seterbruket i byens omland i vikingtid og tidlig middelalder. Jern er et annet viktig produkt, noe vi blant annet ser ut fra det store smieområdet på Veøya. Kristoffer Dahle, Ole Nordland og Arne Jouttijärvi argumenterer på bakgrunn av metallurgiske analyser for at det meste av dette jernet kommer fra myrene rundt Romsdalsfjorden.

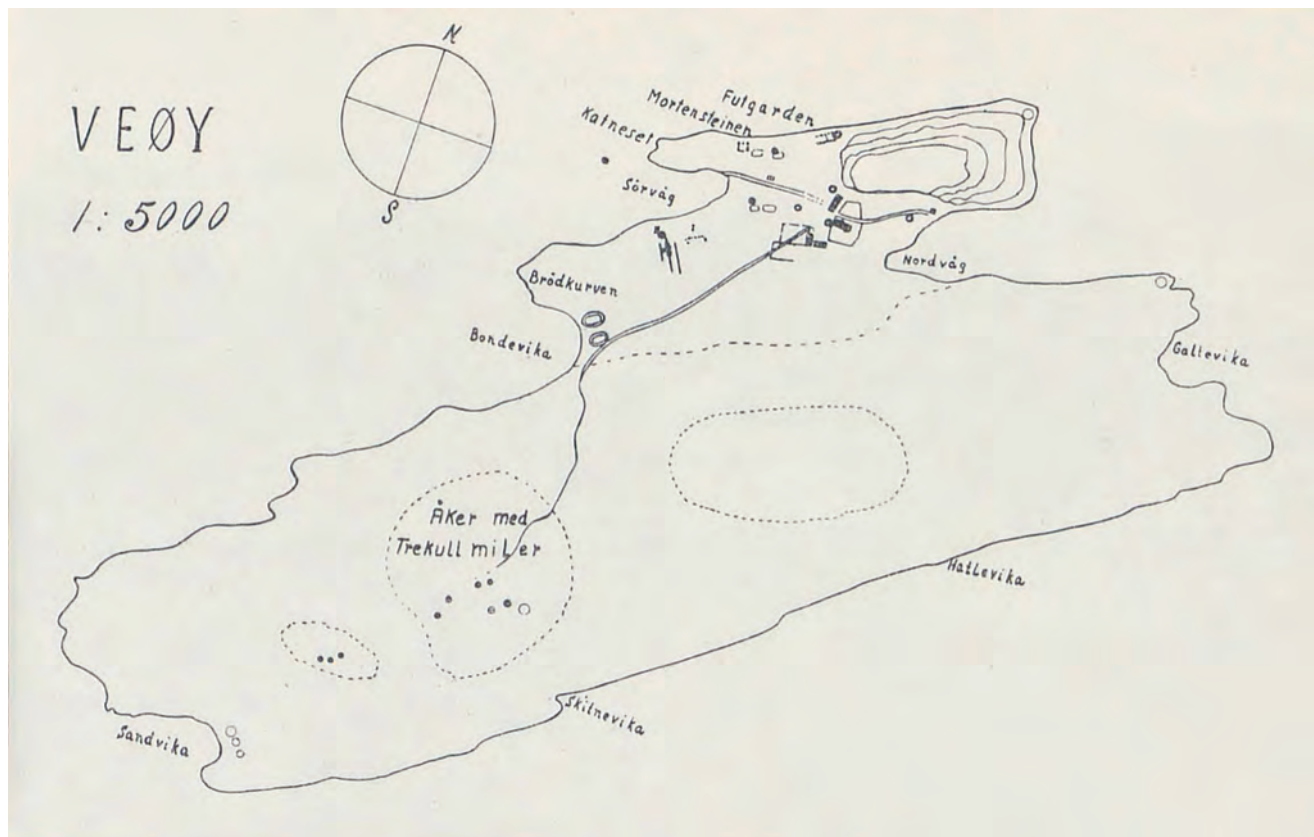
Vi vil til slutt takke Møre og Romsdal fylkeskommune for økonomisk støtte, både til kjøpstadseminaret og for publikasjonen. De to andre samarbeidspartene har også investert mye tid og ressurser i prosjektet. Sist, men ikke minst vil vi takke alle forfatterne for å ha brukt både forskningstid og fritid på arbeidet med artiklene.

God lesning!

Figur 1. Kjøpstaden på Vøya med svartjordsområdet slik det har vært kartlagt av Asbjørn Herteig (skravert) og Brit Solli (svart).

Figur 2. Kart over undersøkelsene til Asbjørn Herteig på 1950-tallet.

Raumernes Ve

Veøya i lokal og nasjonal
historieskriving ca. 1780-1950

Morten Øveraas

ABSTRACT

This paper discusses narratives of ancient and medieval Veøya in modern historiography. From and including 18th century writings, Veøya was briefly mentioned as a regional political and religious centre of pre-modern Norway. Within the local-historical movement in early 20th-century, Veøya was given a prominent position. Several elements in established narratives were elaborated: The island was considered as a religious, cultural, and political centre for a powerful Germanic tribe that eventually got assimilated into the emerging mediaeval Norwegian kingdom. In this narrative, Veøya and Romsdal had substantial national importance in contemporary nation building and local identity formation.

Innleiing

Denne artikkelen tar for seg korleis Veøya vart skildra i lokal og nasjonal historieskriving. Såleis vil denne granskninga bidra til å utdjupe kunnskapen om konstruksjon og formidling av ulike *narrativ* der øya figurerte – eit perspektiv først nytta av Brit Solli (1996) i den arkeologiske avhandlinga hennar. Hovudfokuset ligg på første halvdel av 1900-talet, men tekstar frå 1700- og 1800-talet er også tatt med. Gjennom heile granskingsperioden var Noreg prega av nasjonsbygging, noko som påverka rikshistoriske så vel som lokal- og regionalhistoriske perspektiv. I same perioden vart historiefaget profesjonalisert, og det vart, etter kvart, brei tilslutning til lokal- og regionalhistorisk aktivitet. Som historikar Ola Svein Stugu (1997:131) har påpeikt, både var og er lokalhistorisk praksis prega av spenningar mellom «desinteressert vitskapleg interesse» og ulike behov for «identitetsoppbygging» og «forsvar» for lokalsamfunnet overfor «trugslar». Slike spenningar er også gjeldande i historieskriving med nasjonen som ramme; slik aktivitet kan vere meir eller mindre vitskapleg og/eller identitetsbyggjande.

På denne bakgrunnen skal eg granske korleis Veøya har vorte framstilt i historieskriving, og vurdere om denne ber preg av faglege, politiske og kulturelle tendensar i samtida. Det er såleis ikkje snakk om å avgjere i kva grad desse framstillingane var empirisk korrekte.

Målsettinga er å sjå kva sider og aspekt ved fortida som vart gjevne merksemd, metodiske og teoretiske val som bør sjåast i lys av kontekstane som teksten vart skapt i. For å undersøke denne problemstillinga vurderer eg korleis Veøya vart framstilt i høvesvis rikshistoriske og lokalhistoriske verk. Nokre topografiske og arkeologiske tekstar får også plass. Som teoretisk analysereiskap nyttar eg nasjonalismeforskaren Anthony D. Smith sin typologi over etniske fellesskap og nasjonale mytar.

Etniske fellesskap og nasjonale mytar

Smith (1988:32) definerte etniske fellesskap som ei namngjeve gruppe menneske med felles opphavsmyte, historie og kultur. Grappa assosierer seg med eit spesifikt territorium og er prega av intern solidaritet. Etniske kulturar er såleis potensielt eit grunnlag for å danne nasjonale fellesskap. I prosessar frå etnisk til nasjonalt fellesskap framheva Smith (1988:191) korleis nasjonale mytar om fellesskapet sitt opphav og «gullaldrar» vart brukte i nasjonsbyggjande praksis. Med dette hevda Smith at moderne nasjonsbyggjarar og nasjonalistar tok i bruk meir eller mindre historisk korrekte symbol og hendingar for å konstruere eit nytt fellesskap, ein

nasjon. Slik forstått er det både empirisk funderte og konstruerte aspekt ved nasjonsbyggingsprosessar.

I denne granskninga vil eg framheve slike prosessar i og med historieskriving. Eg vil framheve ulike moment ved hjelp av Smith (1988:192) sin åttedelte typologi over nasjonale mytar: 1) tidspunktet for fellesskapet sitt opphav; 2) staden for opphavet; 3) ætt og avstamming; 4) kor fellesskapet migrerte; 5) korleis fellesskapet vart fritt; 6) korleis fellesskapet fekk ein stor og heroisk gullalder; 7) ein myte om korleis fellesskapet hadde forfalle; 8) korleis fellesskapet sin tidlegare stordom skal atterreisast. Ut frå dette skjemaet kan vi skimte eit syklisk narrativ: frå stordom til forfall, mobilisering og ny stordom. Typologien fokuserer på etnisitetar, noko som gjev han overføringsverdi til grupper og fellesskap på både nasjonalt og regionalt-lokalt nivå. Som vi skal sjå nedanfor, er begge desse nivåa aktualiserte i historiografien om Veøya.

Rikshistorikarane: Veøya i noregssoga

Korleis har Veøya vorte framstilt i rikshistoriske verk? Som poengtert av historikar Kåre Lunden (1995:15) var vurderingar av tilhøvet mellom Noreg i mellomalderen og Noreg i moderne tid eit dominerande tema i historieskriving frå 1700-talet og inn på 1900-talet. Dette gav seg uttrykk hjå intellektuelle som Ludvig Holberg og Gerhard Schøning (Lunden 1995:29–31). Desse trekte fram Romsdal og Veøya i historiske og topografiske framstillingar. Førstnemnde var, via Nikolay Jonges omarbeidde Holberg-geografi, inne på myta om korleis Romsdal hadde fått namnet sitt etter ein mann kalla Raum, og at fylket vart underlagt Harald Hårfagre si rikssamling (Jonge 1779:402). Såleis var Romsdal forstått som ei politisk eining med ein mytisk stamfar, som deretter vart underlagd det norske mellomalderriket. Schøning slo fast at det i heidensk tid måtte ha stått eit tempel på Veøya: «uden Tvil et *Fylkis Tempel*, der har været tilfælles for heele Romsdal eller *Romsdals-Fylke*» (Schøning 1778:96. Kursiv i original). Både Veøya og Romsdal var dermed nemneverdige bitar av det nasjonale biletet – tolkingar som var i tråd med den intellektuelle tendensen i samtida. Som påpeikt av Solli (1996:59), og som vi skal sjå nedanfor, finn ein att Schøning sin omtale i seinare narrativ om Veøya. Dette var tilfellet eit par generasjonar seinare, då akademikarar drøfta spørsmål knytte til innvandringa og busettinga av Noreg. Teoriane som var lagde fram om dette, trekte gjerne på tekstar frå den gresk-romerske antikken, slik som Tacitus sitt verk

om germanarane, Pytheas' reiseskildring til det mystiske Thule, og Jordanes' bok om gotarane skriven i folkevandringstida.

Parallelt med lingvistikken og historiografien utvikla arkeologien seg som fag. Innan dette feltet vart Veøya først omtalt av Nicolay Nicolaysen og Bendix Bendixen (Stamnes og Dahle 2021:17). Desse publiserte omfattande framstillingar der funna frå øya og Romsdalen var inkluderte i grundige rapportar. I liten grad vart materialet sett inn i overordna narrativ, for som Bendixen (1878:173) slo fast, var det tale om «antikvariske undersøkelser». Like fullt fanst det små kontekstuelle innslag, slik som merknader om at Veøykyrkja var «fylkeskirke for Romsdøla fylket» (Nicolaysen 1862–1866:542). Dei hadde såleis først og fremst ei målsetting om å presentere ei arkeologisk-vitskapleg framstilling av Veøya, ikkje å sette øya eller funna inn i breiare historiografiske skildringar. Faggrensene var tydelege. Annleis var det med dei leiande norske historikarane som arbeidde på 1800-talet.

Historieprofessorane Rudolf Keyser og Peter Andreas Munch – nestorane i den såkalla *norske historiske skulen* – tok fatt på innvandringsspørsmålet med ei målsetting om å vise fram norsk eigenart (Lunden 1995:34–35). Ifølgje Keyser hadde norrøne stammer vandra til Noreg frå nord og aust. Dette skilde nordmenn frå germanske stammer som svenskar, danskar og tyskarar, som kom til landområda sine frå sør. Munch stilte seg bak denne teorien og vurderte norsk nasjonalitet i oldtida. I lys av dette hadde professorane fleire ting å seie om tilhøva i Romsdal. Keyser (1868:45) hevda at både «Raumarike» og «Raumsdal» hadde namnet sitt «efter en Raum». I liknande baner meinte Munch (1852:74. Kursiv i original) at det var slektskap mellom Romsdal og Romerike, nemleg «at det er een Folke-Afdeling, eller de saakaldte *Raumer*, der har befolket dem begge». Med andre ord var språkvitskapen ei kjelde til den fjerne fortida. Munch (1849:47) slo fast at det om Veøya var «ej meget at sige», men han la likevel til at her var kongsgard, og at kyrkja moglegvis var ei «Fylkeskirke» som «rimeligviis stod i det gamle Fylkestempels Plads». Øya var såleis av politisk-religiøs betydning både før og etter at kongedømmet var etablert, samstundes som Romsdal var eit distinkt område med stamfar og politisk administrasjon forut for rikssamlinga.

I større grad enn tidlegare historikarar freista «den historiske skulen» å underbyggje teoriane sine med arkeologi og filologi (Lunden 1995:35), og dette farga vurderingane av Veøya og Romsdal. Teoriane til Keyser og Munch vart kritiserte, noko som på 1860-talet

gav seg utslag i «oppgjæret» mot teorien om innvandring frå nord (Dahl 1959:85). Keyser og Munch sine ambisjonar vart både vidareførte og utfordra i seinare nasjonsbyggjande historieskriving, særleg i skriftene til historikaren Johan Ernst Sars. Sistnemnde nyanserte Munch ved å vise til nyare lingvistiske oppdagingar. Det hadde nemleg vorte påvist runeinnskrifter som beviste at germanske stammer, som Munch avgrensa til Danmark og Sør-Skandinavia, hadde gjort seg gjeldande langt mot nord i Noreg. Runer frå Romsdal var eitt av prova på dette, påpeikte Sars (1877:72–73). Med god grunn har Sars sine syntetiserande historieverk vorte tolka som døme på konstruksjon av nasjonal mytologi, der nasjonen hadde forfalle frå ein gullalder og måtte finne tilbake til denne (Jenssen 2000:127). Runer frå Romsdal fekk såleis nasjonal betydning, og gav Romsdal status som eit gammalt germansk territorium.

Det er såleis ikkje overraskande at Romsdal trekte til seg merksemd frå fleire framstående fagfolk utover 1900-talet. For det første var innvandringsteoriane stadig av interesse. Det fanst nemleg diametralt ulike teoriar om kva retning det norske landnåmet hadde tatt, godt samanfatta av etnografen Andreas Martin Hansen (1904:39): «nordenfra, som Munch mente, fra Raumadal til Raumarike, eller søndenfra, som Norsagnet mente». Uavhengig av kva som var «korrekt» retning, ser vi at Romsdal vart framstilt som eit slags vegkryss for migrasjonen. Slike narrativ gav kontekst til arkeologiske og historiske granskingar av Romsdal, og dermed det religiøs-politiske sentrumet ute på Veøya.

Romsdalske runer vart trekte fram av ein av Sars sine intellektuelle arvtakarar, historikaren Halvdan Koht. Sistnemnde var (saman med kollega Edvard Bull) eksponent for materialistisk og kjeldekritisk historieforståing i første halvdel av det tjuande hundreåret (Dahl 1959:231, 234, 239). I ein artikkel om politiske tilhøve i førhistorisk tid vurderte Koht runene som var rissa inn på ein berghammar ved Veblungsnes i Romsdal. Dette meinte han stamma frå ein jarl og krigshøvding som levde på 600-talet etter Kristus (Koht 1921:9). I same andedrag sådde Koht (1921:10) sterk tvil om det var «romsdølar» som vart omtalte av Jordanes, noko som indikerer av det var «nokon» som hadde ei slik tolking.

Snart følgde fleire fagfolk linja til Koht. Arkeologen Anton Wilhelm Brøgger tok fram både Pytheas og Jordanes i samband med drøftinga om gamle stammer og riker, mellom anna Romsdal. Pytheas hadde «kanskje» vore innom «Romsdal-Mørkysten» (Brøgger 1925:179). Når det gjaldt Jordanes si opprinsing av

Figur 1. Hausten 1935 klatra Arne Randers Heen og Kr. Juel Johansen opp til «Runehammaren» ved Veblungsnes. Same haust ramla berghylla ned i sjøen og forsvann i djupet. Foto frå *Ei bok om Rauma* (1990).

stammer i Skandinavia, åtvare Brøgger (1925:188) mot å lese samanhengar mellom desse og moderne norske termar, men samstundes inkluderte han Romsdal i forteljinga: «Egder, ryger, horder og romsdølar forsvare i høi grad deres plass i det 5.årh. norske geografi». Slik var det likevel ein viss samheng mellom samtid og fortid. Brøgger var også villig til å knyte fortida til framtida på meir tendensiøst vis, noko han gav uttrykk for i den nasjonalistiske antologien *Det norske syn. Et skrift i dagens strid*. Her slo Brøgger (1926:50–51) fast at det var folket sitt uforanderlege «psykiske» underlag som sikra deira «hele eksistens», *ikkje* moderne kultur og «internasjonale slagord». Såleis fekk etnisk-nasjonale mytar politisk aktualitet.

Gjennomgangen ovanfor viser at Romsdal og Veøya vart gjevne ein beskjeden, men ærerik plass i nasjonalhistoriske framstillingar frå 1700-talet og fram til byrjinga av 1900-talet. Desse skildringane fokuserte på førhistoriske og mellomalderske aspekt, og Romsdal og Veøya fekk betydning som ein nemneverdig region for både landnåmet og rikssamlinga. Slike problemstillingar stod sentralt i historieskrivinga i denne perioden, noko som må sjåast i lys av nasjonsbygginga som domierte historiografien. Dermed var Romsdal og Veøya brikkar i rekonstruksjonen av den nasjonale fortida. Særleg frå byrjinga av 1900-talet gjorde lokalhistorisk interesse seg meir gjeldande. Veøya vart tidleg drøfta, slik som i amatørhistorikaren Peder Fylling si bok om øya si eldre historie frå 1875, der han hevda at kaupstaden gjekk til grunne med plyndringar frå utlendingar, eit narrativ som Solli (1996:66) set i lys av vektlegginga

av nasjonalt sjølvstende i perioden. Denne tendensen som Fylling var inne på, slo ut i full blomster nokre tiår seinare. Det er derfor hensiktsmessig å spørje korleis Romsdal generelt og Veøya spesielt vart skildra i den lokalhistoriske historiografien.

Lokalhistorikarane: Veøya i romsdalssoga

Etter at unionen mellom Noreg og Sverige vart oppløyst i 1905, vart den norske nasjonsbygginga intensivert med mål om å gjere Noreg *norsk* (Berg 2000:141, 154). Som poengtert av historikar Dag Hundstad (2015:22) må framveksten av lokalhistorisk interesse kring 1900 «sees i sammenheng med nasjonsbyggingen og en sterk lokalistisk tradisjon». Denne prosessen var påverka av idealistiske så vel som sosioøkonomiske samfunnsendingar. Historikar Ola Alsvik (1996:3–5) framheva at den tidlege lokalhistoria kan tolkast som ein «forsvarsideologi» overfor moderniseringsprosessar. Vi har allereie sett at slike poeng vart reiste av fagfolk på nasjonalt plan, og nedanfor skal vi sjå at lokalhistorikarane følgde etter. Denne lokale identitetsbygginga hadde ei viktig næringskjelde i norskdomsrørsla. Det var særleg frilynte ungdomslag og mållag som danna stamma i denne rørsla, men ho medverka òg innanfor forlag, museum, historielag osv. Rørsla femna breitt i Romsdal og initierte aktivitetar som inkluderte både historiografi og historiebruk. I dette landskapet var Veøya ein viktig arena og eit symbol i konstruksjonar av romsdalsk og norsk identitet.

Norskdomsrørsla si lokalhistoriske mobilisering

I regi av Romsdal Ungdomssamlag (heretter RU) vart det halde fleire stemne på Veøya gjennom 1900-talet. I 1912 arrangerte Molde og Omegns Ungdomslag «Lysttur» til øya. Motivasjonen var å vitje staden som viste «at ogsaa hos os fins der kulturhistoriske Skatte, som vi burde ha bedre Greie paa end vi har» (Romsdals Budstikke 17.08.1912). Det var altså behov for å bevisstgjere deltakarane om felles fortid. Innholdsmessig hadde turen innslag av preiker, song og foredrag som omhandla øya: Formannen i ungdomslaget hadde talt om historia til «Veøy og Raumsdølarn», medan landeigaren på øya, William Coucheron-Aamot, hadde levert eit «djervt Fyredrag um Veøy og heile Landet si Soga utetter». Her hadde talaren vist tilhøyrarane «at det var Forsvarsdugleik og Offervilje hjaa vaare gamle Fedrar» (Romsdals Budstikke 21.08.1912). Landeigaren freista slik å inspirere publikum om patriotiske

dygder som fanst i fortida, med andre ord eit mytisk narrativ som kunne inspirere samtida. Nokre år seinare følgde RU opp turen og la årsstemnet til Veøya olsok 1917 (Moen 1974:57). Såleis vart Veøya *brukt* som eit religiøs-kulturelt sentrum, noko som tvillaust vart gjort for å knyte samtida til stordomstida der øya hadde denne funksjonen.

Den romsdalske identiteten vart styrkt, noko som forklarar kvifor fornorskinga av det offentlege namneverket vekte stort engasjement i Romsdal. I 1918 vart Romsdals Amt heitande Møre fylke. Dette skapte sterk misnøye i Romsdal, og dette er den sentrale konteksten for å forstå den lokale, romsdalske historiografien i mellomkrigstida. Norskdomsrørsla i Romsdal leia an og støtta tiltak med historiske vinklingar. Dette var tydeleg i 1921 då Romsdal Sogelag (heretter sogelaget) vart grunnlagt med RU som støttespelar, og fylkesskulestyrar Anders O. Sand som redaksjonsmedlem. Sogelaget var i det heile tatt særskilt aktivt i perioden 1921–1932, noko som bør sjåast i lys av fylkesnamnsaka. I det første årsskriftet vart intensjonen med tiltaket gjort greie for. Eit «kulturfolk» skulle ta vare på tradisjonar og minne om ætta. Respekt og kjærleik i familieheimane spreidde seg utover i vidare krinsar: «Når so historiske hendingar og tilhøve, større og mindre, bind *alle fylke* saman, so hev me *folket og fedralandet* med sine ætteminne, si *soga* og si *historie*». Føremålet for sogelaget var å samle slikt stoff «i gamle Raumsdøla fylke, *Romsdalen*». Vidare vart det slått fast at alle bygdene i Romsdal burde ha si «*eiga bygdesoga*», som samla vart «ei *Romsdals kultursoga*», som saman med andre regionale framstillingar vart grunnlaget for ei «*norsk kultursoga*». Til dette «nasjonale opplysningsarbeid» måtte Romsdal bidra (Styret 1921. Kursiv i original). Dermed forstår vi at det lokale, regionale og nasjonale hang saman på utfyllande vis, og historieskriving underbygde denne samanhengen.

Ekskursjonar til Veøya var med i verktøykassa. Sogelaget inviterte nemleg til stemne på øya sommaren 1924. I denne samanhengen heldt A.O. Sand talen «Veøy som gammalt kultursentrum i Romsdalen». Her stadfesta han med «byrgskap» Veøya sitt bidrag i noregssoga. Sjølv om det ikkje fanst ei eiga historiebok om Romsdal, kunne andre verk underbygge dette: Sand tok fram Snorre si framstilling av rikssamlinga, der romsdalingane slutta seg til med «sitt fylkessentrum her på Veøy». Seinare hadde romsdalingane kriga saman med Håkon den gode og såleis «komne med i det rette nasjonale straumdraget» (Sand 1924a:1). Etter kristninga til Heilag Olav vaks kaupangen fram på Veøya, og romsdalingane var igjen å finne på den

Figur 2. Historisk tur til Veøya 06.07.1927. Foto: Romsdalsmuseets fotoarkiv.

«nasjonale» sida, sida til Håkon Herdebrei, Sverre og Håkon Håkonsson, hevda Sand. Om dansketida var lite kjent, og Sand avrunda talen med ei oppfordring om at alt ved gamle Veøy vart til heider og ære for samtida og komande generasjonar (Sand 1924b:1). Slik forstått var folket kring Veøya mektige, noko som skulle inspirere etterkomarane.

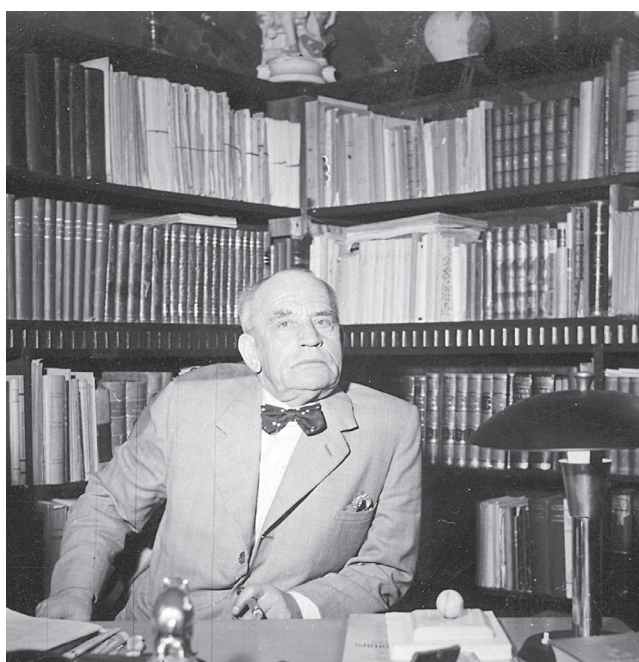
Sand hadde lagt fram ei populær tolking, ikkje minst innan norskdomsrørsla. Formannen i RU, Peder Vik, følgde desse tankebanene, som ikkje overraskande bringa rørsla i polemikk med faghistorikarar. I 1926 kritiserte Vik (1926:1) nemleg Halvdan Koht for å ha antyda at Møre var eit vel så treffande fylkesnamn som Romsdalen (Jf. Koht 1926:1, 4). Vik hevda framstillinga til professoren ikkje tok høgde for at romsdalingane var eit gammalt og kulturelt «sermerkt folk». Vik vedgjekk at det var «uvisst» om det *var* hald i teorien om innvandringa til «raumane», men uansett var Veøya «midstaden» i «Raumsdøla fylke». Derfor, avrunda Vik, hadde arbeidet med å få Romsdal inn att i namneverket sin historiske rett og ville gagne både Romsdal og landet elles. Veøya fekk såleis ein sentral plass i arbeidet med å byggje opp og forsvare romsdalsk identitet. Desse skildringane hadde ein mytedannande tendens og vart nytta i normativ offentleg argumentasjon. Gjennom 1920-talet var det særleg to aktørar som bidrog til dette i form av historiografiske arbeid.

Desse både understøtta og vidareutvikla den etablerte historiekulturen og historiebruken i Romsdal, som i stor grad stilte seg på norskdomsrørsla sine organisatoriske plattformer og ideologiske premiss. Derfor skal desse arbeida vurderast meir utførleg og kvar for seg.

Jørgen Olafsen-Holm

– lokalhistorie med lingvistisk tilsnitt

Gjennom dei første årgangane var det fleire artiklar i årsskriftet til sogelaget som tok for seg oldtida og mellomalderen i Romsdal, og som inkluderte Veøya. I hovudsak omfattande artiklar skrivne av saksfører Jørgen Olafsen-Holm, formannen i laget mellom 1922 og 1957. Tekstane var publiserte med tittelen *Av Romsdalsens historie. Oversigt over Den forhistoriske Indledning*. Framstillinga tok til i første årsskriftet og heldt fram i påfølgjande årgangar. Det er hensiktsmessig å sjå desse under eitt, då dei står fram som éi samanhengande artikkelrekkje. I første artikkel slo Olafsen-Holm (1921:5) fast at framstillinga tok føre seg perioden før Harald Hårfagre. Sjølv om Romsdal si historie i hovudsak likna resten av landet, la han til at her var visse særtrekk, då få andre «bygder» kunne vise til så mange spor etter gammalt liv og kultur. Det var såleis ingen tvil om at det ville «indsees at vi Romsdøler ikke er et folk fra igaar». Dette var eit innspel i fylkesnamnsaka, sidan Olafsen-Holm (1921:6) slo fast at «Vi har rett

Figur 3. Jørgen Olafsen-Holm på kontoret sitt.
Foto: Romsdalsmuseets fotoarkiv.

til vor bygd og vi bør kunne kræve at vor bygds navn ikke slettes ut med et pennestrøk». Formannen ønskte altså å vise lesarane at det romsdalske fellesskapet var nemneverdig i samtida, i kraft av fortida.

Olafsen-Holm (1921:6–7) tok utgangspunkt i Jordanes' verk om gotarane frå folkevandringstida, fordi dette var den eldste kjelda som «omhandler vor bygd». Dermed gjekk han imot faghistorikarar som Koht, som nettopp åtvare mot denne lesnaden av verket. Med tilvising til tydingar av «Historikerne» konkluderte Olafsen-Holm med at det *var* romsdølar som vart kalla for «raumii» av Jordanes. Det var følgeleg mykje som tydde på at «Raumsdølafylket» var ei eiga administrativ eining allereie tidleg i tidsrekninga, «maaske før». Samstundes avviste Olafsen-Holm (1921:7) førestillinga om at Raumsdølafylket var riket til den mytiske personen kalla for Raum. Forfatternen sette heller sin lit til lingvistiske granskningar for å avgjere opphavet til romsdalingane; det hadde meir for seg å forstå *raum* som ein karakteristikk av vinden i sjølve Romsdalen (Olafsen-Holm 1921:8). Såleis vart nokre mytar forkasta, medan andre vart styrkte.

Frå skildringar av Romsdalen sin geologi gjekk Olafsen-Holm (1921:14–16) over til innvandrings spørsmålet. Forfatternen meinte dei første menneska truleg kom til Romsdal sørfrå og representerte det «arktiske (polare) urfolk» som i liten grad praktiserte noka form for «kultur». Seinare hadde det truleg kome inn ei anna stamme, som med makt var blitt «det raadende

folk» (Olafsen-Holm 1921:20). Uansett, slo Olafsen-Holm (1921:22–23) fast, var steinalderfolka primitive, men fortente beundring, og det var framleis ei arv frå desse att i den «romsdalske folkekarakter». Romsdalingane hadde slik forstått eit relativt kjent opphav, i både geografisk og etnisk forstand.

I yngre steinalder vart Romsdal bygd med gardar og husdyr som følgje av ei tredje innvandring av «ariske eller indo-europeiske stammer». Germanarar, keltarar og gotarar var alle undergreiner av denne hovudstamma, og den «folkerace» som herska i Romsdal og Noreg, stamma frå denne omskiftinga i siste del av steinalderen (Olafsen-Holm 1921:25–27). Med andre ord var dette grunnlaget for den eldste, agrare kultur- og samfunnsordenen i Romsdal. Eit mogeleg prov for dette fann Olafsen-Holm (1921:29) i det han meinte var Pytheas' skildringar av ladebygningar for korn ved Romsdalskysten. Det var «dristig» å overføre denne skildringa til eit par tusen år forut for nedteikningane, men «umulig er det ikke». Det var altså ikkje *om* Pytheas var innom Romsdal som var usikkert for lokalhistorikaren, men i kva grad desse skildringane var representative for tidsaldrane før denne mystiske ekspedisjonen på 300-talet før Kristus. Kva den ariske og indo-europeiske innvandringa medførte for kultur og økonomi, vart snart utdjupa: Olafsen-Holm (1922:10) utelukka ikkje at det var desse som tok med seg «metalkultur», og med dette tangerte han eit tidstypisk perspektiv. Som poengtert av arkeolog James Patrick Mallory (1992:266) skapte *den ariske myten* fascinasjon i intellektuelle miljø på 1800- og tidleg 1900-tal. Samstundes vart dette løfta inn i ein lokal, identitetsbyggjande myte, der romsdalingane opphavleg var ei etnisk gruppe som hadde vandra inn og gjort Romsdalen til sitt territorium gjennom jordbruk og kultur.

Under arbeidet med artiklane, opplyste Olafsen-Holm (1924:29), hadde han sendt manuskriptet til den svenske lingvisten Otto von Friesen. Springbrettet for denne relasjonen var at dei begge granska runer og ei folkestamme kjend som *erularane*. Under folkevandringstida hadde ein del av erularstamma busett seg i Romsdal. Det fanst spor (og dermed prov) for dette, nemleg runene ved Veblungnes, der det stod skrive EIRILAR WIWILA (Olafsen-Holm 1924:35–36). Med denne tolkinga kritiserte Olafsen-Holm (1924:37) språkprofessoren Sophus Bugge, som hadde tolka skrifta på bergveggen som *jarlen Wiwila*. I denne samanhengen støtta Olafsen-Holm seg på tilvisingar til Otto von Friesen. Korrekt lesnad var *erularen wiwila*, innvende lokalhistorikaren:

Man maa see indskriften i forbindelse med beretningen om erulerkongen Rodulf fra Raumsdal og erulerstammens færd fra danernes omraade over Oceanet til Thule – hvor de bodde ved «Oceanets ytterste avkroker». (Olafsen-Holm 1924:37)

Snart følgde Olafsen-Holm (1925) denne linja heilt ut, altså ei vurdering av det etniske og språklege opphavet til erularane i Romsdal. Dette førte han inn på ei lengre historisk-lingvistisk utgreiing om dei gotisk-germanske og indo-europeiske folkestammene sine forgreiningar frå Asia til Romsdal i førmoderne tid. Olafsen-Holm vigde lite eksplisitt merksemd til Veøya, men drøftingane var like fullt eit viktig bidrag til det lokalhistoriske narrativet om øya som religiøs-politisk sentrum i førmoderne tid. Dette hadde igjen betydning for samtida og framtidsplanane, då desse miljøa ønskte å bevisstgjere lekmenn og fagmenn om den sentrale posisjonen Romsdal og Veøya hadde i noregssoga. Perspektivet til Olafsen-Holm sette ein ny standard i den lokale historiografien. Fleire lokalhistoriske arbeid vart publiserte på 1920-talet, til dømes den historisk-topografiske boka om Veøy herad, skriven av presten Olaf Olafsen og utgjeven av heradsstyret i 1926.

Veøy-boka var i seg sjølv eit vitnesbyrd om aukande merksemd for lokalhistorie og identitet. Verket var lokalpatriotisk motivert, men hadde samstundes ei viss akademisk forankring. Olafsen (1926:321–322) slo nemleg fast at innvandringsteoriene til Keyser og Munch var «folengst forladt», og han poengterte at det var uvisst om dei første stammene var germanske. Med referansar til Olafsen-Holm sine artiklar slutta Olafsen (1926:324) seg til tolkinga av erularane sin sentrale posisjon i Romsdal, men la til at raumarane kanskje var ei sidegrein av erularane som hadde budd i Romsdal lengst. Når det gjaldt mellomalderen, var Olafsen (1926:326) sikker på at «Mørene og Romsdalen var særlig vikingernes hjem», og at «Ingensted» fanst det fleire minne etter vikingtida enn i Veøy. I tillegg til dette hadde Romsdal hatt sin eigen konge sitjande på den viktige Veøya: «Dette var det mest centrale sted; det var kulturcentret; her var fylkestinget og fylkes-hovet» (Olafsen 1926:327). Det var såleis tydeleg at boka om Veøy gav øya ein prominent regional posisjon. Ikkje overraskande roste Jørgen Olafsen-Holm (1926:74–75) den ferske bygdeboka og slo fast at ho var «dyrebar» for alle som stamma frå Veøy. Implisitt var det dermed framleis rom for eit meir syntetiserande verk om Romsdal som heilskap. Som vist hadde redaksjonen i sogelaget tidleg tatt til orde for behovet for ei samla historisk framstilling av Romsdal. Nærleggjande

organisasjonar som RU delte målsettinga. Draumen vart realisert ved at Asbjørn Øverås, rektor ved Orkdal lands gymnas, vart engasjert som forfattar. Det første av i alt to bind vart lansert i 1928, titulert *Romsdalsoga. Band I. Fornalderen og sogetida*.

Asbjørn Øverås – oppdragshistorikar mellom aktivistar og fagfellar

I forkant av utgjevinga averterte sogelaget for boka til Øverås og trykte ei pressemelding av Peder Vik. Her forklarte Vik (1927:70) at *historia* var eksistensielt viktig for eit folk: «Kvart sterkt folk får vigsel og styrke gjennom røtene som tøygjer seg ned i fyrirtida. Difor er soga ei kraftkjelda for rikt nasjonalt liv og god vokster». Såleis skulle fortida brukast til å mobilisere samtida. Vik erkjende at det var fylkesnamnsaka som var utløysande årsak for bokprosjektet. Då RU byrja arbeidet med å få Romsdal inn att i fylkesnamnet, vart Øverås kontakta for å skrive ei romsdalssoga. Oppgåva var å lage eit verk for historieundervisning, men først og fremst eit verk som «som gav litande vitnemål um Romsdals-namnet sin historiske rett». Slik som arbeida til Olafsen-Holm var altså forsvaret av lokal identitet konteksten for historieskrivinga til Øverås. Balansgangen mellom faghistorisk objektivitet og normativ tendens var òg felles, det same var bruken av mytar om opphav og gullaldrar i romsdalsk fortid.

Med Raumsdølafylket som analytisk sikte byrja Øverås framstillinga si med korleis denne eininga hadde vorte forma sidan istida. Deretter tok han for seg

Figur 4. Brev frå Asbjørn Øverås til Edvard Bull 28.06.1928. Foto: Morten Øveraas.

innvandringar i steinalder og bronsealder. Romsdalskysten var viktig, for «ingen stad hev eldre steinalderfunn» (Øverås 1928:14). Med stort detaljnivå skildra Øverås (1928:43–44) funn, supplerte med synspunkt frå nyare forskingslitteratur, og slutta seg til teorien om at kulturutviklinga i yngre steinalder skjedde som følge av germansk innvandring. I folkevandringstida vaks Raumsdølafylket fram, noko som samanfall med at dei gotisk-germanske erularane kom og slo seg ned her (Øverås 1928:52, 55, 59–61, 66, 130). Mange nolevande romsdalingar slekta på erularar, hevda Øverås og innvende at Halvdan Koht tok feil når han tvilte på at det var romsdalingar som var omtalt av Jordanes: «Grunnen til professor Kohts syn er at han ikkje nokon gong veit um at raumsdølene hev vore kalla *raumar*» (Øverås 1928:68–69. Kursiv i original). Med andre ord vart denne omstridde innvandringsmyten også forsvart av Asbjørn Øverås.

Veøya fekk ein prominent plass i narrativet, då religion var eit sentralt aspekt ved prosessen der bygdene vart samla i større politiske einingar. Øverås (1928:77. Kursiv i original) viste til ei rad lokasjonar i Romsdal som truleg var religiøse kultstader, men Veøya var «hovudsæte» og «den store samlingsplassen for all offentleg gudsdyrking i Raumsdølafylket». Veøya kunne ha oppnådd ein slik status allereie kring år null og var følgeleg ei naturleg «hovudmakt i samlingsarbeidet og samfundsskipinga i Raumsdølafylke» (Øverås 1928:77). Denne posisjonen hadde øya i fleire hundreår framover. Sjølv om dette gamle fylkesriket gjekk inn i rikssamlinga til Hårfagre, vart «heile den kulturelle *sersvip*» i Romsdal og hjå romsdalingane ført vidare, forsikra Øverås (1928:107–108. Kursiv i original). Frå dette tidspunktet fekk Veøya si stordomstid som fylkessentrum, og Øverås gav Peder Vik rett i (i polemikken mot Koht) at det truleg var mykje indre sjølvstyre her. Meir samanfattande konkluderte Øverås (1928:134–136) med at erularane innvandra austfrå, overtok styringa i bygdene og hadde Veøya som sitt kulturelle og politiske sentrum.

Historieverket til Asbjørn Øverås vekte offentleg merksemd. Ikkje overraskande gav Jørgen Olafsen-Holm verket ein positiv omtale, for det var fleire samfallande tolkingar mellom desse lokalhistorikarane. Samstundes inkluderte meldaren nokre presiseringar, særleg i høve innvandringsspørsmålet. Medan Øverås hadde kopla nordmenn og «Romsdals-stammen» til germanarar, meinte Olafsen-Holm (1928:64–65) det var meir korrekt å tale om «den nordiske race», som gjekk under den «vestlige goterstamme» og endeleg «erulerstammen». Nettopp derfor var han godt nøgd

med at også Øverås meinte det hadde budd erularar i Romsdal.

Boka vart også vurdert av profesjonelle som Edvard Bull (den eldre). Sistnemnde er rekna som ein faghistorikar som såg positivt på lokalhistorieskriving, men som samstundes argumenterte for faglege tilnærmingar (Dahl 1959:247, Stugu 1997:142). Bull (1928:9) gav lovord om boka, særleg om korleis forfattern makta å gje ei solid framstilling i kontakt med den moderne forskinga. Samstundes var Bull kritisk til korleis boka handsama høvesvis «fortida» og «sogetida». Når det gjaldt førstnemnde periode, var Øverås «helt vitenskapelig fundert», men når det gjaldt historisk tid var han lite kjeldekritisk. Dette var eit resultat av allmenne fordommar om mellomalderen, meinte Bull. Den moderne forskinga hadde brote ned desse, men utviklinga hadde enno ikkje nådd utanfor fagmiljøa, poengterte professoren og markerte med andre ord skilnader mellom universitetet og lokalhistoriske miljø, slik som det romsdalske.

Første bandet av *Romsdals saga* var publisert parallelt med Øverås' universitetseksamen – den lokal-arkeologisk-historiske utgreiinga *Den eldste busetnaden i Eirisfjord – Vistdal og Nettet*. Øverås sende eit eksemplar av denne til Bull og la ved eit følgjebrev. Her takka han for bokmeldinga og innrømde at kritikken var «tvillaust på sin plass». Samstundes la han til at det var nettopp sogetid-delen av boka, den som Bull refsa, som *oppdragsgjeveren* brydde seg mest om: «men det var det 'beste', sa form. i R.U., utskiftningsmann Peder Vik! Det er nemlig slik dei vil ha denne tida, og eg skreiv for betaling!» (Brev frå Øverås til Bull 28.06.1928. Understreking i original). Av dette forstår vi at Øverås freista å knyte band til faghistorikarane og ta reservasjonar overfor oppdragsgjeveren som la føringar på narrativet. Slik fortalde Øverås at det var først og fremst aktørane i norskdomsrørsla som var uvitskapplege. Såleis balanserte forfattern mellom faghistorisk integritet og aktivistane sine normative målsettingar. Dette var like fullt ein privat kommentar, for det offentleggjorde produktet, den lenge etterlengta *Romsdals saga*, vart publisert og bidrog tvillaust mykje til å styrke romsdalsk identitet, og dermed Veøya, i tiåra som følgde.

Veøya i trøblete farvatn

Arbeidet med fylkesnamnsaka heldt fram med historiske argument. Dette var tilfellet i Nils Øverås' pamflett *Romsdalsnamnet i styringsverket*, publisert av RU i 1929. Sistnemnde var offiser og styremedlem i RU. Ifølgje Øverås (1929:8, 13) hadde «Raumarfolket»

gjort seg gjeldande lenge før rikssamlinga, og dette fylket hadde vorte styrt frå Veøya. Den same tankegangen vart også presentert i neste pamflett frå RU og gjeve den talande tittelen *Romsdalsnamnet. Fyreteljing frå folket i Romsdal til riksmaktene um å atterreisa namnet Romsdal som fylkesnamn*. Veøya var det naturlege senteret for politisk, økonomisk og åndeleg liv i Raumsdølafylket (Vik 1930:29). I 1930 vann mobiliseringa fram: Fylkestinget vedtok at Romsdal skulle takast med i fylkesnamnet. Etter ei tid med ordskifte om namneforma, vart termen Møre og Romsdal vedtatt av styresmaktene og tatt i bruk frå og med 1935 (Moen 1974:104–107). Fylkesnamnsaka kulminerte såleis med suksess for aktivistane i Romsdal. Ikkje alle var positivt innstilte; romsdalingane sin aktivisme vart nemleg omtalt som «bygdepolitisk guerillakrig» av ein pseudonym innsendar i avisa *Den 17de Mai*. Veøya vart også trekt inn i denne kritikken: «I alle høve er den livsfjerre [sic] stordomshungeren som eit morkna lag millomalder over borgruinane paa Veøy!» («Kobra» 1931:4). Frå denne ståstaden dreiv romsdalingane altså på med mytar om ei gamal stordomstid.

Samstundes er det ting som tyder på at mobiliseringa òg kan ha medført ny og breiare interesse for både Veøya og regionen. I 1933 vart nemleg heile årboka til *Den Norske Turistforening* vigd Romsdal. Faghistorikaren Sverre Steen (1933:12) slo i sitt bidrag fast at det var uråd å vite om det var folket *raummar* som namngav området, eller omvendt. Steen (1933:12) hevda at forut for Hårfagre var det «ingen særlig grunn til å tro» at Romsdal var eit eige kongerike. Men då fylkesstrukturen festa seg, skilde Romsdal seg tydeleg frå Nordmøre og Sunnmøre med Veøya som sitt «Centrum», argumenterte Steen (1933:13–14). På grunn av den gunstige lokasjonen var øya «rimeligvis» den religiøse, politiske og økonomiske samlingsstaden. Det var likevel slik at Veøya-kaupangen var ein liten stad, ei lita «husklynge», og med ei langt mindre befolkning enn kva lokalhistorikarar hevda, innvende Steen (1933:14). Såleis modererte faghistorikaren fleire populære «sanningar» som var verksame i den lokale historiografien. Medan Steen var atterhaldande fagmann, kunne forfattaren Ivar Sæter tillate seg meir patos i sitt bidrag. Av øyane langs kysten med historisk betydning var det «ingen» som kunne samanliknast med Veøya: «for den er vår saga-adels grav med sine tusenårige minner og tradisjoner» (Sæter 1933:165). På Veøya hadde det vore offer- og tingstad, og mellomalderkongane som residerte her, var framleis til stades i «ånden» (Sæter 1933:165). Veøya hadde hatt ei rik stordomstid og ein framstående posisjon: «Ingensteds i Norge vandrer vi på

en mere klassisk jord enn på Veøy» (Sæter 1933:166). Dette forstod utlendingar betre enn nordmenn, noko som alle turistane til øya vitna om, hevda forfattaren. Alle som kjende historia, visste at det var på stader som Veøya, Nidaros og Stiklestad at Noreg hadde «sin faste urokkelige grunnvoll med vår gamle nasjonale kultur» (Sæter 1933:167). Ute på Veøya «vekkes de slumrende grunninstinker i folkesjelen», og det burde hengast opp bilete av dei gamle kongane i kyrkja, slik at ungdommen ville forstå «hvilken gammel og stor nasjon vi i grunnen er». Det var derfor symptomatisk, avrunda Sæter (1933:168), at øya no var eigd av ein mann som ætta frå gamle norske kongar: William Coucheron-Aamot. Med slik ei forteljing vart Veøya altså gjort til sentrum for både gamal og ny stordomstid for Romsdal og Noreg. Alt dette med sterke antydingar om at Coucheron-Aamot var ein høvding som kunne løyse ut latente krefter i folkedjupet.

Dette nasjonalistiske narrativet vart intensivert under andre verdskrig. Med den tyske invasjonen og okkupasjonen frå våren 1940 var Noreg snart styrt av det tyskvenlege regimet til det fascistiske Nasjonal Samling. Ivar Sæter sympatiserte med dette partiet, og det fanst fleire her med interesse for Romsdal og Veøya. I juni 1942 var NS-ministeren Gulbrand Lunde i Molde i samband med byen sitt 200-årsjubileum. Her drog han lange historiske linjer for å overtyde moldensarane om å velje 'korrekt' side i «de tider som kommer» (Lunde 1942:97. Kursiv i original). Lunde slo fast at romsdalingane først heitte «*Raumi*» og var mellom dei mest kjende germanske stammene. I denne perioden var Veøya sentrum i landsdelen, og romsdalingane av notida hadde i seg eigenskapar frå raumi-folket:

De grunnleggende særdrag og raseegenskaper som gav våre forfedre deres kraft og styrke, de bor også framleis [sic] i oss, derfra skal også vi hente kraft og styrke i denne tiden og framover. (Lunde 1942:97–98)

Med dette vart mytar om opphav, forfall og reising brukt politisk. Ifølgje Lunde hadde det «norrøne rike» gått under, men forfallet kom seinare i Romsdal, for her budde «et sterkt folk». Likefullt hadde forfallet kome og medført at kjøpstaden på Veøya gjekk under. Molde hadde overtatt som handelssentrum, landsdelshovudstad og «kultursentrum». Gjennom ny reising av det øydelagde Molde skulle Romsdal få ein «hedersplass i Norge», slik som Noreg skulle få ein prominent plass mellom Europa sine nasjonar (Lunde 1942:98).

Figur 5. Talar og flagg under pinsestemne på Vøøya. Ukjend dato. Foto: Fredrik Misfjord / Romsdalsmuseets fotoarkiv.

Figur 6. Kyrkjejubileet på Vøøya 1953. Foto: Einar Sødahl / Romsdalsmuseets fotoarkiv.

Derfor, avrunda Lunde (1942:98), måtte romsdalingane byggje opp att byen ved hjelp av eiga «kraft og styrke», tradisjon og kultur, og ikkje på grunnlag av det som kom utanfrå og var framandt. Dette var elles tankar som langt på veg tangerte overtidingane i det NS-venlege miljøet som hadde gripe leiinga av RU i 1942 (Øveraas 2023:240–246).

Gjennom talen til Lunde har vi døme på korleis leiarskapet i Nasjonal Samling freista å bruke historiske og nasjonale mytar og symbol for å mobilisere samtida for ideologien sin. Slike intensjonar, og terminologien dei brukte, hadde visse likskapar med lokalhistorikarane i Romsdal i mellomkrigstida. Felles var fokuset på å revitalisere Romsdal sin gullalder og bevise innslag av

germanske folkeslag. Ulikt var Lunde si vektlegging av eigenskapane til *rasen* kopla med internasjonale ambisjonar. Dette indikerer at okkupasjonsregimet viste sympati for lokalhistorierørsla, då særleg med tanke på nasjonalistiske aspekt (Stugu 1997:145). Dette betyr ikkje at det nødvendigvis var direkte samanheng mellom desse aktørane og tankane, men det viser at det *kunne* vere kort veg mellom omgrep som «gard og ætt» til ‘blod og jord’, slik Hundstad (2015:22) har poengtert. Slik forstår vi at ulike aktørar kan anvende etablerte vokabular og perspektiv for å få gjennomslag for meir eller mindre ulike målsettingar. I denne artikkelen er det ikkje rom for å vurdere korleis historieførståinga til Lunde og den NS-venlege delen av RU

vart møtt og handsama i det lokalhistoriske miljøet under og etter krigen.

Sogelaget tok opp att aktiviteten sin etter freden i 1945, og Veøya heldt fram som ein attraktiv stad for lokalhistoriske arrangement. Sogelaget arrangerte til dømes stemne på øya i pinskehøgtida 1947. Nokre år seinare tok sogelaget initiativ til å arrangere stemne på øya i samband med 800-årsjubileet for erkebispesetolen i Nidaros. Dette vart gjennomført den 2. august 1953 med 3000 deltakarar (Solli 1996:68). Narrativ om gamal stordomstid i Romsdal hadde framleis stor appell. Såleis levde meir eller mindre historisk korrekte mytar om Veøya og Romsdal vidare inn i etterkrigstida. Dette var òg tilfelle då Hans K. Berg rapporterte om arkeologiske utgravingar og fornminne, der han konkluderte med at Veøya måtte ha vore religiøs-politisk sentrum for «Raumariket» i folkevandringstida:

Då dette kongeriket var organisert, og då øya var det geografiske midtpunkt i riket, var det naturleg at Raumernes Ve vart bygget her og at fylkestinget ble lagt hit. [sic] (Berg 1957:82)

Avslutning

Denne artikkelen har tatt for seg korleis Veøya har vorte framstilt og tolka i nasjonal og lokal historieskriving. Gjennomgangen viser at øya tidleg vart gjeven ein sentral posisjon som religiøs, politisk og økonomisk sentrum for ei mektig germansk folkegruppe med politisk sjølvstende: Raumsdølafylket hadde Veøya som sitt sentrum. Fylkesriket vart seinare underlagt kongeriket Noreg, og øya held fram med å vere ein viktig stad. Slike narrativ gjorde seg gjeldande frå slutten av 1700-talet og på 1800-talet, men vart intensivert i første halvdel av 1900-talet av lokalhistoriske aktørar med mål om å styrke både lokal, regional og nasjonal identitet.

LITTERATUR

Alsvik, O. 1996. *Fagfelt og fagrørsløse. Norsk lokalhistorie i det 20. århundre*. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.

Bendixen, B. 1878. *Fornlevninger i Nordmøre og Romsdal. Foreningen til norske fortidsmindersmerkers bevaring. Aarsberetning for 1877*. Kristiania: C.C. Werners & CO's Bogtrykkeri, s. 173–240.

Berg, H.K. 1957. *Veøy*. I: C. Mowinckel og N. Parelius (red.), *Romsdal Sogelag. Årsskrift 1957*. Molde: E.K. Hansens prenteverk, s. 81–85.

Gjennom denne historiografien (og historiebruken) vart dei fleste komponentane i A.D. Smith sin typologi aktualiserte i framstillingane av Veøya, om enn på indirekte vis, då øya figureerte i mytar om Romsdal si allmenne historie. Romsdalingane sitt etniske opphav i tid og rom vart drøfta i fleire tekstar. Særleg dominerte tolkingane om at ei germansk folkegruppe innvandra til Romsdal og skapte det kulturelle og politiske maktgrunnlaget sitt her. Denne gruppa hadde sine høvdingar, noko som gjerne vart løfta fram i historiografien. Mytar om det «romsdalske» fellesskapet sin tidlegare stordom var såleis tydeleg, medan mytar om forfall og frigjering var meir implisitte, om vi følgjer Smiths typologi. Dette kan forklarast ved at Raumsdølafylket vart underlagt det norske mellomalderriket, og vart dermed integrert i allmenne nasjonale narrativ om norsk sjølvstende/ufridom. Romsdalingane sin styrke og fridom vart dermed kopla til det nasjonale nivået.

Medan faghistorikarar handsama Romsdal og Veøya sin nasjonale posisjon kjeldekritisk, var den lokale historiografien i langt større grad villige til å la ideologiske overtydingar farge tolkingane av fortida og dermed historiebruken i si eiga samtid. Frå Romsdal sin regionale ståstad var det nasjonsbyggjande å framheve fortida og mytane knytte til det gamle fylket og den germanske stamma som levde her. Dette fungerte samstundes oppbyggjande for den lokale og regionale identiteten. Historiografien og historiebruken fekk såleis normative og aktivistiske tilsnitt. Konteksten som stimulerte denne strategien, var i hovudsak trugselen om at «Romsdal» fall ut av den administrative amt/fylke-terminologien. I dette høvet vart det mobilisert for Romsdal sin «rett» på nasjonal anerkjenning. I denne samanhengen var det særleg eitt narrativ som fekk stor gjennomslagskraft, nemleg at Veøya alltid var det heilage og samlande sentrumet for romsdalingane – *raumernes ve*.

Berg, R. 2000. *Norsk nasjonsbygging og 1905*. I: S. Eliæson og S. Björk (red.), *Union og secession. Perspektiv på statsbildningsprosesser og riksuppløsningar*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Brev frå Øverås til Bull 28.06.1928. Brev vedlagt i artikkelforfattaren sitt dedikasjonsseksemplar frå Øverås til Bull. Øverås, A. 1928. *Den eldste busetnaden i Eirisfjord – Vistdal og Neset*. Orkanger: A.S. Kaare Gryttings boktrykkeri.

- Brøgger, A.W. 1925. *Det norske folk i oldtiden*. Oslo: H. Aschehoug & CO.
- Brøgger, A.W. 1926. Norges fortid – Norges fremtid. I: G. Larsen (red.), *Det Norske syn. Et skrift i dagens strid*. Oslo: Fabritius og sønners forlag, s. 50–51.
- Bull, E. 1928. Asbjørn Øverås. Romsdals saga I. fornalderen og sogetida. I: *Arbeiderbladet* 45/160, s. 9.
- Dahl, O. 1959. *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hansen, A.M. 1904. *Landnåm i Norge. En utsigt over bosetningens historie*. Kristiania: W. C. Fabritius & Sønner AS.
- Hundstad, D. 2015. Lokalhistorien og historiefaget. I: M. Hveem, N. Rodin, N. og S.A. Østberg (red.) *Fortid*, 12/3, s. 22–29.
- Jenssen, D. 2000. *Sars: norsk historie som eksistensiell og europeisk erfaring*. Doktoravhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Jonge, N. 1779. *Baron Ludvig Holbergs Geographie eller Jordbeskrivelse, forfattet efter det af ham selv udgivne lidet latinske geographiske Kompendium; men nu vidløftigere udført, forøget med de bedste, nyeste og tilførladeligste geographiske Efterretninger, samt ziret med behørig Landkorte, og udgivet af Nikolay Jonge. Siette Deel*. Kiøbehavn: J. R. Thiele.
- Keyser, R. 1868. *Samlede Afhandlinger*. Christiania: P.T. Mallings Forlagsboghandel.
- «Kobra». 1931. Utan tittel. I: *Den 17de Mai* 38/102, s. 4.
- Koht, H. 1921. *Innhogg og utsyn i norsk historie*. Kristiania: H. Aschehoug & CO.
- Koht, H. 1926. Møre fylke og Romsdalen. I: *Romsdals Budstikke* 83/274, s. 1, 4.
- Lunde, G. 1942. *Kampen for Norge. III. Foredrag og artikler 1942*. Oslo: Centralforlaget.
- Lunden, K. 1995. History and society. I: W.H. Hubbard, J.E. Myhre, T. Nordby og S. Sogner (red.), *Making a Historical Culture. Historiography in Norway*. Oslo: Scandinavian University Press, s. 15–51.
- Mallory, J.P. 1992. *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*. London: Thames and Hudson.
- Moen, E. 1974. *Den frilynde ungdomsrørsla i Romsdal. Romsdal Ungdomssamlag 1895-1970*. Molde: Romsdal ungdomssamlag.
- Munch, P.A. 1849. *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriket Norge (Noregveldi) i Middelalderen*. Moss: Wilhelm Grams Forlag.
- Munch, P.A. 1852. *Det norske folks historie. Første del*. Christiania: Chr. Tønsbergs Forlag.
- Nicolaysen, N. 1862–1866. *Norske Fornlevninger. En oplysende Fortegnelse over Norges Fornlevninger ældre enn Reformationen og henførte til hver sit Sted*. Kristiania: Carl. C. Werner & Comp's bogtrykkeri.
- Olafsen, O. 1926. *Veøy i fortid og nutid. En historisk-topografisk beskrivelse. Bind I*. Norheimsund: Skaars boktrykkeri.
- Olafsen-Holm, J. 1921. Av Romsdalens Historie. Oversigt over Den forhistoriske Indledning. I: A.O. Sand, B. Rekdal og J. Nørbech (red.), *Årsskrift åt Romsdals sogelag*. Molde: E.K. Hansens prenteverk, s. 5–31.
- Olafsen-Holm, J. 1922. Av Romsdalens Historie. Oversigt over Den forhistoriske Indledning. I: A.O. Sand, M. Vike og J. Olafsen-Holm (red.), *Årsskrift åt Romsdals Sogelag*. Molde: E.K. Hansens prenteverk, s. 3–10.
- Olafsen-Holm, J. 1923. Av Romsdalens Oversigt over Den forhistoriske Indledning. I: A.O. Sand, M. Vike og J. Olafsen-Holm (red.), *Årsskrift åt Romsdals Sogelag*. Molde: E.K. Hansens prenteverk, s. 3–23.
- Olafsen-Holm, J. 1924. Av Romsdalens Historie. Oversigt over Den forhistoriske Indledning. I: A.O. Sand, M. Vike og J. Olafsen-Holm (red.), *Årsskrift åt Romsdals Sogelag*. Molde: E.K. Hansens prenteverk, s. 26–39.
- Olafsen-Holm, J. 1925. Historie og forhistorie. I: A.O. Sand, M. Vike og J. Olafsen-Holm (red.), *Årsskrift åt Romsdals Sogelag*. Molde: E.K. Hansens prenteverk, s. 52–64.
- Olafsen-Holm, J. 1926. O. Olafsen: Veøy i fortid og nutid. En topografisk-historisk beskrivelse. I: M. Vike, M. Hukkelberg, B. Rekdal og J. Olafsen-Holm (red.), *Årsskrift åt Romsdals Sogelag*. Molde, s. 74–75.
- Sand, A.O. 1924a. Veøy som gammalt kultursentrum i Romsdalen (Tale av skulestyrar A.O. Sand på sogestemna på Veøy pinsedag 8. juni 1924. I: *Rauma Tidende* 4/130, s. 1.
- Sand, A.O. 1924b. Veøy som gammalt kultursentrum i Romsdalen (Tale av skulestyrar A.O. Sand på sogestemna på Veøy pinsedag 8. juni 1924. I: *Rauma Tidende* 4/131, s. 1.
- Sars, J.A. 1877. *Udsigt over den norske historie. Første Deel*. Christiania: Alb. Cammermeyer.
- Schøning, G. 1778. *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskreven*. Kiøbenhavn: Gyldendals Forlag.
- Solli, B. 1996. Narratives of Veøy: An investigation into the poetics and scientifics of archaeology. *Universitetets oldsaksamling skrifter*. Ny rekke Nr. 19. Oslo.
- Smith, A.D. 1988. *The Ethnic Origins of Nations*. Malden: Blackwell Publishing.
- Stamnes, A.A. og K. Dahle. 2021. *NTNU Vitenskapsmu-*

- seet arkeologisk rapport 2021:14. *Geofysiske og arkeologiske registreringer på Veøy, Molde kommune, Møre- og Romsdal fylke*. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Steen, S. 1933. *Romsdalsnavnet og noen trekk av landsdelens historie*. I: N. Rygg, B. Stevold-Hansen og A. Backer (red.), *Den Norske Turistforenings Årbok*. Oslo: Grøndahl & Søns boktrykkeri, s. 11–19.
- Stugu, O.S. 1997. Lokallhistoria og den nasjonale identiteten. I: D. Slettan og O.S. Stugu (red.), *Det nasjonale i det lokale, det lokale i det nasjonale*. Oslo: Norges forskningsråd, s. 129–154.
- Styret. 1921. Fyreord. I: A.O. Sand, B. Rekdal og J. Nørbech (red.), *Årsskrift åt Romsdals sogelag*. Molde: E.K. Hansens prenteverk, s. 3–4.
- Sæter, I. 1933. *Sagaøen Veøy*. I: N. Rygg, B. Stevold-Hansen og A. Backer (red.), *Den Norske Turistforeningens Årbok*. Oslo: Grøndahl & Søns boktrykkeri, s. 165–168.
- Vik, P. 1926. Møre og Romsdal. Svar til professor Halvdan Koht. I: *Den 17de Mai* 33/279, s. 1.
- Vik, P. 1927. Romsdals-soge. Fornalderen og sogetida. *Årsskrift åt Romsdals Sogelag*. Molde: E.K. Hansens prenteverk, s. 70–72.
- Vik, P. 1930. *Romsdalsnamnet. Fyreteljing frå folket i Romsdal til riksmaktene um å atterreisa namnet Romsdal som fylkesnamn*. Molde: Kristian Larsens prenteverk.
- Øverås, A. 1928. *Romsdals saga. Band 1. Fornalderen og sogetida*. Molde: Romsdals Ungdomssamlag.
- Øverås, N. 1929. *Romsdalsnamnet i styringsverket*. Molde: Romsdal Ungdomssamlag.
- Øveraas, M. 2023. Romsdal Ungdomssamlag gjennom okkupasjonstida. I: M. Langnes (red.), *Romsdalsmuseets Årbok 2023*. Molde: Romsdalsmuseet, s. 235–249.

Fra Veøy og Borgund til Bergen

Asbjørn E. Herteig og den moderne
middelalderarkeologiens fødsel

Gitte Hansen

ABSTRACT

The Norwegian archaeologist Asbjørn E. Herteig (1919–2006) is known as the leader of the excavations of the German wharf in Bergen (1955–1979). With new methodological approaches his excavations in Bergen are considered to mark the start of modern medieval archaeology in Norway. But was it really in Bergen Herteig's engagement with the Middle Ages began? The paper investigates Herteig's path towards medieval towns and the archaeology of ordinary medieval people's settlement traces as a field of research. We see how and why Herteig's first encounter with the medieval period at the small deserted medieval towns Veøy (Romsdal, western Norway) and Borgund (Sunnmøre, western Norway) became important for his lifelong career and made him an influential and internationally renowned medieval archaeologist.

Bakgrunn

Asbjørn E. Herteig - en pioner

Asbjørn E. Herteig (1919–2006) er i dag internasjonalt kjent for *Bryggen-utgravningen* (1955–79) i Bergen. Hans mangeårige arbeid på Bryggen er sett på som startskuddet for den moderne middelalderarkeologi i Norge og for storskala-middelalderby-arkeologi i europeisk sammenheng (Clarke 1989:25–26). Men var det egentlig i Bergen Herteigs middelalderengasjement begynte? Og hvilken rolle spilte Veøy og Borgund for hans arbeid med middelalderen? Herteig var magister i nordisk arkeologi fra Universitetet i Oslo, med romersk jernalder (ca. 0–400 AD) som spesialfelt. Etter avlagt eksamen i 1952 sto han uten fast jobb og forteller selv at første møte med middelalderen som forskningsfelt var gjennom et oppdrag for Romsdalsmuseet i Molde i 1953 (Herteig 2005:11, 14, 172). Vi skal se på hvorfor og hvordan den nyutdannede magisteren gikk fra å være forhistorisk arkeolog til å bli en middelalderarkeologiens pioner. Vi skal til Romsdal og Veøya, etter hvert også til Borgund på Sunnmøre, før turen går til Bergen. I det følgende nøstes det i korrespondanse og annet skriftlig materiale knyttet til undersøkelser og begivenheter som har med oppstarten på Herteigs arkeologiske undersøkelser på Veøya, i Borgund og i Bergen å gjøre. Det legges vekt på årene fra 1952 til 1955. Det gis en kort introduksjon til middelalderarkeologi i Norge før 1950-tallet. Deretter stilles opp

en tidslinje for begivenhetene. Vi ser på hvorfor Herteig kom til å jobbe med Veøy og Borgund, og spør hvordan engasjementet her fikk betydning for hans videre arbeid med middelalderarkeologien som forskningsfelt.

Middelalderarkeologi i Norge før 1950-tallet

Frem til midten av 1950-tallet var middelalderarkeologi i Norge, som i resten av Skandinavia, mer eller mindre synonymt med studiet av monumenter kjent fra skriftlige kilder. Interessen lå hovedsakelig på kirker, klostre og borganlegg, likesom viktige navngitte geografiske holdepunkt i de store middelalderbyene kunne bli undersøkt. Med *fortidsminneloven* av 1905 ble det i Norge etablert et automatisk lovvern for kulturminner fra forhistorie og middelalder, altså tiden før reformasjonen (1537). Det ble også etablert et forvaltningsmessig skille mellom på den ene siden faste arkeologiske kulturminner (kulturminner «under jorden») og løse kulturminner, altså oldsaker, som er gjenstander eller «ting» fra middelalder og forhistorisk tid, og på den annen side stående bygninger og kjente steinbygninger og -ruiner fra middelalderen. De faste middelalderkulturminnene ble ikke oppfattet som «arkeologi» men som *bygningssarv*. Loven av 1905 ga landsdelsmuseene ansvar for arkeologiske undersøkelser av faste arkeologiske kulturminner fra tiden før 1537, innen sine respektive forvaltningsregioner. Landsdelsmuse-

ene er dagens universitetsmuseer i Stavanger, Bergen, Trondheim, Tromsø og Oslo. I vår sammenheng er det NTNU Vitenskapsmuseet i Trondheim og Universitetsmuseet i Bergen som er mest relevante for temaet som diskuteres. Landsdelsmuseene hadde også ansvar for oppbevaring av de løse kulturminnene fra både forhistorie og middelalder. Foreningen til norske Fortidsminners Bevaring, i dag gjerne kalt Fortidsminneforeningen, fikk ansvar for undersøkelser av bygningsarven i hele landet. Da Riksantikvarembetet ble opprettet som institusjon i 1912, overtok Riksantikvaren det formelle ansvaret for bygninger fra middelalderen. Med *fornminneloven* av 1951 ble deler av forvaltningsansvaret for middelalderens arkeologiske, faste kulturminner (de i jorden) overført fra landsdelsmuseene til Riksantikvaren. Landsdelsmuseene beholdt ansvaret for de faste kulturminnene på landsbygda og for forvaltning av de løse kulturminnene, mens Riksantikvaren nå hadde ansvaret for alle andre faste kulturminner fra middelalderen, både «bygningssarven» og «de i jorden». De som jobbet med middelalderarkeologien frem til midten av 1950-tallet, var historieinteresserte ildsjeler med annen yrkesbakgrunn og etter hvert også arkitekter, som hadde sin spisskompetanse på bygninger, selv om de også kunne stå for undersøkelser i de store middelalderbyene (Lunde 1989, Gaukstad 2001, Hansen 2005, Christophersen 2020:50–75). Før midten av 1950-tallet var middelalderens kulturminner i praksis ikke et arbeidsfelt for fagarkeologer. Og det synes som om kulturminnemyndighetene, før midten av 1950-tallet, ikke i særlig grad hadde tanke for vanlige menneskers boliger og aktivitetsrester fra middelalderen, eller i det hele tatt for middelalderens kulturminner som ligger *under* jorden.

Tidslinje med vekt på årene fra 1952 til 1955

Romsdalsmuseet, Herteig og Veøy 1952-1954

Tidlig på 1950-tallet var Romsdalsmuseet i Molde opptatt av å kunne gi befolkningen i Romsdal «lett anledning til å se alt som vedkommer deres historie» (Brev 1952 09 30). Dette går frem av korrespondanse i 1952–1954 mellom Romsdalsmuseet ved styreformann Peter Tønder Solemdal, Norske Museers landsforbund (heretter NML) og Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab Museet (DKNVS Museet) i Trondheim (i dag NTNU Vitenskapsmuseet, heretter Vitenskapsmuseet). Sistnevnte institusjon var landsdelsmuseum for Midt-Norge inklusive Romsdal. Romsdalsmuseet ønsket å kunne oppbevare jordfunn (Brev

1952 09 30), å opprette en «skolesamling» hvor disse funnene kunne sees (Brev 1953 05 21), og å ansette en arkeolog (Brev 1953 04 18). Museet hadde også ambisjoner om å foreta arkeologiske undersøkelser for å «få klarlagt mest mulig av Romsdals tidligste historie».

Romsdalsmuseets planer fikk blandet mottakelse. Fra NML var det ingen støtte å hente (Brev 1953 04 18, Brev 1953 05 30), og NML gjorde oppmerksom på at «Deres museum etter den siden 1905 gjeldende fredningslov for oldsaker ikke har rett til å samle på oldsaker», og videre var det «etter den landsplan som ble vedtatt på årsmøte i 1947 ikke meningen at distriktsmuseer overhodet skal befatte seg med arkeologisk forskning» (Brev 1953 05 30). Manglende oppbakking ser ikke ut til å ha tatt motet fra Romsdalsmuseet, som 21. mai 1953 informerte Vitenskapsmuseet om at Romsdalsmuseet fra 1. juli 1953 av hadde ansatt en arkeolog, «magister Asbjørn E. Herteig for en tid av 3 mdr. Hensikten med denne ansettelse er at vårt museum, skal få i stand en avdeling omfattende jordfunn fra forskjellige forhistoriske perioder». Det ble også søkt om tillatelse til «Herteig å undersøke (grave) forskjellig som muligens kan ha interesse. Dette gjelder først og fremst Tiltreidveien og Veøy» (Brev 1953 05 21). Vitenskapsmuseet var mer konstruktivt enn NML i sin tilnærming til Romsdalsmuseets ambisjoner, men også herfra var det klar tale. Vitenskapsmuseets direksjon hadde drøftet Romsdalsmuseets ønsker, og med hensyn til oppbygging av arkeologiske samlinger henviste den til gjeldende lovverk om arbeidsfordeling innen kulturminnevernet: Direksjonen «ser seg ikke i stand til å imøtekomme disse planer». Den så likevel «med sympati på at det lages en typesamling (skolesamling) i Romsdalsmuseet når forholdene ellers ligger til rette» (Brev 1953 05 26). Når det gjaldt tillatelse til utgravning, var det Vitenskapsmuseets førstekonserverator Sverre Marstrander som førte pennen. Han understreket i sitt svar på brevet av 21. mai at:

Museet kan selvsagt ikke gi generelle fullmakter til utgravninger som aktes foretatt av et lokalmuseum innen et bestemt distrikt [...] En utgravning er et så vanskelig og ansvarsfullt arbeide at en ikke kan gi gravningstillatelser i form av generelle fullmakter. Vi som er fagarkeologer ser best hvilke store vitenskapelige verdier som fra tid til annen ødelegges ved ukyndig gravning. Vi må derfor forlange at Romsdalsmuseet i hvert enkelt tilfelle sender oss en redegjørelse med plan for det område som tenkes undersøkt, og hvorledes undersøkelsen tenkes foretatt. Jeg har full tillit til mag. Herteig som

tidligere har ledet selvstendige utgravninger. Når Herteig sender inn de planer og redegjørelser som vi må forlange vil vi se med all mulig velvilje på forslagene. (Brev 1953 05 27)

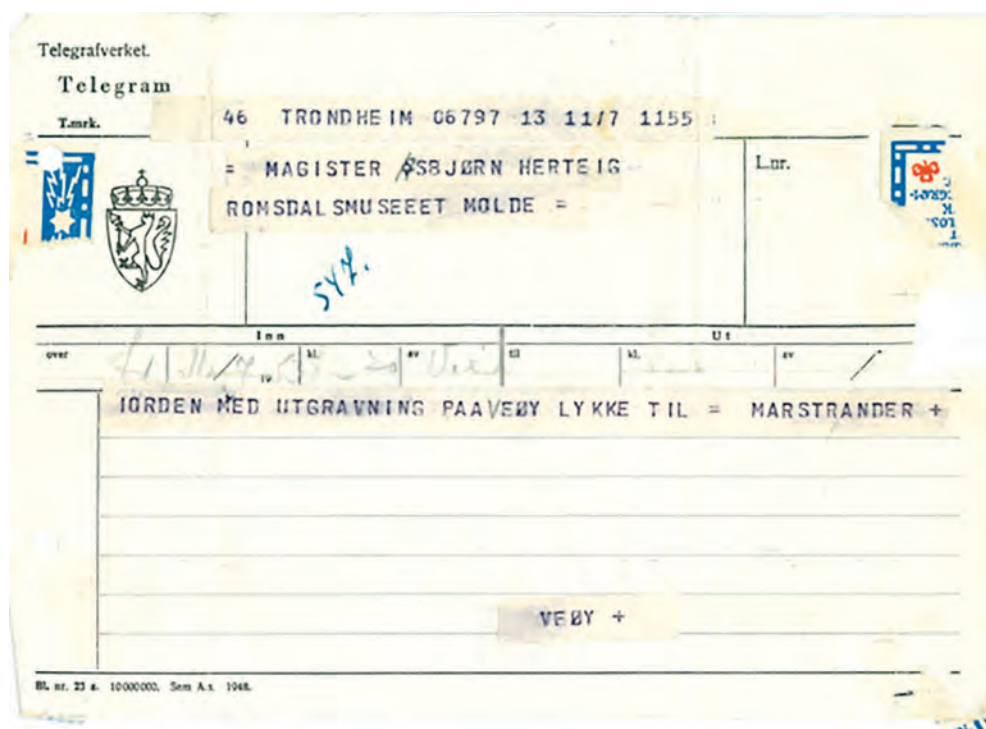
10. juli 1953 sendte Herteig en redegjørelse for hvordan han tenkte å foreta undersøkelser på Veøy (Brev 1953 07 10a). Med henvisning til redegjørelsen søkte Romsdalsmuseet ved Solemdal samme dag om tillatelse til å gå i gang med undersøkelsene av Veøy, som museet ønsket å prioritere på grunn av «bevisstheten om stedets sentrale stilling i vår historie, og den store lokale interesse for- og de mange bånd som knytter Romsdalingene til- denne øy» (Brev 1953 07 10b). Postgangen må ha vært rask, for allerede 11. juli kl. 12, dagen etter at Herteigs skriv var sendt, kom Marstrandens positive svar i form av et telegram (Brev 1953 07 11) (fig. 1). I forståelse med Vitenskapsmuseet skulle Herteig altså foreta arkeologiske undersøkelser på Veøya (Herteig 1953:1).

Herteig skrev i sin innberetning fra undersøkelsene at han fikk «frie hender i valg og utførelse av oppgaven», og at det å undersøke Veøy falt best i tråd med «initiativtakernes og museumsstyrets innerste ønsker» (Herteig 1953:1). Det var altså, som Herteig også skriver i sine memoarer (Herteig 2005), på oppdrag fra Romsdalsmuseet at han først engasjerte seg i middelalderen som et arkeologisk forskningsfelt. Men utgravningsobjektet var altså langt på vei bestemt av Romsdalsmuseets ønsker.

Veien videre for Romsdalsmuseet, Herteig og undersøkelser på Veøya

Høsten 1953 uttrykte både Romsdalsmuseet ved Solemdal og Herteig et ønske om videre undersøkelser på Veøya. Romsdalsmuseet anså utgravningene som vellykkede og ønsket å fortsette med utgravning året etter, men museet var avhengig av økonomisk støtte og søkte om dette fra Vitenskapsmuseet:

Grunnen til at Romsdalsmuseet har iverksatt denne graving er at befolkningen i Romsdal över et press på vårt museum for å få oss til å gjøre noe med de mange arkeologiske oppgaver som fins i Romsdal. Gravingen ligger selvsagt utenfor vår oppgave, men vi har funnet det formålstjenlig å foreta noe for å holde den arkeologiske interessen oppe og vi valgte derfor Veøy som alle i Romsdal er sterkt interessert i. Gravingen på Veøy bør også fortsette neste år men det vil avhenge av hvilken økonomisk støtte vi kan oppnå. Gravingen kostet vårt museum ca. kr. 6,500,-, hvilket for oss er et meget stort belöp, da vi kun har 1890 kr. i statsbidrag. Vi vil derfor höre om Deres selskap skulle være villig til å yde oss et bidrag, f. eks. kr. 2000.- til dekning av utgiftene ved gravingen idet vi mener at Deres selskap har samme interesse som Romsdalsmuseet i denne sak. (Brev 1953 10 24)

Figur 1. «I orden med utgravning paa Veøy = lykke til». Telegram datert 11. juli fra Marstrand til Herteig med tillatelse til utgravning på Veøy (Brev 1953 07 11).

Vitenskapsmuseet måtte med beklagelse avslå søknaden, ikke fordi det mente at støtten ikke ville gå til et godt formål, men på grunn av museets begrensede budsjett (Brev 1953 12 01).

Herteig på sin side ser ut til å ha hatt videre ambisjoner. Av korrespondansen mellom Herteig og Vitenskapsmuseets førstekonservator Marstrander fremgår det at Herteig, nå høsten 1953, planla en søknad om økonomisk støtte til et forskningsprosjekt, hvor utvidelse av undersøkelsene på Veøya inngikk sammen med undersøkelser av de middelalderke småbyene Borgund på Sunnmøre og Ambla (dvs. Kaupanger) i Sogn. Herteig omtalte disse stedene som middelalderkaupangene. En søknad til Institutt for Sammenliknende Kulturforskning (ISK) var under utarbeiding, Herteig skriver til Marstrander at «[p]lanen har jeg dvelt ved en stund [...] [den] tar foreløpig sikte på en 3-årig undersøkelse» (Brev 1953 11 06). Bilag til søknaden til ISK lød som følger:

Beløpet kr. 8500,- tenkes brukt til arkeologiske utgravninger av kaupangen på Veøy i Romsdal som et første ledd i en 3-årig sammenliknende undersøkelse av kaupangene på Veøy, Borgund på Møre og Amble i Sogn. Dette arbeid er en direkte fortsettelse- og utvidelse av sommerens gravninger på Veøy, ledet av undertegnede for regning av Romsdalsmuseet, Molde. Som det fremgår av den vedlagte innberetning, lyktes det allerede ved årets undersøkelser å finne den gamle busetning og i alt vesentlig å fastslå dens samlede utstrekning. Dessuten ga det rikholdige funnmateriale et uvanlig klart bilde av viktige sider ved ervervslivet. I tillegg til dette ga samtlige stikkprøver så lovende og positive resultater at en fortsettelse fra faglig synspunkt må ansees som meget ønskelig. At det fortsatte arbeid dessuten bør gjøres snarest, fremgår av det forhold at gården som lenge har ligget brakk, om et par år vil komme i rasjonell drift. Da vil en for alle tider gå glipp av dette viktige materiale som for store deler enno ligger uberørt. I Borgund er det ved Riksantikvariatets foreløpige gravninger (sommeren 1953) konstatert bygningsrester og reminisenser som kan tyde på en videre busetning. I Amble derimot synes det viktigste område allerede å være utgravd, men det vil trolig være nødvendig med et nærmere studium av de topografiske forhold, stedsnavn o.l. Den samlede undersøkelse som først og fremst blir å omfatte Veøy og Borgund, setter seg som mål å få et bredest mulig bilde av ervervslivet og de kulturelle forhold i kaupangene, deres opprinnelse, betydning

og tilbakegang. Særlig for Veøys vedkommende vil det bli lagt vekt på å finne fram til den opprinnelige kjerne i det gamle øysamfunn. Ved å få de samme sider belyst fra de 3 kaupangene, vil en trolig få et mer brukbart materiale til forståelsen av alle aktuelle spørsmål. Et nærmere kjennskap til deres miljø og tidsstilling vil være et viktig bidrag til klargjøring av middelalderens kulturhistorie i sin alminnelighet og de gamle bysamfunn i særdeleshet, da dette er områder hvor den arkeologiske forskning har store enno unyttede muligheter. En må videre se det som et verdifullt supplement til de pågående undersøkelser av vikingtidskaupangen i Tjølling, Vestfold. Som nevnt i den foreløpige søknad vil dette arbeid bli utført i forståelse med de arkeologiske museer i Trondheim og Bergen, samt Riksantikvaren. (Brev 1953 11 30)

IKS søkes altså om økonomisk støtte til arkeologiske utgravninger – i første omgang på Veøya i 1954. Herteig beskrev både problemstillingene som skulle belyses, og sin metodiske strategi. Han var orientert om at Riksantikvaren hadde hatt prøvegravninger høsten 1953 i Borgund. Han hadde også hatt kontakt med de arkeologiske regionsmuseene, det vil si Vitenskapsmuseet, hvorunder Veøy lå forvaltningsmessig, og Historisk Museum ved Universitetet i Bergen, hvorunder Borgund på Sunnmøre og Amble (Kaupanger) i Sogn lå. Ut fra sammenhengen måtte også Riksantikvaren ha vært orientert om Herteigs planer om et forskningsprosjekt på middelalderkaupangene.

Herteig søkte samtidig Romsdalsmuseet om støtte til videre 1954-utgravning på Veøya. I desember 1953 takket han for positivt svar om lokal støtte til fortsatte utgravninger her. Men det ser ikke ut til at støtten var av økonomisk art, i og med at han i et brev av 1. mars 1954 ba Solemdal om avklaring av økonomi for en Veøy-utgravning i 1954. Til svar beklaget Solemdal at det enda ikke var økonomi til undersøkelse på Veøya i 1954, så planer om slike måtte fra Romsdalsmuseets side oppgis for dette året (Brev 1953 12 22, Brev 1954 03 01, Brev 1954 03 06).

Ut fra korrespondansen ser det ut til at både Romsdalsmuseet ved Solemdal og Herteig som frittstående magister i arkeologi var engasjerte i å få til mer arbeid på Veøya. Herteigs søknad til ISK fikk ikke økonomisk støtte (Brev 1954 02 28). Alt i alt tyder korrespondansen på at det høsten 1953 og våren 1954 var Herteig selv, og ikke Romsdalsmuseet, som hadde de mest vidtrekkende planer for Veøy, nemlig et forskningsprosjekt som involverte undersøkelser av middelalderkaupan-

gene på Veøy, Borgund og Amble. Han hadde imidlertid Romsdalsmuseets velvilje til å gå videre også med Veøy. I mars 1954 hadde likevel både Romsdalsmuseet og Herteig skrinlagt 1954-utgravningen på Veøya på grunn av manglende finansiering.

I mars 1954 dro Herteig til Tyskland (Brev 1954 03 01) som utdanningsstipendiat. Der skulle han gjøre forberedelser til videreføring av tematikken fra magistergradsavhandlingen (Herteig 2005:11). Med dette kan det se ut som planene om et forskningsprosjekt på middelalderkaupangene er lagt til siden og karriereveien som forhistorisk arkeolog videreføres. Sommeren 1954 ble det imidlertid en ny utvikling, som Herteig i sine memoarer karakteriserer som skjellsettende (Herteig 2005:11).

Det fremgår av brev av 18. juli 1954 til Vitenskapsmuseet at Herteig hadde akseptert et tilbud fra Riksantikvaren om å lede utgravningene av Borgund på Sunnmøre, «da dette faller i tråd med mine tidligere anførte disposisjoner». Samtidig beklaget han at det for øyeblikket ikke så ut til å være mulig å videreføre arbeidet på Veøya, men «at Veøy på et senere stadium kan koples inn som ledd i disse undersøkelser» (Brev 1954 07 18).

Herteig skrev i desember 1954 til Solemdal at han i 1954 hadde jobbet for Riksantikvaren i Borgund. Det fremgår også at Solemdal hadde spurt om muligheten for «fremtidige utgravninger på Veøy». Solemdal fikk som svar at beklageligvis ville Herteig ikke kunne jobbe på Veøya i det kommende året, altså 1955, fordi at fremgravde bygningsrester i Borgund sto i akutt fare for å bli ødelagt: «Da Riksantikvaren dessuten har gått sterkt inn for denne oppgave, har jeg funnet å måtte love ham min bistand. Hvor meget og hvor lenge det vil bli gravet der, vet jeg ikke, men det er grunn til å tro at så vel Veøy som Amble i Sogn vil kunne komme inn i bildet senere. Det er jo ingen akutt fare for materialet på noen av disse stedene» (Brev 1954 12 17). I desember 1954 var planen altså å legge innsatsen i 1955 på undersøkelse av Borgund, mens Veøy og Amble for Herteigs del var satt på vent.

Herteigs oppdrag i Borgund fra 1954

Herteig skriver i sine memoarer at utgravningene på Veøya hadde gitt ham «en viss innsikt i middelalderarkeologiske problemer», og derfor ble han i 1954 «hentet hjem fra Syd-Tyskland [...] for å bistå riksantikvar Arne Nygaard Nilsen med å tolke materiale som var kommet for dagen ved prøvegravninger i Borgund ved Ålesund» (Herteig 2005:11). Riksantikvaren anmodet altså Herteig om å overta den faglige

Figur 2. Herteig rydder i Langes utgravningsfelt i Borgund 1954 Foto: Topografisk arkiv, Gnr 43 bnr.1, Ålesund kommune, Møre og Romsdal fylke, Borgund, negativ nr. 61/54. Universitetsmuseet i Bergen.

ledelsen av utgravningsvirksomheten i Borgund fra sommeren 1954 av, «da magister Bernt C. Lange ikke lengre hadde anledning til å fortsette arbeidet» (Herteig 1954a:1). Bakgrunnen for utgravningen, som var påbegynt allerede i 1953, var planer om å ta i bruk en del av Prestegårdsjordet på Borgundgavlen som kirkegård for den nåværende Borgund kirke. Det var forventet at det kunne dukke opp arkeologiske funn, dels på bakgrunn av arkitekt Gerhard Fischers undersøkelse i 1912 av «St Mariæ Kirkegård» i Borgund (Fischer 1913) på vegne av Fortidsminneforeningen, og dels på bakgrunn av funnene som i 1940 ble gjort av arkeolog Per Fett i forbindelse med undersøkelse av bebyggelsespor på Borgundgavlen på vegne av landsdelsmuseet i Bergen (Fett 1940). Høsten 1953 hadde konsulent Cato Enger fra Riksantikvaren lagt ut en rekke prøvegrøfter på Prestegårdsjordet på Borgundgavlen. Denne forundersøkelsen ble fulgt opp av magister Bernt C. Lange i november 1953, og videre på våren 1954, hvor flere grøfter ble anlagt. Lange avdekket også et større område hvor flere bygningsrester av tre kom frem. Ifølge Herteig hadde Langes påvisning av «tallrike spor» gjort at det ble nødvendig med en større anlagt arkeologisk undersøkelse (Herteig 1954a).

Langes siste dag i felt var 2. juni 1954 (Herteig 1954a). Herteig kom inn i bildet fra sommeren 1954

(fig. 2), og var i felt fra 23. juli til 24. september det året (Herteig 1954a). Herteigs oppdrag sommeren 1954 var å videreføre utgravningene som allerede var igangsatt. Som nevnt ovenfor mente han at dette oppdraget passet godt med hans «disposisjoner» (Brev 1954 07 18). I 1954 er Herteig dermed tilbake på en karrierevei som middelalderarkeolog.

Borgund-utgravningene kom til å bli de mest omfattende arkeologiske undersøkelsene av vanlige middelaldermenneskers bosetning i Norge utenfor de store byene. Fra 1954 og i årene fremover var utgravningene administrativt underlagt Riksantikvaren, mens det overordnede faglige ansvaret var delegert til Herteig. Herteig ble etter hvert ansatt ved landsdelsmuseet i Bergen – nåværende Universitetsmuseet i Bergen. Arbeidet i Borgund fortsatte under Herteigs faglige ledelse hver sommer fra 1954 til 1967 og videre i 1971, 1973, 1975, 1980 til 1982. Gjennom årene var det skiftende daglig ledelse i felt. I alt ble 5300 m² avdekket (eksklusive Engers grøfter), og mer enn 51 000 gjenstander og et stort faunamateriale ble samlet inn (Borgund Kaupang Prosjektet).

Herteigs oppdrag i Bergen fra 1955

Kvelden den 4. juli 1955 brant den nordre delen av Bryggen i Bergen. 5000 m² ble lagt øde og 2000 m² ytterligere skadet (Herteig 1969:9). Allerede to dager etter brannen kom riksantikvar dr. Arne Nygård Nielsen til Bergen, og ifølge arkitekt Håkon Christies dagboknotater ble det i løpet av 14 dager bestemt at det skulle bli arkeologiske utgravninger av store deler av branntomten (Hansen 2005:31). I Herteigs dagbok fra Borgund-utgravningen i 1955 står det: «uken 18/7-23/7. Jeg har vært bortreist til Bergen og Oslo i anledning de forestående utgravninger på Bryggen» (fig. 3) (Herteig 1955:13). Herteig forteller at han ble bedt om å komme til Bergen for å diskutere hva som burde gjøres med branntomten før nybygging tok til (Herteig 2005:13).

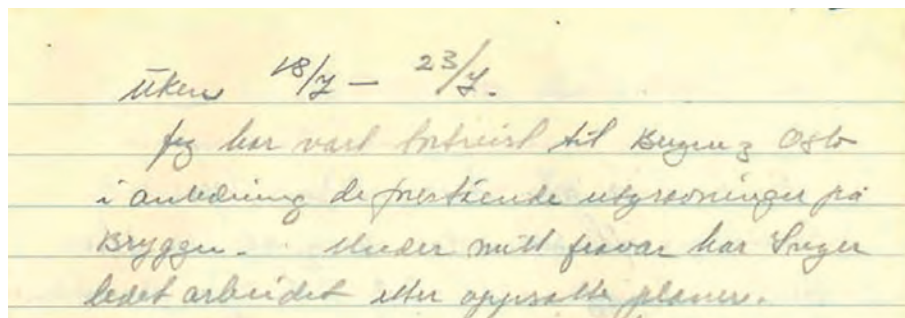
Christie, som hadde jobbet som Fischers assistent i forbindelse med undersøkelser av faste kulturminner

fra middelalderen, ble sammen med Herteig ansatt for å forberede utgravningen som skulle komme. Fra 1956 var Herteig faglig leder av «Riksantikvarens arkeologiske undersøkelser i Bergen». Utgravningen av branntomten var i utgangspunktet stipulert til å vare i seks måneder, men den endte opp med 13 års uavbrutt feltarbeid frem til 1968 (Herteig 2005:14). I årene videre frem til 1979 var det i tillegg lange perioder med utgravning på branntomten. I alt ble 5700 m² undersøkt, og mer enn 300 000 gjenstander og et stort økofaktmateriale ble samlet inn (Hansen og Hope 2017). Frem til 1979 var Herteig faglig leder for alle arkeologiske undersøkelser i middelalderbygrunnen i Bergen, på vegne av Riksantikvaren, men som førstekonservator ved landsdelsmuseet, dagens Universitetsmuseet i Bergen (Hansen 2005).

Hvorfor kom Herteig til å jobbe med Veøy, Borgund og Bergen?

Det fremgår av korrespondansen over at når utgravninger ble satt i gang på Veøya i 1953, var det på grunn av lokal interesse for historie og på tross av skepsis fra kulturminnemyndighetenes side. Det faktum at fagarkeologen Herteig skulle stå for undersøkelsene, ser ut til å ha spilt en stor rolle for at tillatelse til utgravning ble gitt av Vitenskapsmuseet. Herteig hadde tillit i det arkeologiske fagmiljøet. Dette fremgår ikke kun av brevvekslingen det her er vist til, men understrekes også av at han hadde fått et utdanningsstipend for å utvikle sin karriere innen forhistorisk arkeologi. Herteig sto imidlertid uten fast jobb i 1953 og tok imot et tre måneders jobbtilbud fra Romsdalsmuseet. Veøy-innberetningen fra 1953 og en artikkel om Veøy-undersøkelsen, som blir nærmere omtalt nedenfor (Herteig 1953, Herteig 1954b), viser at Herteig gikk inn i oppdraget med stor seriøsitet og stringent metodikk. Som vist ovenfor jobbet han høsten 1953 videre for å få økonomisk støtte til et forskningsprosjekt på middelalderkaupangene på Vestlandet. Herteig må gjennom Veøy-arbeidet ha fått en interesse for

Figur 3. Herteig skriver i sin dagbok fra Borgundgravningen i 1955: «Uken 18/7-23/7. Jeg har vært i Bergen og Oslo i anledning de forestående utgravningene på Bryggen ...» (Herteig 1955:13).

å gå inn i middelalderen som arkeologisk forskningsfelt med nye metoder. Med kunnskapen om at det nå var undersøkelser på gang i Borgund, kan han ha sett at mye lå til rette for samlede undersøkelser med middelalderens små byer på Vestlandet, Veøy, Borgund og Amble (Kaupanger), som sentrale objekter. Disse forlatte middelalderstedene – kaupangene, eller småbyene som de også kalles i litteraturen – var så godt som upløyd arkeologisk arbeidsmark. Han må også ha sett den praktiske muligheten et finansiert forskningsprosjekt kunne gi ham i form av lønnet arbeid som leder for et slikt prosjekt. I forbindelse med prosjektsøknaden ser det ut til at han gjorde et godt forarbeid, der han også tok kontakt med de relevante antikvariske myndighetene. I ettertid kan man kanskje si at det viktigste var at Riksantikvaren på grunn av søknadsarbeidet var orientert om Herteigs interesse for middelalderen og ønsket om å studere middelalderens arkeologiske rester og spor med nye metoder og tilnærminger. Kanskje falt dette i god jord politisk og strategisk i og med at Riksantikvaren ved fornminneloven av 1951 jo hadde fått overført forvaltningsansvaret for middelalderbyene som arkeologiske kulturminner fra middelalderen. Mot denne bakgrunnen er det ikke overraskende at Herteig ble bedt om å overta ledelsen av utgravningen i Borgund i 1954. Det er også forståelig at han ble konsultert når det gjaldt arkeologisk utgravning av branntomten i Bergen i 1955, og etter hvert fra 1956 av ble faglig leder for Bryggen-utgravningen.

Hvilken rolle spilte Veøy og Borgund for Herteigs videre engasjement i middelalderarkeologien som forskningsfelt?

Herteig nøt altså stor tillit som fagperson. Hans for- og etterarbeid for undersøkelsen av Veøy, som i utvidet form er publisert i Viking i 1954 (Herteig 1953, Herteig 1954b), viser at han var tilliten verdig. Vi ser at han hadde en bred tilnærming til lokaliteten som skulle undersøkes. I forarbeidet anvendte han på den ene siden klassiske arkeologiske innfallsvinkler, hvor natur- og kulturtopografi, vær-, vind- og havneforhold trekkes inn. På den andre siden tok han for seg kilder som tradisjonelt studeres innen andre fagfelt: skriftlig kildemateriale med opplysninger spesifikt om Veøy, rettslige/administrative forhold i Frostatingets lovområde, lokale stedsnavn og øvrig navnestoff. Han bygget på dette brede, samlede kildetilfanget i tolkningen av de arkeologiske funnene. Når det gjelder det konkrete

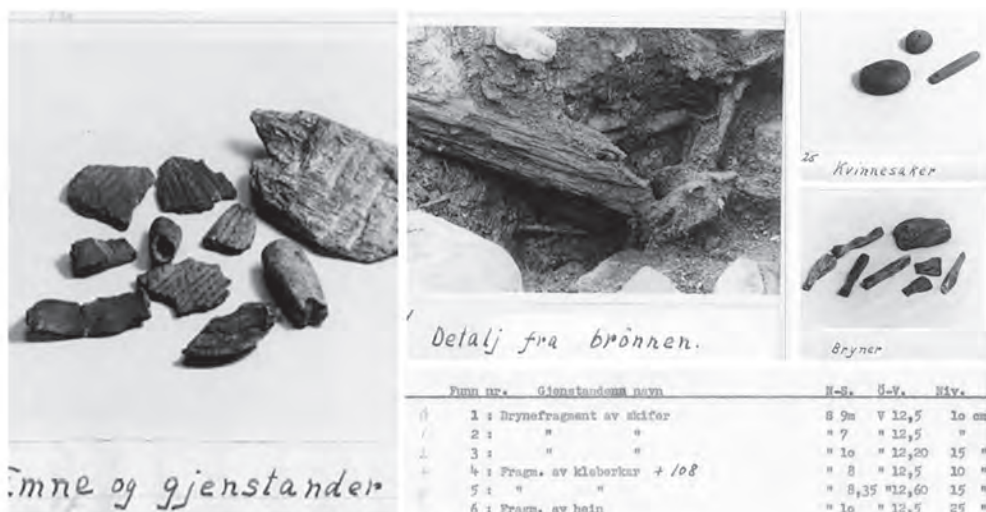
arkeologiske feltarbeidet på Veøya, ble de mest gunstige prøvestikkingsområdene utvalgt etter en vurdering av navnemateriale og topografi. I etterkant av prøvestikkingene ble det valgt ut en rekke områder og anlegg som skulle undersøkes nærmere. Det ble samlet inn hele 437 funnenheter. Blant disse er ikke kun fragmenter av desiderte artefakter av keramikk og stein, men også for eksempel «irret metallklump» og økofakter som «nøtter» (Herteig 1953:Funnlister) (fig. 4). På bakgrunn av det arkeologiske materialet ble det tatt opp spørsmål om konstruktive elementer som ildsteder, bygningsdetaljer som gulvarrangement, romdeling og om husene ble brukt til folk eller fe. «Funnmassen», dvs. funn av gjenstander, slagg og tekniske innretninger som groper og blester, ble analysert og tolket. Det var diskusjon om hvor råstoff som myrmalm og trekull til de påviste aktivitetene på Veøya kunne komme fra (Herteig 1954b). Struktur- og funnkategoriene som ble dokumentert og innsamlet, er slike som ikke tidligere nødvendigvis hadde vært tenkt på som interessante kilder i middelaldersammenheng. Her er det tale om de alminnelige menneskenes virkelevninger. Det var helt nytt at dette ble studert i et slikt omfang, og helt nytt at det var en fagarkeolog som sto for undersøkelsene.

Herteig skriver selv at før engasjementet på Veøya var middelalderen en periode som for hans del «var langt på vei ubeskrevet» (Herteig 2005:11). Med arbeidet på Veøya må han ha sett det store potensialet som ligger i å kombinere de mange ulike kildekategoriene, som samlet kan settes i spill når man har middelalderen som forskningsobjekt. I dag ville en kanskje karakterisere tilnærmingen til Veøy som tverrvitenskapelig, fordi det er den forhistoriske arkeologens verktøykasse som kombineres med de skriftbaserte disiplinenes metoder. Vi ser også at han hadde en form for programerklæring for videre arbeid. I Veøy-innberetningen gis en oversikt over opplysninger fra skriftkilder hvor Veøy nevnes, og det tas et oppgjør med svakt underbyggede oppfattelser om Veøy:

Dette er i grove trekk hva de skrevne kilder forteller om Veøy og det er i alt vesentlig dette som er lagt til grunn for de mange og tildels sterkt avvikende oppfatninger som er kommet offentlig til uttrykk. Særlig har den lokale tradisjon spunnet et rikt nettverk av hypoteser og mer eller mindre velfunderte konklusjoner som arkeologen må bryte seg vei gjennom for uhildet å kunne vurdere det arkeologiske tilfang. (Herteig 1953:2, Herteig 1954b:72)

Figur 4. Funnliste og foto av gjenstander og detalj av brønn fra undersøkelsene på Veøy i 1953.

Fotomontasje: G. Hansen, etter foto i Herteig 1953.

I 1954-artikkelen tilføyes:

[...] historikeren og arkeologen [må] arbeide hånd i hånd, for arkeologien kan svare på spørsmål som historikeren ikke kan besvare med de kilder som står ham til rådighet – og omvendt. (Herteig 1954b:88)

Arkeologiske kilder må altså stå på egne bein og vurderes «uhildet», og arkeologer og historikere må arbeide sammen. Dette var tanker som ble tatt med videre i årene fremover hvor arbeidet med Borgund og spesielt Bergen tok form.

Herteigs innsats for middelalderarkeologien må sees i lys av den faglige utviklingen i tiden frem til 1950-tallet. Før undersøkelsene på Veøya var den fremherskende metode for undersøkelse av faste kulturminner fra middelalderen å grave frem fundamenter og murverk til steinbygningen/ruinen som skulle undersøkes. Det er en metode som senere forskning noe flåsete har kalt «finn muren og følg den». Man gravde vekk kulturlag og gjenstander som lå over og inntil fundament og murverk, for å kunne måle opp selve bygningen. Fokuset var på arkitektur og bygningshistorie. I og med at man fjernet kulturlag og gjenstander, fikk man ikke innhentet data med detaljer om hvor slike funn kom fra. Det var også kun hele eller nesten hele ting, og da særlig gjenstander med arkitektonisk eller kunsthistorisk verdi, som ble tatt vare på. Man så ikke nødvendigvis på gjenstandsmateriale og slett ikke på kulturlag som arkeologiske kilder (Hansen 2005).

Herteig utvidet middelalderarkeologiens virkefelt, og han så den kulturhistoriske kildeverdien i det store og varierte kildemateriale som ble gravd frem. Her var det snakk om rester etter bolighus, verksted, havneanlegg og ikke minst store mengder varierte gjenstands-

funn, produksjonsavfall og etter hvert også botanisk materiale og faunarester. Spørsmål han ønsket å få belyst, var for eksempel forhold rundt den opprinnelige naturtopografien, både de små og store byenes tidligste utvikling, byggeskikk, ervervshistorie og håndverkshistorie, men også handel innenfor landets grenser og med utlandet, kulturelle forhold og middelalderens båttypen og skipsfart. Dette var fagfelt som han mente man først og fremst kunne studere med et arkeologisk materiale som hovedkilde, men da i samarbeid med andre forskningsdisipliner som historie, kunsthistorie, sosiologi, botanikk, zoologi og geologi. Herteig talte slik for å etablere middelalderarkeologien som selvstendig forskningsdisiplin, hvor blant annet historie, som baserer seg på skriftlige kilder, skulle fungere som hjelpedisiplin for arkeologi og ikke omvendt. Dette var meget kontroversielt på 1950–70-tallet.

Potensialet for tverrvitenskapelig arbeid ble etter hvert realisert på mange områder i arbeidet med både Borgund og Bergen. Ikke kun samarbeidet med mer tradisjonelle humanistiske fag som historie, numismatikk, runologi og kunsthistorie, men også et utstrakt samarbeid med naturvitenskapelige disipliner. Et stort osteologisk materiale fra Borgund og Bergen ble innsamlet og analysert, jordprøver ble tatt inn for fremtidig undersøkelse og forskning. Det ble også tatt inn prøver av bygningstømmer med tanke på utprøving av nye dateringsmetoder (dendrokronologi). I Borgund hadde man til og med dykkende arkeologer inne i bildet.

Herteig tenkte ikke bare nytt, men også stort. Det ser man spesielt etter hvert som arbeidet i Bergen tok form. Grave- og dokumentasjonsmetoden, som ble utviklet for Bergen og til dels applisert i Borgund etter 1956, hadde ikke uventet sitt utgangspunkt i forhis-

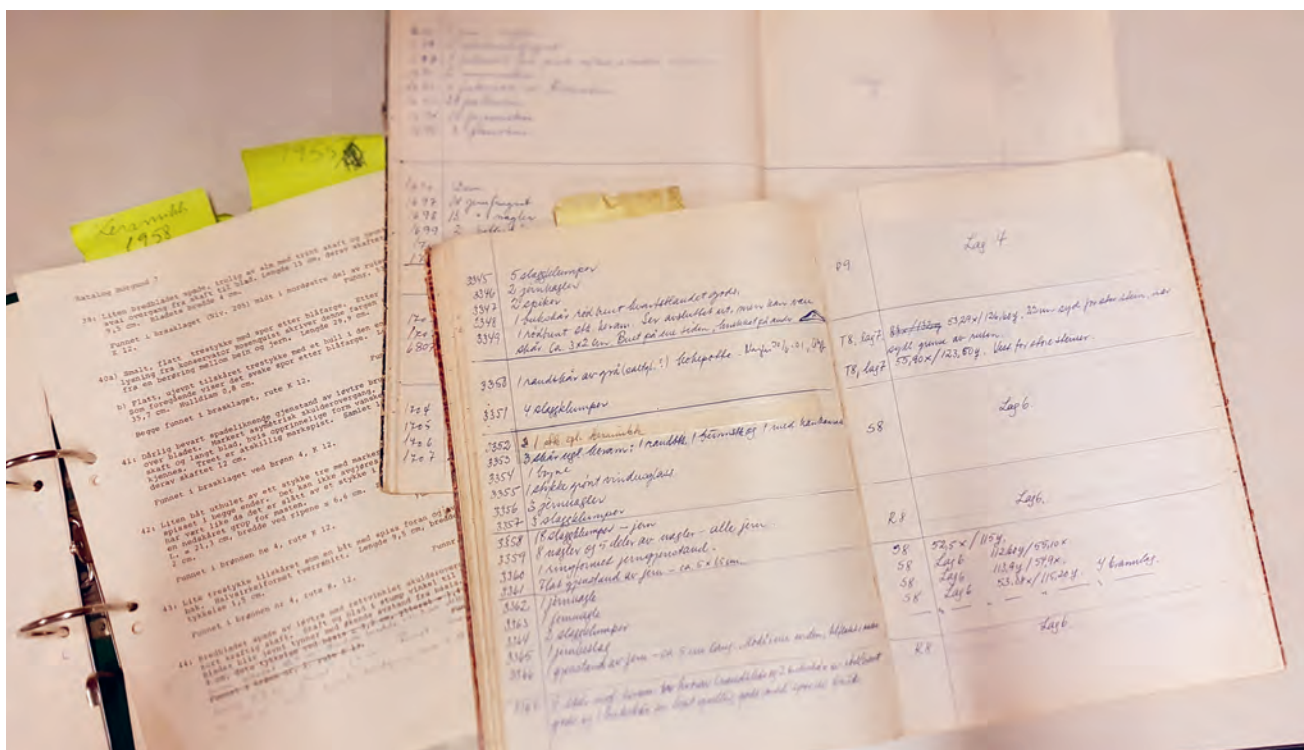
Figur 5. Flyfoto fra 1966, som viser bruken av stående balker i det største utgravningsfeltet i Borgund. Foto: Topografisk arkiv, Gnr. 43 bnr. 1, Ålesund kommune, Møre og Romsdal fylke, Borgund, negativ nr. 46/66. Universitetsmuseet i Bergen.

torisk arkeologi. Idealet var å arbeide ut fra prinsippet om stratigrafisk gravning, en metode som allerede var veletablert i Norge (for eksempel Bøe 1934, Bøe 1942). I tillegg ble prinsippet om å grave mindre områder om gangen med stående balkere mellom, gjennomført. I balkene ble stratigrafi (lagfølge) mellom områdene/rutene bevart, og sammenhengen fra én rute til naboruten kunne lettere tolkes. En fordel med denne metoden var også at man kunne få erfaring å bygge videre på fra en rute / et felt til den/det neste (Herteig 1985) (fig. 5).

I Bergen, som har vært hjemsoekt av storbranner gjennom hele historien, ble brannlag og sjikt av bygningsrester de ledende elementer i den stratigrafiske metoden. Der kulturlagene mellom brannlag og bygningssjikt var tykkere enn 15 cm. gravde man i mekaniske lag (Hansen 2005:33–34). Gjennom studie av dokumentasjonsmaterialet fra Borgund sees det at man fra 1956 gravde i mekaniske lag her. Det er kun dokumentert få rester etter brann og de registrerte bebyggelsesrestene har ikke karakter av å være sammenhengende over store områder, slik som i Bergen. Kanskje valget av utgravning i mekaniske lag som gjen-

nomgående metode i Borgund har å gjøre med at det var for få rester etter brann og at sjiktene av bygninger ikke var så klart erkjennbare i Borgund som i Bergen?

Det var også Herteigs ambisjon å ta vare på alle gjenstander som ble funnet, og å dokumentere deres funnkontekst. Å samle inn «alle» gjenstander i en middelalderby-kontekst med gode bevaringsforhold for både organisk materiale og metall i tillegg til stein og keramikk var svært ambisiøst. I forhistorisk sammenheng var gjenstandstilfanget gjerne mindre. Men fremfor alt var de forhistoriske gjenstandstypene velkjente i og med at denne delen av arkeologien hadde relativt lange tradisjoner å lene seg på. I Borgund og Bergen ble utvalgte gjenstander de første årene beskrevet nøye i de såkalte Bg- og Br-katalogene. Iblant ble det laget tegninger av gjenstanden i marginen av katalogene. Men man hadde liten innsikt i middelalderens hverdagsting og manglet grunnleggende typologiske og kronologiske studier av slike funn. Etter hvert ble «margtegningene» færre, og gjenstander ble beskrevet mer summarisk for å rekke over det store tilfanget. Etter en årrekke ble Bg- og Br-katalogene avvirket, og funnlistene med summariske opplysninger om gjenstandskategori og

Figur 6. Funnlister fra Borgund, i forgrunnen håndskrevne med opplysninger om kontekst, i bakgrunnen Bg-katalogen med mer detaljerte beskrivelser av gjenstander. Dokumentasjon i Topografisk arkiv, Gnr 43 bnr.1, Ålesund kommune, Møre Romsdal fylke, Universitetsmuseet i Bergen. Foto: G. Hansen.

funnsted ble normen. Funnlistene fra undersøkelsene på Veøya, i Borgund og på Bryggen i Bergen kan derfor karakteriseres som ganske summariske i forhold til samtidens funnlister fra forhistoriske utgravninger (fig. 6).

Store datamengder, store utfordringer og stort utkomme

Da Bryggen-utgravningen kom i havn i 1979, sto man overfor meget store utfordringer med tanke på bearbeidelse og systematisering av det svære kildematerialet. Borgund-utgravningene hadde også produsert et stort gjenstands- og dokumentasjonsmateriale etter 22 felt-sesonger frem til 1982. Dokumentasjonsmateriale og gjenstander fra Borgund-undersøkelsene var brakt til dagens Universitetsmuseet i Bergen. To magisteravhandlinger ble tidlig skrevet på Borgund-materialet: Den ene avhandlingen utarbeidet en typologi på skotøy fra sen vikingtid og middelalder ut ifra lærfunn fra Borgund (Larsen [1966] 1970). Den andre tok for seg kleberkar fra Borgund og la grunnen for typologien for denne gjenstandsgruppen fra middelalderen (Lossius [1976] 1977). Disse arbeidene var blant de første norske arkeologiske avhandlingene som tok for seg alminnelige middelaldermenneskers hverdagsaker. De står

seg fremdeles som grunnleggende litteratur innen sine forskningsfelt. Det arkeologiske middelalderpersonalet også kallet *Middelaldersamlingen* ved Universitetsmuseet i Bergen hadde kontor og arbeidsplasser på Bryggen i Bergen, fra 1976 i Bryggens Museum. I 1980-årene holdt Middelaldersamlingen på med både bearbeidning og systematisering av kildematerialet. Funnene fra Bryggen-utgravningen fikk førsteprioritet. Herteig var selvklaart ikke alene på Middelaldersamlingen. Flere av de «unge menneskene» som tidlig i sin karriere hadde vært med på Bryggen- eller Borgundgravningene ble etter hvert ansatt ved Middelaldersamlingen eller ved Stiftelsen Bryggens Museum og kom til å bruke store deler av sitt arbeidsliv på systematisering, kuratering og formidling av det arkeologiske materialet. Sentrale for arbeidet som ble gjort i Bergen var arkitekt Egill Reimers d.y. og arkeologene Arne J. Larsen, Per Solberg, Ingvild Øye og Anne Ågotnes. Gjennom flere ti-år ble også store mengder gjenstander av organisk materiale og metall konservert ved Universitetsmuseets konserveringsavdeling. For Bryggen-materialet ble det startet et publiseringsprosjekt kalt «Bryggeprosjektet», der forskere og studenter fra inn- og utland ble invitert til å forske på gjenstandsmateriale og bygningsfunn fra Bryggen-utgravningene. Flere gjenstandsgrupper ble studert, og i løpet av 1980-årene utkom det avhand-

Figur 7. Herteig og etterarbeid på Bryggen-materialet. Herteigs arbeid om bygninger på Bryggen og deres topografiske og kronologiske utvikling ble publisert i 1990 og 1991 (Herteig 1990, Herteig 1991). Foto: Bergens Tidende, etter Clarke 1989.

linger om ulike gjenstandstyper, hvorunder typologi ble utviklet og publisert (Herteig 1985, Hansen og Hope 2017:28, *The Bryggen Papers* 1985-). Parallelt ble det jobbet med å få sikrere dateringer av funnene fra Bryggen (fig. 7). I 1990 og 1991 publiserte Herteig sitt endelige arbeid om bygningstopografi og datering av materialet fra Bryggen-utgravningen (Herteig 1990, Herteig 1991). Dette kronologiske arbeidet har siden 1990-årene vært en grunnpilar i forskingsarbeider med arkeologisk materiale fra Bergen som utgangspunkt. En lang rekke arbeider som omfatter norske og utenlandske artikler og gradsavhandlinger på alle nivå fra master til doktorgrad, utgjør sentral referanselitteratur når vi i dag forsker på de vanlige middelaldermenneskenes liv og virke. Herteigs middelalderarkeologiske pionerarbeid, som startet i 1953 med Veøy, har slik satt tydelige spor etter seg og vil spille en viktig rolle også i mange år fremover.

Avsluttende kommentarer

Herteig skriver selv at han, som nyutdannet magister, var opptatt av å utdype sin faglige bakgrunn, og at det var tilfeldigheter som førte ham over i middelalderen. Han ble imidlertid «fenet av den nye perioden» (Herteig 2005:14). For Romsdalsmuseet og Peter Tønder Solemdal, som var dette museets ambisiøse og – man må kanskje tilføye – ganske pågående styreleder, var det et stort hell at det var Asbjørn E. Herteig som fikk det tre måneders engasjementet i 1953. For middelalderen som moderne, arkeologisk fagfelt må man også konstatere at dette ble en vinn-vinn-situasjon av største dimensjon. Utgravningene på Bryggen og de mindre kjente sommerkampanjene i Borgund var på en måte den moderne middelalderarkeologien i Norge frem til begynnelsen av 1970-tallet. Herteigs ledelse av Bryggen-utgravningene resulterte i et metodisk og tematisk kvantesprang for faget. Det nyskapende arbeidet viste potensialet som lå i det arkeologiske materialet fra middelalderen, noe som var viktig for og ga tyngde og større selvillit til de arkeologiske undersøkelsene, som fra 1970 og frem fant sted i stor stil i de store norske middelalderbyene (f.eks. Christophersen 2020:69–73, Lunde 1989).

Med nye generasjoner av arkeologer kommer det stadig nye innsamlings- og dokumentasjonsmetoder, og også spørsmålene som stilles, endrer seg over tid. Det er heldig at kildematerialet fra Veøy, Borgund og Bryggen i Bergen så dagens lys i regi av en storttenkende fagperson innen arkeologi. Det ble en selv-sagt sak at de arkeologiske kildene fra middelalderen skulle dokumenteres og tas vare på. Gjenstander og dokumentasjon fra 1950–70-tallets undersøkelser har langt på vei tålt tidens tann og tåler også moderne, kritiske øyne. Den dag i dag utgjør det arkeologiske kildematerialet som ble sikret under Herteigs ledelse, et vesentlig grunnlag for arkeologisk forskning på Norges middelalder. Det er også en kilde til kunnskap om emner som ikke var i tankene på 1950- og 60-tallet. Vi kan håpe at dagens gravende fagfolk og kulturvernmyndigheter både våger og får anledning til å tenke like stort og langtreggende, ut over det potensialet vi i dag ser i de arkeologiske kildene.

Takk til

Stor takk til Jan Olav Szontheimer, Romsdalsmuseet, Ruth Iren Øien ved NTNU Vitenskapsmuseet og Anita Haugen Lie ved Universitetsmuseet i Bergen for fremhenting av upublisert arkivmateriale. Også takk til redaksjonen og ukjente fagfeller som har vurdert manus, og til min kollega professor Alf Tore Hommedal, som har lest og kommentert manus.

LITTERATUR OG UPUBLISERTE KILDER

- Borgund Kaupang Prosjektet. *Borgund kaupang* [online]. <https://www.uib.no/fg/borgund-kaupang> Universitetsmuseet i Bergen, Universitetet i Bergen, Norge. [Lest 21. juni 2024].
- Brev, 1952 09 30. Fra Styret for Romsdalmuseet til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 04 18. Fra Norske Museers Landsforbund til P.T. Solemdal. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 05 21. Fra Styret for Romsdalmuseet til Det kgl. Norske Videnskabers Selskab. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 05 26. Fra Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim ved O. Gjærevoll til Styret for Romsdalmuseet. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 05 27. Fra Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim ved S. Marstrander til Styret for Romsdalmuseet. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 05 30. Fra Norske Museers Landsforbund til P.T. Solemdal. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 07 10a. Fra A.E. Herteig til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim ved S. Marstrander. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 07 10b. Fra Romsdalmuseet ved P.T. Solemdal til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim v Marstrander. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 07 11. Telegram fra Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim ved S. Marstrander til A.E. Herteig. Arkiv Romsdalmuseet, datert 1953 07 21.
- Brev, 1953 10 24. Fra Romsdalmuseet ved P.T. Solemdal til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 11 06. Fra A.E. Herteig til Førstekonservator S. Marstrander. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 11 30. Bilag til søknad Fra A.E. Herteig til Institutt for Sammenliknende Kulturforskning. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 12 01. Fra Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim ved E. Sivertsen til Styret for Romsdalmuseet. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1953 12 22. Fra A.E. Herteig til Romsdalmuseet ved P.T. Solemdal. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1954 02 28. Fra A.E. Herteig til Førstekonservator S. Marstrander. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1954 03 01. Fra A.E. Herteig til Romsdalmuseet ved P.T. Solemdal. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1954 03 06. Fra Romsdalmuseet ved P.T. Solemdal til A.E. Herteig. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1954 07 18. Fra A.E. Herteig til Videnskabselskabets Museum Antikvarisk Avdeling. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Brev, 1954 12 17. Fra A.E. Herteig til Romsdalmuseet ved P.T. Solemdal. Arkiv Romsdalmuseet og Vitenskapsmuseet.
- Bøe, J. 1934. *Boplassen i Skipshelleren på Straume i Nordhordland*. Bergen: AS John Griegs Boktrykkeri.
- Bøe, J. 1942. *Til høgfjellets forhistorie. Boplassen på Sumtangen ved Finsevatn på Hardangervidda*. Bergen: AS John Griegs Boktrykkeri.
- Christophersen, A. 2020. *Under Trondheim. Fortellinger fra bygrunnen*. Trondheim: Museumsforlaget.
- Clarke, H. 1989. Asbjørn Herteig: archaeologist and pioneer. I: S. Myrvoll, E. Schia, P.B. Molaug, H. Clarke og E. Reimers (red.) *Archaeology and the urban economy. Festschrift to Asbjørn E. Herteig*. Bergen: Historisk Museum, Universitetet i Bergen, s. 22–27.
- Fett, P. 1940. Borgund Prestgard. Førebels utgravning okt/nov 1940. Topografisk arkiv, Gnr 43 bnr.1, Ålesund kommune, Møre og Romsdal fylke. Universitetsmuseet i Bergen: Universitetet i Bergen.
- Fischer, G. 1913. Fra Borgund gamle kjøpstad. Indberetning om undersøkelse og utgravning av «St. Mariæ Kirkegaard». *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Aarsberetning for 1912. Kristiania. Grøndahl & Søn Boktrykkeri* 68, s. 126–129.
- Gaukstad, E., 2001. Fra antikvarisk interesse til egen forvaltning. I: J. Holme (red.) *Kulturminnevern. Lov, forvaltning, håndhevelse*. Oslo: Økokrim, s. 130–135.
- Hansen, G., 2005. *Bryggebrannen 1955 – et vendepunkt: middelalderarkeologi i Bergensmiljøet før og etter 1955*. Bergen: Bryggens museum.
- Hansen, G. og B. Hope 2017. Til middelalderens kilder med et tastetrykk. *Årbok for Universitetsmuseet i Bergen 2017*. Bergen: Universitetsmuseet i Bergen, s. 23–32.

- Herteig, A.E. 1953. *Innberetning om topografiske-arkeologiske undersøkelser på Veøy, Veøy s. og prgjld. Romsdal i tiden juli-aug. 1953*. Upublisert rapport. NTNU Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Herteig, A.E., 1954a. *Innberetning fra utgravningene i Borgund på Sunnmøre 23/7-24/9 1954*. Topografisk arkiv, Gnr 43 bnr.1, Ålesund kommune, Møre og Romsdal fylke, Universitetsmuseet i Bergen: Universitetet i Bergen.
- Herteig, A.E. 1954b. Om kaupangen på Veøy i Romsdal. En foreløpig melding om topografisk-arkeologiske undersøkelser 1953. Resultater og problemstillinger. *Viking 1954*, s. 69–88.
- Herteig, A.E. 1955. Dagbok 1955 nr. 2 fra utgravningene på Borgund, Sunnmøre fra 10/5–20/8 1955. Topografisk arkiv, Gnr 43 bnr.1, Ålesund kommune, Møre og Romsdal fylke. Universitetsmuseet i Bergen: Universitetet i Bergen.
- Herteig, A.E. 1969. *Kongers havn og handels sete*. Oslo: Aschehoug.
- Herteig, A.E. 1985. The Archaeological Excavations at Bryggen, «The German Wharf», in Bergen, 1955–68. I: A.E. Herteig, K. Helle og A. Hagen (red.) *The Bryggen Papers. Main Series Vol. 1*. Bergen: Universitetsforlaget AS, s. 9–49. DOI 10.15845/bryggen.v10
- Herteig, A.E. 1990. *The Buildings at Bryggen. Their Topographical and Chronological Development. The Bryggen Papers. Main series Vol. 3, Part 1*. Bergen: Norwegian University Press. DOI 10.15845/bryggen.v31
- Herteig, A.E. 1991. *The Buildings at Bryggen. Their Topographical and Chronological development. The Bryggen Papers. Main series Vol. 3, Part 2*. Bergen: Norwegian University Press. DOI 10.15845/bryggen.v32
- Herteig, A.E. 2005. *Bryggen. Fra saneringsobjekt til internasjonalt kulturminne*. Oslo: Vigmostad og Bjørke AS.
- Larsen, A.J. 1966. *En undersøkelse av skomaterialet fra utgravningene i Borgund på Sunnmøre, 1954–1962*. Magistergradsavhandling i nordisk arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Larsen, A.J. 1970. *Skomaterialet fra utgravningene i Borgund på Sunnmøre 1954–1962*. Bergen: Norwegian Universities Press.
- Lossius, S. M. 1977. *Klebermaterialet fra Borgund*. Magistergradsavhandling i nordisk arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Lossius, S. M. 1977. *Klebermaterialet fra Borgund*. Bergen: Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Lunde, Ø. 1989. When did it really begin? I: S. Myrvoll, E. Schia, P.B. Molaug, H. Clarke og E. Reimers (red.) *Archaeology and the urban economy. Festschrift to Asbjørn E. Herteig*. Bergen: Historisk Museum, Universitetet i Bergen, s. 41–50.
- The Bryggen Papers 1985-. Open access The Bryggen Papers seriene: <https://boap.uib.no/index.php/bryggen>

Gjensyn med Veøya

Revurderinger i lys av nye geofysiske undersøkelser og strandlinjeberegninger¹

Brit Solli

---

¹ Artikkelen er ikke fagfelleurdert.

ABSTRACT

The article presents the background of the archaeological investigations instigated by the present author in the period 1989–1992 (doctoral dissertation), in 2006 (the harbour in Nordvågen), and in 2011 (geophysical investigations of the two churchyards dated to the mid- 10th century, and the Black Soil-area surrounding these churchyards). The discussion compares the earlier results with later geophysical investigations in 2019 and newer sea-level analysis. The new magnetic susceptibility survey, conducted by Kristoffer Dahle and Arne A. Stamnes in 2019, show with utmost clarity that the metalworking area detected by both Herteig's and Solli's excavations is much larger than traditional archaeological methods have been able to uncover. The re-evaluated sea-level measurements show that the boathouses in Bondevika were significantly more protected from storms and flooding than the sea-level diagram presented in Solli's doctoral dissertation. The same goes for the largest grave cairn in Storsandvika; a bay situated on Veøy's southwestern end. The author suggests that the fossil fields on Veøy's southern part (Sørøya) deserves more attention in future investigations. A LiDAR analysis would probably yield interesting results.

Innledning

I denne artikkelen vil jeg diskutere hvordan resultatene av nye strandlinjeberegninger og geofysiske undersøkelser i 2019 kan sammenholdes med tolkninger i min doktorgradsavhandling (Solli 1996), undersøkelser av havneområdet i Nordvågen (Solli 2008, Solli 2014) og geofysiske undersøkelser gjennomført i 2011 (Solli og Stamnes 2013). Det vil føre for langt å repetere alle publiserte resultater fra doktorgradsarbeidet, men jeg vil kort nevne noen viktige resultater (se nedenfor). I herværende artikkel konsentrerer jeg meg om å diskutere de resultatene som bør revurderes, nemlig resultatene av de geofysiske undersøkelsene i 2011 sammenlignet med de nye geofysiske undersøkelsene i 2019, samt nye strandlinjeberegninger. Jeg vil dessuten komme med noen refleksjoner over mulige fremtidige undersøkelser av den fossile åkermarka med både grav- og rydningsrøyser på den søndre delen av Veøya, kalt Sørøya. I forbindelse med denne revurderingen av resultater vil jeg begynne med noen bakgrunnsopplysninger om tidligere arkeologiske undersøkelser på Veøya.

Arkeologiske undersøkelser på Veøya 1989–2011

Denne gjennomgangen av de arkeologiske undersøkelsene ledet av undertegnede i perioden 1989–2011 er ikke en «nøytral», upersonlig analyse. En slik analyse må selvsagt skrives av andre enn meg selv. Jeg skrev om Veøyas forskningshistorie i min doktorgradsavhandling, slik den kunne fremstilles i 1993 (Solli 1996:47–84).

Den siste utgravningssesongen i forbindelse med mitt doktorgradsprosjekt om Veøya ble avsluttet i 1992. Jeg begynte med registreringer på Sørøya sommeren 1989. Videre gikk jeg gjennom den forskningshistoriske litteraturen om kjøpstaden på Veøya. Dette arbeidet ga grunnlag nok til å skrive en søknad om universitetsstipend høsten 1989. Stipend ble det fra Universitetet i Oslo, og jeg kunne begynne arbeidet med doktorgradsprosjektet i januar 1990.

Jeg hadde i 1989 fortalt Wilhelm Coucheron-Aamot, eier av prestegården og grunneier på nordre del av øya, kalt Nordøya, at jeg skulle prøve å få til et utgravningsprosjekt på Veøya. Han ble meget begeis-

tret da jeg i jula 1989 kunne skrive til ham at jeg hadde fått stipend. Dessverre døde Wilhelm (1899–1990) ved påsketider 1990, bare noen uker før jeg satte i gang. Der mistet jeg nok en uerstattelig Veøy-kjenner og landskapsinformant. Da Asbjørn Herteig (1919–2006) foretok en utgravning et par uker i juli og august i 1953, hadde Wilhelm vært en uvurderlig informant, spesielt omkring utbredelsen av svartjordsområdet (Herteig 1953:18, 1954).

Bakgrunnsinformasjon: Problemer med utgravningstillatelse

Herteig var sterkt mot at jeg skulle få utgravningstillatelse. Han hadde også motsatt seg utgravninger på 1960-tallet. Høsten 1964 sonderste Romsdalsmuseet og en komité oppnevnt av Molde kommune, og ledet av statsadvokat Nils Parelius, mulighetene for nye utgravninger på Veøya (brev 25.9.1964). Parelius gjorde på sin fritid et enormt arbeid med å registrere fornminner i Romsdal. Sverre Marstrander ved DKNVS-museet (nå NTNU Vitenskapsmuseet) i Trondheim var positiv og skrev et brev til Herteig 11.12.1964 og ba om hans synspunkt. Marstrander var klar over at Herteig selv var opptatt med undersøkelser på Bryggen og på Borgund ved Ålesund, men han hadde «under hånden snakket med Arne Emil Christensen», og Arne Emil hadde vært positiv til å lede utgravninger på Veøya. Allerede 14.12.1964 svarte Herteig på brevet og advarte mot å sette i gang nye middelalderutgravninger fordi han manglet arbeidskraft og utgravningene på Bryggen var sterkt underbemannet. Han skrev at han «så sent som torsdag av ren fortvilelse konsiperte et brev til riksantikvaren, hvor jeg sier meg nødt til å slutte som leder for utgravningene på Bryggen». Denne «trusselen» gjorde inntrykk. Den 16.12.1964 skrev riksantikvar Roar Hauglid til Marstrander at han ikke ville anbefale utgravninger på Veøya: «Turen må selvsagt også komme til Veøy engang, men foreløpig tør jeg ikke tenke på å åpne flere middelaldergravninger enn de som er absolutt nødvendige.»

Da jeg søkte om utgravningstillatelse, sendte Vitenskapsmuseet gjenparter (brev datert 30.1. 1990) av mine brev til Herteig. Asbjørn Herteig, som hadde fylt 70 år i 1989 og blitt pensjonist, holdt fast ved at det ikke skulle graves på Veøya, og viste til Hauglids brev fra 1964. Det ble noen nervepirrende uker der min veileder, professor Bjørn Myhre (1938–2015), og daværende underdirektør Øivind Lunde ved Riksantikvaren, var til uvurderlig hjelp. 12.2.1990 mottok jeg et forløsende brev fra professor Arne B. Johansen ved Vitenskapsmuseet. Et møte ble avtalt i Trondheim

12.3.1990. Professor Bjørn Myhre var med som «støttekontakt». I brev av 13.3.1990 fra Arne B. Johansen ble det gitt tillatelse til at definerte utgravninger kunne gjennomføres etter en omforent plan. (All korrespondanse som det vises til ovenfor, finnes i NTNU Vitenskapsmuseets topografiske arkiv.)

Selv uten en motstander som Herteig tror jeg nok at en enslig universitetsstipendiat med store planer, men et uanselig budsjett, *aldri* hadde fått tillatelse til utgravninger i dag. Nå er det kulturminnebyråkratiet som, på grunn av sentrale føringer fra Riksantikvaren, er restriktive med å åpne for forskningsutgravninger. Men det ble jo noen nyttige resultater av mine undersøkelser, basert på et minimalt feltbudsjett. Som jeg skrev i den populærvitenskapelige versjonen av doktorgradsavhandlingen:

Undersøkelsene på Veøya utgjorde et stunt; ingen arkeolog hadde vel tidligere satt seg fore å løse slike problemstillinger som krevde så mye feltarbeid med mindre folk og ressurser. Den viktigste ressursen var meg selv og min fysiske arbeidskapasitet. Da knærne sviktet allerede i 1990 etter bare åtte ukers gravning av åkerreiner på søndre del av Veøya, røynt det skikkelig på og tre uker på krykker var en sørgelig deprimerende tid. Men med medisiner og støttebandasjer vaklet prosjektlederen videre ut den første gravning-sesongen. De to neste ble reddet av støttestrømper av neopren og utradisjonelle arbeidsstillinger. Fysioterapeuten på Norges Idrettsmedisinske Institutt beordret meg til å slutte med de aktiviteter som førte til vonde knær og han uttalte med stort patos at slike skader var meget alvorlige og 'det hendte at folk måtte droppe OL pga. av denne typen skade'. Fysioterapeuten fikk da en forelesning, sannsynligvis for både første og siste gang i sitt yrkesaktive liv, om at arkeologi var mye viktigere enn alle OL-deltagelser i hele verden. Jeg fikk overlevert ett par svindyre neoprenstrømper med hull for kneskåla av en fysioterapeut ikledt et noe overbærende smil som tydelig sa: Stakkars tulling! [...]. Fysioterapeuten hadde nok faglig rett. Veøy-prosjektet er lagret i meg for alltid. Jeg angrer imidlertid ingenting, men vil ikke akkurat anbefale mine egne studenter til å gå på et slikt stunt uten mer arbeidshjelp. (Solli 1999:10)

I løpet av 1990–1992 tilbrakte jeg omtrent 12 måneder i felt på Veøya. Halvparten av tiden hadde jeg hjelp fra én eller to studenter. Til tross for fysisk slit, og av og til skikkelig drittvær, var det herlige feltsesonger.

Jeg fikk leie ei koie av Statens skoger (nå Statsskog) på sørsida av øya for en billig penge: fire køyer, vedovn og selvsagt uten strøm og vann. Min beste tid! Jeg disputerte 29.10.1994, og avhandlingen ble publisert i 1996 (Solli 1996).

Kort om viktige resultater fra de arkeologiske undersøkelsene i årene 1989–1992

- Det har bodd folk på Veøya siden overgangstiden mellom yngre steinalder og eldre bronsealder. Omkring år 1500 f.Kr. begynte en svirydding på Sørøya. Markante dyrkningsspor (såkalt fossil åkermark) i form av åkerreiner, opp til 2 meter dype, er datert til yngre steinalder og bronsealderen. Den fossile åkermarka omfatter også mange rydningsrøyser og gravrøyser. Gravrøysene er sannsynligvis fra jernalderen.
- I Bondevika er det to store nausttufter, og dateringer viser at naustene ble oppført i løpet av 900-tallet e.Kr.
- De arkeologiske kulturlagene på Nordøya, den såkalte svartjorda, begynte å akkumulere i løpet av 900-tallet. Etter 1350, sannsynligvis på grunn av folketapet etter svartedauden, ble aktiviteten i kjøpstaden mindre, og det hopet seg ikke opp kulturlag av betydning. Svartjorda viser utbredelsen av kjøpstadens bebyggelse, som strakte seg langs begge sider av Sørvågen og østover mot steinkirka (kirka ble bygd i perioden 1140–1200). Svartjorda er dypest og inneholder godt bevart organisk materiale i bakken fra prestegårdshuset og nedover mot Sørvågen. Kjøpstaden var på sitt mektigste på 1100- og 1200-tallet.
- Innenfor de to rektangulære, godt synlige steinmurene vest og sørvest for steinkirka og låven er det ikke svartjord; her har det *ikke* vært vanlig bebyggelse, og det har *ikke* hopet seg opp svarte kulturlag. Området innenfor steinmurene må ha blitt innhegnet for et annet formål enn bebyggelse i kjøpstadens aller tidligste fase, og dette formålet viste seg å være to kristne gravplasser. Funn av graver og kisterester er uomtvistelige bevis på at disse to innhegningene var to kirkegårder. Midt ute på hver av dem er det rester etter to kirketufter. Gravene ble datert til om lag midt på 900-tallet og ut over 1000-tallet, og er derfor av de tidligste kristne gravene som er funnet i Norge. De to tidlige kristne kirkegårdene kan knyttes til kong Håkon den godes kristningsforsøk rundt 950.
- Helt sørvest på Sørøya, i Storsandvika, ligger et hedensk gravfelt. Den største gravrøysa har trolig blitt reist i løpet av 900-tallet, altså like før eller

nokså samtidig med de første kristne gravene på Nordøya.

- På sørsida av Sørvågen var det allerede undersøkt en smietuft i 1953 (Herteig 1954). I 1991 foretok vi en ettergraving av tufta og fikk tatt ut materiale til C14-datering (Solli 1996:172–177). Området er svært preget av metallarbeid og kulturlagene inneholder svært mye slagg etter jernbearbeiding.

Flere av disse resultatene vil bli diskutert og utdypet i det følgende.

Utgravningene i Nordvågen i 2006

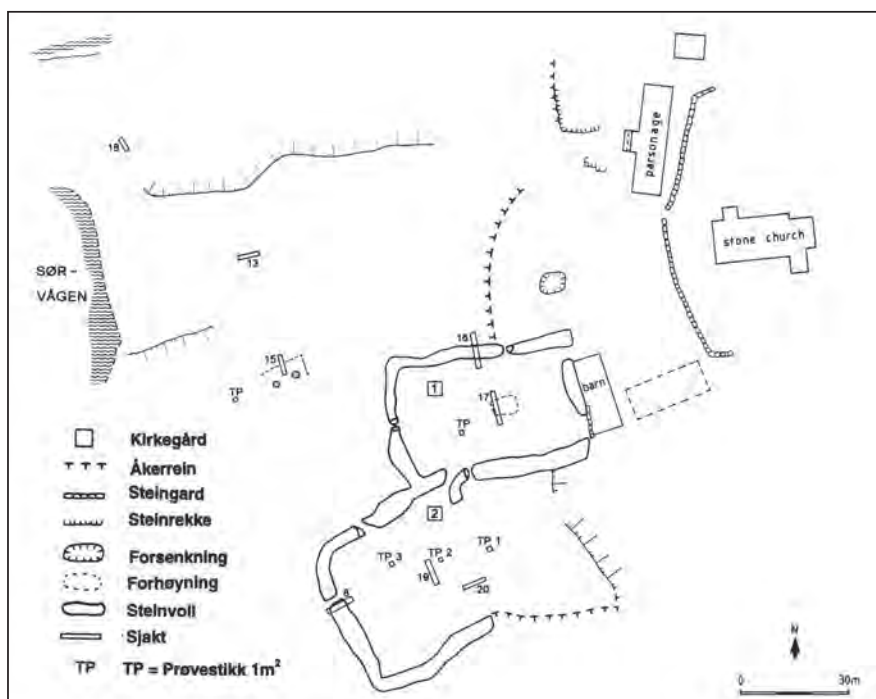
I 1995 fikk jeg brev fra Veøyas oppsynsmann og min gode venn, Karsten Flovikholm (1926–2006), om at han hadde snublet over noen rare «tregreier» som stakk opp i fjæra i Nordvågen. Han hadde gått den samme ruta i fjæra i over 60 år, men aldri lagt merke til disse «tregreiene». Sommeren 1997 gjorde vi en oppmåling. Karsten og jeg var enige om at dette måtte undersøkes nærmere. Var det rester etter naturlige trestubber, eller kunne det være spor etter et kaianlegg?

Jeg jobbet i perioden 1996–2005 ved Universitetet i Tromsø og var fullt opptatt med utgravninger i Lofoten, derfor tok det noen år før vi fikk undersøkt disse «tregreiene». I juni 2006 lot det seg gjøre, med god assistanse fra Romsdalsmuseet og konservator Terje Thingvold. Og ja, det var rester etter et kaianlegg (Solli 2008, 2014), og dateringene viste hovedsakelig til 1200-tallet, da kjøpstaden var på sitt livligste. Karsten fikk vite at det han hadde snublet over, var en viktig arkeologisk oppdagelse, dessverre fikk han aldri kjennskap til dateringene. Han omkom i en sykkelulykke i juli 2006. En Veøyas hedersmann!

Geofysiske undersøkelser i 2011

Lars Stenvik fortalte meg i hyggelig lag høsten 2010 at nå skulle NTNU Vitenskapsmuseet satse på digital arkeologi, nemlig geofysiske undersøkelser med georadar, fluxgate-gradiometer og måling av magnetisk susceptibilitet. Utstyr var innkjøpt, og kompetanse, MA Arne A. Stamnes, var skaffet. Da var jeg ikke sein om å foreslå et interessant studieobjekt for metodisk utprøving, der tidligere arkeologiske undersøkelser hadde en delvis «fasit». Ville geofysikken finne de strukturene som jeg allerede visste var under markoverflaten?

«Studieobjektet» var selvsagt Veøya, og spesielt de to eldste kristne kirkegårdene på øya, datert til midten av 900-tallet, der jeg hadde funnet rester etter to kirker og flere graver (Solli 1996, Solli 1999). I juni 2011 satte

Figur 1. Kart over kirkegård 1 og 2, samt sjakter. Tegning: Brit Solli.

vi, med Arne Stamnes som digital ledestjerne, i gang, også denne gang med god assistanse fra Romsdalsmuseets Terje Thingvold. Veøya er strømløs, men både gammelt og nytt aggregat fungerte. Den digitale arkeologien må jo ha strøm.

Resultatene fra denne geofysiske undersøkelsen ble svært interessante og kunne «finne igjen» flere av de strukturene jeg visste lå under grasmarkene (Solli og Stamnes 2013). De geofysiske målingene viste seg å kunne spore svartjordas (kulturlagenes) utbredelse som bekreftet mine gamle undersøkelser. Det eneste merkelige var at georadaren ikke registrerte de svært tydelig steinmurene i sjakt 19 midt på kirkegård 2 (fig. 1 og 2). Alt i alt anså vi den metodiske utprøvingen som meget vellykket.

Figur 2. Sjakt 19 på kirkegård 2 mot nord med steinmur. Helt i nederst på bildet ble det avdekket en gravgave. En sirkelrund «kjerringrokk» av grønn basaltstein som ble brukt til å borre hull i objekter av metall eller tre (Solli 1996:163). Foto: Brit Solli.

Geofysiske undersøkelser i 2019 på kirkegård 1 og 2 sammenlignet med 2011-undersøkelsene

Metoder og utstyr er blitt ytterligere finkalibrert siden 2011. Resultatene fra de geofysiske undersøkelsene i 2019 har økt vår kunnskap om kjøpstads- og svartjordområdet på Veøya vesentlig (Stamnes og Dahle 2021, Dahle og Stamnes 2024). Jeg skal i det følgende komme med noen refleksjoner og revurderinger av mine gamle resultater sammenlignet med 2019-undersøkelsene.

For det første det er helt fabelaktig at Stamnes og Dahle (2021) nå har, via LiDAR og georadar, registrert og kartlagt mange tufter i kjøpstadsområdet. Spesielt området langs svaberga i nord var på tidlig 1990-tall helt overgrodd, men jeg visste hvor noen steinrester etter tufter lå, og også et par brønner. Etter at det nå i nesten et tiår har beitet villsauer på øya, er det mye lettere å se strukturer som tidligere var helt overgrodd. Den såkalte Futgardstufta var velkjent, og i den gravde jeg i 1991-sesongen, sjakt 9 (Solli 1996:121–129). Det viste seg å være rester av to bygninger på stedet. Jeg visste også at det var tjukke svartjordlag i området, synlig i sjakt 10 (Solli 1996:129–131) og sjakt 18 (Solli 1996:131–133). Men med de nye undersøkelsene står

det enda klarere for meg hvor viktig dette nordlige svartjordområdet var.

Jeg så for meg at i maksvær, men slett ikke når det blåste fra vest- og nordvest, var det veldig gode laste- og losseforhold langs «nordberga», slik at disse kunne brukes som «laberg». Jeg tenkte også at området kanskje kunne være ideelt for lagerhus o.l. De nye undersøkelsene viser at det var mange bygninger i dette området. Kanskje jeg hadde vært på rett spor.

I 2011 kombinerte vi målinger av magnetisk susceptibilitet og målinger med fluxgate-gradiometer og georadar. Disse metodene «utfylte hverandre, spesielt når det gjaldt å finne avgrensningen til kirkegård nr. 2 mot øst» (Solli og Stamnes 2013:198). Som nevnt tidligere «fant» ikke georadaren restene etter de solide kirketuftmurene på kirkegård 2. Resultatene fra de nye georadarundersøkelsene av kirkegård 2 i 2019 er ikke omtalt i den publiserte rapporten (Stamnes og Dahle 2021).

Ved de nye georadarundersøkelse er kun resultatene fra kirkegård 1 analysert (Stamnes og Dahle 2021:59). Med nytt og forbedret utstyr hadde det vært interessant med en ny analyse av kirkegård 2 for å se om georadaren denne gangen registrerte murene. Men jeg forstår jo at det må prioriteres. LiDAR-dataene viser en bygning på kirkegård 2. Den nye undersøkelsen ser ut til å bekrefte og tydeliggjøre sporene av kirketuften(e) på kirkegård 1.

De nye målingene av magnetisk susceptibilitet i svartjordsområdet

Måling av magnetisk susceptibilitet er mindre arbeidskrevende, enn eksempelvis undersøkelser med georadar. Hele svartjordsområdet ble målt, og verdiene var som ventet lavere innenfor kirkegårdsmurene, der det

ikke er svartjord. Disse områdene må ha blitt avsatt til et annet formål enn vanlig bosetning helt i begynnelsen av kjøpstadens historie (Solli 1996:144, 177–179, Solli 1999:62).

I området ved smiebuene gir målingene av magnetisk susceptibilitet massive utslag og bekrefter den viktige rollen metallhåndverk hadde på Veøya, noe som både Herteig og jeg kunne antyde. Etter funn av mengder med slagg i sjakt 14 (Solli 1996:175–177) (fig. 3) og etterutgravning av Herteigs smietuft (Herteig 1954:81, Solli 1996:172) var det allerede klart at denne delen av svartjordsområdet hadde betydelig spor etter metallhåndverk. Dette er uten tvil bekreftet gjennom gradiometermålinger, og dominerer totalt området (Stamnes 2016:95). Metallhåndverk må ha vært en meget viktig ervervelse i kjøpstaden (se også Dahle og Eidshaug 2018:42, om jernvinna i Møre og Romsdal), ikke bare under byggingen av steinkirken mellom 1140 og 1200, slik jeg tidligere har argumentert for (Solli 1996:220), men også utover på 1200- og 1300-tallet.

Nye strandlinjeberegninger:

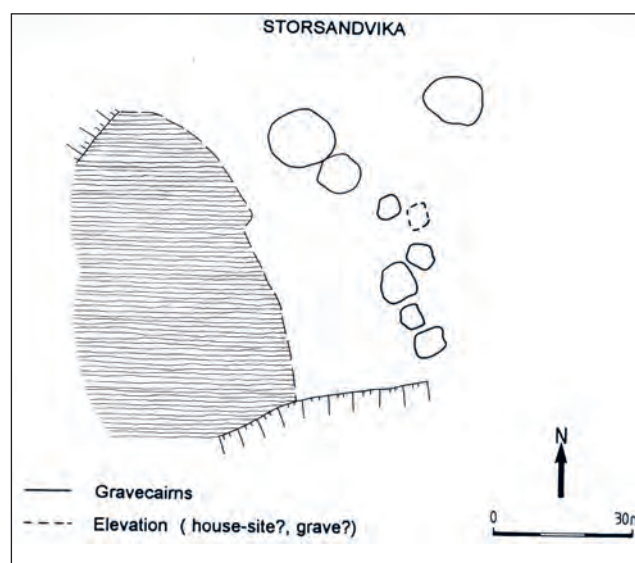
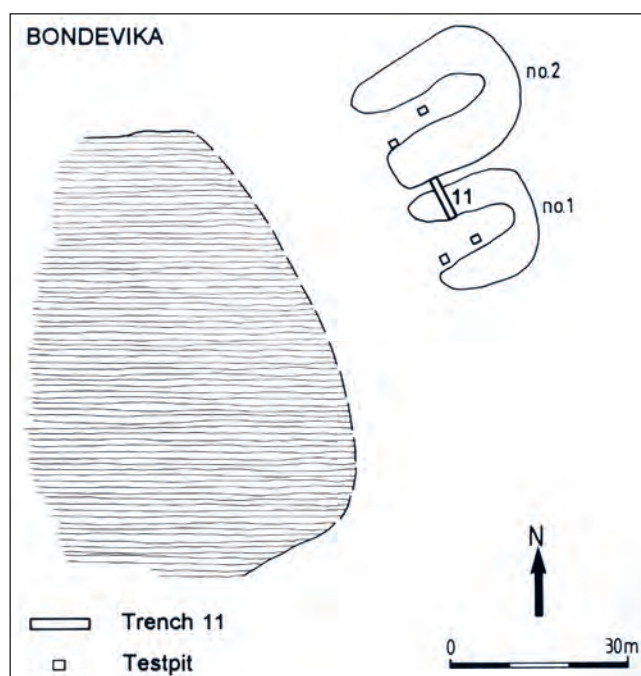
Konsekvenser for tidligere tolkninger av havneanlegget i Nordvågen, naustene i Bondevika og gravfeltet i Storsandvika

De nye strandlinjeberegningene, som er mer detaljerte enn de jeg hadde tilgang på (jf. Svendsen og Mangerud 1987), har som konsekvens at jeg må reflektere på nytt over havneanlegget i Nordvågen (fig. 4), naustene i Bondevika (fig. 5) og gravfeltet i Storsandvika (fig. 6) helt i sørvest på Veøya. Beregningene fra 1987 tilsa at havnivået ca. år 1000 var 2,55 moh. De nye beregning-

Figur 3. Sjakt 14 vest for smiebu i metallhåndverksområdet, slagg funnet i sjakta. Foto: Brit Solli.

Figur 4. Havneområdet i Nordvågen med seilsperring inntegnet. Tegning: Brit Solli.

← Figur 5. Naust 1 og 2 i Bondevika. Tegning: Brit Solli.

↑ Figur 6. Gravfeltet i Storsandvika. Tegning: Brit Solli.

gene tilsier et havnivå 1,83 m over dagens nivå rundt år 1000 (Bondevik et al. 1998, Simpson 2003, Stamnes og Dahle 2021:13).

På 1200-tallet kan man regne med at havnivået var ca. 1,5 m over dagens nivå. Da vi undersøkte havneanlegget i Nordvågen, som hovedsakelig ble datert til 1200-tallet, beregnet jeg at det kunne ha vært omtrent 1,6 m, men det kan også ha vært lavere. Men dette er såpass marginalt at det ikke får noen konsekvens for tolkningen av kaianlegget og havnesperringen (Solli 2008, 2014).

Når det gjelder naustene i Bondevika, er den nye havnivåberegningen godt nytt. Et distinkt trekullag i sjakt 11 (fig. 7) knyttet til oppføringen av naust nr. 1, ble C14-datert til 1070+/-65 BP, kalibrert til AD 890–1015 (*betula*/bjørk og *pinus*/furu) (Solli 1996:115). Ved naust nr. 1 nivellerte jeg dagens flomål til å ligge 2,68 m fra fronten av naustet. Men store strandsteiner i flomålet, som nok flytter på seg under uvær, gjorde at det var vanskelig med en eksakt nivellering. 2,68 m er kun en omtrentlig høyde (Solli 1996:112). Jeg funderte allerede under utgravningene på at dette var

Figur 7. Sjakt 11, foto av profil og trekullaget i naust 1 som ble datert. Foto: Brit Solli.

Figur 8. Storrøysa i Storsandvika med forfatteren. Foto: Sæbjørg W. Nordeide.

veldig lavt tatt i betraktning at havnivået rundt år 1000 var 2,55 m høyere enn i dag. Nyttårsorkanen i 1992 hadde skylt inn treverk og tang helt opp mot middelaldernaustenes front. Rundt år 1000, da naustene ble bygd, ville de ha ligget farlig nær flomålet og være utsatt for spring- og stormflo. Den nye havnivåberegningen på 1,83 m i ca. år 1000 viser at naustene lå tryggere (Bondevik et al. 1998).

På gravfeltet i Storsandvika helt sørvest på Sørøya ligger den største og ytterste røysa nivellert til 3,08 moh. (fig. 8) (Solli 1999:31). Her er flomålet lett å konstatere, og nivelleringen er sikker. Med et havnivå på 2,55 moh. rundt år 1000 ville storrøysa ligget svært nær flomålet. Med et havnivå på 1,83 m rundt år 1000, og kanskje 20 cm lavere rundt år 900, er det fortsatt sannsynlig at denne gravrøysa ble reist på 900-tallet og ikke tidligere. Som jeg tidligere har argu-

mentert for, bygde man ikke gravrøysen i flomålet (Solli 1999:31). Jeg vil fortsatt fremholde, med bakgrunn i de nye strandlinjeberegningene at den store gravrøysa i Storsandvika ble reist på 900-tallet, ikke så lenge før de første kristne gravene på Nordøya.

Aktivitetssoner i kjøpstaden

Med bakgrunn i utgravningsresultatene i doktorgrads-prosjektet mitt delte jeg svartjordsområdet inn i tre aktivitetssoner: «Three activity zones have thus been distinguished: (1) General activities; (2) Religious activities; (3) Metal working activities» (Solli 1996:177).

Stamnes og Dahle (2021:65; 2024:77) har foreslått en mer detaljert soneinndeling: Området ved «nordberga» er en sone for bygårder, området i Sørvågen er en sone for havn (handel og håndverk), hovedsetet lå der prestegårdsbygningen ligger i dag, og bygårder lå sør for Sørvågen, men øst for smiebuene. Det jeg kaller «religiøse aktiviteter», kaller de «kirkegårdene». Området for metallhåndverk sør for Sørvågen, mellom kirkegårdsområdet og metallhåndverksområdet, definerer de som en sone for jordbruk. I Nordvågen er det selvsagt en sone kalt havn (cf. Solli 2008, 2014).

Jeg er av den oppfatning at denne mer detaljerte soneinndelingen til Stamnes og Dahle er godt begrunnet. Bortsett fra at jeg fortsatt vil argumentere for at «bygårdene» ved «nordberga» kan ha vært kombinerte bolig- og lagerbygninger (se også diskusjon i Stamnes og Dahle 2021). Det kan være svært værhardt der og litt i utkanten av kjøpstaden, men likevel viktig for lasting og lossing. Men det var neppe de mest aristokratiske slektene som hadde sine bygårder i utkanten av kjøpstaden.

Den tidlige bosetningen på Sørøya - hva betyr den for oppkomsten av kjøpstaden på Veøya?

Romsdalsmuseet arvet i 1990 Nordøya, det vil si prestegårdshusene og hele kjøpstadsområdet, etter Coucheron-Aamot-familien. Jeg skriver i min doktorgradsavhandling upresist at «Sørøya is Government property and managed by the local branch of Directorate of Forestry Management (*Statens skoger*)» (Solli 1996:49). Sørøya er i offentlig eie gjennom Opplysningsvesenets fond, som eier svært mye gammel prestegårdsjord i hele Norge. Statens skoger er dessverre ikke lenger et direktorat, men ble i 1993 omdannet til Statskog (et statsforetak under Landbruks- og matdepartementet) som er pålagt å drive sin virksomhet på kommersiell

Figur 9. Kart over den fossile åkermarka på Sørøya med sjakter inntegnet. Tegning: Brit Solli.

basis. Derfor er det for eksempel ikke «lønnsomt» å rydde opp etter nyttårsorkanen i 1992. Skogen på den vestre delen av Sørøya ble knekt til pinneved av orkanen, og området er fortsatt ganske ufremkommelig. Det hadde vært helt umulig å registrere og måle inn åkerreiner og røysar i dette området etter orkanen.

Heldigvis begynte jeg kartleggingen allerede i 1989, og fortsatte i 1990, da jeg også gravde flere sjakter i området, blant annet gjennom åkerreiner (fossil åkermark), ved ei røys, i en steinsetning og i ei kullgrop, og foretok prøvestikk i flere kullgroper (fig. 9).

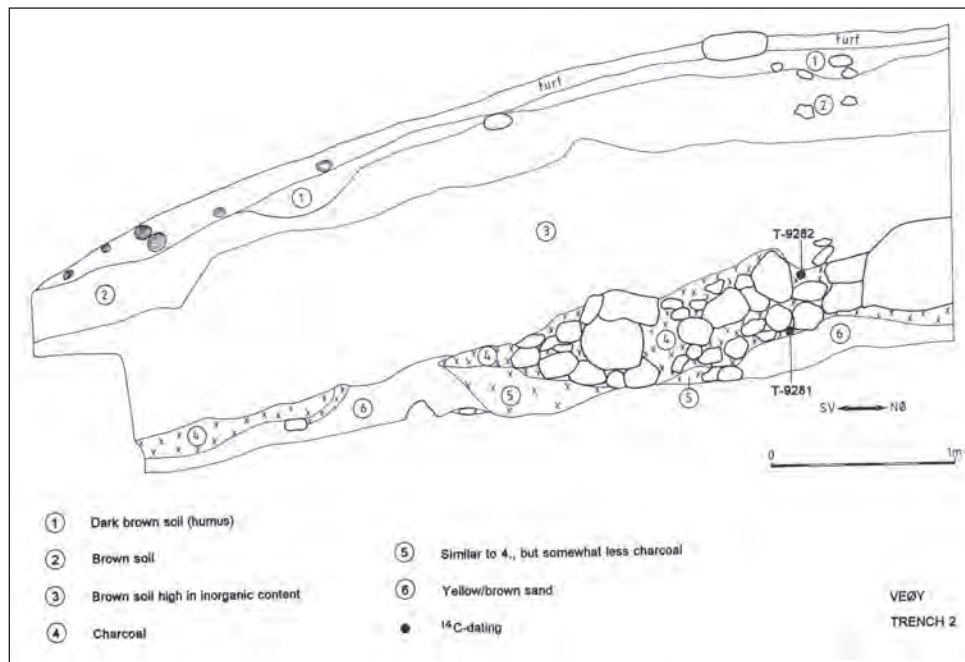
Fornminnene på Sørøya er blitt litt «glemt», også av meg selv, i nye, både tradisjonelle og digitale, undersøkelser på Veøya. Men tiden er inne for på nytt å stille spørsmål om hva den tidlige bronsealder- og jernalderbosetningen på den sørlige delen av Veøya har betydd for oppkomsten av et «sentralsted» på øya (cf. Solli 1989 om «central place-theory»).

Stamnes og Dahle (2021:68) fremholder dette: «Sammen med den sentrale plasseringen i Romsdalsfjordbassenget og sine sørvendte og fruktbare jordbruksområder, er det ikke usannsynlig at Veøya kan ha vært kontrollert av en stormann i forhistorisk tid.» Men så konkluderer de: «Våre undersøkelser gir ikke noe nytt perspektiv på den eldste bebyggelsen og det er ikke noe som med rimelig sikkerhet kan tolkes som bygninger eller graver forut for bydannelsen» (Stamnes og Dahle 2021:69). Her kommer det klart frem at det kun er den nordre delen av øya de har i tankene. For

å si det litt humoristisk: De har «Nordøya-briller» på, og optikken blir deretter.

For det finnes jernaldergraver på Veøya oppe på Sørøy-platået og et flott gravfelt i Storsandvika. Også Herteig (1953:3) har vært klar over dette, men pus-sig nok skriver han i sin artikkel at det ikke var spor etter hedensk bosetning på Veøya. Han begrunnet det med at gravrøysene ute på nesene ikke behøvde å ha tilknytning til en stedegen befolkning (Herteig 1954:77). Men Herteig var også på befaring på Sørøy-platået, og jeg kan ikke tenke meg at han, som erfaren feltarkeolog, ikke observerte de store gravrøysene som ligger på rekke, midt oppe på platået. Uten dagens vegetasjon, som domineres av den nordamerikanske arten sitkagran, ville rekka av røysar vært synlig fra fjorden. Midtre og vestre del av Sørøy-platået ble beplantet med sitkagran i løpet av det 20. århundre. Forstmen-nene fant at her var det god bonitet for skogplanting, og det var jo ikke så merkelig siden dette var tusen år gammel åkermark.

Jeg registrerte i alt 69 røysar, hvorav 15 har form og beliggenhet som tyder på at de er gravrøysar (Solli 1999:20). I tillegg kommer de 8 sikre gravrøysene i Storsandvika. Både på Øyaneset og Galteviksneset, helt øst på Sørøya, ligger enslige gravrøysar på hver sin side av Galtevika. På Hangholmen mellom Veøya i vest og Sekken har det også ligget ei gravrøys som dessverre ble utsatt for hærverk en gang etter andre verdenskrig. Disse enslige røysene har en plassering

Figur 10. Sjakt 2, profiltegning. Tegning: Brit Solli.

Figur 11. Sjakt 2, bunnivå, mot nord. Foto: Brit Solli.

som ofte dateres til bronsealder eller eldre jernalder. Skikken med å bygge røyser på enden av øyer finnes også på Moldeholmene, blant annet på Seterøya og Brentøya. Jeg er enig med Herteig om at slike røyser ikke nødvendigvis viser til en «stedegen befolkning». Men jeg er overbevist om at den fossile åkermarka, med flere hundre meter lange åkerreiner som er opp til 2 meter dype, de mange rydningsrøysene og de store gravrøysene viser til en «stedegen» bosetning på Veøya i «hedensk tid», faktisk siden overgangen mellom yngre steinalder og eldre bronsealder.

Kort om noen sentrale dateringer på Sørøya¹

Den dypeste sjakta gjennom åkerreinene (nr. 2) var også den mest interessante (fig. 10 og 11). Det var tydelige trekullag, og i bunnen var ei rydningsrøys som seinere hadde blitt overpløyd. Dateringen under rydningsrøysa ble kalibrert til BC 1880–1675 (*corylus*/hassel) (T-9281), og over rydningsrøysa til BC 790–410 (*betula*/bjørk) (T-9282) (Solli 1996a:96–97). Ellers spente dateringene av fem utgravde sjakter av åkerreiner på Sørøya fra BC 1890–1680 til AD 110–330. Et snitt av en mulig gravrøys (sjakt 4) ga en kalibrert alder AD 635–760 (*betula*/bjørk) (T-9277). Et stolpehull (sjakt 3) i den merkelige steinringen, som kan ha hatt en kultisk funksjon, ble datert til AD 145–415 (*betula*/bjørk) (T-9276) (Solli 1996a:98). Kullgropene ble hovedsakelig datert til 1300-tallet. Pollenanalyser viser spor etter åkerbruk fra år 700 f.Kr., og dette var

¹ I dette avsnittet er dateringene som omtales C14-dateringer, og angis i BC/AD

spesielt intensivt i perioden 850–1150 e.Kr. (Høeg 1996:279–299, Solli 1999:25–27).

Importen av korn fra Østersjø-området økte markant på 1200-tallet, og det skrinne åkerbruket på Sørøya kan ha blitt erstattet av importkorn og økt vareutveksling. Sørøya ble fra slutten av 1200-tallet og utover 1300-tallet mer og mer preget av skog, noe som utvinningen av trekull i området også er et tegn på. Området var nok brukt som beite, men åkrene ble brakklagt (Solli 1996:101–104, Solli 1999:27–30). Tidsrommet sammenfaller med en generell tendens til «ødelegging» av gårder, som startet før svartedauden, men eskalerte etter det store folketallsfallet etter 1350.

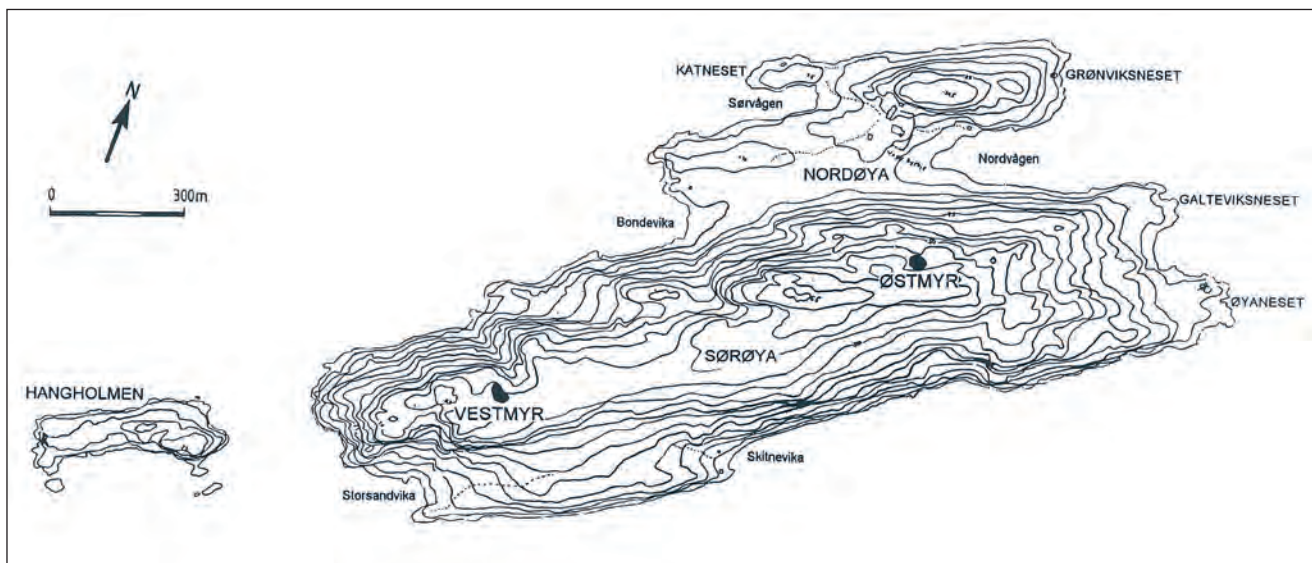
Om fast bosetning på Sørøya

Med bakgrunn i de dateringene jeg har, er det ikke mulig å konstatere at det har vært *kontinuerlig* fast bosetning på Veøya siden eldre bronsealder. Men dateringene viser aktivitet på Sørøya over et langt tidsrom, og pollenanalysen viser åkerbruk i vikingtida og tidlig middelalder. Folk som drev jordbruk på Veøya, bodde neppe på fastlandet. Men hvor var husene deres? Bodde de på Nordøya eller Sørøya? Jeg saumfor hele Sørøya for spor etter tufter, spesielt langhus, men fant ikke noe. Bjørn Myhre, som deltok på utgravningene noen dager i 1991, og som var ekspert på jernalderens byggeskikk, antydte at en av de lange røysene på Sørøya-platået kunne være rester av et langhus. Men sikker var han ikke.

Hva kunne ha vært fordelene med å ha hus på Sørøya? Det var nær åkrene, tørt og god utsikt til alle kanter. Ulempen må ha vært at vann måtte hentes i

Figur 13. Helge I. Høeg og Geir Dyrnæs tar ut pollenprøver i «Østmyr». Foto: Brit Solli.

Figur 12. Lokalisering av «Østmyr» og «Vestmyr» på Sørøya, der pollenanalysen ble foretatt. Tegning: Brit Solli.

brønner enten på Nordøya eller nær sjøen på Sørøya, eksempelvis Skitnevika, der det er et område som er myrlendt og vassjukt. Det er ingen naturlige vannkilder av betydning på Sørøya, med unntak av det vi i pollenanalysen har kalt «Østmyr» (fig. 12 og 13) (Solli 1996:102, Høeg 1996:288), som nå er ganske så gjengrodd, men Karsten Flovikholm husket myra som et lite tjern da han var ung.

Hvis de bodde fast på Nordøya, burde det være mulig å finne spor etter en slik bosetning, men det har verken tradisjonell eller digital arkeologisk registreringsmetode registrert. Nå har LiDAR vært anvendt på Nordøya, og slik jeg ser det, er det verdt et forsøk å bruke LiDAR for å spore tufter også på Sørøya.

Veøyingene i førkristen tid: Hvem kan de ha vært, og hvor ble de av?

Hvor mektige kan slektene som bodde på Veøya i hedensk tid, ha vært? Veøya er ikke stor, om lag 2,2 kvadratkilometer totalt. Jordbruket på Sørøya og Nordøya alene ville ikke ha vært nok til å fø en stormannsfamilie, hvis de ikke også eide gårder på fastlandet i jernalderen. Jeg kan bare spekulere:

Veøya ligger udiskutabelt sentralt til i fjordsystemet og kan tilby gode havneforhold for både vestavær og østavær. Øya var sannsynligvis en møteplass også i hedensk tid, derav navnet «Ve» – helligsted. Den norrøne religionen var ikke adskilt fra verdslige handlinger, men var en integrert del i det vi i dag kaller politikk, maktutøvelse og sosiale og religiøse handlinger. Norrøn hedendom var mer forbundet med ritualer, altså kultiske handlinger, enn «tro» på gudene (Solli 2005). I løpet av 900-tallet fikk kristendommen mer innflytelse over stormennene i Norge, og kristendommen med sin monoteistiske ideologi passet godt inn i bestrebelsene fra Harald Hårfagres tid på å få overherredømme over et stadig større landområde, det som på historikerspråk kalles «rikssamlingsprosessen». Hårfagres sønn Håkon den gode videreførte denne ideologien ved å la seg døpe og gjøre et forsøk på å kristne Norge. Tidligere forskning har kalt Håkons forsøk for mislykket, men nyere forskning basert på flere arkeologiske dateringer av tidlige kristne begravelser (Solli 1995, Reitan 2006), tyder på at han i perioder lyktes med å skape såkalte «mikrokristenheter» (Brown 1996, Schumacher 2005:71, Stamnes og Solli 2013:190), blant annet på Veøya. Kristningsprosessen var ikke en lineær prosess, men hadde tidvis fremgang, tidvis tilbakegang.

Veøya kan i løpet av 900-tallet ha blitt mer interes-

sant for det fremvoksende rikskongedømmet fordi det etter urgammel tradisjon var en regional møteplass, med sentral beliggenhet og gode havner. Gode havner ble viktigere i løpet av vikingtida fordi skipsteknologien endret seg fra roskip, som Kvalsundskipet, til større seilførende langskip. Den slekta som hadde sine jordbruksmarker både på Sørøya og Nordøya, kan enten ha blitt utmanøvrert eller blitt integrert i den nye ideologien, kristendommen og kongemakta. De ville neppe hatt nok ressurser og makt til å stå imot (se også Ringstad 2024).

Fortellinger om Veøya

I min avhandling *Narratives of Veøy*, som ble skrevet ferdig i desember 1993, var jeg opptatt av, i 1990-tallets post-prosessualistiske ånd (= arkeologi inspirert av postmoderne vitenskapsfilosofi), å utforske også de ikke-arkeologiske folkløristiske fortellingene og tradisjonene omkring Veøya. Jeg var inspirert av arkeologisk forskning på urfolks historie (indigenous archaeology), og stilte det for meg åpenbare spørsmålet: Hvorfor skulle ikke muntlig tradisjon og fortellingene om historie og landskap også være relevant for mennesker som ikke var i gruppen urfolk (indigenous people)? Jeg ønsket at mine arkeologiske undersøkelser på Veøya skulle sees i sammenheng med de «andre fortellingene» om Veøya. I dag er begrepet «narrativ» overalt. Alle som skal «selge inn» noe, eller «pitche» som det nå kalles, vet at «en vare» må ha et narrativ. Selv en president som starter en krig, må pitche et narrativ. Jeg kom imidlertid frem til at de forskjellige fortellingene om Veøya var «inkommensurable», og mange av de muntlige historiene jeg hørte, var bygd på gammel forskning helt tilbake til 1800-tallet, og ikke minst den aura rundt øya som marineoffiser William Coucheron-Aamot (1868–1948) skapte da han i 1905 kjøpte prestegården og Nordøya. Han var en mann med intens interesse for norsk historie og med en fantasifull innlevelse i fortiden (Thingvold 1999:151–169). Det post-prosessuelle perspektivet måtte modereres; det sto seg ikke mot sedvanlig arkeologisk kildekritikk og empiri.

Sluttord: Veøyas fremtid

Jeg er svært glad for de nye geofysiske undersøkelsene på Veøya. Jeg vil slå et slag for nye undersøkelser på Sørøya, blant annet en LiDAR-analyse. Det gjelder å holde oppmerksomheten oppe om Veøyas unike kulturhistorie. I mange hundre år har Veøya fått være i

fred for moderne innretninger og «utviklinga». Veøya er derfor et unikt kulturmiljø som forhåpentligvis også kan tas vare på både av og for fremtidens generasjoner.

Takk til Romsdalsmuseet som i løpet av 2021–2022 digitaliserte over 900 dias og 60 originale felttegninger fra Veøyprosjektet 1989–1992.

LITTERATUR

- Bondevik, S., J.I. Svendsen og J. Mangerud 1998. Distinction between the Storegga tsunami and the Holocene marine Transgression in the coastal basin deposits of western Norway, *Journal of Quaternary Science*, 13(6), s. 529–537.
- Brown, P. 1996. *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity, AD 200 – 1000*. Oxford: Wiley–Blackwell.
- Dahle, K. og J.S.P. Eidshaug 2018. Mot en ny fase for jernvinna i Møre og Romsdal? Nye perspektiver på organisering og teknologi. *Primitive tider* vol. 20, s. 25–50.
- Dahle, K. og A.A. Stamnes 2024. Their smaar kauptader – omfang, struktur og oppkomst. Nye arkeologiske og geofysiske undersøkelser på Veøya. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 68–84.
- Herteig, A. 1953. *Innberetning om topografisk-arkeologiske undersøkelser på Veøy. Veøy s. og prestegjeld, Romsdal i tiden juli-aug. 1953*. Upublisert rapport, topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Herteig, A. 1954. Omkring kaupangen på Veøy i Romsdal. *Viking* 18, s. 69–88.
- Høg, H.I. 1996. Pollen-analytic investigations on Veøy, Møre og Romsdal. Appendiks i B. Solli 1996a. *Narratives of Veøy. An investigation into the poetics and scientifics of archaeology*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter nr. 19. Oslo, s. 279–299.
- Reitan, G. 2006. Faret i Skien – en kristen gravplass fra vikingtid og nye innblikk i tidlig kirkearkitektur. *Viking* 69, s. 251–274.
- Ringstad, B. 2024. Bakgrunn for opphavet til Veøya som kjøpsted. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 100–116.
- Schumacher, J. 2005. Kristendommen i tidlig middelalder. I: A. Bugge Amundsen (red.) *Norges religionshistorie*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 63–104.
- Simpson, D.N. 2003. *Sea-level curves for Sunnmøre, Nordmøre and Sør-Trøndelag*. Upublisert notat, Bergen Museum.
- Solli, B. 1989. Norske middelalderbyer og bydannelse. Et arkeologisk utsyn. *Viking* 52, s. 133–143.
- Solli, B. 1995. Fra hedendom til kristendom. Religions-skiftet i Norge i arkeologisk belysning. *Viking* 58, s. 23–48.
- Solli, B. 1996. Narratives of Veøy: An investigation into the poetics and scientifics of archaeology. *Universitetets oldsaksamling skrifter*. Ny rekke Nr. 19. Oslo.
- Solli, B. 1999. Veøyas arkeologi. I: J. Sanden (red.) *Veøyboka*. Romsdalsmuseet. Molde, s. 8–100.
- Solli, B. 2005. Norrøn sed og skikk. I: A. Bugge Amundsen (red.) *Norges religionshistorie*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 16–62.
- Solli, B. 2008. Havn og seilsperring på Veøya. *Viking* 71, s. 153–178.
- Solli, B. og A.A. Stamnes 2013. Geofysiske undersøkelser av kirkegårder, kirketufter og svartjord på Veøya i Romsdal. *Viking* 76, s. 181–202.
- Solli, B. 2014. Medieval harbours in Norway: on a newly discovered jetty and possible ship-blockage on Veøy in Romsdal. *The International Journal of Nautical Archaeology*, vol. 43, s. 66–75. DOI: 10.1111/1095-9270.12031
- Svendsen, J.I. og J. Mangerud 1987. Late Weichselian and Holocene sea-level history for a cross-section of Western Norway, *Journal of Quaternary Science* 2, s. 113–132.
- Stamnes, A.A. (2016). *The Application of Geophysical Methods in Norwegian Archaeology: A study of the status, role and potential of geophysical methods in Norwegian archaeological research and cultural heritage management*. PhD Doctoral thesis, Norwegian University of Science and Technology (NTNU), Trondheim, Norway. Retrieved from <https://brage.bibsys.no/xmlui/handle/11250/2417713>
- Stamnes A.A. og K. Dahle 2021. *NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2021:14. Geofysiske og arkeologiske registreringer på Veøy, Molde kommune, Møre og Romsdal fylke*. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Thingvold, T. 1999. William Coucheron-Aamot og Veøy. I: J. Sanden (red.) *Veøyboka*, Romsdalsmuseet. Molde, s. 151–169.

Alle publikasjoner av Brit Solli om Veøya

1989. Norske middelalderbyer og bydannelse. Et arkeologisk utsyn. *Viking* 52, s. 133–143. 1991. Arkeologiske landskap på Veøya. *Romsdalsmuseets Årbok 1991*. Molde, s. 27–42.
1992. Solli, B., J.R. Hagland og A. Hammervold. Ein gullring frå mellomalderen funne på Veøya. *Viking* 60, s. 121–136. (Også publisert i *Romsdalsmuseets Årbok 1993*, s.155–173)
1993. Faredagen. I: E.H. Hofseth (red.) *Fortellingen om Embla. Glimt av formødrenes historie fra fangststein-alder til senmiddelalder*. Oslo: Kirja Forlag / Emilia, s. 125–142.
1995. Fra hedendom til kristendom. Religionsskiftet i Norge i arkeologisk belysning. *Viking* 58, s. 23–48.
1996. Narratives of Veøy. On the poetics and scientifics of archaeology. I: P. Graves-Brown, S. Jones & C. Gamble (red.) *Cultural Identity and Archaeology. The Construction of European Communities*. London: Routledge, s. 209–227.
1996. *Narratives of Veøy. An investigation into the poetics and scientifics of archaeology. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter* nr. 19. Oslo. (Doktorgradsavhandling, 273 sider).
1996. Trosskiftet - Maktkamp gjennom maktene. *SJOR* 2/96. Trondheim, s.16–19.
1997. Narratives of encountering religions. On the Christianization of the Norse around AD 900-1000. *Norwegian Archaeological Review* vol 29, no. 2, s. 89–114.
1999. Veøyas arkeologi. I: J. Sanden (red.) *Veøyboka*. Romsdalsmuseet, Molde, s. 8–100.
2005. Veøya – «den hellige øya» i Romsdalsfjorden. *P2-akademiet, Bind XXXV*. Oslo: Transit AS, s. 44–53.
2007. Kirkene under Veøyas grønne enger. I: E. Klungnes (red.) *Jubileumsbok for Holm, Rødven og Veøy kyrkjer 1907–2007*. Jubileumsboknemda. Molde, s. 9–22.
2008. Havn og seilsperring på Veøya. *Viking* 71, s. 153–178.
2008. Kirke- og kjøpstedet på Veøya i middelalderen – Et arkeologisk utsyn. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets Årbok 2008*. Molde, s. 8–29.
2008. Middelalderhavn og seilsperring på Veøya. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets Årbok 2008*. Molde, s. 322–351.
2008. Kjøpstedet på Veøya i Romsdal. I: H. Andersson, G. Hansen og I. Øye (red.) *De første 200 årene – Nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer. UBAS – Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter* 5. Bergen, s. 109–124.
2011. Some Reflections on Heritage and archaeology in the Anthropocene. *Norwegian Archaeological Review*, vol. 44. no. 1, s. 40–54.
- 2013 Solli, B. og A.A. Stamnes. Geofysiske undersøkelser av kirkegårder, kirketufter og svartjord på Veøya i Romsdal. *Viking* 76, s. 181–202.
2013. Solli, B. og A.A. Stamnes 2013. Kirkegårder, kirketufter, svartjord på Veøya i Romsdal – Geofysiske undersøkelser. *Romsdalsmuseets Årbok 2013*. Molde, s. 174–199.
2013. In defence of theory and the patience of things. *Current Swedish Archaeology* 2012, vol. 20, s. 67–81.
2014. Medieval harbours in Norway: on a newly discovered jetty and possible ship-blockage on Veøy in Romsdal. *The International Journal of Nautical Archaeology*, vol. 43 1, s. 66–75. DOI: 10.1111/1095-9270.12031

Ad fontes!

Bygningar og busetnad på Veøya i skriftlege
kjelder frå mellomalderen og tidleg nytid

Mads Langnes

ABSTRACT

This article examines what a selection of written sources can tell us about buildings and settlement in the former market town on Veøya. To investigate this, the article presents various sources from both printed literature and from various archive collections. The focus is on the Middle Ages and what is known in Norwegian history as “early modern times” - i.e. the period from the Reformation (1536/1537) until 1814.

The purpose of the article is not to look at the general history of the place, but to see what these written sources can tell us about which buildings and which settlement existed on Veøya in this period.

The article shows that we know that Veøy is mentioned as one of only 13 towns / market towns in Norway in the Middle Ages. The review also shows that the written sources tell us little about which buildings actually existed in the market town, but that we still know quite a bit about certain buildings. From the end of the period, we have more specific information about settlements and buildings, but as the article shows; primarily aimed at churches and vicarages.

Innleiing

Ad fontes er eit latinsk uttrykk som tyder «til kjeldene», og blir sagt å vere programmatisk for humanismen i mellomalderen og tidleg nytid (Tracey 1987). I denne artikkelen skal me også gå *ad fontes*, for å undersøke kva spor me har etter busetnaden på Veøya i mellomalderen og fram til det som gjerne blir kalla tidleg nytid, altså tidbolken som i norsk historiefagleg litteratur strekker seg frå reformasjonen (1536/37) og fram til 1814.¹ Artikkelen vil ta føre seg kjelder frå ein lang tidbolk som går frå overgangen mellom vikingtid og mellomalder, via reformasjonen i 1536/37 og til der me for vår del vil avslutte granskingane, kring 1750.

Som det blir peika på i fleire av artiklane i denne boka, høyrer *kjøpstaden* på Veøya til i hundreåra mellom tidsskiftet mellom vikingtida og mellomalderen og fram til den næraste tida etter den vidgjetne pestplaga *svartedauden* midt på 1300-talet. Me veit samstundes at Veøya vart verande ein sentral stad for både Romsdal og Nordvestlandet i hundreåra som følgde, med det som blir omtalt som *fylkeskyrkje*, og med ein preste-

gard for eit rikt og vidfemnande prestegjeld (Austigard 1999, Langnes 2007, Langnes 2008). Det me derimot veit mindre om, er kva kjøpstad Veøya i røynda var. Dette vil fleire av artiklane i denne boka kome nærare inn på, og då hovudsakleg ut frå eit arkeologisk kjeldemateriale. Me veit også mykje om Veøya si historie i dei siste par-tre hundreåra (Rønnestad 1991, Sanden 2008, Solli 1999), men mindre frå mellomfasen, altså det me her omtalar som tidleg nytid.

Hovudføremålet og problemstillinga i denne artikkelen er difor å gå «ad fontes» for å undersøke om det *skriftlege* kjeldematerialet kan fortelje oss noko om busetnad og bygningar på Veøya i mellomalderen og i tidleg nytid. Vonleg vil omfanget av dette materialet også seie noko om staden sin posisjon på Nordvestlandet, i og med at Noreg er fattig på skriftlege kjelder frå mellomalderen i forhold til mange andre land, og at me veit at det heller ikkje er mange skriftlege kjelder frå dei første hundreåra etter reformasjonen. Eit interessant spørsmål vil også vere å undersøke om kjel-

¹ Jf.: https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Tidlig_nytid [Besøkt 01. februar 2024].

dene viser til eit brått bortfall av kjøpstad, busetnad og bygningar etter svartedauden, eller om me kan trekke band mellom denne tida og fram mot dei bygnings- og busetnadsstrukturane kjeldene fortel om frå tidleg nytid. Me skal difor også undersøke om mellomalderkjøpstaden blir nemnt i kjeldene frå tidleg nytid, eller om både bygningar og minnet om staden då var ute av saga. Avslutningsvis blir dette også kommentert på bakgrunn av nyare arkeologiske og geofysiske undersøkingar (Stamnes og Dahle 2021, Dahle og Stamnes 2024), med mål om å sjå om dei skriftlege kjeldene samsvarar med dei arkeologiske.

For å operasjonalisere eit slikt spørsmål skal me gå til eit variert kjeldemateriale. Frå mellomalderen er det hovudsakleg to kjelder me må granske: sagalitteraturen og det såkalla diplomaterialet. Frå tidleg nytid vil granskingane ta føre seg trykt litteratur, samt gje ei innføring i kva som finst av arkivmateriale som kan kaste eit ljós over kva busetnad og bygningar som fanst på Veøya etter at kjøpstaden gjekk inn i historia etter svartedauden. Ei hovudsak her vil vere å undersøke kva busetnad som var knytt til sjølve prestegarden, då me veit at det heiter seg at dette var den einaste faste busetnaden på øya i hundreåra etter at kjøpstaden forsvann i tiåra etter svartedauden – eller som Gerhard Schøning skreiv på 1770-talet: «Øen er kun liden, og har nu om Dage ingen flere Beboere, end Vedø-Giælds Sogneprest alleene: men i gamle Tider har dette Sted været meere folkertiigt og berømt, da det var en temmelig anseelig Kiøbstæd» (Schøning 1979:128). Frå slutten av tidbolken me tek føre oss, flyt kjeldene langt rikare og er også breitt omhandla i andre publikasjonar (Austigard 2008, Langnes 2008), og er difor ikkje i fokus i denne artikkelen. Me skal samstundes presisere at det er kjelder som fortel om sjølve *busetnaden* og *bygningane*, som er dei mest sentrale i denne gjennomgangen, og ikkje kjelder som primært fortel om øya og prestegjeldet si historie meir generelt.

Bymennene i kjøpstaden – Veøya i sagalitteraturen

Veøya er nemnt fleire gonger i ulike sagatekst, som me skal sjå. Me må likevel først nemne at sagalitteraturen både har vore og er omdiskutert som historisk kjelde, så vel i Noreg som i andre land (Helle 2011). Hovudsakleg har det nok vore kjeldeverdien til det som i ei kjent tredeling av sagalitteraturen har vorte omtalt som «fortidssagaer», som har vore mest omdis-

kutert. Dette er sagatekstane som omhandlar norske og islandske tilhøve frå midten av 800-talet til det tidlege 1100-talet, og som stort sett vart nedskrivne i løpet av 1200-talet. Kjeldeverdien til dei to andre sagakategoriene har også vore omdiskutert, sjølv om desse stort sett har kome betre ut av dei tekstkritiske analysane. Dette gjeld kategorien «oldtidsagaer» om førhistorisk tid og kategorien «samtidssagaer» om tida frå første halvdel av 1100-talet og utetter (Helle 2011:51). Særleg for den siste kategorien, samtidssagaene, er det peika på at truverdet er høgare på grunn av eit kortare tidsintervall mellom hendingane og nedskrivningane.

For vår del er det også dei såkalla samtidssagaene som er aktuelle, for første gongen me finn Veøya nemnt i ei skriftleg kjelde, er i Magnus Erlingssons saga (kap. 5–7). Dette er den syttande og siste sagaen i den vidgjetne sagasamlinga Heimskringla (fig. 1), mest truleg skriven av den islandske hovdingen, skalden og historikaren Snorre Sturlason.² Me finn ein brei gjennomgang av Veøya sin plass i sagalitteraturen i arkeologen Brit Solli sine arbeid knytte til Veøya (Solli 1996:57, Solli 1999:40–42), og eg skal her berre nemne det som primært går på skildringar av busetnaden på øya.

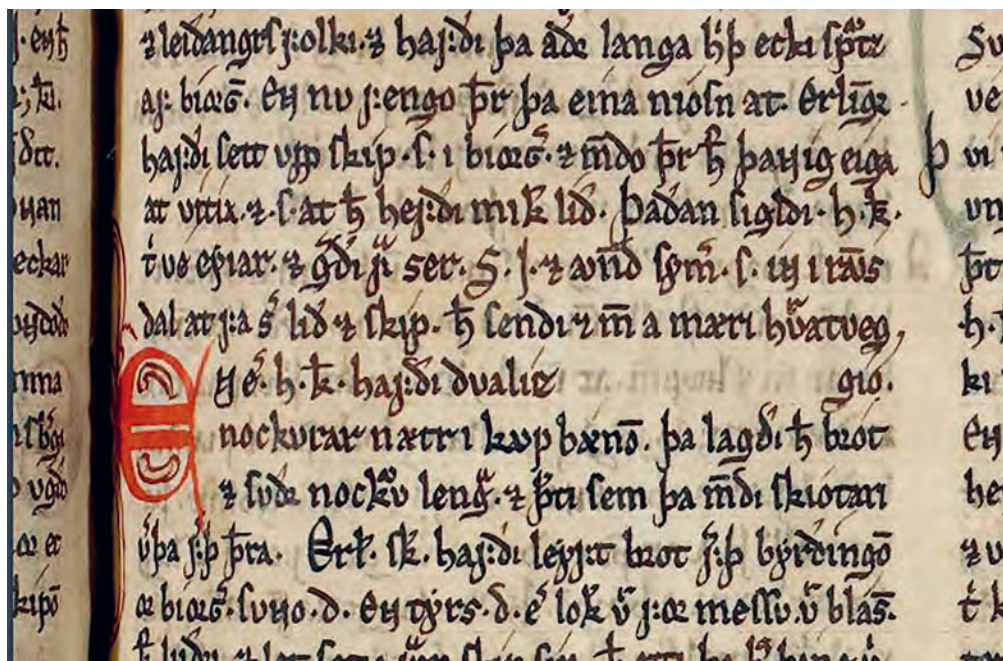
Magnus Erlingssons saga vart skriven av Snorre på 1220-talet og omtalar hendingar som gjekk føre seg nokre tiår tidlegare på Veøya. Snorre fortel om slaget ved Sekken (granneøya tett ved Veøya) i 1162, som var ein kamp om den norske trona mellom Håkon Herdebrei og Erling Skakke. I vår samheng er det mest interessant å lese at Håkon Herdebrei og mennene hadde hatt tilhald i *kjøpstaden* på Veøya nokre dagar før slaget. Når Snorre nyttar omgrepet kjøpstaden, eller *kaupboenum* som det heiter i originalkjelda, tyder det på at det må ha vore ein busetnad av eit visst omfang og med ein viss funksjon på Veøya. Dette blir styrkt av at Snorre også fortel at Håkon Herdebrei venta seg hjelp av bymennene (*byjar-monnum*) under slaget mot Erling Skakke og mennene hans.

Ein annan samtidssaga som fortel om Veøya, er baglarsagaen frå tidleg 1200-tal. Denne sagaen omhandlar striden mellom birkebeinarar og baglarar tidleg på 1200-talet, og er skriven kort tid etter hendingane den skildrar, truleg i åra kring 1210–1220.³ Sagaen er kjent i to ulike versjonar, *Skálholtsbók yngsta* og *Eirspennill*, bae med ukjente forfattarar.

I denne sagaen (bæ sagaversjonane) kan me lese at baglarane i 1206 hadde vore innom Borgund på Sunnmøre då dei hadde fått nyss om at birkebeinarane heldt til i Romsdal (Eirspennill) eller Veøya (Skálholts-

2 <https://snl.no/Heimskringla> [Besøkt 01. februar 2024].

3 <https://snl.no/Baglarsagaene> [Besøkt 01. februar 2024].

Figur 1. Første gongen me finn busetnaden på Veøya nemnd i skriftlege kjelder, er i Heimskringla, her med eit bilete av ein av dei mest kjente versjonane, *Frísbók* eller *Codex Frisianus*. Veøy er nemnd i femte lina ovanfrå. Kjelde: <https://handrit.is/manuscript/view/en/AM02-0045/156?iabr=on#page/78v/mode/2up> [Besøkt 01. februar 2024].

bók yngsta). Birkebeinarane låg på Veøya og samla mat og anna til leidangsutbod, ifølgje sagaen, som vidare fortel at baglarane segla til øya i ly av nattemørket. Då det rann av dag, fortel sogeskrivarane at baglarane både sette fyr på skipa til birkebeinarane og, av mest interesse for oss, rana byen – *rannsaka bæinn* – for leidangen og mykje anna av verdi.

Baglarsagaene nemner altså både Borgund og Veøya som arenaer for innsamling av leidangsvarer og for politiske stridshandlingar. Det skal samstundes nemnast at Borgund er nemnt fleire gonger enn Veøya i sagalitteraturen (Øvrelid 1994).

I tillegg til omtalen i Magnus Erlingssons saga og baglarsagaene er Veøya omtalt for siste gong i ein sagatekst i Håkon Håkonssons saga. Dette er også ein samtidssaga skriven tett opp til hendingane som blir omtalte, og er også skriven av ein kjent forfattar: islendingen Sturla Tordsson.

I Håkon Håkonssons saga kan me lese at Skule Bårdssons sysselmann vart drepen på Veøya i 1240. Sysselmannen Finn Knott hadde ansvar for innkrevjing av skattar og avgifter frå Romsdalssysla på vegner av hertug Skule. Kong Håkon hadde lege i ein langvarig strid med hertug Skule, og då han fekk høyre at Finn Knott var på Veøya med flokken sin, sende kongen mennene sine dit for å slå Finn Knott i hel.

Dette er som nemnt siste gongen me les om Veøya i ein sagatekst. Her er heller ikkje staden omtalt som noko by eller kjøpstad i teksten, men berre ved stadnamnet. Det kjem likevel fram at det var administrative funksjonar knytte til staden, sidan sysselmannen og

hjelpemennene sat der, og det kan difor vere rimeleg å gå ut frå at det ikkje var naudsynt å presisere at dette var ein kjøpstad/by. Moglegvis var det også innforstått, sidan det var velkjent at Veøya var ein kjøpstad i det som på denne tida var eit tynt folkesett land. Mellomalderkjeldene fortel jo berre om 13 såkalla byar/kjøpstader i Noreg, der Borgund på Sunnmøre, Veøy i Romsdal og Kaupanger i Sogn var dei tre einaste mellom dei store sentera Bergen og Trondheim. Lenger nord var det også tynt mellom det som blir kategorisert som byar/kjøpstader, då einaste «byen» nord om Trondheim var Vågan i Lofoten. Elles å nemne var det på Vestlandet berre Bergen, Stavanger og Kaupanger som ble omtalte som by/kjøpstad i tillegg til Veøy og Borgund, medan dei seks andre av dei totalt 13 byane/kjøpstadene i dåverande Noreg i mellomalderen låg på Austlandet. Dette galdt: Skien, Tønsberg, Oslo, Hamar og Borg, og Kungshälla i noverande Sverige (Solli 1999:84).

Veøya i diplomaterialet frå mellomalderen og tidleg nytid

Veøya er også nemnt ved fleire høve i det som er kjent som det norske *diplomaterialet* frå mellomalderen. Med *diplom* meiner ein i norsk historieforskning rettslege aktstykkje som vart skrivne etter faste reglar, mest vanleg datert til mellomalderen. I norsk samanheng kan me også nemne at dei fleste norske diplom som svarar til denne definisjonen, er publiserte i det store verket *Diplomatarium Norvegicum*. Diplomaterialet

består stort sett av ymse grunnbrev, skøyter, skiftepapir og kontraktar, og er eit sær s viktig kjeldemateriale for dei som arbeider med seinmellomalderen (og tidleg moderne tid), særleg sidan dette er ein tidbolck då det skriftlege kjeldematerialet elles er ganske avgrensa.⁴

For å finne fram i diplomaterialet har ein i Noreg frå slutten av 1800-talet registrert og dokumentert desse i registerserien *Regesta Norvegica*. Hensikta med serien *Regesta Norvegica* er å gje ei kronologisk ordna registrering/oppsummering over alle kjente aktstykkje frå Noreg i mellomalderen. Dette dreier seg altså om brev og andre dokument, bevarte og tapte, trykte og utrykte, som har med Noreg, nordmenn og norske tilhøve å gjere. Verket gjev korte samandrag (*regestar*) av innhaldet i kvart dokument, det gjev opplysingar om datering og kva stad det vart skrive, om oppbevaringsstad, arkivsignatur, trykkestad m.m. Kort sagt er *Regesta Norvegica* ei samling *regestar* eller samandrag av mellomalderdokument som har eller kan ha betydning for norsk historie i vid forstand.

Sjølve samlinga av mellomalderdokument, *Diplomatarium Norvegicum* (DN), er ei kjeldesamling av norske brev og dokument frå den eldste tida til om lag 1570. *Diplomatarium Norvegicum* gjev oss innhaldet i dokumenta ordrett på originalspråket (latin og norrønt/mellomnorsk) og er eit sentralt verk for alle som arbeider med norsk mellomalderhistorie. Det er utgjeve 23 bind med til saman kring 20 000 dokument. Første bind kom i 1847, og det hittil siste kom i 2011.

Ikkje overraskande er Veøya nemnt fleire gonger i dette diplomaterialet. Brit Solli har ein god gjennomgang av det meste av dette materialet i doktoravhandlingen si og andre, oppsummerande arbeid (Solli 1996, Solli 1999, Solli 2008), så me skal i vår samanheng særleg konsentrere oss om diplomaterialet som fortel noko om *bygningar* og *busetnad* på Veøya.

Det eldste bevarte diplommet frå Veøya er dagsett den 13. mai 1343, altså berre få år før svartedauden. Diplommet gjeld eit sal av jordegods på garden Sogge i Romsdal, der det var Benedikt, presten ved korskyrkja på Veøya, som stod som vitne (DN I, nr. 285) (fig. 2). Det interessante i vår samanheng er at brevet er skrive i det som blir omtalt som *Bjarnegarden* på Veøya. Og som Solli seier, dette er det me må forstå som ein bygard, ikkje ein bondegard. Solli meiner også at Bjarnegarden må ha vore i Giske-Bjarkøy-ætta si eige, og at det var frå denne bygarden dei forvalta eigedomane sine i Romsdal (Solli 1999:43). Dette kjem også fram av eit nytt diplom frå 22. mars 1347, også det skrive i Bjarnegarden (DN II, nr. 280). Dette diplommet galdt

Figur 2. NRA dipl. perg. Datering: 1343 mai 19 (Trykt i: DN I nr. 285, RN V nr. 627. Geheimearkivet, NRA 1821).

også ei eigedomssak, der me også les at vitna var på stemne i Bjarnegarden då saka vart skriftfesta.

I eit diplom frå 30. juni 1355 høyrer me om ein annan bygard på øya, då det var skrive på loftet på *Testagarden* (DN XXI, nr. 88). Solli tolkar det slik at denne garden var eigd av adelsætta Theiste, som sat som store/sentrale jordeigarar på Nordvestlandet, og at dei må ha sett på Veøya som ein så viktig stad at dei såg seg tente med å ha ein bygard i kjøpstaden (Solli 1999:44). Her kan det også peikast på at det er interessant at det er nemnt at dokumentet er skrive på *loftet*. Dette understrekar at me her snakkar om ein annan busetnad enn kring om på gardane i området, der det i all hovudsak var einetasjes røykstover som var vanlege heilt fram mot slutten av den tidbolcken me tek føre oss (Schnitler 1974:100).

Få år etterpå, den 14. oktober 1358, er det den såkalla *Blyfotgarden* som blir nemnt i eit diplom (DN I, nr. 361) (fig. 3). Same bygarden er også nemnt i eit diplom frå 8. november 1364 (DN III, nr. 341). Både diploma gjeld eigedomsoverdragingar.

Me får også høyre om ein ny bygard i eit diplom av 17. oktober 1368, då Torstein Bjørnsson, prest ved Peterskyrkja, og Eirik Bårdsson vitna om ei eigedomssak i det som blir omtalt som *Marteinsgarden* (DN XVIII, nr. 25) (fig. 4). Solli nemner at denne bygarden moglegvis kan vere knytt til den mektige Sudrheimsætta frå Romerike, då det er truleg at dei også kan ha hatt ei tilknytning til Veøya (Solli 1999:44–45).

Det er også nemnt ein såkalla *kongsgard* på Veøya i eit diplom frå 29. oktober 1375 (DN III, nr. 399) (fig. 5) og i to diplom frå 27. januar 1395 (DN XXI, nr. 191) og 21. juni 1397 (DN XXI, nr. 202). Den siste bygarden me kjenner ved namn frå diplomaterialet, er *Skrapsgarden*, nemnt i eit diplom frå 12. mars

4 Jf. t.d.: <https://marcus.uib.no/instance/collection/diplomsamlingen/400> [Besøkt 01. februar 2024].

Figur 3. NRA dipl. perg. Datering: 1358 okt. 7 (Trykt i: DN I nr. 361, RN VI nr. 540. Geheimearkivet (Schönings bo), NRA 1821. I RN omdatert frå 1358 okt. 14).

Figur 4. NRA dipl. perg. Datering: 1368 okt. 17 (Trykt i: DN XVIII nr. 25, RN VI nr. 1327. Geheimearkivet, NRA 1821. Seglforbundet med DN XVIII nr. 55 (1429 febr. 15)).

Figur 5. NRA dipl. perg. Datering: 1375 okt. 29 (Trykt i: DN III nr. 399, RN VII nr. 527. Geheimearkivet (Schönings bo), NRA 1821).

Figur 6. NRA dipl. perg. Datering: 1438 mars 12 (Trykt i: DN X nr. 166. Geheimearkivet (Schönings bo), NRA 1821).

1438 (DN X, nr. 166) (fig. 6). Det skal samstundes nemnast at me kjenner til ein bygard (Ripegarden) frå Veøya så seint som på 1520- og 1550-talet, då det i samband med tiendpengeskatten frå 1520 til 1521 er snakk om *Cristina j Ripegars* på Veøya (Dybdahl 2005:106). Om denne bygarden i røynda låg på Veøya, er likevel uvisst, då tolkinga av arkivkjeldene ikkje er heilt klare i så høve (Rygh 1908:256). Det som likevel kan styrke tolkinga av ei tilknytning til Veøya, er eit diplom over Reins klostres jordegods frå om lag 1550. I dette diplommet finn me *Riiepegarden* nemnt mellom andre gardar i området utan at det er nemnt at den låg på Veøya, men der den likevel skil seg ut mellom dei andre gardane ved at det blir gjeve såkalla frelse, altså ein mindre skatt for øydegardar (Steinnes 1933:175), for ei stove og to buer (DN X, nr. 738).

Dei ulike diploma gjeld alle eigedomssaker og gjev ikkje noko utfyllande informasjon om kjøpstaden på Veøya. Diploma er likevel ei nyttig kjelde i vår samanheng, då dei inneheld namn på fleire av bygardane, kyrkjene og geistlege og andre med ulike eigedomsrettar knytte til staden, og viser med det at staden må ha vore eit viktig økonomisk/administrativt senter på Nordvestlandet. Solli har også peika på at det at ein kan knyte fleire av bygardane opp mot mektige jordeigarslekter og stormenn på 1300- og 1400-talet, må me tolke som at Veøya var eit viktig knutepunkt og hadde ein svært viktig administrativ funksjon i Romsdal og på Nordvestlandet på denne tida (Solli 2008:25–26).

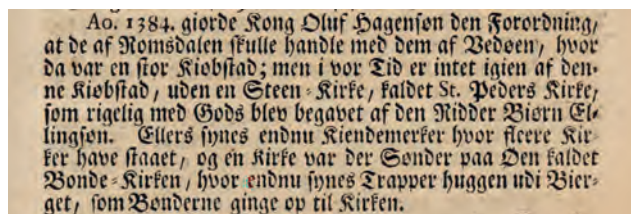
Eit slikt syn blir understøtta av ei vidgjeten rettarbot frå 1384. På denne tida, nokre få tiår etter svartedau-

den, må både busetnad og handel på Veøya og i dei andre kjøpstadene ha vore sterkt redusert. Kong Olav Håkonsson utskreiv då ei rettarbot som galdt handelen i det nordlege Noreg nord om Stad, i eit forsøk på å tvinge handelen attende til dei gamle kjøpstadene. Dei frå Finnmark og Helgeland skulle segle til Vågan, dei frå Trøndelag og Nordmøre til Trondheim, dei frå Sunnmøre til Borgund, bymenn frå Bergen til Vågan og altså: dei frå Romsdal til kjøpstaden på Veøya.⁵ Trass i dette må kjøpstadene både på Veøya og Borgund ha vore i sterkt og vedvarande forfall, og dei forsvann også som senter/kjøpstader kort tid etter dette (Solli 2008:27).

Veøya i trykt historisk-topografisk litteratur frå tidleg nytid

Om den trykte litteraturen frå tidleg nytid har det tidlegare vorte hevda at Gerhard Schøning var den første som skildra mellomalderhistoria til Veøya på prent i si kjente reiseskildring frå 1770-talet (Stamnes og Dahle 2021:16), men det har vist seg at Jonas Ramus, prest og historikar fødd i Aukra prestegjeld i Romsdal, omtalte kjøpstaden på Veøya allereie i 1735 (fig. 7). I boka *Norriges Beskrivelse* omtalar Ramus det nemnde påbødet frå 1384, og skriv at det på Veøya «da var en stor Kiøbstad; men i vor Tid er intet igjen af denne Kiøbstad, uden en Steen-Kirke, kaldet St. Peders Kirke, som rigelig med Gods blev begavet af den Ridder Biørn Ellingssøn» (Ramus 1735:181). Ramus var med andre ord tidleg på 1700-talet fullt klar over at det hadde vore ein kjøpstad på øya nokre få hundreår tidlegare, men utan at han nemner noko om bygningar og busetnad anna enn når han skriv om Peterskyrkja, at det visstnok hadde vore ei kyrkje kalla «Bonde-Kirken» sør på øya, og at det i tillegg «synes endnu Kiendemarker hvor flere Kirker have staaet» (Ramus 1735:181). Det kan her også nemnast at sjølv om boka først vart trykt i 1735, vart manuskriptet godkjent for trykking allereie i 1715 (Arntzen 2003:308).

Heller ikkje dei neste spora me finn etter Veøya i den historisk-topografiske litteraturen frå 1700-talet, har mykje å seie om bygningar og busetnad. Då den nemnde Schøning reiste gjennom Romsdal i 1773, skreiv han frå Veøya at «i gamle Tider har dette Sted været meere folkeriigt og berømt, da det var en temmelig anseelig Kiøbstad» (Schøning 1979:128). Schøning er også av dei som nemner at det skal ha stått sju kyrkjer på øya (jf. Solli 2008:18), og han refererer til nokre av mellomalderbrevne som er skrivne i bygardane

Figur 7. Utdrag frå «Norriges Beskrivelse» av Jonas Ramus frå 1735, der kjøpstaden på Veøya er nemnd i trykt litteratur truleg for første gong (Ramus 1735:181).

i kjøpstaden, men har elles ikkje noko nytt å kome med av opplysingar for føremålet med denne artikkelen. Schøning hadde truleg nokre av opplysingane sine frå eit utrykt manuskript om fleire av prestegjelda i Romsdal forfatta av Hans Peter Schnitler i 1768, for me finn mange av dei same opplysingane der. Schnitler hadde altså ikkje fleire opplysingar om bygningar og busetnad enn dei Schøning også refererte til, og som Schnitler skreiv i manuskriptet, meinte han: «Det er skadeligt, at man ikkje haver nogen underretning, eller kan finde noget om den ældgamle Bye, som har ligget her paa Øen Wedøen» (Schnitler 1974:43). Dette galdt også for seinare historisk-topografiske forfattarar utetter byrjinga av 1800-talet: Ingen hadde nokon fleire opplysingar frå kjøpstaden Veøy som er relevante for denne artikkelen.

Veøya i arkivkjelder frå tidleg nytid

Etter at mellomalderkjøpstaden på Veøya forsvann, var det berre kyrkje og prestegard att på øya (Solli 1999:99). Denne utviklinga syner seg også att i dei skriftlege kjeldene, då det frå 1400-talet og utetter nettopp er kyrkje og prestegard det finst opplysingar om i arkivkjelder og trykt litteratur (sjå ovanfor). Nedanfor skal me særleg sjå på skriftlege opplysingar frå ulike arkivsamlingar.

Det er lite fokus på sjølve busetnaden og bygningane i desse kjeldene, då det er den geistlege organiseringa og til ein viss grad kyrkjegodset som blir omtalt i tidleg nytid. Konkrete døme på dette kan vere Olav Engelbrektssons jordebok frå rundt 1530, som nemner kyrkja på Veøya (Brendalmo 2008:50), og den såkalla *Trondhjems reformats* frå 1589. Reformatsen gjev eit noko meir utdjupande innblikk i dei kyrkjelege tilhøva og den geistlege organiseringa i Veøy prestegjeld, men inneheld ikkje noko anna informasjon om busetnad og bygningar enn at det var ei kyrkje på øya (Hamre 1983).

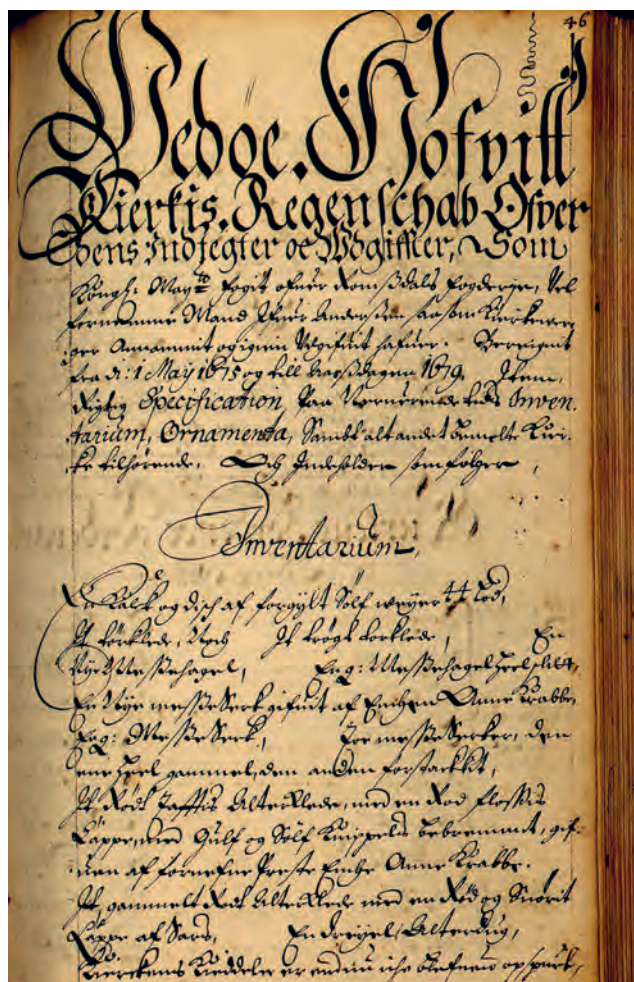
5 NGL III nr. 121. Norges Gamle Love, 121, Kong Olaf Haakonssöns Retterbod om Handelen i det nordlige Norge, Bergen den 19. August 1384. I *Norges Gamle Love indtil 1387* (1846–1895), utgjeve av R. Keyser, Christiania.

Når det gjeld sjølve kyrkjebygninga, er det også få konkrete kjelder før ein kjem utpå 1600-talet. Den mest nytta kjelda i forskning på kyrkjebygg og kyrkjegods på 1600-talet og fram til om lag 1723 er kyrkjerekneskapane, eller *kyrkjestolen*, som ein også omtalar dokumenttypen som (fig. 8). Her får ein eit innblikk i inntekter og utgifter, kyrkjegods, inventar, vedlikehald og nybygging – ofte detaljert ned til mest kvar einskild spikar. Då det vart skrive bygdebok for Veøy i 1926, var denne kjelda diverre ikkje å finne på Statsarkivet i Trondheim, men ein arkivar Hornemann kom over kring 20 protokollar seinare på 1920-talet. To av desse galdt Veøy kyrkje frå åra 1646 til 1722 (Austigard 2008:239). Her kan me finne informasjon om kyrkjebygninga sjølv, men også om inntekter og utgifter knytte til det særns omfattande kyrkjegodset som låg til den grunnrike Veøy-kyrkja.

Etter kyrkjene vart selde til private på byrjinga av 1700-talet, kjem me derimot inn i ein periode med dårlegare og meir ueinsarta kjeldetilfang for kyrkjene (Hoff 1996:228–229). Så også for Veøy kyrkje, sjølv om ein finn mykje som gjeld kyrkja, hist og her i arkivkjeldene – så som i bispearkivet og preste- og prostearkiv (Bjerkås 1997). Frå gardbrukarane i soknet kjøpte kyrkja og kyrkjegodset i 1781, vart det igjen ført grundige rekneskapsbøker og forhandlingsprotokollar. Dette veit me frå ein note i Romsdal Sogelag sitt årsskrift frå 1952:

Det viser seg at kirkens regnskapsbøker og arkiv siden kirken i 1781 gikk over i privat eie er oppbevart av eiernes tillitsmenn, sist av avd. gårdbr. Olaf Aarseth og den nåværende eier av Aarseth gård Halvor O. Aarseth. Dette arkiv omfatter en betydelig samling av dokumenter og bøker tilbake til ca. 1780 som må antas å være av stor interesse for kirkens senere historie. – Arkivet er nå overtatt av konsul Jonas Lied, på Sølsnes gård, som har gjennomsett det foreløbig og vil sørge for dets forsvarende forvaring.⁶

Etter kva me forstår, skulle dette vere eit svært interessant arkivmateriale for kyrkjegranskarar. Men kvar kyrkjeieigararkivet tok vegen etter det var hjå konsul Lied, var ein i lang tid diverre ikkje viss på. Arkivet hadde etter kva ein visste, heller ikkje vorte ordna, registrert og katalogisert av Statsarkivet i Trondheim. Men under førearbeidet fram mot «grubleseminaret» som vart arrangert på Veøya i 2007, dukka arkivet likevel opp frå gøymsla. Det viste seg at arkivet likevel

Figur 8. Utdrag frå kyrkjestolen for Veøy kyrkje frå 1646 til 1692. Kjelde: Arkivverket.

hadde vorte teke inn til Statsarkivet i Trondheim og oppbevart der, men at det ikkje hadde vorte ordna, registrert og katalogisert enno. Arkivet etter kyrkjeieigarforeininga er på sett og vis eit framhald av kyrkjestol-protokollane frå 1600- og 1700-talet. Og her var mykje å finne: forhandlingsprotokollar, kopibøker, korrespondansmateriale, rekneskapsbøker osv. Ikkje minst finn me mykje om sjølve kyrkjebygget si historie frå 1700- og 1800-talet i desse protokollane, og dette materialet vart nytta i ein artikkel om kyrkjebygninga i Romsdalsmuseet si årbok frå 2008 (Langnes 2008).

Prestegard og busetnad på Veøya i tidleg nytid

Frå dokumentasjon og formidling av Veøy-historia dei siste tiåra veit me etter kvart ein heil del om dei bygningane som står på prestegarden i dag. Våningshuset

6 Romsdal Sogelag årsskrift 1952. Molde 1952, s. 55.

frå 1750-talet er eldst av desse, medan løe, naust og borgstove er noko yngre. Me kjenner derimot lite til kva bygningar som stod på prestegarden i tidleg nytid, før midten av 1700-talet. Målet med dette kapittelet er difor å seie noko om kva bygningar ein fann i denne mellomfasen mellom reformasjonen og den meir vel-dokumenterte tidbolken frå 1750 til i dag, og kva funksjon desse hadde (Langnes 2018).

Etablert kunnskap

Når det gjeld prestegardshusa etter 1750, er historia til desse godt dokumentert i ein artikkel av Bjørn Austigard i Romsdalsmuseet si årbok frå 1991 (Austigard 1991) og ein revidert versjon frå 1999 (Austigard 1999). I denne artikkelen, og i bygdeboka for Veøy frå 1926 og i ein artikkel av Hall. Holm frå 1922 (Holm 1922, Olafsen 1926:447–453), kan me lese utfyllande om bygginga av våningshuset i åra 1752–53, med den vidgjetne presten Erik Røring som byggherre. Dette er som nemnt den eldste av dei bygningane som framleis står på prestegarden ute på Veøya, medan løa (eller *nylóa*) opphavleg er frå 1790-talet, borgstova frå midten av 1800-talet og naustet i Nordvågen frå 1901. Alle dei andre bygningane som stod på prestegarden på siste halvdel av 1700-talet, 1800-talet og 1900-talet, er anten borte, eller me ser i dag berre murane att etter dei (Austigard 1991).

Aktuelt arkivmateriale

I Noreg har det vore slik at presten sin embetsgard, *prestegarden*, hørde med til det som blir kalla *mensalgodset* eller *det benefiserte godset*. Dette var gardar og gods som skulle tene som bustad gjennom embetstida til presten og dessutan gje han ein fordel ved at han fekk inntekter i form av naturalia. Mobile statstenarar som prestane i røynda var, var jo avhengige av å ha tenestebustader. Og sjølv sagt: Det var i kvar prest si interesse å ha så god bustad som mogleg, noko som medførte at ein hadde innført eit institutt der prestane sjølve førte kontroll med forgjengaren i embetet eller med arvingane deira. Om ein prest hadde mishalde prestegarden og jorda, hadde han i røynda lagt ei økonomisk bær på ettermannen sin. Difor var det også i kvar nyutnemnd prest si interesse at det vart halde ei grundig såkalla *åbotsforretning* ved presteskiftet. Føremålet med dette var å få ein tilstandsrapport og ei verdivurdering av prestegarden. Viste det seg at den avgåtte presten ikkje hadde halde husa ved like eller jorda i hevd slik han sjølv hadde overteke prestegarden då han tok til i embetet, kunne altså den nye presten rette krav mot forgjengaren eller arvingane etter denne, for å få sett garden i forsvarleg

stand. Ei åbotsforretning hadde nok difor ein litt ulik funksjon, alt etter om ein var den avtroppande eller påtroppande presten i embetet. Med ei offentleg åbotsforretning i handa kunne ein reise krav mot den førre presten eller arvingane hans, eller ein kunne fri seg frå eventuelle krav frå den som tok over embetet – alt etter kva åbotstaksten viste. Det er difor ikkje å undrast over at avskrifter av åbotsforretningane er høvesvis vanlege dokument å finne i dei gamle prestearkiva (Sandvik 1965:134–135, Bjerås 1997:33–34).

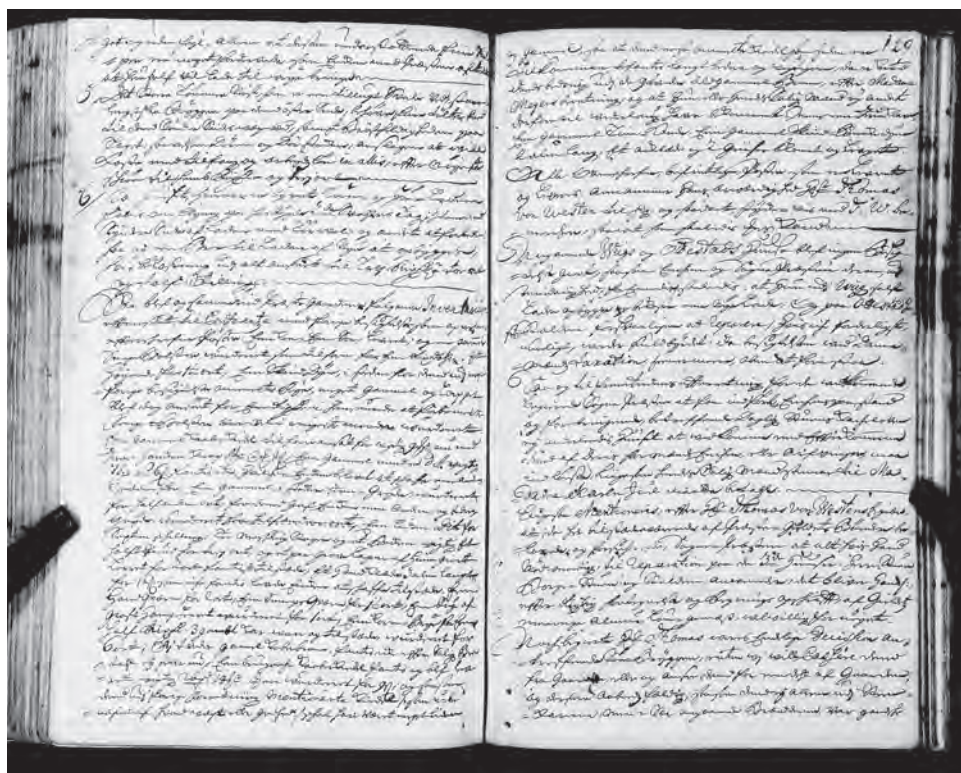
Ein kan finne desse åbotsforretningane på fleire stader i dei geistlege arkiva, både i arkiva etter prest og prost og andre geistlege instansar. Både bygdebokforfattar Olaf Olafsen og Austigard har også nytta desse åbotsforretningane frå dei ulike prestearkiva som den viktigaste kjelda til bygningshistoria til Veøy prestegard etter 1750.

Det er likevel ei utfordring at mange av prestearkiva er heller mangelfulle før midten av 1700-talet, slik at det er vanskeleg å danne seg noko detaljert bilete av presten sitt embetsliv og prestegardshistoria før dette. Mellom anna skriv Olafsen i 1926 at prestearkivet mangla for Veøy frå 1600-talet og første halvdel av 1700-talet, og at dei skriftlege oppteikningane ikkje gjekk lenger attende enn til Erik Leganger si tid (sokneprest 1719–1740). Det interessante i vårt høve er at Olafsen knyter denne lakunen i arkivet til bygginga av ein ny prestegard kring 1750:

Arkivet maa saaledes ha været ødelagt engang, og det ligger da nær at anta, at dette maa være sket enten da Leganger tiltraadte embetet eller da han var død. Kanske det skede, da den gamle preste-gaard blev revet omkring 1750. Det er ialfald sikkert, at fra og med Erik Røring bliver oplysningerne meget talrigere og sikrere. (Olafsen 1926:438)

I dette kapittelet skal me nytte nokre eldre åbotsforretningar frå første halvdel av 1700-talet som kjelde-materiale, men *ikkje* dei som er henta frå prestearkiva. Me skal i staden gå til dei såkalla tingbøkene til sorenskrivarembetet og nytte dei som kjelde.

Ved ei kongeleg forordning av 1633 vart det påbode å føre tingbøker ved underrettane i Noreg, og frå slutten av 1600-talet har me stort sett samanhengande rekker med tingbøker frå dei fleste sorenskrivardøma. Opphavleg var tingbøkene dei einaste protokollane sorenskrivaren førte, medan ein ut på 1700-talet også fekk såkalla ekstraretsprotokollar, pantebøker, notarialprotokollar osv. I desse tingbøkene førte ein inn det som gjekk føre seg på tinget (bygdetinget), og

Figur 9. Utdrag av åbotsforretning på Veøy prestegard i desember 1710, slik den er innført i tingboka. Kjelde: Arkivverket.

bøkene er utan tvil av dei rikaste kjeldene me har til norsk historie frå 1600- og 1700-talet. I desse bøkene kan me lese om kva nye lover, forordningar, reskript, resolusjonar og andre offentlege rundskriv og kunnjingar som hadde vorte lesne opp på tinget, bøkene inneheld tingsvitne og innstemna saker, og av vår interesse: På tinget kunne det også bli lese opp og bokført tinglyste skøyte, makeskifte, gåvbrev, skiftebrev, kårkontraktar og åbotsforretningar (Kiil 1969:76–112).

Utfordringa med å nytte tingbøkene som mogleg kjelde til å finne åbotsforretningar over prestegardar, er for det første at det på langt nær var alle slike forretningar som vart førte inn i tingbøkene. Og for det andre finst det ikkje noko register over den enorme mengda med saker som vart førte inn i tingbøkene i Romsdal sorenskrivardøme. Om me nyttar åra for presteskifte i Veøy prestegjeld som tilnærming, kan me likevel finne aktuelle saker.

Ei åbotsforretninga frå 1710

Den første kjelda me skal sjå på, er ei åbotsforretning frå 1710. Jørgen Meyer hadde vore sokneprest i Veøy frå 1691 fram til han døydd i 1710, då Thomas von Westen overtok embetet (Erlandsen 1844–1855:509–511). Thomas von Westen er eit namn me kjenner godt frå norsk kyrkjesoge, og som Olaf Olafsen skreiv: «Han

er den mest bekjendte av alle prester i Veøy» (Olafsen 1926:440).

Thomas von Westen hadde vorte utnemnt til sokneprest i Veøy allereie den 6. september 1709, men vart etter kva me veit, verande i København i mest eit år før han og kona seinhausten 1710 tok fatt på den lange reisa til det vidfemnande prestegjeldet på Nordvestlandet og ein prestegard han ikkje visste mykje om – korkje korleis den såg ut, eller kva stand den var i (Langnes 2011).

Om me går til tingboka for Romsdal sorenskrivardøme frå 1710 (fig. 9), finn me også nett det me er ute etter i vår samanheng: ei åbotsforretning der «Wedøe Præstegaardz Huuse-Biugning» vart «besigtiget» den 9. desember 1710 etter krav frå Thomas von Westen.⁷ Dette er også den tidlegaste kjelda som fortel noko konkret om busetnad og bygningar på Veøya etter mellomalderen, og det med langt større detaljgrad enn omtalen av bygardar berre ved namn i diplomaterialet.

Embetsbygningane

Her er det viktig å ha med seg at det var dei bygningane *presteembetet* sjølv hadde ansvaret for, som vart gjenstand for åbotstaksten. Som vanleg var på dei norske prestegardane, kunne det (minst) vere tre ulike eigarar/ansvarlege

7 Alle sitat frå saka: Statsarkivet i Trondheim: Romsdal sorenskrivardøme, tingbok 1707-1711, fol. 147b-150a.

Figur 10. Ein manglar kart over bygningane på Veøy prestegard på 1700-talet. Dette kartet er frå 1833 og er teikna av P.M. Vosgraff. Kjelde: NTNU UB.

for bygningane: ålmugen, presteembetet og presten som privatmann (Sandvik 1965). Åbotstakstane me her tek føre oss, gjeld altså bygningane sjølve presteembetet stod ansvarleg for. I tingboka er det difor også presisert at saka gjeld «Nemblig den PræsteGaarden vedkommende Huuser, som Præsterne, eller deris Encker bør (under Aaboedsfald) at vedligeholde». Me får samstundes høyre at det var tre bygningar som ålmugen «effter Loven bekoster og tilkommer at holde ved magt» på prestegarden, der desse ikkje var ein del av forretninga.

Her skal også nemnast at det i dokumentet er referert til ei åbotsforretning ved førre presteskifte, og denne vart halden då Jørgen Meyer tok over embetet etter Anders Bredahl i 1693. Denne forretninga vart halden den 23. januar 1693, men utan at eg har funne saka i tingboka i denne omgang.⁸

Årsaka til at åbotsforretninga frå 1693 var nemnt, var at det då visstnok var seks bygningar presten hadde

ansvaret for, og spørsmålet til futen og lagrettemennene var om alle desse framleis stod der i 1710, og om dei var i like god stand som då Meyer hadde overteke dei for snart 20 år sidan.

Ifølgje åbotsforretninga frå 1710 dreidde denne også seg om desse seks bygningane, som alle stod på prestegarden:

Een Daglig Stue – med ymse vasskadar kring vindauge og på taket, ifølgje takstmennene, og der det var naudsynt med ein ny syllstokk.

Det gamle IldHuus – som me får høyre stod oppbygd i austre ende av den såkalla *Herre-Stuen*, og som var svært dårleg og trong ein god del reparasjon. Her skulle det også vere både bakaromn og bryggjarpanne, men desse var anten øydelagde eller var ikkje der i det heile.

Capelan-Stuen – som stod tett ved eldhuset og var i god stand.

⁸ Statsarkivet i Trondheim: Romsdal sorenskrivardøme, tingbok 1690-1693, fol. 65/66ff.

Staburet – som stod ved kyrkjeporten og også var i god stand, utanom at det var naudsynt å skifte sjølve stabbane. Medan dei andre reparasjonane vart takserte i pengar inkluderte innleigd arbeidshjelp, vart det her oppført at enka etter Meyer sjølv ville syte for å sette stabbane i stand.

Det Stoere Tømmer Nøst – der naustet hadde ei tilbygd, lukka sval, og der heile bygninga trong ein del reparasjonar både på taket og døra og dørstokken. Me les også at naustet «staaer lengst fra Bryggen paa dend østre Siide», og dette refererer truleg til plasseringa av naustet sett opp mot brygga i Sørvågen, og ikkje til at det var plassert i Nordvågen (som ligg mot aust, Sørvågen ligg mot vest).

Fæ-Huuset – som hadde korn- og høyløe i andre etasje. Her var det naudsynt med ei ny bru til lødelen av bygninga og noko reparasjonar på taket.

I tillegg er det snakk om *Søe-Bryggen*, og denne var tydelegvis i svært dårleg forfatning. Spørsmålet var om brygga skulle kasserast som eige objekt på garden, då den visstnok var svært dårleg også då Meyer hadde overteke den, eller om den skulle settast i stand og bli ein del av den bygningsmassen von Westen for framtida skulle vere ansvarleg for. Ein kom ikkje til noko semje om det under tingingane der og då, men vedtok i staden å sende spørsmålet vidare til stiftamt-mann og biskop.

Bygningane i 1710

Ein må som nemnt vere observant på at det var ulike eigarar til bygningane på prestegarden, når ein handsamar desse kjeldene, og kjeldene er heller ikkje like klare på eigartilhøva til kvar tid. Me kan likevel prøve å oppsummere kva me veit om bygningsmassen på Veøy prestegard i 1710:

Ålmugen eigde tre bygningar. Ifølgje Norske Lov av 1687 (2-12-4) skulle bygdefolket halde tre hus, nemleg borgstove, herrekammer («ålmugens herrestove») og stall (Sandvik 1965:125), og ifølgje åbotsforretninga frå 1710 var det nett desse tre bygningane ein også fann på Veøy prestegard.

Presteembetet hadde seks bygningar ifølgje same åbotsforretning: daglegstova, det gamle eldhuset, kapellanstova, staburet, eit stort tømmernaust og fehuset med løer over. Og i tillegg kom altså sjølve brygga, som nemnt.

Presten som privatperson hadde også fleire bygningar, som også eit arveskifte etter sokneprest Meyer frå 1710 fortel om: nystova i to etasjar og med kjellar under, som var sett opp av Meyer sjølv, eit bryggarhus med bakaromn, ei lita stove med kontor og med

loft over, eit nytt stabbur, eit gamalt tømmernaust, ei torvbu og eit kvernhus (som rett nok låg på fastlandet) (Haraldsen 2008:364).

Det kan vere vanskeleg å skilje desse bygningane frå kvarandre, kva som var frittstående hus, og kva som var rom eller tømmerkasser sette opp inntil kvarandre under same tak. Men då me jf. Austigard sin artikkel veit at det på slutten av 1800-talet var 19 bygningar på prestegarden på Veøya (Austigard 1999), der tre av dei rett nok stod tett ved einannan eller under same tak, er heller ikkje det store talet på bygningar i 1710 så merkeleg (fig. 10).

Konklusjon og avslutting

I innleiinga stilte me spørsmål om i kva grad busetnad og bygningar på Veøya var kjent frå skriftlege kjelder frå mellomalderen og tidleg nytid. Ved ein gjennomgang av sagamateriale, diplommateriale og arkivkjelder har me sett at Veøya har vorte omtalt som ein kjøpstad/by i mellomalderen, som ein av berre få i Noreg. Arkivkjelder frå tidleg nytid fortel derimot berre om prestegarden, då me frå forskingsarbeid knytt til Veøya og den ålmenne noregshistoria veit at mellomalderbyen/kjøpstaden forsvann kort tid etter svartedauden på midten av 1300-talet.

Mellomalderkjeldene fortel om ei rekke ulike bygardar på Veøya, utan at me får høyre detaljar korkje om bygningane eller om kjøpstaden i seg sjølv. Som Brit Solli likevel har peika på: Omfanget av bygningar og tilknyttinga desse synest å ha til sentrale jordeigande slekter, viser oss at Veøya må ha vore ein særskilt viktig og sentral stad i Romsdal og på Nordvestlandet i mellomalderen.

Me manglar likevel detaljar og konkret informasjon om kjøpstaden på Veøya, likt med kva stoda er for dei fleste av dei til saman 13 norske byane i mellomalderen, særleg av dei små. Eit unnatak er altså dei større byane, som også hadde eigne bylover (Robberstad 1923). Eit vanleg spørsmål er til dømes kva storleiken på folkesetnaden på Veøya kunne vere på den tida den var på sitt største. Dette er det ikkje noko fullgodt svar på. Både Olaf Olafsen på 1920-talet og Brit Solli i seinare tiår har peika på at det kan ha vore ein folkesetnad på kring 300 om sommaren, og truleg litt mindre om vinteren (Olafsen 1926:335). Det skal likevel nemnast at dette er usikre tal, då kjeldene ikkje fortel noko direkte om dette, korkje dei arkeologiske eller dei skriftlege som blir nytta i denne boka. Det kan også vere noko usemje i slike tolkingar mellom ulike forskarar, viser det seg. Som ein parallell kan

me til dømes nemne kjøpstaden Borgund på Sunnmøre. Tolkingar i etterkant av dei store utgravingane i Borgund midt på 1900-talet har peika på at det kan ha vore alt frå 500 til 1000 innbyggjarar der på det meste (Larsen 1994:181).

Eit interessant spørsmål for artikkelen var å undersøke i kva grad mellomalderkjøpstaden me ut frå oversynslitteraturen veit gjekk til grunne i tiåra etter svartedauden på midten av 1300-talet, på noko vis framleis var synleg i form av bygningar eller busetnad i dei to–tre hundreåra fram mot arkiv- og litteraturkjeldene flyt noko rikare frå 1600-talet og utetter. Det såkalla diplomaterialet inneheld som vist ei rekke dokument dagsette i ulike bygardar på Veøya både frå siste halvdel av 1300-talet og først på 1400-talet, noko som tyder på at det framleis både var bygningar og aktivitet på øya. Frå 1430-talet og utetter fann me derimot ikkje nokon kjelder som nemner Veøya før ein er over i tidleg nytid. Einaste unnataket er omtalen me har vore inne på om den såkalla Riiepegarden på 1500-talet. Sjølv om det ikkje er visst at Riiepegarden låg på Veøya, tyder som vist mykje på det. Det kan altså etter dei skriftlege kjeldene tyde på at øydelegginga av kjøpstaden tok til og gjekk raskt på siste halvdel av 1300-talet, men at det trass i at kjeldene ikkje fortel om nokon aktivitet på staden utetter 1400-talet og først på 1500-talet, framleis har stått att einskilde bygningar frå den gamle kjøpstaden. Om det stemmer, er det også meir forståeleg at også *minnet* og *historia* til den gamle busetnaden har levd inn i tidleg nytid og fram mot at dei historisk-topografiske forfattarane utetter 1700-talet byrja å omtale den gamle mellomalderkjøpstaden. Det viste seg her at den første litteraturomtalen av byen er å finne hjå Jonas Ramus tidleg på 1700-talet, trass i at det då låg fleire hundreår mellom denne tida og mellomalderkjøpstaden. Me får diverre likevel ikkje noko svar på i kva grad det har stått att bygningar på Veøya utetter 1500- og 1600-talet som har vore med på å halde minnet om kjøpstaden i hevd sjølv etter at den forsvann på slutten av 1300-talet, eller om Ramus og andre henta opplysingane frå arkivkjelder og folkeminnet.

Sett opp mot Dahle og Stamnes sin artikkel i denne publikasjonen kan me seie at svara ein får ved å gå *ad fontes* og ved å nytte moderne arkeologiske metodar, på ei og same tid både samsvarar og fortel to ulike historier. Dahle og Stamnes (2024) har nytta geofysiske undersøkingar for å forsøke å kartlegge omfanget av og strukturen på busetnaden. Dei kjem også med tolkingar av kvar dei ut frå desse undersøkingane meiner dei største og mest markerte bygningane har vore plasserte, og viser til at desse truleg har vore konsentrerte til dei høgarelig-

gande områda i Sørvågen, nærast kyrkjegardane og det dei tolkar som moglege spor etter ein kongsgard. Sett opp mot kva dei skriftlege kjeldene fortel, har me sett at dei bygningane som er nemnde i diplomaterialet, må reknast som tilhøyrande mektige og framståande ætter. Så sjølv om dei arkeologiske undersøkingane ikkje kan fortelje oss konkret kva geofysisk påviste spor som var kva for ei bygning, må me kunne konkludere med at dei fleste av dei bygningane som er nemnde i diplomaterialet truleg låg plassert der Dahle og Stamnes har påvist spor etter dei mest markerte bygningane. Einaste unnataket som er meir konkret, er det som i diplomaterialet blir omtalt som kongsgarden, då forfattarane ut frå undersøkingane lanserer ei heilt konkret plassering av denne.

Når det gjeld bygningar og busetnad på Veøya i tidleg nytid, har me også sett kva arkivkjeldene kan fortelje frå hundreårsskiftet mellom 1600- og 1700-talet, på den tida prestegarden hadde vorte den einaste faste busetnaden på øya. Og frå presten Erik Røring sette opp eit nytt våningshus på 1750-talet, kjenner me enda betre til bygningshistoria på Veøya, då denne bygninga framleis står der den dag i dag. Bygningsmassen me frå arkivkjeldene kjenner godt til frå slutten av 1600-talet, må likevel karakteriserast som eit brot eller noko heilt anna enn busetnad og bygningar i mellomalderkjøpstaden, då kjeldene ikkje fortel om noko samanheng mellom dei siste spora me kjenner frå kjøpstaden frå 1400-/1500-talet og dei geistlege bygningane arkivkjeldene fortel om frå slutten av 1600-talet. Samstundes veit me frå undersøkingane til Dahle og Stamnes at plasseringa til den noverande prestegarden også i mellomalderen må ha vore mellom dei klart mest attraktive byggetomtene i byen, slik at me kan rekne med at nokre av dei bygningane me kjenner til frå diplomaterialet, truleg har stått på eller ved same stad som prestegarden ligg i dag.

Til avslutting vil eg minne om at denne artikkelen er bygd på kva ein kan finne ved å gå til dei *skriftlege* kjeldene. Dei arkeologiske kjeldene kan som vist utvilsamt utdjupe kunnskapen om omfanget av kjøpstaden og vonleg gje oss meir informasjon også om enkelbygningar, etter kvart som ein både får utført nye undersøkingar og tolka desse. I tillegg vil det vonleg også dukke opp nye skriftlege kjelder til Veøya si historie, etter kvart som framtidige forskarar får høve til å granske kva spor denne kjøpstaden på Nordvestlandet moglegvis har etterlate seg i arkivkjelder frå våre nærskyldte naboar på til dømes Island, vesterhavsøyane, England og andre land (Øvrelid 1994) – der eg er viss på at det er eitt og anna å finne for den som vel å gå vegen *ad fontes!*

LITTERATUR OG KJELDER

Litteratur

- Arntzen, J.G. 2003. *Norsk biografisk leksikon*, Bd. 7. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Austigard, B. 1999. Prestegardshusa. I: J. Sanden (red.) *Veøyboka*. Romsdalsmuseet. Molde, s. 126–145.
- Austigard, B. 1991. Prestegardshusa på Veøya. I: B. Rønnestad (red.) *Veøya. Romsdalsmuseet Årbok 1991*. Molde, s. 95–118.
- Austigard, B. 2008. Inventaret i Veøy kyrkje i perioden 1646–1722. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseet årbok 2008*. Molde, s. 238–247.
- Bjerkås, O. 1997. *Preste- og prostearkivet – en brukerveiledning*. Oslo: Riksarkivaren.
- Brendalsmo, J. 2008. Kirkene i Romsdal i middelalderen. En diskusjon av funksjon og status. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseet årbok 2008*. Molde, s. 30–67.
- Dahle, K. og A.A. Stamnes 2024. Their smaar kauptader – omfang, struktur og oppkomst. Nye arkeologiske og geofysiske undersøkelser på Veøya. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 68–84.
- Dybdahl, A. 2005. *Tiendpengeskatten som kilde til folk og samfunn ca. 1520*. Trondheim: Tapir.
- Erlandsen, A. 1844–1855. *Biographiske Efterretninger om Geistligheden i Thronhjems Stift*. Christiania og Levanger: Guldberg & Dzwonkowski.
- Hamre, A. M. 1983. *Trondhjems Reformats 1589. Oslo Domkapittels Jordebok 1595*. Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.
- Haraldsen, s. 2008. Prestene på Veøya. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseet årbok 2008*. Molde, s. 352–395.
- Helle, K. 2011. Hvor står den historiske sagakritikken i dag? *Collegium Medievale 24/2011*. Oslo, s. 50–86.
- Hoff, A. M. 1996. Kyrkjeforskning og kjelder. *Heimen 3/1996*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 227–233.
- Holm, H. 1922. Fra Erik Rørings tid. *Romsdal sogelag årsskrift 1922*. Molde, s. 50–57.
- Kiil, A. 1969. *Arkivkunnskap – statsarkiva*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Langnes, M. 2007. Kyrkjer og sokn i Veøy prestegjeld. Nye gudshus på Holm, Sølsnes og i Rødven i 1907. *Jubileumbok for Holm, Rødven og Veøy kyrkjer 1907–2007*. Molde: Jubileumboknemnda, s. 69–123.
- Langnes, M. 2008. Veøy kyrkje på 1700-, 1800- og 1900-talet. Frå hovudkyrkje til fortidsminne. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseet årbok 2008*. Molde, s. 248–275.
- Langnes, M. 2011. «Jeg vil icke rose mig uden i mine skrøbeligheder». Pietistpresten Thomas von Westen i Veøy prestegjeld. *Romsdal sogelag årsskrift 2011*, s. 271–284.
- Langnes, M. 2018. Veøy prestegard før 1750. *Romsdalsmuseet årbok 2018*. Molde, s. 120–133.
- Larsen, S.U. 1994: Den sunnmørske handel i middelalderen. I: S.U. Larsen og J. Sulebust (red.) *I balansepunktet*. Ålesund: Sunnmørsposten Forlag, s. 166–188.
- Olafsen, O. 1926. *Veøy i fortid og nutid (Bd. 1)*. Norheim-sund: Utgivet av en av herredsstyret nedsat nevnd.
- Ramus, J. 1735. *Norriges Beskrivelse*. København: Trykt udi H.M. Majsts. og Univ. Bogtrykkerie, af J.J. Høpffner.
- Robberstad, K. 1923. *Magnus Lagabøters bylov*. Kristiania: Cammermeyers boghandel.
- Romsdal Sogelag årsskrift 1952*. Molde: Romsdal sogelag.
- Rygh, O. 1908. *Norske gaardnavne – Romsdals amt*. Kristiania: Fabritius.
- Rønnestad, B. (red.) 1991. *Veøya. Romsdalsmuseet Årbok 1991*. Molde.
- Sanden, J. (red.) 2008. *Veøy kyrkje. Romsdalsmuseet Årbok 2008*. Molde.
- Sandvik, G. 1965. *Prestegard og presteløn – studiar kring problemet egedomsretten til dei norske prestegardane*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Schnitler, H.P. 1974. *Beskrivelse over Romsdals fogderi 1768 og 1789*. Orkanger: Romsdal sogelag.
- Schøning, G. 1979. *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskrevet (Bd. I)*. Trondheim: Tapir.
- Solli, B. 1996. *Narratives of Veøy: an investigation into the poetics and scientifics of archaeology. Dr.art.-avhandling (1994)*. Oslo: Universitetets Oldsaksamlings Skrifter.
- Solli, B. 2008. Kirke- og kjøpstedet på Veøya i middelalderen – Et arkeologisk utsyn. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseet årbok 2008*. Molde, s. 8–29.
- Solli, B. 1999. *Veøyas arkeologi*. I: J. Sanden (red.) *Veøyboka*. Romsdalsmuseet. Molde, s. 8–100.
- Stamnes, A.A. og K. Dahle 2021. *NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2021:14. Geofysiske og arkeologiske registreringer på Veøy, Molde kommune, Møre- og Romsdal fylke*. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Steinnes, A. 1933. *Gamal skatteskipnad i Noreg. Andre luten*. Oslo: Jacob Dybwad.

- Tracy, J.D. 1987. Ad Fontes: The Humanist Understanding of Scripture as Nourishment for the Soul. I: J. Raitt (red.) *Christian Spirituality II - High Middle Ages and Reformation*. London: Routledge, s. 252–267.
- Øvrelid, A. 1994. Sunnmøre under sagatiden. Kildene forteller. I: S.U. Larsen og J. Sulebust (red.) *I balansepunktet*. Ålesund: Sunnmørsposten Forlag, s. 44–55.

Sagalitteratur

- Magnus Erlingssons saga.
Baglarsagaene.
Håkon Håkonssons saga.

Diplommateriale

- DN I, nr. 285.
DN II, nr. 280.
DN XXI, nr. 88.
DN I, nr. 361.
DN III, nr. 341.
DN XVIII, nr. 25.
DN III, nr. 399.
DN XXI, nr. 191.
DN XXI, nr. 202.
DN X, nr. 166.
DN X, nr. 738.

Arkivmateriale og andre kjelder

- Norges Gamle Love indtil 1387* (1846-1895), utgjeve av R. Keyser, Christiania.
Statsarkivet i Trondheim: Romsdal sorenskrivardøme, tingbok 1690–1693.
Statsarkivet i Trondheim: Romsdal sorenskrivardøme, tingbok 1707–1711.

Internettider

- <https://handrit.is/manuscript/view/en/AM02-0045/156?iabr=on#page/78v/mode/2up>
https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Tidlig_nytid
<https://marcus.uib.no/instance/collection/diplomsamlingen/400>
<https://snl.no/Baglarsagaene>
<https://snl.no/Heimskringla>

Their smaare kauptader – omfang, struktur og oppkomst

Nye arkeologiske og geofysiske
undersøkelser på Veøya

Kristoffer Dahle og Arne Anderson Stamnes

ABSTRACT

In 2019, new archaeological surveys and geophysical prospections were conducted at the deserted medieval town of Veøy, contributing to new knowledge on the extent and the structure of this early urban settlement. The hitherto recognized extent was largely supported by measures of magnetic susceptibility, yet with some new extensions. By combining geophysics and visual surveys – and studying the material remains in relation to the landscape – we have suggested how different areas may have had different functions. We have also shown how social relations may have been materialized through monumental buildings, enclosures, road axes, and how the landscape also plays an active role in the social structuration of urban space. Despite the challenges of interpreting, dating and typologizing the various remains, we argue that the results may contribute to the discussion about the urban origin and development and what role the town may have had in the Viking Age and the early Middle Ages. Displaying a stratified social landscape, yet with a self-grown character – rapidly expanding through the 10th and 11th century – we are suggesting that the urban character emerged from a recently established seat of power – possibly a royal estate?

Innledning

Veøy er en av flere små kjøpsteder som vokste frem i sen vikingtid og middelalder, men som i tiden etter svartedauden skulle forsvinne helt. Mens byer som Oslo, Nidaros, Bergen og enkelte andre større byer ekspanderte i løpet av høymiddelalderen – og dermed overlevde pesten og krisene i senmiddelalderen – fremstår Veøya som et godt bevart stillbilde på den tidlige urbaniseringsprosessen. Her, på det som i dag er en helt øde øy i Romsdalsfjorden, er landskapet i stor grad intakt.

Sommeren 2019 ble det gjennomført nye arkeologiske og geofysiske undersøkelser på Veøya i håp om å kartlegge kjøpstadens omfang og struktur (Stamnes og Dahle 2021). Bakgrunnen for undersøkelsen var å skaffe et bedre underlag for digitale rekonstruksjoner, og målet var å identifisere funksjoner og romlig organisering og hvordan dette kan ha endret seg over tid. Våre observasjoner og tolkninger er også sett opp mot informasjon fra historiske kilder og tidligere arkeologiske og geofysiske undersøkelser (Herteig 1954, Solli 1996, Stamnes og Solli 2013).

I denne artikkelen vil vi se nærmere på hvordan undersøkelsene kan kaste nytt lys over kjøpstadens

oppkomst, omfang og fysiske struktur, og hvordan sosiale og funksjonelle relasjoner kan være manifestert i landskapet. Ettersom skriftlige kilder fra 1300-tallet antyder at det skal ha vært en kongsgård på øya (DN III 399, DN XXI 191, DN XXI 202), har vi rettet fokus mot materielle spor og strukturer som kan sees som uttrykk for makt eller maktintensjoner (jf. Lihammer 2007), men også hvordan den romlige organiseringen og struktureringen av landskapet kan gi oss ny innsikt i den tidlige urbaniseringsprosessen.

Tidligere undersøkelser

Veøya har vært fokusområde for en rekke antikvariske og arkeologiske undersøkelser, som strekker seg helt tilbake til 1700-tallet, med beskrivelser av kirkegårdsmurene, nausttuftene i Bondevika, samt bemerkninger om svartjorda på Veøya (bl.a. Schøning [1778] 1978, Schnitler [1768] 1974, Nicolaysen 1862, Bendixen 1879). Asbjørn Herteig var den første som gjorde arkeologiske utgravninger på øya i 1953 (Herteig 1954). Veøya var også sentral for Brit Sollis doktorgrad fra 1996, med både landskapsarkeologiske analyser og

et stort antall målrettede, håndgravde sjakter. (Solli 1996). Arbeidet som presenteres her, kan sees på som et supplement og en utvidelse av de geofysiske undersøkelser på Veøya i 2011. Den gangen ble det utført geofysiske undersøkelser av kirkegård 1 og 2, og påvist mulige kirkebygg og graver. Dessuten ble det påvist forskjeller i aktiviteten innenfor og utenfor kirkegårdsmurene (Solli og Stamnes 2013, se også Stamnes og Dahle 2021 og Solli 2024 for en gjennomgang av tidligere arbeid).

Teorier omkring urbaniseringen

Opphavet til Veøy som kjøpstad har vært mye omdiskutert, i likhet med urbaniseringen generelt og som en større prosess (se også Ringstad 2024). Knut Helle og Arnved Nedkvitne (1982:206–208) presenterer tre ulike forklaringsmodeller for bydannelsen (se også Solli 1996:185). Skillelinjen går i hovedsak mellom *strandstedsteorien*, som forfekter en organisk fremvekst fra eldre markeds plasser (Munch 1849, Koht 1919, Bugge 1916), og en mer aktiv grunnlegging, enten i regi av *kongemakten* (Storm 1899, Herteig 1969) eller knyttet til *kirkemaktens* viktige rolle i middelalderen (Bull 1918, Holmsen 1961).

I forlengelsen av strandstedsteorien kan man skille mellom kjøpsteder som hadde sitt opphav i sentralplasser, gjerne knyttet til eldre maktsentre, og kjøpsteder som hadde opphav i kaupanger eller markeds plasser som en mer nøytral sosial grunn. Disse behøver ikke nødvendigvis å ha vært direkte kontrollert av en stormann. Det siste kan også ha betydning for hvordan vi oppfatter den tidlige handelen og urbaniseringsprosessen, med hensyn til begreper som varebytte og redistribusjon, markedsstyrt eller administrativt styrt handel osv.

Gustav Storms kongemaktsteori bygde både på nedtegnelser i kongesagaene og byenes fysiske struktur. Utgangspunktet var knyttet til Oslo, Bergen og Nidaros, hvor han så store planmessige likheter, og som han mente kongene aktivt hadde grunnlagt i tilknytning til gamle kongsgårder (Storm 1899:436, Helle og Nedkvitne 1982:207). Selve kristningen i seg selv kan også ha hatt en bydannende effekt (Solli 2006:186–192). I den eldste fasen kan det være vanskelig å skille mellom de to siste teoriene, men senest fra høymiddelalderen var kirka blitt en egen, selvstendig og betydelig drivkraft. Edvard Bull (1918) hevdet at det først var når kirka etablerte faste sentra for sine omland, at omfanget av handel og landskyldinntekter ble tilstrekkelig til å skape byer (Bull 1918, Holmsen 1961:225–228).

Det er i dag stor grad av enighet blant forskerne om at alle disse faktorene spiller inn, og at det i første rekke

er et spørsmål om den relative betydningen og hvor langt urbaniseringen var kommet i ulike faser (Helle og Nedkvitne 1982:208).

For Veøy har det primært vært fremsatt to ulike teorier. Solli (1996:206) argumenterer for at byens opphav må spores i maktstrategier fra rikssamlingskongene fra 900-tallet og utover, og at Veøy aldri var en kaupang eller *port-of-trade*. Et viktig maktverktøy i så måte var etableringen av kirker og kontroll over den nye religionen. Som et mulig førkristent samlingspunkt kan kongemakten bevisst ha valgt å ta kontroll over Veøya og etablere stedet som et tidlig senter for den nye religionen (se også Nordeide 2011). Et argument for dette er mangelen på svartjord under kirkegårdene, noe som tas til inntekt for at disse ble etablert tidlig i kjøpstadens historie. Dateringer av kristne graver til midten av 900-tallet bidrar til denne teorien (Solli 1996:152–164). Solli argumenterer videre for at Veøy primært fungerte som oppbørselsenter for omkringliggende områder. De fleste av varene som kom inn, gikk til aristokratisk konsumpsjon, men en del av overskuddet kunne likevel gå til handel (Solli 1996:236).

En annen tolkning er fremsatt av Jan Brendalmo (2008:51–54), som ser Veøy i forhold til bystrukturer andre steder. Han viser til de skriftlige kildene som omtaler Veøy som en by, og tallet på kirker, som han mener må tas til inntekt for en mer urban karakter. Han mener at det er aktivitetene nede i Sørvågen som må oppfattes som stedets primærfunksjon, og at kirkene ble etablert i bakkant av de tidlige bydannelsene – og utenfor det som på dette tidspunktet var svartjordsområder. Naustområdet etableres tidlig i byens historie, men det er vanskelig å skille sikkert kronologisk mellom de eldste gravene og den eldste aktiviteten i Sørvågen. Spørsmålet er hvorvidt noen av observasjonene fra de nye undersøkelsene kan bidra til å gi noen nye perspektiver på denne diskusjonen.

Metoder og feltarbeid

Undersøkelsene i 2019 ble gjennomført ved bruk av ulike arkeologiske og geofysiske metoder, og disse er også sett opp mot hverandre. Samtlige påviste strukturer ble vurdert med tanke på sannsynlighet, på en skala fra 1 til 3, hvor 1 representerer mulige strukturer og 2 og 3 henholdsvis utgjør sannsynlige og sikre strukturer. Det siste gjelder strukturer som enten synes godt på overflaten, i de geofysiske signalene, eller hvor en også har dokumentert strukturer i tidligere sjakter (Herteig 1954, Solli 1996).

Visuell overflateregistrering og bruk av drone

Visuell overflateregistrering innebærer at markoverflaten blir visuelt registrert for å påvise funn av tufter, innhegninger, dyrkingsspor og lignende. Etersom hele svartjordsområdet er registrert som automatisk fredet, var det ikke mulig med prøvestikk eller andre inngrep som en del av dette prosjektet.

Flere tufter er synlige som følge av endringer i vegetasjonen, og var synlige fra luften (fig. 12). Overflateregistreringen ble derfor supplert ved bruk av drone (DJI Phantom 4) med kamera.

Detaljerte høydemodeller basert på flybåren laser-skanning (LiDAR) ble benyttet som ledd i registrerings- og tolkningsarbeidet. Ved bruk av LiDAR skytes laserpulser ut fra et fly eller en drone, og måler avstanden ned til både vegetasjonen og det underliggende bakkenivået (Risbøl et al. 2020). Avstandsmålingene kan brukes til å lage detaljerte 3D-terrengmodeller. Programvaren Relief Visualization Toolbox (RVT) ble benyttet til å visualisere og fremheve småskala strukturer i rasterdatasettene (Zakšek, Oštir og Kokalj 2011, Kokalj og Somrak 2019).

Magnetisk susceptibilitet

Måling av magnetisk susceptibilitet (MS) er en måte å kartlegge variasjoner i jordas magnetiske egenskaper. Et apparat genererer et magnetfelt, og en måler så hvor mye mer magnetisk et materiale kan bli under påvirkning av dette magnetfeltet. Aktiviteter som brenning, biologisk nedbrytning, bioturbasjon, temperatursvingninger samt deponering av avfall og antropogent materiale kan øke mengden magnetiske mineraler som finnes på arkeologiske lokaliteter og i arkeologiske strukturer. Siden boplasser gjerne involverer flere av de prosessene som er nevnt ovenfor, kan systematiske målinger brukes til å lokalisere og avgrense soner med menneskelig aktivitet (Clark 1996, Dearing 1999, Dalan 2008). Samtidig kan naturlige variasjoner i undergrunnen, spesielt der hvor det er store forskjeller mellom ulike løsmasser, påvirke målingene. Slike arealundersøkelser med magnetisk susceptibilitet har tidligere gitt positive resultater ved avgrensningen av arkeologisk aktivitet (Stamnes 2010, Solli og Stamnes 2013).

Ved denne undersøkelsen ble det anvendt en Bartington MS2-D-sensor produsert av Bartington i England, med en rund søkeplate koblet opp til en datalogger med en intern GPS produsert av DW Consulting i Nederland. Susceptibilitetsmåleren måler forandringer i massen opp til 10–20 cm under søkeplaten, og verdiene er i volum susceptibilitet, eller «κ», (kappa), og ble

Figur 1. Siri Torkehagen gjør målinger av magnetisk susceptibilitet på Veøy. Foto: Arne A. Stamnes, NTNU Vitenskapsmuseet.

dokumentert i 1.0-skala – som er en rask måte å måle susceptibilitet i felt. Det romlige presisjonsnivået er på ca. ± 2 –5 meter pr. punkt, men det er normalt relativt høy presisjon målingene imellom. For målinger over store arealer som på Veøya er dette ansett som tilstrekkelig for å gi et godt bilde av romlige variasjoner av menneskelig aktivitet.

I alt ble det utført 5159 målinger over et område på 38 600 m² (3,86 ha) ved besøket i 2019 (fig. 1). Dette tilsvarer en måling for hver 2,74 x 2,74 m. Hver måling representerer da et område på ca. 7,48 m². Tidligere forskning har vist at hvis man tar en måling hver 10 meter hvor hver måling representerer ca. 100 m², gir det tilstrekkelig oppløsning for å kartlegge aktivitetsområder av denne typen (Stamnes 2010). Veøy er i så måte kartlagt med høy oppløsning for denne typen målinger. Satt sammen med de geofysiske undersøkelsene som ble utført av NTNU Vitenskapsmuseet i 2011 (Stamnes og Solli 2013), finnes det nå totalt 6290 målinger av magnetisk susceptibilitet fra toppen av matjordlaget. I alt dekker disse målingene et areal på 71 001 m². Dette tilsvarer at hver måling representerer et snittareal på 11,3 m² og en måling for hver 3,36 m i gjennomsnitt. Flesteparten av disse målingene ble målt i 2019.

Figur 2. Kjøring med georadar på kirkegård 1, med Sørvågen i bakgrunnen og Prestegårdshagen i høyre billedkant. Foto: Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune.

Georadar

Ved å sende elektromagnetisk energi ned i bakken og måle tiden det tar for noe av energien å bli reflektert tilbake til en mottaker, kan man danne seg et detaljert bilde av undergrunnen. Der hvor signalet møter ulike lag eller forskjeller, vil noe av energien bli reflektert, mens noe av energien vil fortsette dypere ned i undergrunnen og bli reflektert av strukturer og lag dypere nede i bakken. Enkelte jordmasser, og da typisk saltholdige og finkornede masser, vil absorbere noe eller hele deler av signalet. I andre tilfeller vil steinfylte strukturer begravd i homogen masse gi en god kontrast og være lettere å oppdage. Dessuten kan ulikt vanninnhold i bakken kunne påvirke kontrasten lokalt, og tidspunktet en måler på kan også være avgjørende for hvor mye man kan se (Conyers 2013, Goodman og Piro 2013, Schneidhofer et al. 2022). Når man samler inn en hel rekke profilbilder, kan man sette dem sammen til plankart for spesifikke dybder i såkalte time slices – eller dybdeskiver. Denne metoden er regnet som godt egnet til å oppdage f.eks. grøfter, groper og murverk og er den geofysiske metoden som med høyest sikkerhet kan brukes til å påvise stolpehull. Ideelt sett bør man ha minst to målinger innen en struktur for å påvise den positivt (Gaffney og Gater 2003).

Utstyret som ble brukt ved denne undersøkelsen, var en 3D-radar Geoscope Mark IV med «step-frequency»-teknologi, med et 1,8 m bredt, bakkekoblet antennesystem – DXG1820 – som i praksis samler inn et 1,5 m bredt belte for hver passering (fig. 2). Denne har 20 antenneelement montert med 7,5 cm mellomrom og kan operere på en rekke frekvenser – i dette tilfellet

mellom 50 og 3000 MHz (Conyers 2013, Gaffney og Gater 203:51, Stamnes 2010, 2011). For hvert antenneelement (7,5 cm) får man en profil av undergrunnen. Ved å måle egenskaper ved enkelte utslag kan man estimere omtrentlig dybde, men dybdeangivelser må ikke anses som absolutte.

Det ble i 2019 undersøkt ca. 9380 m², hvor målingene ble utført hovedsakelig på tilgjengelige områder i Sørvågen, i Prestegårdshagen og på kirkegård 1 og langs nordsida av svartjordsområdet. Det ble tolket 142 geofysiske avvik, og disse ble tolket arkeologisk som spor etter blant annet groper, bygningsfundamenter, veifar og rydningsrøyser (tabell I). Datasettet var ikke det lettest tolkbare vi har samlet inn, men vi mener det likevel gir et godt utgangspunkt for videre diskusjoner om bebyggelsens omfang og struktur (fig. 7).

Den geofysiske responsen var relativt heterogen og ga et komplekst bilde av undergrunnen. Mye aktivitet over lang tid, hvor strukturer har blitt lagt til og fjernet fortløpende, kan gi en mindre entydig respons. Nedenfor er to dataeksempler fra området ned mot Sørvågen, vest for prestegården (fig. 5 og 6). Disse er gode eksempler på hvor kompleks georadarresponsen kan være i dette kulturmiljøet på Veøya.

Dataene ble prosessert i programvaren Examiner 3.4, produsert av 3D-radar for databehandling og tolkning av data innsamlet med deres georadarsystem. Dataene ble forsøkt etterbehandlet på en rekke ulike måter, og gjennom målrettede fininnstillinger kom vi frem til en bearbeiding av dataene slik at de fremstår best mulig visuelt. Dette involverer både «background removal», fokusering av signalene gjennom migrering og gene-

ring av tykke skiver (for mer detaljert informasjon, se Stamnes og Dahle 2021). Resultatene nedenfor er å regne som en tolkning av dataene, ikke som en verifisert tilstedeværelse av et arkeologisk funn. Samtidig er det også å regne som et minimum av hva som faktisk kan være til stede. Mer informasjon kan være synlig i dataene, men kan være forbigått i tolkningsprosessen fordi det er vanskelig å forstå hva georadardataene faktisk viser rent konkret, og at en dermed ikke har vært i stand til å gjenkjenne den geofysiske responsen som faktisk arkeologi (se f.eks. Gustavsen et al. 2020). Dette øker også usikkerheten og dermed også den arkeologiske utsagnsverdien til tolkningene. Nettopp av denne grunn ble det også foretatt en vurdering av sikkerheten av tolkningene. Vurderingen avhenger av hvor tydelig den geofysiske responsen er, med tanke på form og kontrast, samt plasseringen i forhold til kjente observasjoner på overflaten (se fig. 3) og under tidligere undersøkelser. En endelig verifisering kan komme gjennom en kombinasjon av observasjoner fra ulike kilder, enten det er synlige strukturer over bakkenivå, påvisning ved ulike sensorer og målinger, eller informasjon fra konkrete arkeologiske påvisningsundersøkelser (Hargrave 2006).

Resultater

Kjøpstadens omfang ble i første rekke kartlagt ved måling av magnetisk susceptibilitet, mens den visuelle overflateregistreringen og georadarundersøkelsen i hovedsak rettet seg mot å kartlegge kjøpstadens struk-

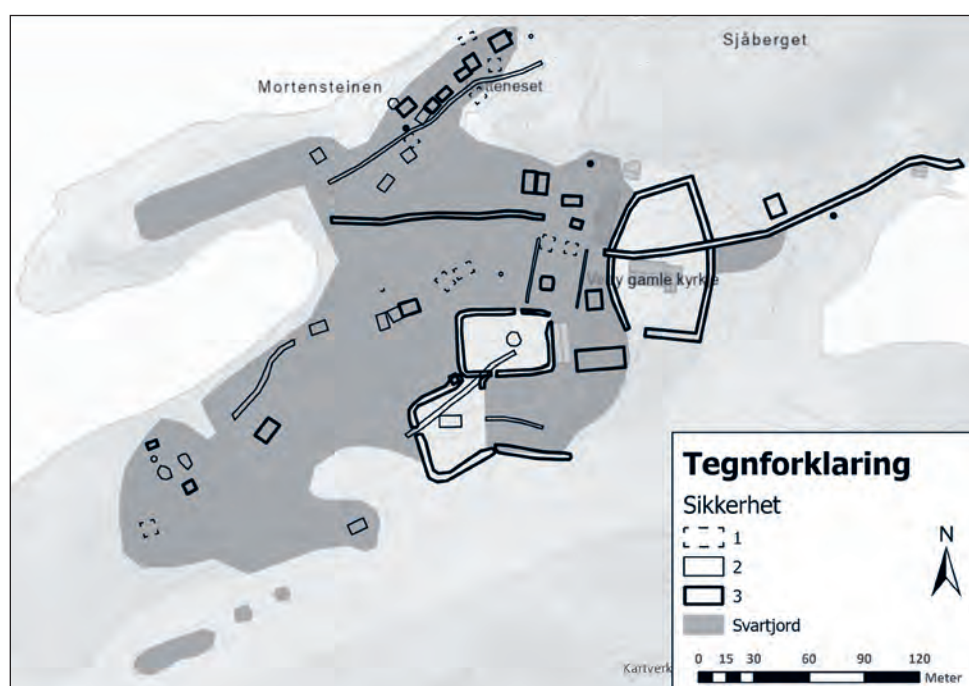
tur og var begrenset til områder med allerede kjente svartjordslag. Disse ble også sett opp mot historiske kart (fig. 8). Disse metodene viste en del sammenfall, men resulterte også i noen ulike tolkninger. Dette kan skyldes at de fanger opp ulike tidshorisonter.

Overflateregistrering

Totalt ble det registrert 64 synlige arkeologiske strukturer, fordelt på mulige, sannsynlige og sikre funn (fig. 3). Hovedkategorien bestod av ulike spor etter tufter (37 stk.), inkludert tufter etter kirker og naust. For øvrig ble det påvist brønner og dammer, kirkegårder og andre innhegninger, veifar, røyser/koksteinsrøyser, slagghauger og åkerreiner (Stamnes og Dahle 2021).

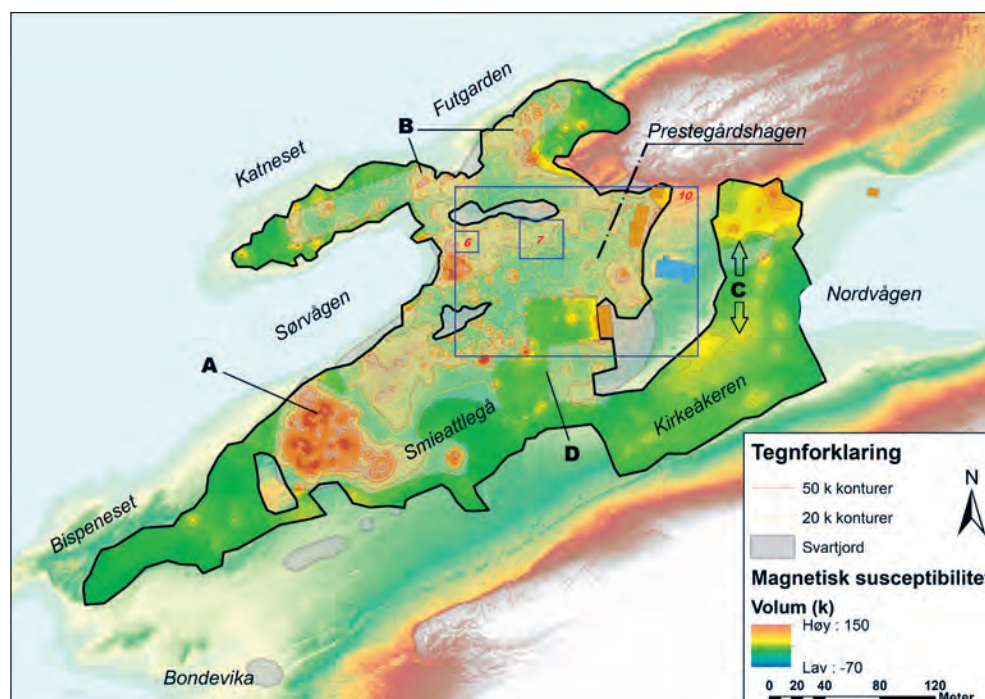
Magnetisk susceptibilitet

Dataene gir et godt inntrykk av utbredelsen av svartjordsområdet på øya, og spesielt av arealet påvirket av metallhåndverk (bokstav A, på fig. 4). Noen forhøyede verdier på jordet like østenfor (Smieattlegå) kan også være relatert til jernbearbeiding og finsmiing i eldre tid. I Sørvågen og ved Futgarden er det generelt forhøyede verdier der hvor det er kjent svartjord, med en særlig forhøyning i vågsbunnen (bokstav B, på fig. 4). Øst for kirka ned mot Nordvågen er det forhøyede verdier både nord og sør for det kartlagte svartjordslaget. En tolkning av dette avviket er at utstrekningen av laget muligens er noe større enn tidligere kjent (bokstav C, på fig. 4). Det er også klare forhøyede verdier øst for kirkegård 2, men ikke innenfor kirkegårdsområdet (bokstav D, på fig. 4).

Figur 3. Oversikt over bygninger og andre strukturer som er påvist ved visuell overflateregistrering, vurdert etter sikkerhet. Illustrasjon: Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune.

Figur 4. Sammenligning mellom susceptibilitetsmålinger og tidligere kartlegging av utbredelsen av svartjordlaget på Veøy. Bokstav A-D henviser til områder med spesielt interessante observasjoner diskutert i teksten. Illustrasjon: Arne A. Stamnes, NTNU Vitenskapsmuseet.

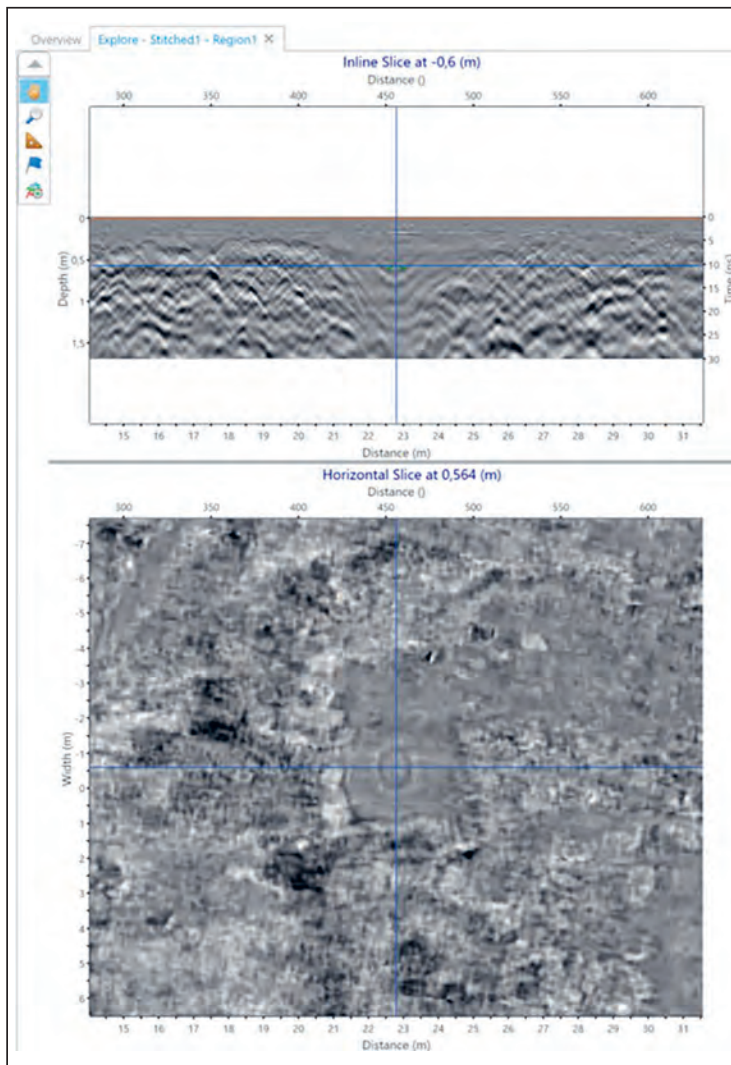
Georadar

Materialet ble studert i detalj i plan og profil, samt i form av animasjoner av refleksjoner i plan ved ulike dybder. Noen ganger er strukturer vanskelige å se ved kun én dybde, men fremstår tidligere når en studerer

det i form av animasjoner og profiler (fig. 5 og 6). Observasjonene ble deretter klassifisert i ulike kategorier (fig. 7), samt at det ble angitt hvor sikre og sannsynlige vi anslo tolkningene å være (tabell I, fig. 8).

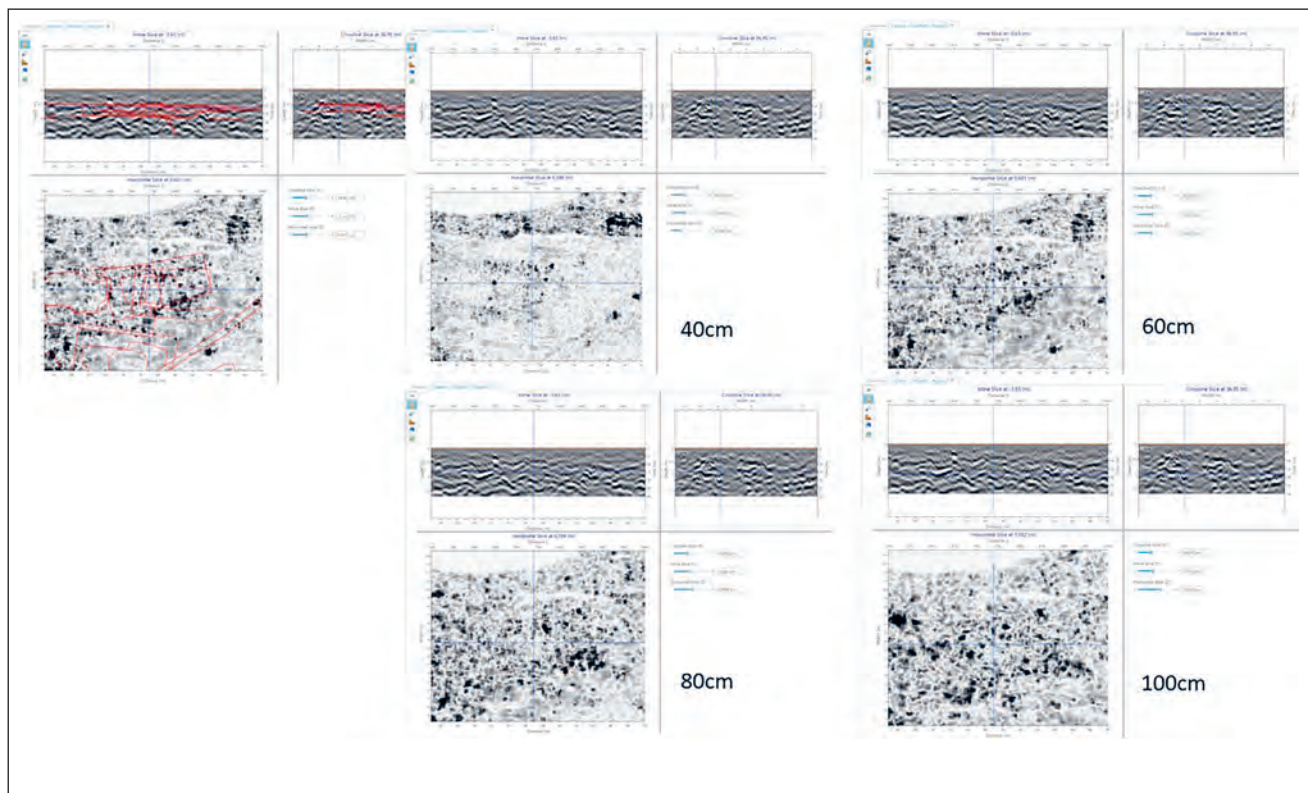
Tabell 1. Tolkingskategorier med beskrivelse anvendt ved tolkning av georadardataene.

Kategori	Beskrivelse	Antall
Mulig fundament	Kraftige refleksjoner som gjentar seg selv ved flere dybdenivå, og har lineære sider og/eller rettvinklede hjørner og danner en noenlunde firkantet eller rektangulær form.	85
Grop	Refleksjon med skrånende kanter, som representerer et kutt til omgivende lag og horisonter	15
Kirke	Rektangulært område med avvikende respons innenfor kirkegård 1.	2
Lag	Horisontale refleksjoner uten avgrensede geofysiske avvik på sidene. Disse behøver ikke være på samme dybdenivå, men kan være noe skrånende. Dette kan være avgrensede kulturlag, bunnen av strukturer uten videre geofysiske avvik, brolagte flater, lag med andre egenskaper for å holde vann (uten nødvendigvis være av arkeologisk opphav) etc.	7
Lineær	Lineære avvik, typisk forårsaket av grøfter, veifar, kabler eller rør. Ofte relativt moderne, spesielt hvis de går i veldig rette linjer.	15
Rydningrøys	En samling og konsentrasjon av hyperboliske refleksjoner, typisk forårsaket av en samling med enkeltliggende steiner.	3
Stein i overflaten	Enkeltliggende hyperboliske refleksjoner høyt oppe i radar-profilen.	12
Sti	Lineært avvik langs kjent sti eller veifar på overflaten	1
Prøvesjakt	Lineær refleksjon påvist hvor det er kjente arkeologisk prøvesjakter fra tidligere undersøkelser i området.	1

← Figur 5. Eksempel på avvik tolket som forsenkning omkring et fundament ca. 40 m øst for strandkanten i Sørvågen. Dybdeskive fra ca. 56 cm dybde. Illustrasjon: Arne A. Stamnes, NTNU Vitenskapsmuseet.

↓ Figur 6. Eksempel på mer kompleks respons fra en serie med geofysiske responser tolket som et bygningsfundament ca. 80 meter øst for strandkanten i Sørvågen og 30 meter vest for den øvre terrassekanten ved prestegårdshagen. Illustrasjon: Arne A. Stamnes, NTNU Vitenskapsmuseet.

Diskusjon – bybebyggelsens omfang, struktur og oppkomst

Vi vil starte diskusjonen med å se nærmere på hva resultatene fra undersøkelsen kan si om kjøpstadens omfang og fysiske struktur. Herunder vil vi kartlegge spor etter ulike funksjonelle soner, men også den sosiale struktureringen av det lokale landskapet – hvordan den fysiske organiseringen ikke bare avspeiler, men også *virker inn* på maktforhold og sosiale relasjoner (Lihammer 2007). Deretter vil vi diskutere om den fysiske og sosiale strukturen også kan si noe om kjøpstadens rolle og oppkomst.

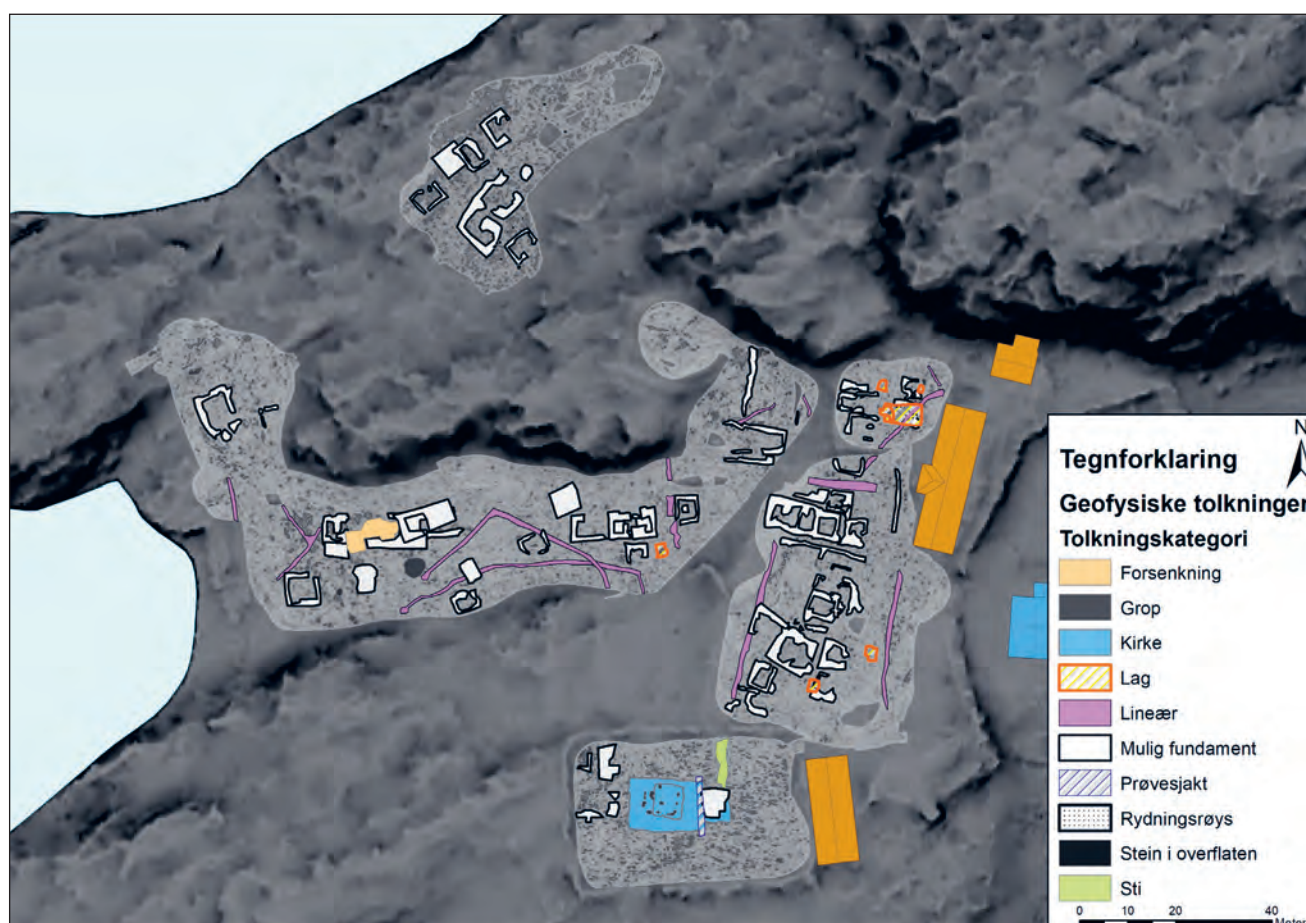
Omfang

Svartjordsområdet på Veøya ble første gang kartlagt av Asbjørn Herteig på 1950-tallet, som uttrykk for byens utbredelse (Herteig 1954:86). Kartleggingen viste en konsentrasjon omkring Sørvågen. Med mindre utvidelser ble dette svartjordsområdet også bekreftet av Brit Sollis undersøkelser tidlig på 1990-tallet, og anslått til 35 000–40 000 m² (Solli 1996:118–119). Det er i tillegg påvist noen mindre flekker av svartjord ned

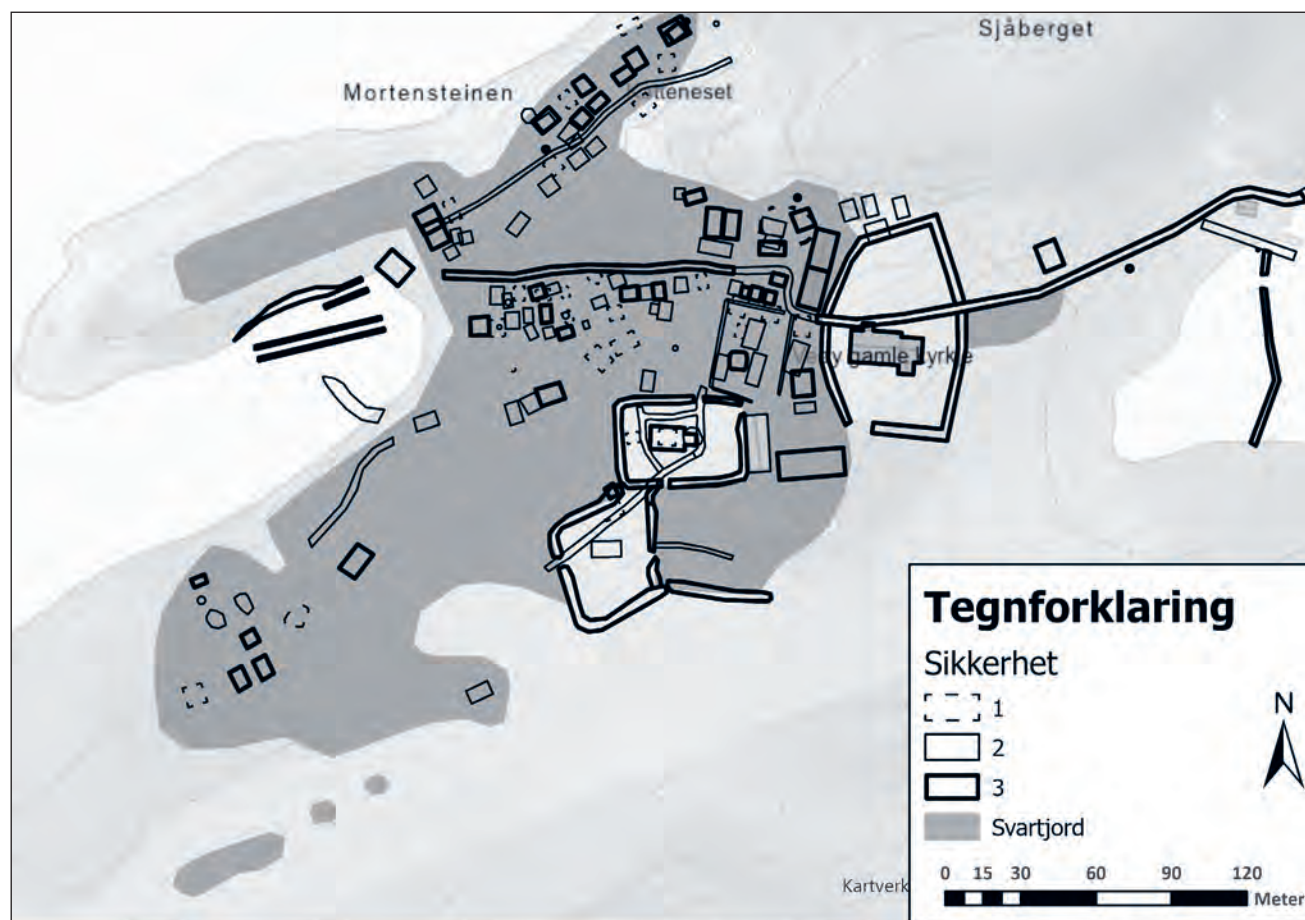
mot Bondevika under dreneringsarbeid på 1970-tallet (Eide 1978).

Nyere undersøkelser i regi av Møre og Romsdal fylkeskommune har i stor grad vært med på å bekrefte den samme utbredelsen, men undersøkelser på Katneset i 2012 viste svært skrinne avsetninger før man kom ned på berg (Bøe 2012, Ringstad 2012). Dette er imidlertid et godt sted å legge til fra sjøsida, og både stedsnavnet (av gno. *kati*, «skip») og den sentrale plasseringen gjør det likevel sannsynlig at Katneset bør sees som en del av kjøpstadsområdet (Herteig 1954:76). Undersøkelser i 2016 ga også supplerende informasjon om den relative dybden på svartjorda i ulike deler av området. Særlig i området mellom Prestegårdshagen og Sørvågen ble det påvist tykke (> 1 m) kulturlag (Dahle 2016).

Våre undersøkelser av magnetisk susceptibilitet gir i stor grad uttrykk for samme utbredelse som tidligere undersøkelser, men det er også påvist høye verdier øst for dagens kirke og i overkant av veien ned mot Nordvågen (bokstav C, på fig. 4). Her er det ikke tidligere påvist svartjord. Det er mulig dette skyldes aktiviteter i nyere tid, men det kan også være at utbredelsen av

Figur 7. Tolkninger av observasjonene i georadardataene. Illustrasjon: Arne A. Stamnes, NTNU Vitenskapsmuseet.

Figur 8. Oversikt over alle kjente strukturer (historiske, arkeologiske og geofysiske), vurdert etter hvor sikre tolkningene er. Illustrasjon: Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune.

kjøpstadsområdet burde utvides i denne retningen. Avgrensningen mot Bispeneset og sumpområdene i sør fremstår derimot som klar, og er i tråd med tidligere kartlegginger.

Særlig forhøyede verdier av magnetisk susceptibilitet er påvist i smieområdet og i havneområdet i Sørvågen. Sporene etter metallbearbeiding dekker ca. 5100 m², altså ca. 12,5 % av det kjente svartjordsområdet. Det er også noen forhøyede verdier i Prestegårdshagen. På kirkegårdene, hvor det ikke er påvist svartjord, er imidlertid verdiene lave – i tråd med tidligere undersøkelser (Solli og Stamnes 2013). Vi ser også reduserte verdier langs høydedragene, men det er likevel noen mindre konsentrasjoner, gjerne omkring registrerte tufter. En del av disse kan trolig representere husavfall og utkastsoner fra bygninger. Verdiene avtar mot de mer myrlendte områdene i sør.

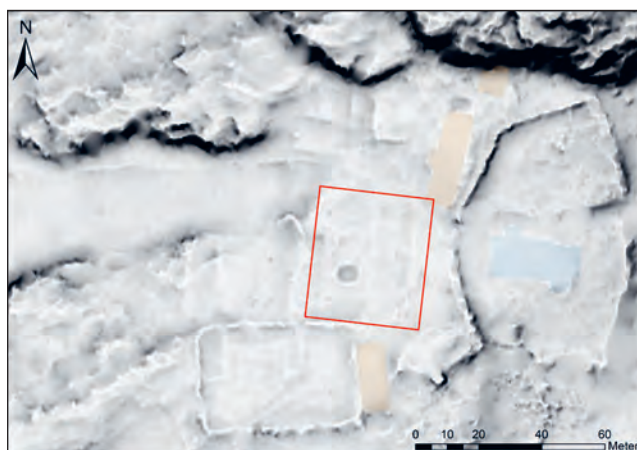
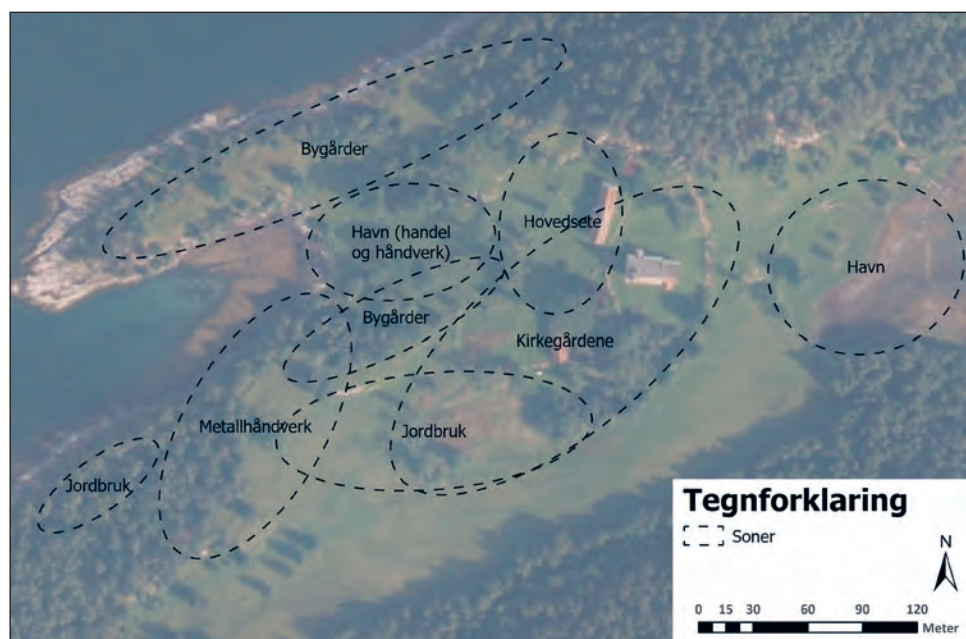
Overflateregistreringen og undersøkelsene med georadar er med på å supplere bildet av byens omfang og konsentrasjon, selv om disse undersøkelsene i stor grad var begrenset til det svartjordsområdet som var kjent fra før. Selv om mange av tuftene er usikre, må det

samlede bildet regnes som et minimum av strukturer (fig. 8). Det er også flere generasjoner med bygningsmasse på samme sted, slik også tidligere undersøkelser har vist (Solli 1996:121–129). Det er utfordrende å vite hvilke bygninger som er samtidige, og hvilke som tilhører eldre faser av Veøys bebyggelseshistorie. Solli's undersøkelser og dateringer tyder likevel på at det meste av svartjordsområdet alt var bebygd i løpet av tidlig middelalder (Solli 1996:129). Bebyggelsen kan ha blitt gradvis tettere og av mer varig karakter (se også Herteig 1975:36, Helle og Nedkvitne 1982:227), men det er grunn til å tro at Veøy i høymiddelalderen nærmet seg sin maksimale utbredelse. Både landskapet i seg selv – og kanskje også tilgangen på drikkevann og dyrkbar jord – kan ha vært begrensende faktorer. Man kan derfor sette spørsmålstegn ved om Veøy ville ha hatt potensial til videre ekspansjon – uavhengig av nedgangstidene i senmiddelalderen.

Fysisk og sosial struktur

Et annet spørsmål er om det er mulig å skille ut soner med ulike funksjoner i kjøpstaden, både ut fra våre og

Figur 9. Tolkning av sannsynlige aktivitetssoner innenfor bebyggelsesområdet på Veøya. Illustrasjon: Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune.

Figur 10. LiDAR-data visualisert gjennom Relief Visualization Toolbox (RVT). Det mulig innhegnede området i Prestegårdshagen er markert. Illustrasjon: Arne A. Stamnes, NTNU Vitenskapsmuseet.

tidligere undersøkelser, og hvordan disse forholder seg til landskapet. Er det også mulig å se sosiale forskjeller i og mellom ulike landskapsrom, og i hvilken grad kan bebyggelse, infrastruktur og landskap ha spilt en aktiv rolle i den sosiale struktureringen av byrommet?

Området med kirker og kirkegårder har lenge vært kjent (Bendixen 1879, Solli 1996, Solli og Stamnes 2013). I tillegg til dagens steinkirke og kirkegården omkring denne, ligger også de to andre kirkegårdene konsentrert i de sørøstre og høyereliggende delene av kjøpstadsområdet (Brendalsmo 2008:52–53). Kirkegård 1 ligger ifølge Solli (2008b:24) på «den beste tomte i byen», med god oversikt over hele svartjordområdet (fig. 9). Her er det flere generasjoner med

kirkebygg (Stamnes og Solli 2013), og det er også her vi har de tidligste gravene (Solli 1996:152).

I Prestegårdshagen – mellom kirkegård 1 og dagens kirkegård – er det også registrert en mulig innhegning, i form av to lineære strukturer som går omtrent fra nord mot sør. Disse ble påvist ved bruk av georadar, men strukturene synes å ligge høyt i grunnen og er også delvis synlige på overflaten og kan fremheves ved mer avansert visualisering av LiDAR-data (RVT, fig. 10). I tradisjonen har dette området både blitt knyttet til fylkestinget og den omtalte kongsgården på Veøya (Berg 1957:84, Solli 1996:75).

Innhegningen kan teoretisk sett representere en hittil ukjent kirkegård, men det er ingen klare spor etter graver i det geofysiske materialet, slik vi ser på kirkegård 1. Prestegårdshagen skiller seg også ut ved å ha til dels svært tykke svartjordslag, i alle fall lengst nord (Dahle 2016), mens svartjorda som nevnt er fraværende på kirkegårdene. Georadarundersøkelsene viser dessuten flere generasjoner med bygninger, og et langt mer komplekst bilde enn på de to kirkegårdene (fig. 11).

Det tydeligste og mest interessante bygningsfundamentet ligger langs den nordre delen av den mulige innhegningen, og er tydelig på om lag 40 cm dybde (fig. 11). Bygningen ser ut til å være over 20 meter lang, og er tilsynelatende inndelt i fire rom. På denne dybden er de lineære strukturene mest synlige som mørkere partier, sannsynligvis refleksjoner etter mye stein. Vi ser også tydelig konturene av en bygning midt inne på det innhegnede området, og en veldig sterk lineær refleksjon like sør for denne. Begge er orientert

Figur 11. Den store bygningen (midt i bildet), samt det innhegnede området sør for denne. Dybdeskive fra om lag 40 cm, samt refleksjoner på ulike dybder. Illustrasjon: Arne A. Stamnes, NTNU Vitenskapsmuseet.

tilnærmet parallelt med den store bygningen i nord (fig. 11).

Den store bygningen ligger ikke bare vinkelrett på de to lineære strukturene mot sør, men også i forhold til den stående hovedbygningen mot øst. Det er fristende å tenke seg at denne bygningen – som ligger på det høyeste punktet mellom Nord- og Sørvågen – kan stå på murene til en eldre middelalderbygning, og at disse to bygningene sammen har skapt et bygårdsrom. Veien opp fra Sørvågen synes å ende rett ved denne store bygningen og i det mulige bygårdsrommet (fig. 8). Kan vi her være på spor etter 1300-tallets kongsgård? Og kan de lineære strukturene være rester etter en form for befestning, slik vi også ser spor etter i andre middelalderbyer (f.eks. Fischer 1950:59–60, Helle og Nedkvitne 1982:240–245)?

Det er vanskelig å konkludere uten å foreta arkeologiske undersøkelser, men plasseringen synes å være gunstig i et landskapsperspektiv – på det høyeste punktet og midt mellom alle kirkegårdene. Den lineære strukturen som vender mot Sørvågen, ligger også på en naturlig terressekant, noe som ville ha gitt en eventuell befestning ekstra effekt – både forsvarsmessig og rent visuelt. En eventuell kongsgård her ville åpenbart ha dominert landskapsrommet, ikke bare mot Sørvågen, men til dels også mot Nordvågen. Med mindre skog enn i dag ville den også ha hatt en ikke ubetydelig fjernvirkning mot innseilingen fra Karlsøyfjorden og leia lenger ute.

De historiske kildene nevner flere andre bygårder på Veøya. Flere av disse har blitt knyttet til viktige aristokratiske slekter i høymiddelalderen, som Giske-/

Figur 12. Synlige spor etter tufter i vegetasjonen på nordsida av øya. Fugtungen ligger helt i enden av dette området, i overkant av bildet. De synlige tuftene er alle nesten like store, typisk 4–6 m brede og 7–9 m lange. Illustrasjon: Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune.

Bjarkøyætta, Teisteætta og Sudrheimsætta (Solli 2008a:25–26). En tilnærming for å studere sosiale strukturer er å skille ut større og potensielt mer monumentale bygninger. Dette er likevel utfordrende, både ut fra bevaringsgraden i seg selv og fra usikkerheten knyttet til georadartolkningene. Videre er det usikkert hvorvidt sporene i bakken også reflekterer monumentalitet over bakkenivå, og om størrelse nødvendigvis sier noe om sosial status. Vi vet at disse trebygningene kunne ha loft (DN XXI 87), og utkragede overetasjer kan ha gitt et mer monumentalt uttrykk enn sporene i bakken tilsier. Flere av bygningene ligger på rekke, og det er også utfordrende å skille mellom hva som er ulike og sammenbygde hus, og hva som er større bygninger med flere rom. Ut fra overflatekartleggingen og påviste mulige fundament med georadaren kan det likevel synes som om de mest markerte og største bygningene har vært konsentrert til det høyereliggende området i Sørvågen, nærmest kirkegårdene og den mulige kongsgården. Det er ikke usannsynlig at man her har hatt bygårder knyttet til aristokrater og de mest fremtredende ættene.

Det er også verdt å nevne et annet bygg, nemlig Futgarden. Dette er kjent som den mest synlige og monumentale tuften på nordsida av øya, lengst nordøst i dette området (fig. 12). Det er ikke kjent at det har vært futer på Veøya. Flere har knyttet gården til Arne Blyfod, som nevnes i flere middelalderkilder (Herteig 1954:76, Berg 1958:9), men Solli (1996:120–121) foreslår også andre tolkninger. Ut fra undersøkelsene sine konkluderer hun med at bygningen har vært en tømmerbygning, og at det godt kan ha vært et kombinert bolig- og lagerhus. Koksteinen kan tyde på boligfunksjoner, men nærheten til gode laste- og losseforhold gjør også en lagerfunksjon plausibel.

Selv om fogde- eller futeembetet først introduseres mot slutten av middelalderen, sannsynligvis etter at kjøpstaden legges øde, er det ikke sikkert at en slik tolkning kan utelukkes. Vi vet fra skriftlige kilder at Veøy hadde en sentral rolle som oppbevaringsenter, og at sysselmannen – futens forgjenger – satt på Veøya (NKS IV:200). Skillet mellom sysselmann og fut er uklart (Imsen 1991:50). Futgarden blir også omtalt som *Foged-gaarden* i åbotsforretninger fra 1837 (Austigard 1991:116). Tuftens størrelse, monumentalitet og sentrale beliggenhet ved fjorden, samt dens beliggenhet i enden av veifaret fra Sørvågen, kan tale for en viktig og sentral funksjon.

Områdene på nordsida fremstår ellers som et sannsynlig område for bygårder, muligens løst orientert på 2–3 rekker (fig. 8 og 12). Vi har ikke så overbevisende

grunnlag for å si noe mer om bygningenes funksjon. Skriftlige kilder viser at det var flere hustyper knyttet til samme bygård (DN X 800, Langnes 2024), og det kan også ha vært flere funksjoner i samme bygning.

Både langs nordsida og i Sørvågen er det generelt høye verdier for magnetisk susceptibilitet. En særlig konsentrasjon ser vi ved havna i Sørvågen. Dette kan være spor etter avfall, men det kan også være knyttet til en eller annen form for produksjon (se også Dahle, Nordland og Jouttijärvi 2024). Flere groper i det geofysiske materialet kan understøtte tilstedeværelsen av ulike former for håndverk (fig. 5). Det er imidlertid vanskelig å skille mellom boliger og verksteder, og dette skillet kan også være flytende.

Sørvågen har trolig vært det viktigste havneområdet. Dette støttes ikke bare av den tidlige datering, svartjords utbredelse og bebyggelsens orientering, men også av enkelte funn av kleber og middelalderkeramikk på sjøbunnen. Det er likevel gjort få marinarkeologiske funn. Dette kan skyldes lokale vind- og bølgef forhold, men også at handelen har vært av moderat karakter (Elvestad og Mehler 2014:158). Både i Nordvågen og Sørvågen er det funnet spor etter oppmuringer som er tolket som mulige seilsperringer eller bølgebrytere, og senest i høymiddelalderen var begge havnene i bruk (NKS 3:200, Solli 2008a, Elvestad og Mehler 2014).

Den sonen som med størst tydelighet kan skilles ut, er smieområdet eller sonen for metallhåndverk (fig. 9), med sine svært høye verdier for magnetisk susceptibilitet. Omfanget av denne produksjonen vitner om jernets viktige betydning på Veøya (Dahle, Nordland og Jouttijärvi 2024). Det er også sannsynlig at områdene omkring Smieattlegå, i utkanten av byen, ble benyttet til ulike former for varmekrevende produksjon. Muligens kan det også ha vært lagret kull fra Sørøya her. Like inntil kirkegård 2 er det også påvist spor etter finsmiing (Solli 1996). Smia lå også i dette området i senere tid.

Den siste sonen er knyttet til skipsnaustene i Bondevika. Disse har blitt knyttet til leidangen, og basert på funn av hoggflis og spon er det foreslått at det ble bygd skip her (Parelius 1960, Solli 1996:114). Selv om Bondevika ligger utenfor det egentlige svartjordsområdet, skal det ha blitt funnet svartjord i områdene bak naustene (Eide 1978). Ifølge tradisjonen skal det ha stått en bondekirke her, og dette skal ha vært havna for de lokale bøndene (Schøning [1778] 1979:151).

En annen hypotese er at navnet Bondevika er avledet av områdene like øst for svartjordsområdet, i sørhellingen ned mot sumpområdene mellom Nordvågen og Bondevika. Forleddet kan komme av at dette fungerte

som byens viktigste jordbruksområde. Her har vi i nyere tid hatt navn som Kirkeåkeren og Smiattlegå, og det er spor etter åkerreiner som kan støtte en slik tolkning. Før etableringen av steinkirka og kirkegård 2 kan åkerarealet ha vært større. Vi vet fra andre byer at man gjerne kunne ha teigdelte åkre ganske nært inn-til bykjernen (Cadamarteri 2024). Det er også påvist gamle dyrkingsflater utover mot Bispeneset, vest for smieområdet.

Det er ikke kjent om det har vært noen bymur eller annen form for markering av kjøpstadsområdet på Veøya. Det kan henge sammen med størrelsen på kjøpstaden, men også at kjøpstaden på Nordøya har vært naturlig avgrenset fra naturens side – med fjorden på tre sider, og det gamle sumpområdet i sør. Området ble ikke omfattet av georadarundersøkelsene, men det er likevel sannsynlig at det kan ha vært enkle gjerder omkring åkerarealene mot sør – mot beiteområdene og takmarka på Sørøya.

Byens oppkomst og rolle i sen vikingtid og tidlig middelalder

Veøy blir i høymiddelalderen omtalt som by og en liten kjøpstad i skriftlige kilder (NKS 2:334, NGL III 121, NGL III 222). Som vi har sett, har det vært mulig å skille ut ulike soner og funksjoner i ulike deler av svartjordsområdet. De visuelle og geofysiske undersøkelsene gir oss best innblikk i de senere delene av middelalderens urbane bebyggelse, men kan de også være med på å kaste lys over kjøpstadens oppkomst og rolle i sen vikingtid og tidlig middelalder? Kan utbredelse, fysisk struktur og romlig organisering og strukturering av landskapet *i seg selv* bidra til ny innsikt i den tidlige urbaniseringsprosessen?

Det er generelt svært utfordrende å kartlegge endringer over tid i kulturlag ut fra det geofysiske materialet. Dette skyldes både at det er liten kontrast mellom lagene, og at mange bygninger er påbygd, sammenbygd eller revet – og helt eller delvis erstattet av nye bygninger. Dybden og fuktigheten i kulturlagene er også viktige faktorer. Det siste er gunstig med tanke på bevaring av treverk og annet organisk materiale, men fuktigheten bidrar samtidig til å absorbere store deler av de geofysiske signalene. Treverk er heller ikke så lett å skille ut fra den relativt fuktige og fete svartjorda.

En av de tingene vi hadde forhåpninger om, var å finne tydeligere strukturer i bunnen av svartjordslagene eller nedgravd i den sterile grunnen under. Dette gjaldt

særlig med tanke på å finne geofysiske spor etter gravminner, kokegroper og nedgravde stolpehull fra mer typiske langhus. Det ble imidlertid ikke påvist noen spor som med sikkerhet kunne føres tilbake til en agrar jernalderbebyggelse fra tiden før kjøpstaden ble etablert.

Som Brendalsmo (2008:53) har lagt vekt på, er det noen tidlige dateringer i Sørvågen. Dette gjelder en mulig hustuft (Solli 1996:131) som er datert til så tidlig som 659–827.¹ Som nevnt kan dette muligens tas til inntekt for strandstedsmodellen, eller en form for tidlig aktivitet forut for rikssamlingen. Svartjordslagets og bebyggelsens utbredelse antyder også at det er omkring denne vågen byen vokser frem. Ut fra vår kartlegging ser vi også hvordan ulike veifar stråler ut fra dette området, mot Futgarden, Prestegårdshagen og smieområdet. Et annet argument for en mer organisk fremvekst er at vi ikke finner noen spor etter parsellering eller klar planmessig organisering. Selv om bybebyggelsen synes å være organisert langs noen sentrale akser, synes den å ha en relativt selvgrodd karakter (se også Herteig 1975:36).

Samtidig har vi også relativt komplekse spor fra det vi mener kan være spor etter en kongsgård i Prestegårdshagen, nær fylkeskirka og dagens bebyggelse. Både innhegningen og den store bygningen ville ha ruvet godt over Sørvågen. Som nevnt er dette strukturer som sannsynligvis bør knyttes til høymiddelalderens bybebyggelse, men det finnes også flere strukturer lenger nede i jordmassene. Kan det være kontinuitet i bruken av dette området og i struktureringen av bylandskapet helt tilbake til byens oppkomst?

Dessverre foreligger det ingen dateringer fra Prestegårdshagen som gjør det mulig å sammenligne med dateringene i Sørvågen. Både tykkelsen i kulturlagene og kompleksiteten i georadarmaterialet kan imidlertid antyde at området har stor tidsdybde. Det er også interessant å se på forskjellene i det geofysiske materialet mellom Prestegårdshagen og kirkegård 1, hvor det ikke er funnet svartjord, og hvor den eldste graven er datert til perioden mellom 774 og 975 (1 sigma)². Den eldste direkte datering av menneskebein har større feilmargin, men går sannsynligvis også tilbake til vikingtid, 708–1040³ (Solli 1996:152, Nordeide 2011:143–144).

Vi mener det godt kan diskuteres om kirkegården ble lagt på «den beste tomte i by'n» (Solli 2008b:24). Dersom vi legger til grunn at de eldste aktivitetene

1 1280±80, *betula/populus*, Beta 56491, 1 sigma, Intcal 20.

2 1180±70 BP, *betula/populus* bark, Beta 56479, 1 sigma, IntCal 20.

3 1110±150 BP, *homo sapiens*, T-10411, 1 sigma, IntCal 20.

Figur 13. Hvor lå den beste tomta i by'n? Sørvågen med Williamsborg og Peterskirka i bakgrunnen, med kirkegård 1 til høyre, foran låvebygningen. Foto: Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune.

primært var lokalisert til Sørvågen – og at områdene sør for kirkegård 1 primært var jordbruksland – er det rimelig å anta at eventuell monumental arkitektur henvendte seg mot dette landskapsrommet. I et slikt perspektiv ville nok Prestegårdshagen sannsynligvis være den beste tomta, på samme måte som dagens hovedbygning er det (fig. 13). Denne bygningen ligger på det høyeste punktet mellom Nord- og Sørvågen, med breidsida ruvende til begge sider. I stedet for å karakterisere kirketomta som den beste tomta i byen vil vi snarere stille spørsmål ved hvorfor den første kirka *ikke* ble lagt på den beste tomta. Svaret kan være at Prestegårdshagen allerede var opptatt – til et minst like viktig formål.

Ut fra dateringene til Solli (1996) er det fra midten av 900-tallet at det virkelig skjer store endringer på Veøya. I tillegg til kirka ser det ut til at smedvirksomheten og naustene i Bondevika blir etablert på et tidlig tidspunkt (Solli 1996, Stamnes og Dahle 2021, Solli 2024). Alt dette er med på å understreke stedets viktige maktpolitiske rolle, muligens også knyttet til den tidlige leidansordningen og den militære funksjonen. På bakgrunn av dette mener vi at det er sannsynlig at Veøya kan ha blitt etablert som en kongsgård på et tidlig tidspunkt, i en periode hvor man hadde et ambulerende rikskongedømme, og at det dermed kan ha vært en viss kontinuitet frem til den kongsgården vi kjenner fra 1300-tallet.

Vi vet at kongsgårdene i større grad ble flyttet inn til byene i høymiddelalderen, men det kan også ha vært motsatt – at små kjøpsteder vokste frem omkring kongsgårder og etablerte maktpolitiske sentra. Slik sett behøver det ikke være noen motsetning mellom dette og stedets tilsynelatende selvgrodd karakter (se også Herteig 1975:36). At kongemaktens inngripen hadde en avgjørende betydning, betyr ikke nødvendigvis at kongene *grunnla* byen og spilte en aktiv rolle i byplanleggingen. Likhetene i de tidlige byenes fysiske struktur, som Storm (1899:436) la særlig vekt på, kan snarere være resultatet av prosesser som skjedde på et senere tidspunkt og fremfor alt i høymiddelalderen. En slik reorganisering synes ikke å ha skjedd på Veøya. Mangelen på regulering – og de begrensede mulighetene til å ekspandere – kan kanskje også ha vært en kime til kjøpstadens undergang.

Selv om det er tendenser til tidlig aktivitet i Sørvågen – som kan være eldre enn en eventuell kongsgård – virker den raske veksten på Veøya med andre ord lite sannsynlig *med mindre* området spilte en viktig maktpolitisk rolle (se også Solli 1996). Det er få sikre spor etter handel og varebytte på Veøya fra vikingtid og tidlig middelalder. Øya ligger sentralt i forhold til de omkringliggende jordbruksbygdene rundt Romsdalsfjorden, men omlandet fremstår i stor grad som en relativt homogen masse. Det kan riktignok være ulike vektlegging av jordbruk og husdyrhold versus fisk og

maritime ressurser, men de fleste gårdene i omlandet til Veøy hadde stort sett god tilgang på de samme ressursene. Dette kan sees i motsetning til steder som Romsdalen og Sunndalen lenger inne på Nordvestlandet, som i større grad kan ha vært naturlige knutepunkt mellom fjord og fjell, og som kan ha gitt grobunn for mer eller mindre selvgrodde markedsplasser.

Vi mener derfor at det er sannsynlig at Veøy fungerte som et administrasjons- og oppbeholdsenter for

Konklusjon

De nye arkeologiske og geofysiske undersøkelser har bidratt til ny kunnskap om den gamle kjøpstaden på Veøya, både med hensyn til bebyggelsens omfang og struktur. Målinger av magnetisk susceptibilitet støtter i stor grad opp under den hittil kjente utbredelsen. Vi har påvist en mulig utvidelse mot Nordvågen, men det er i og omkring Sørvågen man finner de høyeste verdiene.

Ved å kombinere visuelle overflaterregistreringer og georadarundersøkelser – og å studere de materielle levningenes forhold til landskapet – har vi sannsynliggjort hvordan ulike områder kan ha hatt ulike funksjoner. Vi har også vist hvordan makt og sosiale relasjoner kan ha materialisert seg gjennom det som synes å være mer monumentale bygninger, innhegninger, veiakser, og hvordan også landskapet spiller en aktiv rolle i struktureringen av byrommet.

Ut fra grunnforholdene og undersøkelsens karakter er det vanskelig å få en fullstendig oversikt over bebyggelsen i plan. Resultatene bygger på en kombinasjon av tolkninger fra inngrepsfrie, geofysiske data, hvor

omlandet, snarere enn et knutepunkt for handel etter mer markedsøkonomiske prinsipper (Solli 1996:206). Følgelig er det etter vår oppfatning lettere å se for seg at vareflyten til Veøy skjedde gjennom former for tributter og redistribusjon, enn at bøndene omkring samlet seg for å bytte varer. På sikt kan imidlertid en slik vareflyt og videre import og eksport, samt byveksten i seg selv, ha gitt grunnlag for handel og varebytte – også av mer markedsøkonomisk karakter (se Dahle og Hill 2024).

det ikke alltid er sikre og verifiserte tolkninger. Noen observasjoner er tydelige, andre ikke. Derfor har vi også presentert våre tolkninger med ulik grad av sikkerhet. Enda vanskeligere er det å få oversikt over utviklingen over tid. Sett sammen med skriftlige kilder og tidligere undersøkelser mener vi likevel at de nye undersøkelsene også kan bidra i diskusjonen om kjøpstadens oppkomst og utvikling og hvilken rolle kjøpstaden kan ha hatt i sen vikingtid og tidlig middelalder.

Undersøkelsen peker mot at den urbane bebyggelsen i hovedsak var konsentrert langs to akser, rundt Sørvågen og langs nordsida, men vi ser ingen tegn til parsellering eller noen planmessig struktur. Dette kan tas til inntekt for en mer selvgrodd utvikling, uten at dette nødvendigvis støtter opp under strandstedsteorien. Selv om det finnes noen tidlige dateringer, er det særlig på 900- og 1000-tallet at kjøpstaden vokser frem – med tidlige kirker, store leidangnaust og en intensiv jernfremstilling. Dermed kan vi også se for oss en mer selvgrodd fremvekst av en mer urban karakter, omkring et nylig etablert maktsete – muligens en kongsgård?

LITTERATUR

- Austigard, B. 1991. Prestegardshusa på Veøya. I: B. Rønnestad (red.) *Veøya. Romsdalsmuseet Årbok 1991*. Molde, s. 95–118.
- Bendixen, B. 1879. Fornlevninger i Nordmøre og Romsdal. *Foreningen til Norske Fortidsmindersmerkers bevaring. Aarsberetning for 1878*. Kristiania: C.C. Werner & co. boktrykkeri, s. 63–160.
- Berg, H.K. 1957. *Veøy. Romsdal Sogelag Årsskrift 1957*, s. 81–85.
- Berg, H.K. 1958. *Veøy. Romsdal Sogelag Årsskrift 1958*, s. 9–19.
- Brendalmo, J. 2008. Kirkene i Romsdal i middelalderen. En diskusjon om funksjon og status. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets årbok 2008*. Molde, s. 30–67.
- Bugge, A. 1916. Anlægget av kjøpsteder i Norge. *Historisk tidsskrift* 5, s. 143–149.
- Bull, E. 1918. Om oprindelsen til Oslo og de andre gamle norske byene. *St. Hallvard* 4, s. 65–80.
- Bøe, B.L. 2012. *Veøy*. Upublisert registreringsrapport, Møre og Romsdal fylkeskommune.
- Cadamarteri, J.P. 2024. Den middelalderske dyrkingen på Veøya. Etablering, organisering og utbytte fra den bynære åkerdriften ca. 900–1400 e.Kr. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 86–99.
- Clark, A. 1996. *Seeing Beneath the Soil. Prospecting Methods in Archaeology*. London: B.T. Batsford Ltd.

- Conyers, L.B. 2013. *Ground-penetrating radar for archaeology* (3rd Edition). Plymouth: AltaMira Press.
- Dahle, K. 2016. *Nettinggjerd – Veøya*. Upublisert registreringsrapport, Møre og Romsdal fylkeskommune. Tilgjengelig fra: <http://arkeologi.mrfylke.no/Registreringer/Rapport%20-%20Nettinggjerd,%20Veoy.pdf> [Besøkt 20. desember 2022].
- Dahle, K. og D. Hill. 2024. Smjør – fra buðdeigja til byjar-monnum. Urbanisering og utmarksekspansjon i vikingtid og middelalder. I: K. Dahle, A. Nytnun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstadene på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 150–166.
- Dahle, K., O.F. Nordland og A. Jouttijärvi. Malm og jern – fra myr til marked. I: K. Dahle, A. Nytnun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstadene på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 168–186.
- Dalan, R.A. 2008. A review of the Role of Magnetic Susceptibility in Archaeogeophysical Studies in the USA: Recent Developments and Prospects. *Archaeological Prospection*, 13, s. 1–31. Tilgjengelig fra: <http://dx.doi.org/10.1002/arp.323> [Besøkt 20. desember 2022]
- Dearing, J. 1999. *Environmental magnetic susceptibility: Using the Bartington MS2 system*. Kenilworth: Chi Publishing.
- DN = Diplomatarium Norvegicum I-XXI (utg. ved C.C.A. Lange m.fl). Christiania/Oslo 1849–1976. Chi Publishing. Tilgjengelig fra: https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html [Besøkt 20. desember 2022]
- Eide, O.-E. 1978. *Rapport etter undersøkelse – Dreneringsarbeid på Veøya*. Upublisert registreringsrapport, Møre og Romsdal fylkeskommunes arkiv.
- Elvestad, E. og N. Mehler 2014. Få funn, men brede perspektiver – Nye maritimarknologiske undersøkelser på Veøy. *Romsdalsmuseet årbok 2014*. Molde, s. 152–165.
- Fischer, G. 1950. *Oslo under Eikaberg. 1050 – 1624 – 1950*. Oslo: Aschehoug.
- Gaffney, C., og Gater, J. 2003. *Revealing The Buried Past*. Stroud: Tempus.
- Goodman, D. og S. Piro 2013. *GPR Remote Sensing in Archaeology*, Vol. 9. Berlin Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.
- Gustavsen, L., A.A. Stamnes, S.E. Fretheim, L.E. Gjerpe og E. Nau 2020. The Effectiveness of Large-Scale, High-Resolution Ground-Penetrating Radar Surveys and Trial Trenching for Archaeological Site Evaluations—A Comparative Study from Two Sites in Norway. *Remote Sensing* 12(9), 1408. Tilgjengelig fra: <https://www.mdpi.com/2072-4292/12/9/1408>
- Hargrave, M.L. 2006. Ground Truthing the Results of Geophysical Surveys. I: J. K. Johnson (red.) *Remote Sensing in Archaeology: An Explicitly North American Perspective*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, s. 269–304.
- Helle, K. og A. Nedkvitne 1982. Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder. I: G.A. Blom (red.) *Urbaniseringsprosessen i Norden, Del 1; Middelaldersteder*. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget, s. 37–134.
- Herteig, A. 1954. Omkring kaupangen på Veøy i Romsdal. *Viking* 18, s. 69–88.
- Herteig, A. 1969. *Kongers havn og handels sete*. Oslo: Aschehoug.
- Herteig, A. 1974. Borgund in Sunnmøre. I: A. Herteig, H.-E. Liden og C. Blindheim (red.) *Archaeological contributions to the early history of urban communities in Norway*. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget, s. 23–48.
- Imsen, S. 1990. *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 1 Middelalderen*. Trondheim: Tapir forlag.
- Koht, H. 1919. Upphavs til dei gamle norske byane. *St. Hallvard* 4. Kristiania.
- Kokalj, Ž. og M. Somrak 2019. Why Not a Single Image? Combining Visualizations to Facilitate Fieldwork and On-Screen Mapping. *Remote Sensing* 11(7), s. 747.
- Lihammer, A. 2007. *Bortom riksbildningen: människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*. Lund Series in Historical Archaeology 7. Lund: Almqvist & Wiksell International.
- Langnes, M. 2024. Ad fontes! Bygninger og busetnad på Veøya i skriftlege kjelder frå mellomalderen og tidleg nytid. I: K. Dahle, A. Nytnun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstadene på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 52–66.
- Munch, P.A. 1849. *Historisk-Geografisk Beskrivelse over Kongeriget Norge (Norgesveldi) i Middelalderen*. Moss – Christiania – København.
- Nicolaysen, N. 1862–1866. *Norske Fornlevninger*. En oplysende Fortegnelse over Norges Fornlevninger ældre enn Reformationen og henførte til hver sit Sted. Kristiania.
- NGL = Norges Gamle Love indtil 1387, vol.1 (utg. ved R. Keyser og P.A. Munch 1848). Kristiania: Chr. Grøndahl & Son.
- NKS = Hødnebo, F. og H. Magerøy (red.) 1979. *Norges kongesagaer*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

- Nordeide, S.W. 2011. *The Viking Age as a Period of Religious Transformation. The Christianization of Norway from AD 5690 to 1150/1200*. Turnhout: Brepols.
- Parelius, N. 1960. Befaring på Veøy. *Romsdal Sogelag Årsskrift*. Molde, s. 56–59.
- Ringstad, B. 2012. Notat/brev om synfaring på Veøya, Møre og Romsdal fylkeskommunes Arkiv.
- Ringstad, B. 2024. Bakgrunn for opphavet til Veøya som kjøpsted. I: K. Dahle, A. Nytnun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middeleldebyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 100–116.
- Risbøl, O., D. Langhammer, E.S. Mauritsen og O. Seitsonen 2020. Employment, Utilization, and Development of Airborne Laser Scanning in Fenno-Scandinavian Archaeology — a Review. *Remote Sensing* 12 (9).
- Schneidhofer, P., C. Tønning, R.J.S. Cannell, E. Nau, A. Hinterleitner, G.J. Verhoeven, T. Gansum 2022. The Influence of Environmental Factors on the Quality of GPR Data: The Borre Monitoring Project. *Remote Sensing*, 14(14), 3289. Tilgjengelig fra: <https://www.mdpi.com/2072-4292/14/14/3289>
- Schnitler, H.P. [1768/1789] 1974. Beskrivelse over Romsdals Fogderie 1768 og 1789. Romsdalsmuseet, Molde.
- Schønning, G. [1778] 1979. *Reise gjennom en Deel af Norge, første bind*. Trondheim: Tapir.
- Solli, B. 1996. *Narratives of Veøy. An investigation into the poetics and scientific of archaeology*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, vol. 19. Oslo: Universitetets oldsaksamling.
- Solli, B. 2008a. Havn og seilsperring på Veøya i middeleldebyen. *Viking* 71, s. 153–178.
- Solli, B. 2008b. Kirke- og kjøpstedet på Veøya i middeleldebyen – Et arkeologisk utsyn. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets årbok 2008*. Molde, s. 8–29.
- Solli, B. og A.A. Stamnes 2013. Geofysiske undersøkelser av kirker, kirketufter og svartjord på Veøya i Romsdal. *Viking* 76, s. 181–202
- Solli, B. 2024. Gjensyn med Veøya – Revurderinger i lys av nye geofysiske undersøkelser og strandlinjeberegninger. I: K. Dahle, A. Nytnun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middeleldebyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 38–51.
- Storm, G. 1899. De kongelige Byanlæg i Norge i Middeleldebyen. *Historisk tidsskrift* 3, Oslo: Universitetsforlaget, s. 443–436.
- Stamnes, A.A. 2010. *Developing a Sequential Geophysical Survey Design for Norwegian Iron Age Settlements*. Upublisert MSc-avhandling, University of Bradford.
- Stamnes, A.A. 2016. *The Application of Geophysical Methods in Norwegian Archaeology: A study of the status, role and potential of geophysical methods in Norwegian archaeological research and cultural heritage management*. PhD-avhandling, Trondheim, NTNU. Tilgjengelig fra: <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/handle/11250/2417713> [Besøkt desember 2022]
- Stamnes, A.A. og K. Dahle 2021. *NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2021:14. Geofysiske og arkeologiske registreringer på Veøy, Molde kommune, Møre og Romsdal fylke*. Tilgjengelig fra: <https://www.ntnu.no/museum/utgravingsrapporter/2021#Ve%C3%B8y> [Besøkt 20. desember 2022]
- Zakšek, K., K. Oštir og Ž. Kokalj 2011. Sky-View Factor as a Relief Visualization Technique. *Remote Sensing* 3(2), s. 398–415.

Den middelalderske dyrkingen på Veøya

Etablering, organisering og udbytte
fra den byncære åkerdriften
ca. 900-1400 e.Kr.

Julian P. Cadamarteri

ABSTRACT

This article examines and discusses the traces of agriculture on the island of Veøy which can be dated to the period of urban occupation on the island. Drawing on material from Trondheim and other medieval cities the sparse evidence from Veøy will be put into a larger context and examined. During recent years several large-scale archaeological excavations in Trondheim have uncovered new evidence of the use and organization of the fields belonging to the medieval city, making it ideal for comparison. Does the material from Veøy fit with what has been found in Trondheim and if not, what could this mean for the interpretation of the settlement as an urban community controlling and using the resources on the island.

Innledning

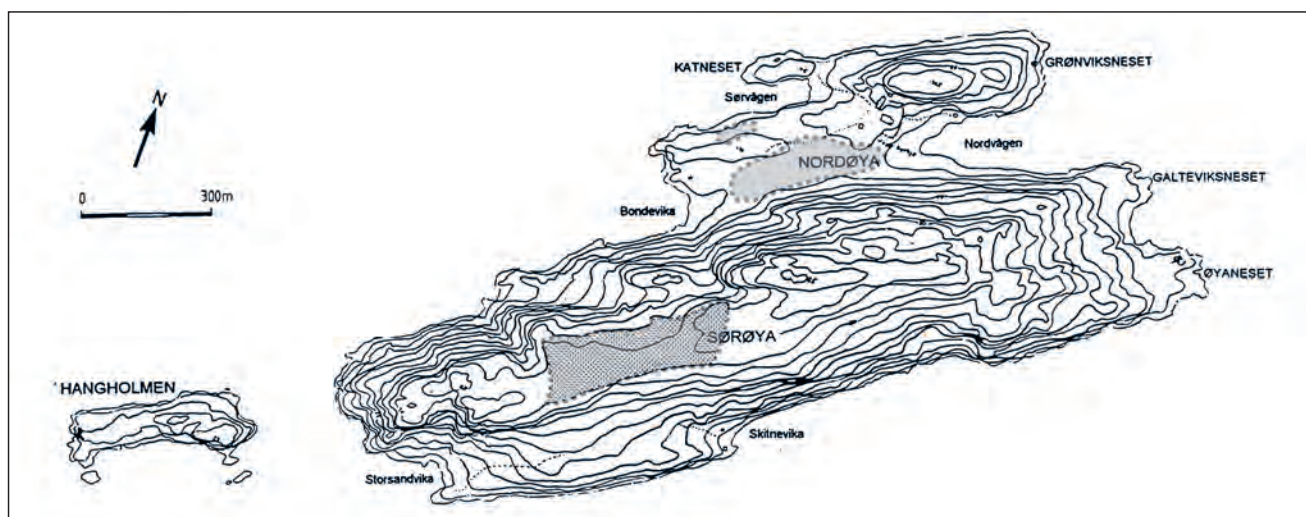
Den middelalderske bynære dyrkingen er svært lite undersøkt og bearbeidet i Norge. Hvordan de som bodde i byene, fikk tilgang til og brukte de jordbruksarealene som lå til byene, som åkre, hager og beitemark, er nesten ikke utforsket i det hele tatt (Øye 2014:169). Problematikken er for det meste kun sporadisk kommentert i forbindelse med arkeologiske undersøkelser hvor man har funnet spor etter agrar virksomhet i de større middelalderbyene. Hva som ble dyrket, og omfanget og betydningen av jordbruket for borgerne i de norske middelalderbyene er ikke undersøkt helhetlig for noen av byene. Når det kommer til de mindre byene som Borgund, Veøy, Kaupanger og Vågan, vet vi enda mindre enn det lille publiserte materialet vi har fra de større byene i form av arkeologiske resultater, naturvitenskaplige data og skriftlige kilder. For Veøya sin del er dyrkingen kun behandlet av Brit Solli, som undersøkte dyrkingsflaten med røyser og åkerreiner/terrassekanter på Sørøya, samt fikk analysert to pollenøyler fra myrer på Veøya i forbindelse med sitt PhD-prosjekt (Solli 1996, Høeg 1996).

I denne artikkelen vil jeg se på sporene etter jordbruk og dyrking på Veøya i middelalderen og sette disse i sammenheng med det som er kjent om den middelalderske dyrkingen i andre norske middelalderbyer og området rundt Veøya. Jeg vil særlig fokusere på

Trondheim og de store utgravningene som har foregått i utkanten av middelalderbyen de siste årene, hvor dyrkingen og organiseringen av denne har vært særskilte problemstillinger. Skilte dyrkingen på Veøya seg betraktelig fra den middelalderske bynære dyrkingen i Trondheim hva angår hvordan åkrene var organisert, hvilke vekster som ble dyrket, og intensiteten i dyrkingen? Er det mulig å komme nærmere en forståelse av hva slags samfunn Veøy var, gjennom å se på dyrkingen og om denne var organisert og drevet av de enkelte bymennene, eller om dyrkingen har foregått med utgangspunkt i en tentativ eldre agrar gårdsenhet på Veøya og representerer en videreføring av gårdsdriften på øya?

Kunnskapsstatus om dyrking i de middelalderske byene

Størstedelen av de norske middelalderbyenes behov for mat og andre ressurser ble sannsynligvis fraktet til byene fra områdene rundt byen (Christophersen et al. 2020:321), og det er usikkert hva slags betydning den urbane dyrkingen hadde for mattilførselen til byene i middelalder og etterreformatorsk tid. Arealet som var tilgjengelig for produksjon av mat innenfor byenes mark, varierte, men de fleste byene hadde tilgang til

Figur 1. Tilgjengelige åkerarealer på Nordøya og Sørøya. Deler av området mellom Nordvågen og Bondevika har historisk sett vært svært vannsykt og kan slik ha vært mindre egnet til dyrking. Området er likevel tatt med i arealberegningen av dyrkbart areal ettersom det ikke er avkreftet at det har vært dyrket i tidligere tider. Deler av det bebygde området rundt Sørvågen kan også ha omfattet mindre løkker og hager mellom husene slik man kjenner fra det mindre tettbebygde områdene i andre middelalderbyer. Bakgrunnskart, etter Solli 1996:49.

en del mark som kunne dyrkes og slik fungere både som en nødreserve og som et viktig supplement for matforsyningen. Fra Sverige vet vi at byenes åkre var viktige for å sikre matforsyningen til byene og en mulig kilde til inntekt for borgerne (Lindberg og Lindeblad 2013:295). Dette gjelder nok også for de norske byene som i stor grad var avhengige av lange forsyningslinjer og slik sett relativt usikre forhold i den ustabile klimatiske og politiske situasjonen Europa gjennomgikk i store deler av middelalderen. I Norge er det foreslått at den bynære dyrkingen var mindre viktig, men at den sikret tilgangen til ferske grønnsaker (Øye 2014:176–177, Christophersen et al. 2020). Det er imidlertid svært sannsynlig at den agrare virksomheten i Norges byer har hatt en større rolle i bylivet enn man tidligere har antatt. Funn av dyrkingsspor (Cadamarteri et al. 2022) og rester etter tresking av korn innad i det bebygde arealet (Griffin og Sandvik 1989) samt flere korntørker (Øye 1998:62) viser at bybefolkningen i Trondheim var involvert i jordbruk fra de tidligste periodene av den urbane bosetningen.

På Veøya er jordbruk (fig. 1) påvist gjennom det fossile dyrkingslandskapet bestående av dyrkingslag, rydningsrøyser, åkerterrasser og åkerreiner ved «Kirkegårdene» på Sørøya (Herteig 1954:72–74, Solli 1996). Det er også spor etter åkerreiner og rydding av mark i områdene rundt prestegården på Nordøya og yngre pløvelag over deler av Nordøya, deriblant svartjordsområdet (Stamnes og Dahle, 2021:42–43). Det er også indirekte spor etter dyrkingsaktiviteter på Veøya gjennom to pollensøyler fra Vestmyra og Østmyra på

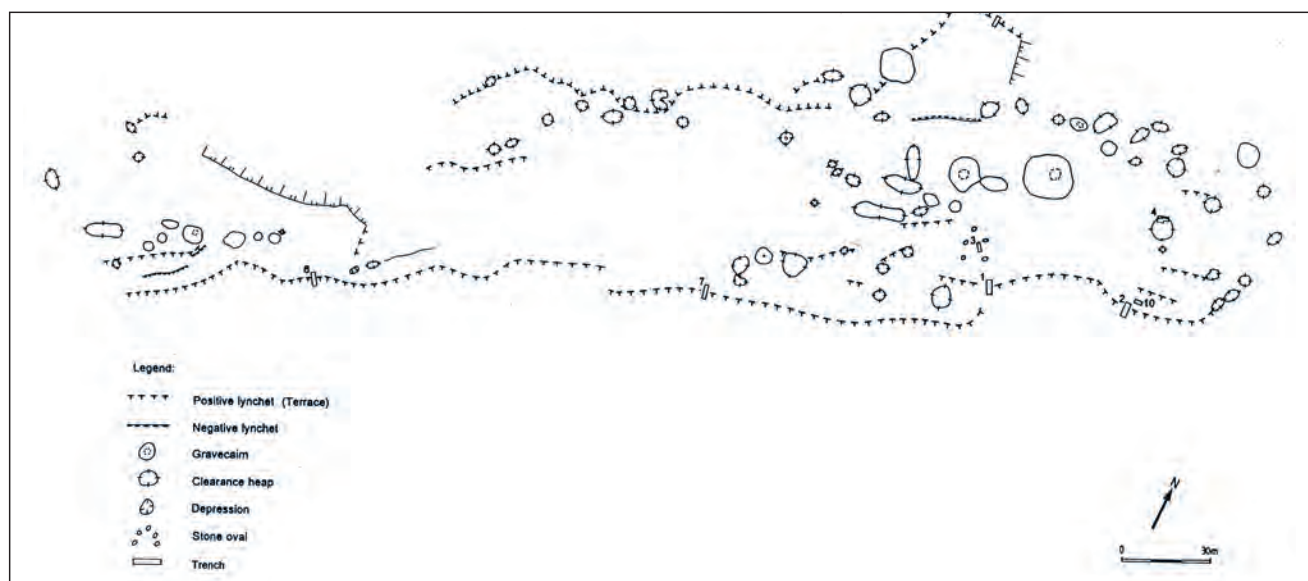
Sørøya. Samlet viser dyrkingssporene fra Veøya at øya har vært dyrket gjennom svært lang tid, men med veksling i omfang og hva som har vært dyrket.

Dyrkingssporene på Veøya

Asbjørn Herteig var en av de første som undersøkte Veøya arkeologisk, og så de fossile åkrene på Sørøya som restene av kirkens gårdsdrift på øya (Herteig 1954:74, Solli 1996:113). Det lokale navnet «Kirkegårdene» mente Herteig pekte tilbake til akkurat dette, Solli mener derimot at navnet kan ha opphav i røysene og gropene som finnes innenfor dyrkingsområdet og ble tolket som rester av graver (Solli 1996:90–91).

Området som i dag er fredet som et kulturminne på Sørøya, består av en dyrkingsflate på opptil ca. 50 000 m² med eldre dyrkingslag, åkerreiner og terrasser med rydningsrøyser og kullgroper. I tillegg var store områder på Nordøya potensielt dyrket i tiden før og etter etableringen av byen. Hvor store arealer det er snakk om, er vanskelig å beregne da det ikke er gjennomført arkeologiske undersøkelser av dyrkingslagene i området. Tentativt kan man se for seg at det oppdyrkede arealet på Nordøya tilsvarte, eller var noe større, enn dyrkingsflaten på Sørøya før byen og «Kirkegårdene» nådde sitt maksimum en gang i høymiddelalderen. Dyrkingslagene og områdene med spor etter dyrking, som åkerreiner, og stedsnavn som tyder på at dette har vært åkre (Stamnes og Dahle 2021:42–43), er ikke arkeologisk undersøkt. Det er derfor vanskelig å si noe mer om alderen på disse, og om hva som eventuelt ble

Figur 2. Området på Sørøya som er tolket som åkerareal, med sporene som ble registrert i forbindelse med Brit Solli sine undersøkelser på Veøya. Etter Solli 1996:93.

dyrket der. Områdene kommer derimot til å trekkes inn i diskusjonen nedenfor om tilgjengelig areal og mulig maksimal produksjon fra åkrene på Veøya.

Herteig, som beskrev området i 1954, sier at det dyrkede arealet avgrenses mot øst av flere kraftige terrassekanter eller åkerreiner (Herteig 1954:73). Brit Solli undersøkte området i 1989 og gravde flere sjakter gjennom åkerreinene (fig. 2). Undersøkelsene viste at åkerreinene var opptil to meter dype, og at flere av dem hadde et tykt trekullag i overgangen mellom kulturlagene og den sterile undergrunnen. Dateringene av denne overgangen spenner mellom 1900 og 1500 f.Kr. (Solli 1996:87–97). De eldste dateringene av dyrkingslagene på Sørøya antyder at dyrkingen her kan ha startet allerede i slutten av bronsealderen (Solli 1996:105). De eldste sporene etter dyrking er sannsynligvis spor etter en bosetning som ryddet deler av det tilgjengelige arealet på Sørøya, og representerer muligens den tidligste kjente menneskelige aktiviteten på Veøya.

I området på Sørøya hvor dyrkingssporene ligger, er det påvist flere kullgroper som på folkemunne kalles graver («Depression» på fig. 2). Kullgropene er gravd ned i de eldre åkrene og er ikke overpløyd av senere dyrking, og gir slik en datering for når området gikk ut av bruk som dyrket mark (Solli 2008b:110). Det foreligger syv dateringer fra seks av kullgropene innenfor det fossile åkerlandskapet. Seks av dateringene faller innenfor 13–1400-tallet (Solli 1996:100), og den siste fra en gang etter 1660 e.Kr. (Solli 1996:108). Dette tilsier at åkrene på Veøya sannsynligvis var gjenvokst, og at området ikke har blitt dyrket siden tidlig på 1300-tallet.

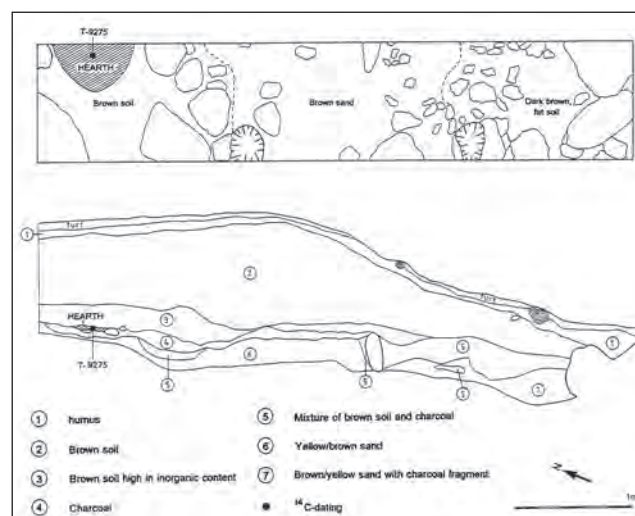
Dyrkingslag

Dyrkingslag er kort fortalt homogene kulturlag som ser ut til å være dannet gjennom at massen i lagene er blandet (Larsen et al. 2002:23), slik at det er vanskelig å skille ut stratigrafiske sekvenser i dem. Lagene kan for eksempel være tilkommet og delvis homogenisert gjennom pløying, arding, spadevending eller gjennom tråkk av dyr. Mikromorfologiske undersøkelser som ser på bestanddelene i lagene og hvordan disse ligger, viser at dyrkingslag ikke bare består av «pløyelag», men at de ofte er dannet gjennom en veksling mellom forskjellige aktiviteter på det samme arealet og en jevn eller sporadisk tilvekst av materiale. Når man undersøker dyrkingslag ved graving i mekaniske lag, kan man se dette gjennom at man på forskjellige nivåer i lagene kan finne nedgravinger, kokegroper og stolpehull hvor toppen er forstyrret av senere aktivitet (Grønnesby et al. 2019:162–163).

Dyrkingslagene inneholder ofte planterester, pollen og annet materiale som ikke stammer direkte fra dyrkingen, men som er tilført for å bedre boniteten (Larsen et al. 2002:23). Dette kommer av at avfall fra bosetningen har blitt brukt som gjødsel og jordforbedring på jordene. Tidligere var det vanlig å ha høy på gulvene i hus og fjøs, og når dette ble skiftet ut, ble det gamle strøet spredt på åkrene (Sandvik 2006:266). Fra England er det kjent at avfall fra bygårdene i middelalder ble lagt til kompostering i bakkant av eiendommene før det ble brukt som gjødsel (Jervis 2014:121). Tilsvarende er det i Trondheim ved utgravningene forut for byggingen av folkebiblioteket funnet spor

etter avfalls- eller kompostdunger på flere eiendommer (Reed 1990:80). En del avfallsmateriale, som for eksempel keramikkskår, bidrar til å gjøre komposten mer luftig og tillater at organisk avfall brytes ned før materialet spres på åkrene. Kulturlagene i svartjordsområdet på Veøya vil slik sett være godt egnet som grobunn for vekster når aktiviteten opphører. Dette kan være noe av grunnen til at området er pløyd opp etter middelalderen. Deler av svartjordsområdet kan også være områder nær bebyggelsen hvor avfallet ble spredt og man hadde hager eller mindre åkre. I Trondheim har det de siste ti årene vært et fokus på å undersøke de fossile dyrkingslagene som er bevart i utkanten av det tettbebygde byområdet fra middelalder. Når vi undersøker disse dyrkingslagene arkeologisk, finner vi ofte gjenstander, dyrebein og annet avfall fra byen. Analyser av mikroskopiske bestanddeler i dyrkingslagene på Torvet i Trondheim viser at de, i tillegg til det synlige avfallet, inneholder avfall fra byen både i form av dyremøkk og avføring fra mennesker og strø fra gulv, avfall fra ildsteder samt industrielt avfall fra metallbearbeiding. Kull og aske inneholder kalium og fosfor, som er viktige næringsstoffer å tilføre åkre for å øke produktiviteten (Larsen et al. 2002:23). Avfallet ble sannsynligvis blandet og deponert som kompost før det ble spredt utover åkrene som gjødsel.

Det at man tilførte diverse materiale til åkrene, bidro til å øke omfanget av dyrkingslagene slik at de over tid vokste i tykkelse og de eldre lagene ble liggende forseglet under den tilførte massen. Fra arkeologiske undersøkelser utenfor middelalderbyene er det kjent av man, i hvert fall fra forhistorisk tid, har tilført torv til åkerjorden (Mjærum 2020:141). Å bruke organisk materiale for å gjødsle åkrene er sannsynligvis en tradisjon som går langt tilbake i tid, og er påvist i både forhistoriske og middelalderske dyrkingslag i Norge (Øye 2004:115, Mjærum 2020:142). Denne praksisen er påvist flere steder i Møre og Romsdal i jernalder og middelalder, f.eks. ved Litlvika (Moltsen 2017), Vistdal (Aspvik 2021:31), Fantebrauta (Macphail 2017) og Vågstranda (Macphail 2014:9–10). Lignende tilførsel av torv og gjødsel er også kjent fra kontinentet i middelalderen (Renes 2010:48). Gjennom å tilføre organisk materiale til pløyselagene øker man boniteten i åkeren. Det at man tilfører ekstra masse til den oppdyrkede flaten, vil føre til at tykkelsen på dyrkingslagene øker. Åkerreinene i ytre og nedre kant av åkrene er dannet gjennom bearbeiding av jorden med forskjellige redskaper og særlig ved at pløyingen har flyttet masse utover til ytterkant av pløyeretningen (Visted og Stigum 1971:191, Larsen et al. 2002:20). Tykkelsen på

Figur 3. Rentegning av et av snittene (sjakt 1) gjennom åkerreina på Sørøya. Tykkelsen på åkerreina og åkerlaget som er ryddet for stein (2), er tydelig i den uttegnede profilen. Etter Solli 1996:93.

dyrkingslagene i åkerreinene ved «Kirkegårdene» (fig. 3) antyder at området har vært dyrket i lang tid, og at dyrkingsflaten kan være tilført materiale for å opprettholde tykkelsen på matjorden i hele åkeren. Dessuten var det viktig å sørge for et tykkere jordsmonn for å binde mer fuktighet (Solli 1996:108).

Røysfelt

Spredt utover dyrkingsflatene på Sørøya er det en mengde røyser (Herteig 1954, Solli 1996). I alt er det registrert 69 røyser, hvorav 15 er tolket som gravrøyser (Solli 2008b:110). Det er gravd en sjakt i kanten av en mulig gravrøys, men ingen av røysene som er registrert som gravrøyser er arkeologisk undersøkt. Flere av røysene ser ut til å være eldre enn dyrkingslagene og er delvis dekket av yngre dyrking (Solli 1996:94, 96–98). Enkelte av røysene kan stamme fra den tidligste ryddingen av området, mens andre kan ha blitt til, eller blitt videreført, i løpet av tiden området ble dyrket og slått, gjennom at stein ble lagt til eldre røyser. Områder med røysfelt ble noen steder tolket som spor etter bønder som dyrket jorden med hakker, slik det ble gjort før ploegen ble tatt i bruk (Holm 1995:113). Dette kommer nok av at arealene mellom røysene ofte er uregelmessige og krever mye vending med plog og ard, slik at det å dyrke åkrene mellom røysene er mer tidkrevende enn mer regelmessige åkre (Jupiter 2020:86). Nyere undersøkelser av røysfelt i Norge og Sverige har vist at det mellom røysene har blitt drevet et intensivt jordbruk med bruk av gjødsel for å holde boniteten i dyrkingsflatene høy (Mjærum 2020:147).

Røysene på Sørøya ligger konsentrert i begge ender av plataet med dyrkingsspor, og det er mindre åpne områder mellom røysene (fig. 2). I tillegg er det sentrale partiet av Kirkegårdene ryddet til et mer åpent åkerareal. Her er det tydelig at røysene er lagt i kanten av åkeren, hvor man har en markert terrassekant eller åkerrein. Dette større åkerpartiet peker seg ut som et område hvor man kan tenke seg at det er pløyd og dyrket korn i mer intensiv grad, mens det i områdene med spredte røysar sannsynligvis ville vært vanskeligere å dyrke korn effektivt ved å bruke plog.

Dyrkingsflatene på Sørøya er slik sett lite egnet for et åkerbruk drevet med plog, og slike åkre var det ofte mer tidseffektivt å spadevende eller bearbeide med hakke. Det er foreslått at hakke eller spade ble brukt som en enkel løsning for å bearbeide mindre dyrkingsflater eller åkre i bratte hellinger, men denne metoden har også den fordel at man ikke trenger trekkdyr for å bearbeide jorden.

Langt opp i moderne tid var det fortsatt vanlig å spadevende åkre (Visted og Stigum 1971:195–198). Spadebruket var svært arbeidsintensivt, og det tok fire mann en dag å spadevende ett dekar (Stylegar 2003:85). Særlig på Vestlandet har man beskrivelser av at spade og grev var vanligere redskaper enn plog (Visted og Stigum 1971:219). Kanskje har dette sammenheng med landskapet, hvor det gjaldt å dyrke opp de flekkene som var tilgjengelige, noe som ikke alltid tillot regelmessige åkre som lett lot seg pløye. Overordnet blir dette styrt av geologien og topografien – der Trøndelag er dominert av store dyrkbare flater, er områdene langs kysten og fjordene i større grad dominert av mindre, oppstykkede dyrkbare flater (Øye 2004:81–82).

Profilene som er gravd i kanten av åkrene på Sørøya og i røysene som er spredt utover flaten, viser at det er mye stein i bakken, og at det er lagt ned betydelige ressurser i å rydde åkerflatene for stein. Dette kan tyde på at i hvert fall deler av flaten ble pløyd, da stein i bakken er svært uheldig for plogen (Stylegar 2003:85), som i motsetning til arden ikke har så lett for å gli rundt jordfaste stein. Det at flatene er helt ryddet for stein, kan også indikere at det ble slått gress med ljå her. Når man skulle slå flater med ljå, var det om å gjøre at disse var ryddet for stein som ljåen kunne slå inn i, og som i verste fall kunne knekke ljåbladet.

Omfanget av dyrkingen i middelalderbyene

Ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder ser det ut til at korndyrking tar over for pastoralisme, og

at korn blir det viktigste produktet fra mange gårder (Grønnesby 2013, 2015). Sannsynligvis kommer dette som en konsekvens av at bosetningen blir mer sted-bunden gjennom en permanent etablering av gården på et avgrenset område i Midt-Norge (Grønnesby et al. 2019). Fra yngre jernalder og frem til 1300-tallet ser man i det norske materialet en intensivering av korndyrkingen (Øye 2004:126). Mellom 800 og 1350 ble befolkningen doblet, om ikke tredoblet (Øye 2004:100). Dette medførte et sterkt press på landbruksarealene, en utfordring som ble løst gjennom å rydde nytt land (Øye 2013:297–299). For byene sin del var ikke dette mulig, da de etableres i et eksisterende og ofte fullt utnyttet jordbrukslandsskap, noe som etter hvert er godt undersøkt for eksempel for Trondheims del (Cadamarteri et al. 2020, Cadamarteri et al. 2022).

Hvor stor befolkningen på Veøya var når bosetningen var på sitt største, er ukjent, men fra å ha huset minst én gård med hushold, må befolkningen ha vokst kraftig i tidlig middelalder i forbindelse med aktivitetene som foregikk på og ved svartjordsområdet i Sørvågen. For byene var befolkningsøkningen enorm innenfor svært avgrensede områder, slik at det må ha vært vanskelig for dem å få dekket sine behov for fødevarer i omlandet alene. Byene var derfor for en stor del avhengige av importert korn. I tillegg til dette hadde de fleste byene tilgang til områder rundt det bebygde området hvor bybefolkningen kunne drive jordbruk, slått, sanking, fiske og husdyrhold. Korn var en svært viktig bestanddel i næringsinntaket til befolkningen. I Sverige er det beregnet at omtrent 75 % av næringen kom fra inntak av kornprodukter i historisk tid (Myrdal 1985, Björklund 2010:25). Det er ingen grunn til å anta at Norge skulle skille seg betraktelig fra svenske forhold, selv om inntaket av marine ressurser og utmarksressurser nok har vært viktig i Norge, og kanskje særlig i kystnære områder som Veøya med gode muligheter til å utnytte fjordfisket. I tillegg har nok vilt fra utmarksområdene og fjellene rundt Romsdalsfjorden samt fuglefangst vært viktig. Dette vil sannsynligvis fremtidige analyser av dyrebein fra byområdet kunne belyse bedre.

Hva ble dyrket i de middelalderbyene?

I materialet fra Veøya er det kun de to pollensøylene fra Sørøya som sier noe om hva som ble dyrket på øya. Pollensøylene er tatt fra to mindre myrer henholdsvis 70 m vest (Vestmyra) og 1000 m øst (Østmyra) for den fossile dyrkamarken. Korn vokser ikke vilt i Norden,

og pollen fra korn, med unntak av rug, er tunge og beveger seg ikke over store avstander. Tilstedeværelsen av pollen fra korn indikerer derfor dyrking i nærheten av der pollenprøvene tas (Lagerås et al. 2016:39). Sannsynligvis er pollenet i prøvene fra planter som har vokst på enten Sørøya eller Nordøya heller enn områdene rundt.

På Veøya ser pollensøylene ut til å vise at øya ble tatt i bruk en gang i bronsealderen, og med en mer kontinuerlig bruk fra 400-tallet, hvor pollensøylene indikerer et landskap dominert av åpen skog og planter som er typiske for beitemark, fremfor et område hvor skogen er fjernet for å maksimere slåtten eller korndyrkingen. Korn vokser best på åpne åkre hvor man ikke har trær eller andre elementer som skygger for sollyset. Slike åkre var ofte adskilt med åpne striper med gress eller markert med stein (Renes 2010:50). Mest relevant for denne artikkelen er det at det fra 700-tallet er klare spor etter korndyrking i pollensøylene (Høeg 1996:282).

I pollensøylene fra myrene på Sørøya er det påvist pollen fra havre, bygg, rug og hvete samt pollen fra erter (Høeg 1996:286–288). Erter er påvist i materialet fra Oslo på 1000-tallet og ble dyrket i store deler av Sør-Norge. I Trondheim er det ikke påvist erter fra så tidlige lag, men dyrking av bønner er kjent fra det botaniske materialet og skriftlige kilder i middelalder (Øye 1998:15–16). Bygg er påvist så tidlig som rundt 700-tallet i pollensøylene på Veøya, mens bygg, hvete, havre og rug alle opptrer i lag som kan dateres vikingtid og tidlig middelalder (Høeg 1996:282–283). Dette viser sannsynligvis til en økt variasjon i kornsortene som ble dyrket. Om dette er dyrking som er samtidig, eller om det er et resultat av vekselbruk og dyrking av forskjellige typer korn over en lengre periode, gir ikke pollensøylene finmasket nok data til å si noe om. Det som er åpenbart ut fra pollensøylene, er at det er en intensivering og diversifisering av dyrkingen fra 900-tallet og fremover til midten av 1150 e.Kr.

Fra utgravninger under Torvet i Trondheim er det funnet brente korn fra havre, bygg, rug og spelt i dyrkingslagene og fra strukturer fra yngre jernalder og middelalder. Særlig interessant med tanke på den bynære dyrkingen er at det er påvist spor etter det som sannsynligvis er rensing og tørking av bygg i tidlig middelalder (Cadamarteri et al. 2022:65). Fra andre utgravninger i middelalderens Trondheim har man spor etter havre, bygg, rug, hvete og spelt (Sandvik 2006). Samlet viser pollenanalysene fra utkanten av

middelalderbyen Trondheim at det har vært en variert vegetasjon med åkre, beitemark og rene slåtteenger. På generell basis var bygg og havre de viktigste kornsortene i Norge i middelalderen, men det ble også dyrket rug og hvete (Øye 1998:28, Øye 2004:116).

Materialet fra Veøya er mye mindre, men dette ser ut til å vise en lignende situasjon med flere mulige typer dyrking samt spor etter beiting på deler av øya. Dette passer godt med hva vi vet fra skriftlige kilder om en mangfoldig bruk av byenes innmark. Muligens representerer dette mangfoldet også et vekselbruk av området hvor noen åkre i perioder lå brakk og ble brukt til beite eller slåttemark.

Den middelalderske dyrkingen i Trondheim og på Veøya

Det er kun i enkelte tilfeller gjort forsøk på å kartlegge omfanget av den middelalderske dyrkingen i byene. For Trondheim sitt tilfelle er det eldre materialet analysert i noe omfang i forbindelse med de arkeologiske undersøkelsene på Torvet (Cadamarteri et al. 2022).

Det tidligste kartet vi kjenner fra Trondheim, ble utarbeidet i forbindelse med den svenske okkupasjonen i 1658. Arealene som på kartet fra 1658 er markert som «åker» (fig. 4), tilsvarer omtrent 350 000 m², og middelalderens åkre strakk seg litt mer østover enn det som vises på kartet. Åkrene i nord langs fjorden var forvaltet av hospitalet, og ble kalt Hospitalsløkken, mens de to nord for Torvet var Kommunsløkken i sør og Byens løkke i nord. At det området som var tilgjengelig for dyrking innenfor Skansen, var for lite, får vi bekreftet i oktober 1639. Da søker nemlig byens borgermester og byråd om å få ta i bruk et område på ca. 48 dekar utenfor Skansen helt vest i kartutsnittet, for å «indhegne, rydde og dyrke til Ager og Egn» for byens borgere (Berg 1951:94).

Byen Trondheims innmark, Kalvskinnet, tilhørte sannsynligvis først kongen i tidlig middelalder og utover i middelalderen i større grad erkebispetet. Etter reformasjonen ble det kongens eie igjen og ble driftet som en del av Trondheim gård. I 1655 var det fortsatt stor drift, slik det sannsynligvis også var da det lå under erkesetet (Hallan 1961:304). Det er derfor vanskelig å vurdere hvor mye jord byens vanlige borgere faktisk hadde tilgang til, og om dette var tilstrekkelig til å produsere maten de trengte. I tillegg vet vi ikke hvordan områdene som er merket som åker på kartet fra 1658, var inndelt eller om de ble dyrket som store, sammenhengende åkre. Det var sannsynligvis en annen type inndeling og drift enn i middelalderen.

Figur 4. Nauclers kart over Trondheim fra 1658, hvor arealene benevnt åker er markert. Bearbejdet av Julian P. Cadamarteri.

Fra svenske kilder vet vi at ca. seks «tunnland» med kornåker var nok til å livnære et hushold (Linberg og Lindeblad 2013:295). Ett tunnland var det arealet man kunne så med én tønne såkorn, og omregnet til moderne arealenheter er et tunnland ca. 5000 m² (Björklund 2010:35, Jupiter 2020:84). Kalvskinnet tilsvarer da rundt 70 tunnland, mens det tilgjengelige arealet på Veøya tilsvarer omtrent 10 tunnland. Til sammenligning hadde Uppsala i 1560 300 tunnland, som utelukkende var drevet av byborgerne. Den bynære dyrkingen på Veøya og i Trondheim var slik sett av en helt annen skala enn det man kunne drive i Sverige og Skottland. Til gjengjeld hadde man på Veøya og i Trondheim tilgang til store matressurser gjennom bruk av takmarken, f.eks. fiske i fjorden.

Basert på de historiske svenske kildene og omregningen til moderne målestokk kan man si at omtrent 30 000 m² kornåker var nødvendig for å dekke årsbehovet for et hushold. Det er i de historiske kildene uklart hvor stort et hushold er, men det er naturlig å tro at et hushold er noe større enn en kjernefamilie. Det oppdyrkede arealet på Sørøya tilsvarer omtrent 50 000 m², på Nordøya kunne kanskje opptil 40–50 000 m² mer dyrkes opp. Det samlede dyrkingsarealet på Veøya tilsvarer slik sett omtrent det tredobbelte av det arealet som trengtes for et hushold, selv om hele arealet sannsynligvis ikke var tilgjengelig da byen nådde sin største utbredelse. Kalvskinnet i Trondheim kunne, om det ble intensivt dyrket, dekke årsbehovet til omtrent 12 hushold ut fra denne beregningen. Arkeologen Anders Hagen har forsøkt å beregne utbytte og behov for åkerarealer for en familie på seks personer. Hans

utregninger tilsier at man, avhengig av om åkerjorden var næringsrik eller ikke, trengte mellom 3 og 18 dekar (Hagen 1985:64). Andre forskere har ment at mellom 10 og 20 dekar var nok til å dekke behovet for et hushold i forhistorien (Müller-Wille 1979:223, Pihl 2013:26). Om man tar utgangspunkt i det største estimatet og antar at man også lot noe jord ligge brakk hvert år, så blir behovet per familie på 6–23 dekar (Hagen 1985:65). Tar man utgangspunkt i Hagens beregninger, kunne Kalvskinnet dekke næringsbehovet for mellom 20 og 115 familieenheter på 6 personer, eller mellom 120 og 700 personer, mens Sørøya kunne dekke næringsbehovet for mellom to og ti familieenheter eller 12 til 60 personer og Nordøya tilsvarende. Med tilgang til gjødsel fra folk og dyr i byen kunne nok begge arealene ligge i øvre del av beregningen, selv om gjødseltilgangen nok var enklest for åkrene som lå nærmest byområdet, altså opp mot 120 personer om de fikk mesteparten av sin ernæring fra åkerarealene.

Generelt kunne man regne med en tredobling av sådd korn rundt 1300-tallet (Øye 2004:127). Gjør man da en omvendt beregning, kan man si at Veøya kunne produsere omtrent 40 tønner ut fra de svenske tallene som allerede er nevnt, mens Kalvskinnet i Trondheim kunne produsere rundt 210 tønner korn. Basert på historiske kilder og forsøk på å dyrke eldre typer korn har man kommet frem til at ett dekar dyrkingsareal kan produsere mellom 150 og 250 kg korn (Hagen 1985:61). Sørøya og Nordøya kunne da ved full utnyttning av tilgjengelig åkermark produsere mellom 15 000 og 25 500 kg korn. Kalvskinnet kunne ut fra disse tallene produsere mellom 52 500 og 87 500 kg korn. Med tanke på størrelsen på byens befolkning er ikke de dyrkbare arealene på Sørøya eller Kalvskinnet på langt nær nok til å dekke næringsbehovet til byene, men man kunne supplere med import fra byenes omland og andre områder i perioder. Arealene som var tilgjengelige, og maten som kunne produseres i Trondheim, gjorde slik sett sannsynligvis at matforsyningen der var mye mindre sårbar, og at det var mindre behov for å importere mat.

Hvordan var åkrene organisert?

Studier av åkersystemer synliggjør hvordan man har kunnet utnyttet landet og de ressursene man hadde tilgjengelig. De sier noe om sosial organisering, hierarkisering, kulturelle tradisjoner og tanker om eiendomsrett (Nielsen 2018:385–386, Griffiths 2022:218). Hvordan åkrene er organisert, kan fortelle oss mer om hvordan presset på ressursen jordbruksland har

vært i forskjellige perioder, og hvor avhengig man har vært av å leve på det man kunne dyrke – eller om andre ressurser var nok til å leve på, og leve av gjennom f.eks. handel. I middelalderens lovtekster finner man to typer åker representert, større åkre og åkre inndelt i teiger. Teigdelingen var sannsynligvis den vanligste formen for åkerorganisering (Øye 2004:114). Teiger er hittil ikke påvist på Veøya, men på Nordøya kan to parallelle åkerreiner indikere at noe av åkerarealet var inndelt i mindre avlange åkre (Stamnes og Dahle 2021:17). I Trondheim er det ved flere nyere arkeologiske undersøkelser i utkanten av det bebygde området påvist grøfter som deler inn områdene som ble dyrket i middelalder, i langsmale teiger (Cadamarteri et al. 2022). Skriftlige kilder fra tidlig 1300-tall viser at borgerne i Trondheim drev både åkerbruk og husdyrhold (Øye 1998:42, 58).

Hvordan åkrene ble drevet i de norske middelalderbyene, er ikke kjent, men både tresæde- og tosædebruk er alternativer. Om man gjødslet kraftig med kompost fra byen, kan man også tenke seg at åkrene ble drevet intensivt år etter år i såkalt ensæde. I Frostatingsloven og Landsloven fra 1274 ble det stipulert at man skulle la en fjerdedel av åkerarealet ligge brakk hvert år. Det ble også stipulert at man skulle ha én ku per 3 mål åker man sådde, for å sørge for nok gjødsel (Visted og Stigum 1971:180). Naturvitenskapelige analyser av dyrkingslag fra jernalder og middelalder i Møre og Romsdal viser at gjødsling av åkrene var vanlig (Macphail 2014, Moltsen 2017:9, Aspvik 2021:29–31, Wallin et al. 2014).

I landsbyen Kleva i Sverige ble det i 1749 nedskrevet hvordan jordbruket var lagt opp i løpet av året. I landsbyen drev man et tresædebruk, noe som vil si at man delte åkerarealet i tre, og at en tredjedel ble lagt brakk hvert år. De resterende arealene ble intenst utnyttet gjennom å bli sådd vår og høst (Jupiter 2020:82). På åkrene som lå brakk, kunne man ha dyr på beite som bearbeidet og gjødslet jorden gjennom å være innhegnet på teigene. På åkrene som ble dyrket, lot man dyr gresse etter innhøstingen, eller når åkrene lå brakke. Disse gjerdet man inn med lette gjerder slik at dyrene ikke kom seg inn på teigene som var sådd (Renes 2010:50).

Store «celtic fields» var vanlige på kontinentet i bronse- og jernalder (Nielsen 2018). Disse ble så inndelt i langsmale teiger i vikingtid eller tidlig middelalder. I England har ofte teigene en bredde på 10 m og en lengde på opptil 200 m, som var det arealet man kunne pløye på en dag med okser og en tung plog (Renes 2010:52). Disse dimensjonene må sees

som idealet, og teigstørrelsene ble ofte tilpasset naturforholdene, eller det var eldre åkerinndelinger som påvirket lengden og bredden.

Sannsynligvis ser vi i Trondheim en inndeling av den delen av byens innmark som ble brukt til henholdsvis åkre, hager og beite i tidlig middelalder. Interessant nok viser en studie av åkersystemer i Yorkshire, som i denne perioden var underlagt dansk styre, en tilsvarende utvikling og omorganisering av åkersystemene til en inndeling i teiger. Denne foregår litt tidligere i Yorkshire enn i resten av England (Griffiths 2022:228). Denne formen for åkersystemer var dominerende i Europa i middelalderen (Renes 2010:37). Åpne åkre som er inndelt i teiger, henger sannsynligvis tett sammen med at det ble dyrket mer korn i middelalderen (Renes 2010:57). Forsøk med historiske redskaper har vist at langsmale rektangulære teiger er den formen som gir mest tidseffektiv pløying og arding (Jupiter 2020:86). Organiseringen av åkrene på denne måten krever et tett samarbeid mellom de som drev jorden, og også en form for samarbeid eller aksept når det kommer til den helhetlige oppdelingen av marken i teiger. Det er fortsatt uklart om dette foregikk gjennom at brukerne i felleskap stykket opp marken, eller om det ble bestemt ovenfra (Renes 2010:51–52). I de større byene er det naturlig å tro at kongen som landeier stod bak omorganiseringen av åkrene i teiger. En annen klar kandidat som peker seg ut som en mulig initiativtaker for omorganisering av åkerdriften, er kirken. I likhet med kongen forsøkte kirken som organisasjon aktivt å øke produksjon og inntekter, og stod i nær kontakt med kirkelige og sekulære miljøer utenfor Norge hvor teigdrift var vanlig.

Hvem eide og drev grunnen

Hvem som eide grunnen i middelalderbyene, er omdiskutert, men det er klart at kongen satt med en stor del av rettighetene til grunnen i de større middelalderbyene. Fra begynnelsen må grunnen byene ble anlagt på, ha tilhørt eldre gårdsenheter. På Nidarneset kjenner vi til Nidarnes gård, som lå her før byen ble anlagt (Hallan 1976:26, Cadamarteri et al. 2020:68), men utover i middelalderen fremstår kongen som grunneier (Blom 1976). På Veøya må vi anta at grunnen som byen ble anlagt på, tilhørte den eldre gårdsenheten som er belagt gjennom sporene etter dyrking som går tilbake til bronsealder, gravrøysene på Sørøya og gravfunnet fra prestegården (Ringstad 2024). Sannsynligvis er det den samme gården som man ser representert i det rike gravfunnet fra området ved prestegården på

Nordøya (Solli 1996:195). Det er naturlig å tenke seg at beitemarken og dyrkingsindikatorer man ser i pollensøylene fra Sørøya fra 600-tallet og fremover (Høeg 1996:285), stammer fra aktivitet knyttet til denne gården. Særlig ser man indikasjoner på en intens korndyrking i perioden 980–1015 e.Kr. i pollensøylen fra Vestmyra (Høeg 1996:284). En rekalkibrering av dateringen gir perioden et litt lengre spenn, mellom 899 og 1153 e.Kr. (T 10227 – 1025+-35 BP). Dette betyr at man må utvide perioden med intensiv bruk til å omfatte siste århundre av vikingtiden og et stykke inn på 1100-tallet. Den nye dateringen av dette laget gjør også at man må trekke den antatte nedgangen i dyrkingsaktivitet lenger frem i tid, sannsynligvis så langt som til mellom 1200 og 1250 e.Kr.

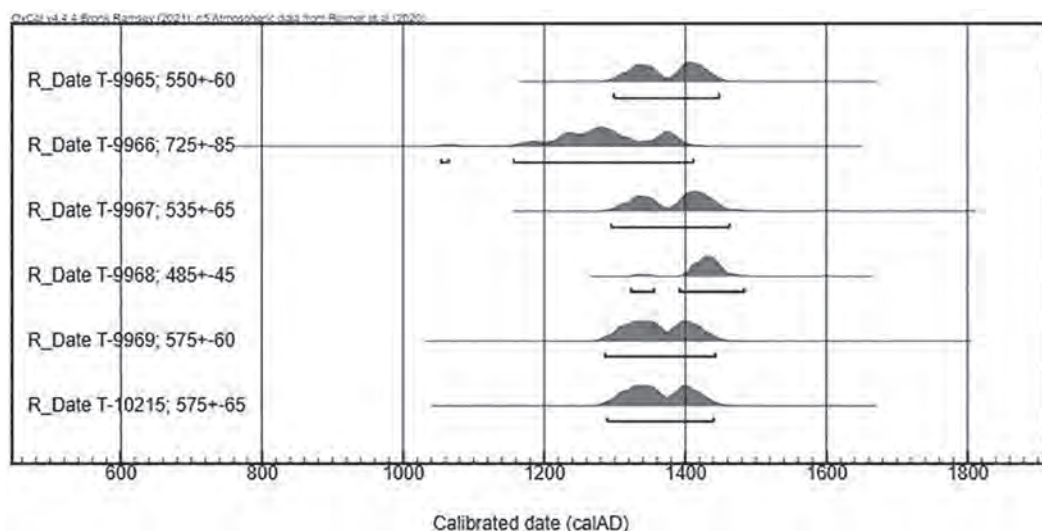
Det at man ikke ser en inndeling av byens innmark og åkrene i landskapet på Sørøya, kan bety at bruken av området ikke forandret seg i perioden hvor aktiviteten i byen var på sitt største. Ved en ny organisering av bruks- og eiendomsrett vil fysiske inndelinger av landskapet ofte opprettes som fysiske representasjoner og vedlikeholdere av de nye sosiale forholdene (Griffiths 2022:228). Det at slike oppdelinger av åkrene ikke kan spores på Veøya samtidig som den urbane aktiviteten er på sitt høyeste, ser ut til å vise at jorden på Sørøya kanskje ikke ble brukt av byborgerne. Dette kan indikere at Sørøya fortsatt hovedsakelig ble dyrket med utgangspunkt i en agrar enhet på Veøya i hvert fall frem til perioden hvor byen vokser til sitt maksimum. En annen mulighet er at Sørøya gikk over til å bli brukt som beitemark for byfolkets dyr, noe som ikke nødvendigvis ville avsatt spor som lett fanges opp arkeologisk. Det er også interessant å merke seg at data fra pollensøylene synes å indikere en nedgang i dyrkingsaktivitet et sted mellom 1150 e.Kr og 1200-tallet, og at hasselskogen da bredde om seg på Sørøya, som tidligere var preget av åpent landskap og dyrkamark (Høeg 1996:284–285). De første skriftlige kildene som omtaler Veøy som by, stammer fra 1162, og stedet nevnes flere ganger utover på 12–1300-tallet (Solli 2008b:119–120). Basert på funnene og dateringene fra byområdet ser 11–1200-tallet ut til å være perioden hvor det er mest aktivitet på Veøya (Solli 2008b:122). Dette korresponderer dårlig med de fragmentariske dataene fra Sørøya, hvor det tentativt er en nedgang i dyrkingsaktivitet og en gradvis gjenvoksing av åkrene fra slutten av 1100-tallet. I Trondheim ser man derimot ut fra daterte dyrkingsspor en mulig intensivering av dyrkingen på de bynære områdene gjennom oppstykkning av nye parseller eller teiger (Cadamarteri et al. 2022:72). Kanskje antyder dette

at man i Trondheim var mer avhengig av byens åkre, mens man på Veøya hadde en økonomi som var mer innrettet på en ensidig produksjon knyttet til bearbeiding av jern og eventuell oppstabling av landskyld fra områdene rundt.

Slutten på dyrkingen

1300-tallet var en periode preget av økonomisk nedgang i store deler av Europa (Berglund 2009:55). Årsakene er komplekse, men perioder med ustabile vær fenomener og en forverring av de klimatiske forholdene til et kaldere og våtere klima sammenlignet med den middelalderske varmeperioden i kombinasjon med flere epidemier, skapte en periode som av mange fremstilles som en krisetid (Øye 2004, Bauch og Schenk 2020). Den mest kjente og ødeleggende av disse epidemiene var pestbølgen som i ettertid har blitt kjent som Svartedauden, som tok livet av opptil 40–50 % av befolkningen i de skandinaviske landene (Berglund 2009:56). I Jämtland og Trøndelag ble opptil 50–60 % av gårdene som var etablert før pestepidemiene, lagt øde (Sandnes og Salvesen 1978:82, Berglund 2009:72, Welinder 2019:38). Hvor omfattende og ødeleggende klimaforverringene og epidemiene var for områdene rundt Veøya, vites ikke, men i ødegårdsprosjektet i Trøndelag så man at ødegårdsprosentene var høye rundt fjordene i regionen med unntak av indre deler av Trondheimsfjorden og ytterkysten (Sandnes og Salvesen 1978:82). Prosessene som førte til ødeleggelse av gårder, er komplekse, men kort forklart kan vi anta at gårdene enten ble lagt øde av at for mange av innvånerne døde av pesten til at de overlevende kunne drive videre, eller at de som overlevde, valgte å flytte til andre bedre bruk som nå var tilgjengelige, eller til byene. Dette førte til store endringer med hensyn til hvilke bruk som fortsatt var i drift etter 1300-tallet, og hvilke som ikke var det.

I enkelte engelske byer ser vi en tendens til at nedgangen i bruk som produserte matvarer i senmiddelalderen, kan ha ført til økt dyrking i byene (Jervis 2017:219–221, 233). Toppen av korndyrking i Europa ser ut til å ha blitt nådd på 1300-tallet, hvor store deler av befolkningen levde av kornprodukter. I Norge representerer 1300-tallet slutten på en periode med ekspansjon i jordbruket som starter i yngre jernalder (Øye 2004:102). I senmiddelalderen går store deler av Europa over til en driftsform med større satsning på animalske produkter, mens korndyrkingen intensiveres i Øst-Europa (Renes 2010:65). Hansaforbundet stod for en storskala import av korn fra disse områdene til

Figur 5. Oxcal plot som viser dateringene av kullgropene på Sørøya (IntCal20 og OxCal v.4.4.4), basert på Solli 1996:99-100.

Sentral-Europa, hvor man nå satset mer på ullproduksjon. Kanskje gjorde dette at tilgangen på importert korn økte i Norge også?

Sett i samband med den omfattende endringen som rammet Norge i løpet av 1300-tallet, er det ikke overraskende at også samfunnet på Veøya endret seg. En av tuftene som er undersøkt på Nordøya, ser ut til å ha en bruksperiode som strekker seg frem til første halvdel av 1400-tallet, før bruken opphører (Solli 2008a:15). Krisetiden på 1300-tallet fører til at opp til 75 % av inntektene fra skattlegging i Romsdalen forsvant (Solli 1996:120). Pollendata fra myrene på Veøya og dateringene av kullgropene som er gravd ned i dyrkingslagene på Sørøya, ser ut til å bekrefte en periode med mindre jordbruksaktivitet ettersom alt tyder på at åkrene gikk ut av bruk og grodde igjen i løpet av 1300-tallet (Høeg 1996:281). Pollensøylen fra Sørøya inneholder ikke noe materiale som indikerer dyrking rundt år 1400, og det er ikke før rundt år 1500 at vi på ny finner dyrkingsindikatorer (Høeg 1996:285). De ryddede åkerflatene på Sørøya kan etter 1300-tallet fortsatt ha blitt brukt som lavintensivt beite, men de bevarte kullgropene og pollensøylen som viser gjengroing av skogen, antyder at det ikke er utført jordbearbeiding på plataet i større grad – i hvert fall ikke etter at kullgropene var i bruk på 1300- og 1400-tallet.

En recalibrering av dateringene fra kullgropene på Sørøya viser at kullgropene sannsynligvis var i bruk mellom 1300 og første halvdel av 1400-tallet (fig. 5). Etter tilgroingen av skog fikk man en ny bruk av området på Sørøya i overgangen mellom 1300- og 1400-tallet hvor man sannsynligvis brente trekull av skogen som ble hogd, noe vi ser av at kullgropene er

gravd ned i toppen av dyrkingslagene. Lignende tendenser hvor middelalderske åkre må ha grodd igjen før de på ny ble ryddet i senmiddelalder, er også kjent i Innlandet (Post-Melbye 2020:132) og på Torvet i Trondheim (Cadamarteri et al. 2022).

Dateringer fra dyrkingsspor som røyser, åkerreiner og dyrkingslag er ofte relativt usikre ettersom strukturene ikke er dannet av engangshendelser, men har blitt gjennom lang tids bruk (Holm 1995:114). Det kan derfor være lettere å få oversikten over når et område tas i bruk til dyrkingsformål, eller når dyrkingen avsluttes, gjennom stratigrafiske forhold, enn å datere enkelthendelser eller forandringer i dyrkingen mens den pågår, ettersom jorden hele tiden bearbeides og vendes.

I likhet med dataene fra Veøya tyder nyere data fra Trondheim på at det forverrede klimaet utover på 1300-tallet og en derav følgende nedgang i aktivitet førte til at i hvert fall deler av åkerarealene vokste igjen, og at det dannet seg myr i enkelte forsøkninger i terrenget før områdene igjen ble ryddet (Cadamarteri et al. 2022:63–64).

En retterbot fra 1384 viser at befolkningen i Romsdalen skulle bringe sine varer til Veøya (Solli 2008b:121), og viser til et ønske om å gjenopplive eller videreføre tettstedet på Veøya. Kanskje representerer kullgropene på Sørøya et forsøk på å revitalisere og gjenoppta aktiviteten på Veøya som ble forlatt tidligere i middelalderen (se også Dahle, Nordland og Jouttijärvi denne publikasjonen).

Borgernes åkre?

Det arkeologiske materialet som viser dyrking tilknyttet middelalderbyen på Veøya, er særdeles fragmentarisk

og vagt. Hovedsakelig viser undersøkelsene på Sørøya at området har blitt dyrket i lang tid, og at perioden byen eksisterte på Veøya, kun utgjør en brøkdel. En recalibrering av dateringene fra pollensøylene fra Sørøya viser at nedgangen i aktivitet på dyrkingsflatene sannsynligvis startet litt senere enn tidligere antatt, og at perioden med intensiv bruk av åkerarealene på Sørøya trolig omfatter perioden frem til 1150. Dette gjør at vi kan se dyrkingen mer som samtidig med byen enn man tidligere har gjort. Det er interessant at mens man i Trondheim de senere årene har funnet spor etter en reorganisering av åkermarken tilhørende gårdsenhetene som lå på Nidarneset forut for byetableringen, ser det ikke ut til å ha skjedd en lignende strukturering av det oppdyrkede arealet på Sørøya. Dette er på tross av at det her var mye mindre dyrkingsareal tilgjengelig, og at dette ikke kunne ekspanderes gjennom å rydde ny mark, samt at områdene som var tilgjengelig for dyrking på Nordøya, var under press gjennom at bebyggelsen og kirkegårdene ekspanderte. Med tanke på all steinen som lå i røysene på dyrkingsflaten på Sørøya, ville det jo vært naturlig at noe av denne ble

brukt til å dele opp arealet om det var nødvendig. Dette gjør det til en klar mulighet at Sørøya aldri ble en del av byen, men at driften her fortsatt foregikk med utgangspunkt i en gårdsenhet på Nordøya. Samtidig er det ikke umulig at dyrkingsflaten var inndelt med lette gjerder som skilte mellom områder som ikke ble dyrket eller beitet, slik man gjorde på større åkre andre steder i Europa.

Samtidig viser pollensøylene fra Sørøya at dyrkingen ikke ble intensivert på 1200- og 1300-tallet, når byen synes å ha nådd sitt maksimum. Før 1400-tallet må åkrene ha vært såpass skogkledd at de en gang på 1400-tallet var egnede steder å anlegge kullgroper hvor det ble brent ved fra hasselskogen, slik det fremkommer av pollensøylen. Dyrkamarken på Sørøya ser slik ut til å ha lidd samme skjebne som byen: Den vokste fra 900-/1000-tallet og ble så forlatt på 1300-tallet. Enn så lenge er det vanskelig å si noe definitivt om organiseringen av åkrene og forholdet mellom dem og byen annet enn at de har en mye lengre historie enn byen, ettersom de ble brukt både før og etter at byen hadde sin glansperiode.

LITTERATUR

- Aspvik, M. og S. Fretheim 2021. *NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2021:24. Arkeologiske undersøkelser av dyrkingslag, Lange, Vistdal, Molde, Møre og Romsdal*. NTNU Vitenskapsmuseet.
- Bauch, M. og G.J. Schenk 2020. Teleconnections, Correlations, Causalities between Nature and Society? An Introductory Comment on the «Crisis of the Fourteenth Century». I: Martin, B. og S. Gerrit Jasper (red.) *The Crisis of the 14th Century*. Berlin, Boston: De Gruyter, s. 3–23.
- Berg, H. 1951. *Trondheim før Cicignon: gater og gårder før reguleringen 1681*. Trondheim, I kommisjon: A. Holbæk Eriksen.
- Berglund, B., I. Holm, H. Karlsson, J. Karlsson, S. Petersson, A. Sundberg, B. Ulfhielm og S. Welinder 2009. The historical archaeology of the medieval crisis in Scandinavia. *Current Swedish Archaeology* 17, s. 55–77.
- Björklund, A. 2010. Historical Urban Agriculture: Food Production and Access to Land in Swedish Towns before 1900. *Acta Universitatis Stockholmsensis. Stockholm Studies in Human Geography, No. 20*. Stockholm University.
- Blom, G.A. 1976. Grunnrettigheter og arealdisponering i Trondheim i middelalderen. *Trondhjemske Samlinger*, Bind 10, s. 7–23.
- Bronk Ramsey, C. 2009. *Bayesian Analysis of Radiocarbon Dates*. *Radiocarbon*, 51(1), s. 337–360.
- Cadamarteri, J.P., C. McLees, A. Petersén og I. Reed 2020. Nidarneset før Nidaros: Trondheims landskaps- og bosetningshistorie i perioden 500 f.Kr.–1000 e.Kr. *Primitive tider*, Årg. 22, s. 51–73.
- Cadamarteri, J.P., I. Reed og B.A. Pedersen 2022. *Tørvet i Trondheim*. Trondheim: Museumsforlaget.
- Christoffersen, A., K. Overskaug og M. Røskaft 2020. *Under Trondheim: fortellinger fra bygrunnen*, Trondheim: Museumsforlaget.
- Griffin, K. og P.U. Sandvik 1989. *Frukt, frø og makrofossiler: funksjoner og aktiviteter belyst gjennom analyser av jordprøver*. Trondheim: Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Trondheim.
- Griffiths, S., R. Johnston, R. May, D. McOmish, P. Marshall, J. Last og A. Bayliss 2022. Dividing the Land: Time and Land Division in the English North Midlands and Yorkshire. *European Journal of Archaeology* 25, s. 216–237.
- Grønnesby, G. 2013. Bosetning på Torgårdsletta, Trondheim og Egge, Steinkjer. Et innlegg i diskusjonen om den norske gårdens opprinnelse. *UBAS 7*, Universitetet i Bergen, s. 77–92.

- Grønnesby, G. og A. Heen-Pettersen 2015. Gården i yngre jernalder – et spørsmål om erkjennelse?: belyst ved utgravningen av et yngre jernalders gårdstun på Ranheim. *Viking* 78, s. 169–188.
- Grønnesby, G. 2019. «...en pludselig og sterk omveltning»? Eldre jernalder og overgangen til yngre jernalder i Trøndelag. *Praksis og overregionale nettverk*. Doktoravhandling ved NTNU.
- Hagen, A. 1985. Om ard, kornavl og bosetning. *Viking* 48, s. 44–69.
- Hallan, N. 1961. *Kalvskinnet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hallan, N. 1976. Sagakritiske og toponymiske bemerkninger til Trondheims eldste historie. *Trondhjemske Samlinger*, Bind 10, s. 7–23.
- Herteig, A.E. 1954. Om kaupangen på Veøy i Romsdal. En foreløpig melding om topografisk-arkeologiske undersøkelser 1953. Resultater og problemstillinger. *Viking* 18, s. 69–88.
- Holm, I. 1995. *Trekk av Vardals agrare historie*. Oslo: Universitetets oldsaksamling.
- Høeg, H. 1996. Pollen-analytic investigations on Veøy, Møre og Romsdal. Appendiks i Brit Solli 1996a. Narratives of Veøy. An investigation into the poetics and scientific of archaeology. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter nr. 19*. Oslo.
- Jervis, B. 2014. *Pottery and Social Life in Medieval England: Towards a Relational Approach*. Oxford: Oxbow Books.
- Jervis, B. 2017. Decline or Transformation? Archaeology and the Late Medieval 'Urban Decline' in Southern England. *Archaeological journal (London)* 174, s. 211–243.
- Jupiter, K. 2020. The function of open-field farming – managing time, work and space. *Landscape History* 41, s. 69–98.
- Larsen, J., K.A. Valvik, R. Bade, L. Julshamn og I. Øye 2002. *Vestlandsgården - fire arkeologiske undersøkelser*. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Lindbergh, S. og K. Lindeberg 2013. Stadsbornas odlingar. I: R. L. Hedwall, K. Lindeblad og H. Menander (red.) *Borgare, bröder och bönder – arkeologiska perspektiv på Skåninges äldre historia*. Riksantikvarieämbetet, s. 271–296.
- Macphail, R.I. og J. Linderholm 2014. Våge, Møre og Romsdal, Rauma municipality, Vågstrand, Norway: soil micromorphology, chemistry and magnetic susceptibility (the VP 88-95 samples sequence). Institute of Archaeology, University College London.
- Macphail, R.I. og J. Linderholm 2017. Fantebrauta-Horgheim, Rauma municipally, Møre & Romsdal County, Norway (Fantebrauta-Horgheim, Site 3, E136 Project 2016/172): Soil Micromorphology. Institute of Archaeology, University College of London.
- Mjærum, A. 2020. Jordbruk i grenseland – Utviklingen av jordbruket på Hedmarken og i Østerdalen frem til ca. 570 e.Kr. I: Mjærum, A.R. og C. Løchsen (red.) *Ingen vei utenom. Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med etablering av ny rv. 3/25 i Løten og Elverum Kommuner, Innlandet*. Kulturhistorisk museum, Universitet i Oslo: Cappelen Damm Akademisk, s. 137–156.
- Moltsen, A. 2017. Makrofossilanalyser fra Litlvika, Bergsøya, Møre og Romsdal. *NOK-rapport*.
- Müller-Wille, M. 1979. Flursysteme der Bronze- und Eisenzeit in den Nordseegebieten. Zum stand der Forschung über Celtic fields I: Beck, H., D. Denecke og H. Jankuhn (red.) *Untersuchen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung. Bericht über de Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in der Jahren 1975 und 1976. Teil I*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, s. 196–239.
- Myrdal, J. 1985. *Medeltidens åkerbruk: agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. Doktoravhandling, Stockholm Universitet.
- Nielsen, N.H., M.K. Holst, A.C. Gadd og K.K. Holst 2018. The Layout and Internal Development of Celtic Fields: Structural and Relative Chronological Analyses of Three Danish Field Systems. *European Journal of Archaeology*, 21, s. 385–410.
- Lagerås, P. A. Broström, D. Fredh, H. Linderson, A. Berg, L. Björkman, T. Hultberg, S. Karlsson, M. Lindblad, F. Mazier, U. Segerström og E. Sköld 2016. Abandonment, agricultural change and ecology. I: P. Lagerås (red.) *Environment, society and the black death. An interdisciplinary approach to the late-medieval crisis in Sweden*. Oxford: Oxbow books, s. 30–68.
- Pihl, A. 2013. Oldtidsagre omkring Østersøen i 1. årtusinde f.Kr. *Upublisert masteroppgave*. Københavns Universitet.
- Post-Melbye, J. 2020. Åkre fra jernalder og middelalder i Løten. I: C. Løchsen Rødsrud og A. Mjærum (red.) *Ingen vei utenom: Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med etablering av ny rv. 3/25 i Løten og Elverum kommuner, Innlandet*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, s. 119–136.
- Reed, I.W. 1990. *1000 years of pottery: an analysis of pottery, trade and use*, Trondheim: Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Trondheim.

- Reimer PJ, Austin WEN, Bard E., Bayliss A., Blackwell PG, Bronk Ramsey C, Butzin M, Cheng H, Edwards RL, Friedrichet M et al. (2020) The IntCal20 northern hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP). *Radiocarbon* 62(4), s. 725–757. <https://doi.org/10.1017/RDC.2020.41>
- Renes, H. 2010. Grainlands. The landscape of open fields in a European perspective. *Landscape History* 31, s. 37–70.
- Ringstad, B. 2024. Bakgrunn for opphavet til Veøya som kjøpsted. I: K. Dahle, A. Nytnun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middeallderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 100–116.
- Sandnes, J. og H. Salvesen 1978. *Ødegårdstid i Norge: det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sandvik, P.U. 2006. *Frå Nidarosen til Nidarneset: Ein ingegrert naturvitskapleg – arkeologisk – historisk rekonstruksjon av framveksten av Trondheim*. Fakultet for ingeniørvitenskap og teknologi, NTNU.
- Solli, B. 1996. *Narratives of Veøy: an investigation into the poetics and scientific of archaeology*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter nr 19. Oslo: Universitetets oldsaksamling.
- Solli, B. 2008a. Kirke- og kjøpstedet på Veøya i middelalderen. Et arkeologisk utsyn. *Romsdalsmuseets årbok*, s. 8–29.
- Solli, B. 2008b. Kjøpstedet på Veøya i Romsdal. I: Andersson, H., G. Hansen og I. Øye (red.) *De første 200 årene. Nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS 5. Bergen: Universitetet i Bergen, s. 109–124.
- Stylegar, F.-A. 2003. Plog og spade – gård og landsby. Synspunkter på middelalderens agrare driftsformer og bebyggelsesstruktur i Vest-Agder. *Heimen*, s. 83–104.
- Visted, K. og H. Stigum 1971. *Vår gamle bondekultur I*. Oslo: Cappelen.
- Wallin, J.-E., K. Viklund og S. Östman 2014. Møre och Romsdal, Rauma kommun, Vågstrand, Norge: Miljøarkeologisk undersökning av ett boplatssområde med odlingslager.
- Welinder, S. 2019. The northern margin of cereal cultivation in Sweden during the Middle Ages. *Fornvännen. Journal of Swedish Antiquarian Research* 2019/1. Stockholm, s. 36–42.
- Øye, I. 2004. Agricultural conditions and rural societies c. 800–1350 – an introduction. I: R. Almås (red.) *Norwegian Agricultural history*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, s. 79–139.
- Øye, I. 2013. Technology, Land use and transformations in the Scandinavian landscapes c. 800–1300 AD. I: T. Kerig og A. Zimmerman (red.) *Economic archaeology: from structure to performance in European archaeology*. Bonn: Habelt, s. 259–309.
- Øye, I. 2014. Dyrkning i norske middelalderbyer, tverrfaglig belyst. I: Andréasson, A., B. Gräslund, E. Berg, J. Heimdal, A. Jakobsson og E. Persson (red.) *Källor till trädgårdsodlingens historia. Fyra tvärvetenskapliga seminarier 2010–2013 arrangerade av Nordiskt Nätverk för Trädgårdens Arkeologi och Arkeobotanik (NTAA)*. Sveriges Landbruksuniversitet, s. 169–180.
- Øye, I. 1998. *Middelalderbyens agrare trekk*. Bergen: Bryggens museum.

Bakgrunn for opphavet til Veøy som kjøpstad

Bjørn Ringstad

ABSTRACT

Veøy's central location in the Romsdal Fjord, together with the spread of rich finds and ancient monuments, especially large burial monuments, form the starting point for the discussion about why a trading post was established precisely on Veøy. Is there an older centre of power in the area that could explain its origin? Several areas are mentioned, but it is Nesje just north of Veøy that particularly stands out as a prehistoric centre of power. This applies both based on Nesje's central location, good agricultural conditions, artefacts, and the number of burial monuments. Here is also to be found a collection of so-called "large mounds". The author concludes that the origins of Veøy as a trading post and sanctuary must be linked directly to a local chieftain who resided at Nesje and who had close ties to the central royal power. The establishment of Veøy as place of mercantile activity is viewed in direct connection with the Fairhair (Hårfagre) family and the national assembly process. This was a development that took place, probably in the 10th century, during the reign of Håkon the Good.

Innledning

Veøya dukker opp i de skriftlige kildene første gang i forbindelse med slaget ved Sekken i 1162, da Håkon Herdebrei falt i kampen om kongemakten i Norge.¹ Arkeologiske undersøkelser viser likevel at bosetningen og oppkomsten av det som er karakterisert og beskrevet som en kjøpstad, er en god del eldre, trolig med røtter tilbake til 900-tallet (Solli 1996, 1999).

I denne artikkelen vil jeg se nærmere på Veøyas beliggenhet og drøfte hvorfor det vokste frem en kjøpstad nettopp her. Jeg vil sette dette i sammenheng med teorier om den tidlige urbaniseringsprosessen i Norge og tradisjonelle oppfatninger om forutsetningene for urbaniseringen i Vest-Norge. Jeg vil ta utgangspunkt i resultatene av de arkeologiske undersøkelsene som er gjennomført på selve Veøya, særlig av Brit Solli (1996, 1999, 2008a, 2008b), men vil også trekke inn Asbjørn Herteigs (1954) undersøkelse fra tidlig på 1950-tallet og nyere undersøkelser der det har vært lagt vekt på geofysiske metoder (Stamnes og Dahle 2021, Solli og Stamnes 2013). Samtidig har det også vært viktig å vurdere nærmere det arkeologiske materialet i omkringlig-

gende områder for å få et bilde av det kulturhistoriske miljøet som Veøya var en del av. Det er også naturlig å komme med betraktninger omkring de topografiske og geografiske forholdene i området for å få en bedre forståelse av de faktorene som kan ligge bak oppkomsten av kjøpstaden. Det er flere sentrale bosetningsområder ved Romsdalsfjorden, men det er særlig ett som skiller seg ut og kan ha vært et høvdingsete.

Før vi tar for oss Veøya og nærområdene ved Romsdalsfjorden, skal vi se på enkelte forhold ved tidlige urbaniseringsprosesser i Norge.

Teorier om tidlig norske urbaniseringsprosesser

Det er tre hovedoppfatninger i norsk historieforskning om hvordan de eldste byene eller tettstedene ble til. Disse hypotesene har preget historieskrivningen om norske byer og påvirket nyere arkeologiske arbeider (se Helle 2006:42–44), selv om enkelte de senere årene også har benyttet seg av andre teoretiske og mer nyan-

¹ Magnus Erlingssons saga kap. 5–7.

serte tilnærminger (se Hansen 2008, Christophersen 2015, Dahlström 2018). Sentralt hos Axel Christophersen (2015) er det han kaller urbane praksiser, som er med å etablere nye adferdsmønstre i hverdagslivet og på sikt bidrar til et endret utviklingsforløp. Dette betraktes som viktig i urbaniseringsprosessen og kan i en del tilfeller etterspores i det arkeologiske materialet, blant annet som endringer i bolighus og innredning, teknologiutvikling innen håndverket og bylandskapets romlige organisering. Den sosiale praksisutviklingen er hele tiden viktig og aktivt til stede som en mulig endringsfaktor, men vil etter min mening inngå og være sentral i alle de tre hovedteoriene. Jeg vil derfor konsentrere meg om disse. De tre hovedteoriene er også trukket frem av Solli (1996:185, 1999:83–84) i forbindelse med hennes arbeid med Veøy.

- «Strandstedsteorien» – formet av P.A. Munch i 1849
- «Kongeteorien» – av Gustav Storm i 1899
- «Kirketeorien» – av Edvard Bull i 1918

Strandstedsteorien baserer seg på at byene og tettstedene har oppstått gjennom utvikling fra eldre marked. De har vokst frem av seg selv ut fra behovet for handel med varer. Som en avart av denne teorien kan vi også se for oss former for handelsaktivitet drevet av sentralgårder opp mot sentralsteder/markeds plasser (Skre 2011). Christophersen (2020:132, 2024) ser for eksempel Ladejarlen som sentral i etableringen av Skipakrok på Nidarneset som stabelplass/omlastingsplass og i første fase i utviklingen mot at Trondheim ble en by.

Argumentene om kongemaktens betydning har gjerne hatt en støtte i sagalitteraturen. Byenes fysiske strukturer er også trukket frem. Petter Molaug og Erik Schia kan stå som eksponenter for teorien om kongemaktens betydning i sin analyse av den første urbaniseringen i Oslofjord-området. Molaug (2008:87) peker på at oppdelingen av bygrunnen i Oslo i tomter fra første byggefase tilsier at kongen eller kongens mann stod bak en planlagt bygrunnleggelse. Schia (1992:43) mener sannsynligheten for at byene har oppstått i kraft av egenutvikling fra et eldre marked, er svært liten, men påpeker likevel at det er uavklart hvilken samfunnsmessig situasjon og hvilke konger som eventuelt satte dette i gang. Sagaene knytter Olav Tryggvason til etableringen av Trondheim, Olav den Hellige til Sarpsborg, Harald Hardråde til Oslo, Olav Kyrre til Bergen og Sigurd Jorsalfare til utvikling av Kongshelle. Schia (1992:52) mener dette er en konstruksjon av Snorre, som lar heltekongene fra slutten av 900-tallet og 1000-tallet anlegge hver sin by.

Schia (1992:47) fremhever at byene aldri var matprodusenter, og at de gjennom hele middelalderen var avhengig av å kunne tilegne seg store deler av bøndenes matproduksjon. En forutsetning for urbanisering i en region var at samfunnet var organisert med en sentralmakt som gjorde en regelmessig tilførsel av matvarer mulig. På 1000-tallet eller tidligere var det bare kongen som kunne ha et slikt maktgrunnlag, hevder Schia.

Kirken fikk stor betydning for urbaniseringsprosessen etter at det ble opprettet kirkelige sentralinstitusjoner, noe som særlig gjorde seg gjeldende utover i middelalderen. Kirken ble dermed en viktig drivkraft i byutviklingen fra omkring 1100 (Helle 2006:44, Solli 2008c:119). Det er også fremhevet at det var rikskongene som skapte og fremmet en kirkeorganisasjon i landet vårt i årtiene omkring år 1000 (Andersen 1977:301).

I dag er det stor grad av enighet blant forskere om at alle de nevnte faktorene spiller inn, og at det i første rekke er et spørsmål om den forholdsvise betydningen og hvor langt urbaniseringen var kommet i ulike faser (Helle 2006:44, Dahle og Stamnes 2024:70). Solli (1999:84) mener også at det i de fleste tilfellene var en kombinasjon av disse faktorene som var medvirkende, men at lokale forhold skapte lokale variasjoner. Hun sier at de fleste norske byene nok vokste frem på steder med eldre sentrumsfunksjoner. Konge- og kirkemakt var faktorer som spilte inn etter hvert. Det var også viktig å ha politisk kontroll med handel og håndverk. Solli (1999:84) er likevel klar på, med utgangspunkt i resultatene av sine undersøkelser, «at selve kristningsprosessen kan ha betydd mye for oppkomsten av en kjøpstad på Veøya». Helge Sørheim (2018:409) mener også at religionsskiftet/kristendommen var delvis medvirkende til etableringen av kjøpstaden på Veøya.

Historikeren Knut Helle (2006:44) peker på at de politiske maktthavere grep inn i forskjellige faser av byenes tidlige utvikling. Han viser også til at ikke hele landet lå under én og samme styringsmakt i sen vikingtid, og at den tidlige byutviklingen derfor må ses i sammenheng med de politiske maktforholdene fra landsdel til landsdel. Helle fremhever også Vestlandet som utgangspunkt for det eldste rikskongedømmet. Her ser det ut til at politiske ledere i tidlig vikingtid lå i stadig rivalisering og strid om herredømme over folk, territorier og økonomiske ressurser. Vikingrikdom og en oppsplittet topografi med fjord og fjell gav vilkår for høvding- og småkongemakt flere steder, særlig i gode jordbruksbygder som lå sentralt i forhold til tidens viktigste ferdselsveier, hovedleia langs kysten og de

store fjordsystemene innover i landet (Helle 2006:44). Et naturlig spørsmål er om dette er noe vi kan se spor etter i det arkeologiske materialet ved Romsdalsfjorden og Veøya.

Behovet for trygg ferdsel har vært viktig ved all transport av varer. Analyse av brynemateriale fra Ribe viser for eksempel at en vesentlig del av dette må være transportert langs kysten fra trøndelagsområdet allerede på 700-tallet, trolig via Lade (Baug et al. 2019). Ottars beretning til kong Alfred i England fra slutten av 800-tallet forteller om en handelsreise langs kysten med produkt fra Hålogaland og områdene nord ved Kvitsjøen.

Forutsetninger for by og kjøpsteder på Vestlandet i middelalderen

Helle (1992:9) tenker seg fire «alminnelige vilkår» for at den tidlige urbaniseringsprosessen fant sted i Vest-Norge:

- beliggenhet i eller nær godt jordbruksområde
- kommunikasjonsmessig sentralt i forhold til regional bosetning og lengre tilførselslinjer
- gode havneforhold
- beliggenhet nær et høvdingsete

Helle ser på om de fem stedene som omtales som byer i middelalderen på Vestlandet – Stavanger, Bergen, Kaupanger i Sogn, Borgund og Veøy – oppfyller disse vilkårene. Han konkluderer med at alle langt på vei

gjør det: «Bare i Veøys tilfelle mangler mer konkrete antydninger om tidlig høvdingmakt på eller like ved stedet.» Han legger til at det likevel ikke kan utelukkes at det også kan gjelde her (Helle 1992:10). Stavanger, Bergen, Kaupanger og Borgund har storgårdene/sentralgårdene Eikanes, Alrekstad, Kvåle og Giske.

I det følgende skal vi se nærmere på om Helles beskrivelse om manglende høvdingmakt på eller like ved Veøya stemmer. Men først noen betraktninger om Veøyas geografiske beliggenhet og oppfatninger av det arkeologiske funnmaterialet i området, før etableringen av Veøy som kjøpstad.

Oppfatninger om Veøys oppkomst og utvikling

Oppkomsten av kjøpstaden på Veøya har hovedsakelig vært forklart ut fra faktorene sentral beliggenhet i fjordsystemet, gode naturhavner og førkristen kult (se referanser Solli 2008a:10).

Sentral beliggenhet

Veøyas sentrale geografiske beliggenhet i fjordsystemet i Romsdal (fig. 1) er fremhevet som viktig og avgjørende for fremveksten av øya som kjøpstad (Helle 2006:49). Herteig, som gjennomførte den første arkeologiske undersøkelsen på øya i 1953, påpeker at «det er lett atkomst fra hele distriktet langs det rikt forgreinete fjordsystem som omgir på alle kanter. Dette har nok ikke vært av minst betydning i forhistorisk tid, da

Figur 1. Veøya med Sølsnes og Nesjestranda i bakgrunnen. Foto: Øivind Leren.

grunnlaget for Veøys sentrale stilling etter alt å dømme ble lagt» (Herteig 1954:72).

Solli (1999:94) viser også til stedets sentrale beliggenhet: «Veøya ligger gunstig til for lokalt varebytte mellom ytre og indre strøk. En slik lokal handel mellom kyst og innland har av mange blitt sett på som viktig for å forklare eksistensen av en kjøpstad på Veøya». Solli legger til at Veøy neppe kunne ha eksistert i kraft av fri handelsvirksomhet alene. Utvekslingen av varer skjedde etter andre regler enn i dag, i første rekke ut fra jordherrens, kongens og kirkens behov.

Gode havneforhold

De gode havneforholdene med tre mulige havner er sett på som viktige for Veøy som kjøpstad. I Nordvågen er det funnet spor etter en trekonstruksjon og ei steinrekke, tolket som et bryggeanlegg og en seilsperring (Solli 2008b:332–343). I Sørvågen ligger en større steinsamling som kan være rester etter en bølgebryter som har beskyttet den indre delen av vågen mot sjø fra vest (Elvestad og Mehler 2014:155). I Bondevika er det funnet to større nausttufter fra sen vikingtid (Solli 1996:112–117). Det er også registrert ei nausttuft i Grønvika som trolig er noe yngre (Solli 1996:113).

Ifølge Herteig (1954:75) har man «hatt minst én brukbar havn hvordan været enn var. Dette forhold har nok vært av vesentlig betydning for valget av Veøy som det politisk-religiøse og økonomiske sentrum». Herteig fremhever betydningen av flere mulige havner i forhold til både lokale vind- og værforhold, fortøyningsmuligheter, egnede opphalingsplasser, støer og tilgang til lettvinnt lasting og lossing.

Den hellige øya – et førkristent religiøst samlingssted?

Navnet Veøy er vanligvis tolket som den «hellige øya» (Rygh 1908:244, Herteig 1954:72). Dette er blitt tatt til inntekt for at øya har hatt en førkristen religiøs betydning (Sandnes og Stemshaug 1990:341, Helle 2006:49). Solli (1999:92)² antyder i så måte at det kan ha vært et samlingssted i yngre jernalder, og at hedensk kultutøvelse ikke kan utelukkes. Sørheim (2018:398) på sin side viser til at det er «knapt mulig å etterspore et slikt religiøst senter i et arkeologisk materiale», og at dersom det var et felles sentralt kultsted i Romsdal, må dette ha ligget til de mest sentrale, ledende gårdene. Veøya er ifølge Sørheim ikke en av disse.

Spor etter fast gårdsbosetning

Den faste gårdsbosetningen på Veøya går langt tilbake i tid. På Sørøya er det funn av åkerreiner og rydningsrøyser som viser at området trolig ble dyrket opp i perioden 1900–1500 f.Kr., slutten av yngre steinalder / overgangen til eldre bronsealder (Solli 1999:24–25). Dette er basert på C14-dateringer. Området ble trolig også dyrket i jernalderen, men pollenanalyser fra to myrer på den østlige delen av Sørøya viser egentlig bare spor etter menneskelig aktivitet i form av trekullpartikler i tidsrommet fra før år 1100 f.Kr og frem til 700 e.Kr. Disse pollenanalysene er dermed ingen sikker indikator på jordbruk (Solli 2008a:11). I perioden 850–1150 e.Kr er det påvist en spesielt intensiv periode med jordbruk og beiting av husdyr. Pollenanalysen viser at åkerbruket på Sørøya har sluttet senest i løpet av 1300-tallet (Solli 2008c:110).

På Veøya finnes også flere gravrøyser som antyder fast gårdsbosetning i bronsealderen og/eller i jernalderen. Den største gravrøysa i Storsandvika ligger så nær dagens flomål at den ifølge Solli (2008a:11) må være bygget i yngre jernalder, sannsynligvis i første halvdel av 900-tallet. Trekull fra snittet i ei gravrøys på Sørøya er datert til eldre jernalder (Solli 2008a:10). 15 av 69 røyser registrert på Sørøya innenfor det som kalles «Kirkegårdene» antas å være gravrøyser (Solli 2008c:110). Resten er tolket som rydningsrøyser (Solli 2008c:110). Dette området var trolig beitemark og dyrkingsjord i middelalderen. I Storsandvika er det åtte sikre gravrøyser, på Hangholmen ei, mens det ved Galtevika øst på øya er to gravrøyser (Solli 2008c:111). Solli antyder, ut fra høyden over havet, at gravrøysene på Hangholmen og ved Galtevika kan være fra bronsealderen.

Ett gravfunn må nevnes spesielt (fig. 2). Dette er funnet av en insulær, forgylt ringspenne³ som lå i en grav på Veøya sammen med en øks, fire spillebrikker og en annen spenne (Solli 1996:195, Elvestad og Mehler 2014:160). Funnet er datert til 800-tallet (Wamers 1985:93). Det har vært noe usikkerhet knyttet til funnstedet, men funnet må ut fra de opplysningene som foreligger, være gjort på selve Veøya (Solli 1996:195) og ikke på fastlandet, slik enkelte har hevdet (Sørheim 2018:299, 474). Funnet er gjort på Veøy prestegård før 1875 (Lorange 1875:110–111), og Veøy nye kirke på fastlandet (Sølsnes) ble først bygget tidlig på 1900-tallet. Dette funnet, som må karakteriseres som et forholdsvis rikt funn, vitner om kontakter mot de britiske

2 Solli har diskutert problemstillingen om kultkontinuitet på Veøya (1996:199–201). I tidligere arbeid satte hun frem teorien om at navnet Ve i Veøy var knyttet til øyas kristne funksjon som helligsted (1996:201). Her har hun senere endret syn.

3 B1471.

Figur 2. Deler av en insulær, forgylt ringspenne funnet på Veøya på 1800-tallet (B1471). Foto: Svein Skare, Universitetsmuseet i Bergen.

øyer. Det er rikere enn det en forventer å finne på en mindre og ordinær vikingtidsgård.

Selv om det ikke er helt entydig at det har vært fast, kontinuerlig gårdsbosetning fra slutten av steinalderen og frem til etableringen av Veøy som kjøpstad i vikingtid, er det trolig det mest sannsynlige. Vi kan likevel ikke helt utelukke at øya i perioder bare er brukt som gravplass for folk som bodde andre steder, på fastlandet eller ute på Sekken. Flere av de mindre øyene og holmene i Romsdalsfjorden er brukt på denne måten. Disse er likevel så små og av en slik karakter at fast gårdsbosetning kan utelukkes. Som en parallell til tanken om Veøya som gravplass for omliggende områder er øya Kuli sett i forhold til gårdsbosetningen på Edøya, på Smøla (Dahle 2021). Gode eksempler på dette har vi også på Kolmanneset på motsatt side av fjorden overfor Setnes/Åndalsnes i Rauma og på Flåøya overfor Øksendalsøra i Sunndal.

Veøya på 900-tallet

I løpet av 900-tallet, trolig omkring 950, skjer markerte endringer i bosetningsmønsteret på Veøya. Det blir etablert kristne graver, svartjordsområdet med kulturlag etter en kjøpstad begynner å dannes, og det blir bygget to store naust. Hva er det som finner sted, og hvorfor skjer dette på dette tidspunktet?

Det har i liten grad vært mulig å påvise spor som med sikkerhet kan føres tilbake til en agrar jernalderbebyggelse før kjøpstaden på Veøya ble etablert. En trekullprøve fra ei mulig hustuft i Sørvågen er datert til 660–852 e.Kr. (Solli 1996:131). Dette kan være rester etter eldre bebyggelse. De eldste dateringene fra bunnlagene i svartjorda antyder ellers 900-talls dateringer (Solli 2008c:115–116).

I senere år er det gjennomført nye visuelle overflatesøk, bruk av drone og geofysiske undersøkelser på Veøya. Dette har vært med å supplere bildet av kjøpstadens utbredelse (Stamnes og Dahle 2021). I utgangspunktet håpet man at de geofysiske undersøkelsene skulle få frem spor under kulturlagene etter f.eks. gravminner, nedgravde stolpehull, kokegroper eller grophus, men dette fant en ikke. Det er dermed lite i det empiriske materialet som tyder på at kjøpstaden er vokst frem rundt et eldre stormannsete, en sentralplass eller en eldre sesongmessig markeds plass (Stamnes og Dahle 2021:68–69). Når dette er sagt, tyder de eldre dyrkingslagene på Sørøya likevel på at det har vært en eldre gårdsbosetning på Veøya. Denne kan ha ligget i samme området som den nyere prestegårdsbebyggelsen. Vi må også være åpne for at de geofysiske undersøkelsene ikke i stor nok grad har fanget opp eldre bosetningsspor.

I Bondevika ligger to store nausttufter som ut fra høyden over havet og alderen på C14-datert trekull mest sannsynlig ble bygget i siste halvdel av 900-tallet (Solli 2008c:112). Solli (2008a:11–13) mener det ikke er utenkelig at naustene kan ha fungert som leidangsnaust fra slutten av vikingtiden og fremover.

Resultatene av Sollis utgravninger viser at det ble anlagt en kristen gravplass på Veøya, trolig noe før 950 (Solli 1999:88). Sæbjørg Nordeide (2011, 2013:156) har gjennom nye kalibreringer foreslått at gravene kan være enda eldre enn det dateringene tilsier, men dette er høyst usikkert. Like ved ligger en litt yngre kristen gravplass. Rundt de kristne gravplassene er det markerte steinvoller (Solli 2008a:17–24). Sjakter gravd gjennom steinvollene viser at det utenfor gravplassen er svartjord, mens det innenfor ikke finnes noe. Ifølge Solli (2008a:24) viser fravær av svartjord innenfor kirkegårdsmurene at tomtene for kirkegårdene må ha blitt utparsellert helt i begynnelsen av kjøpstadens historie. De tidligste kristne gravene kan også være etablert på Veøya før stedet fikk en form for status som kjøpstad (Nordeide 2011:326).

Veøyas status før det ble kjøpstad?

Vi har sett at det har vært gårdsbosetning på Veøya med dyrking av korn langt tilbake i tid. Det er litt usikkert om det er tale om en kontinuerlig, fast gårdsbosetning fra slutten av yngre steinalder / overgangen til bronsealder og frem til etableringen av kjøpstaden i vikingtid, men det er likevel det mest sannsynlige. Det er hevdet at det aldri har vært grunnlag for en storgård på Veøya, til det er jordsmonnet for skrint på Sørøya

og for vassjukt på Nordøya (Solli 2008c:121). Sørheim (2018:399) mener at «[u]tgangspunktet for Veøy kan knapt finne sitt opphav i en storgård på selve øya. Til det er arealene for små.» Julian Cadamarteris (2024:93) analyse av forholdene på Veøya tilsier jordbruksareal tilsvarende næringsbehovet til tredobbelte av et hushold, eller for 24–120 personer. Han presiserer likevel at arealberegningene, særlig på Nordøya, er usikre (Cadamarteri 2024:88).

Sørheim (2018:398) fremhever også at det ikke er noe i jernalderens funn og fornminner som forteller at Veøya har fremstått som noe politisk, religiøst eller økonomisk senter i Romsdalsfjord-området i eldre tid. Både Sørheim og Solli hevder at den rikeste og mest sentrale bebyggelsen på dette tidspunktet må ha vært i nedre del av Romsdalen, og at et eventuelt hedensk religiøst senter lå i denne delen av Romsdal (Solli 1996:201–20, Sørheim 2018:398). Den nedre del av Romsdalen/Åndalsnes skiller seg også ut som et maktsenter i yngre jernalder (Ringstad 1992:125–126). Det rike Setnes-funnet i Rauma med en vikingtids kvinnegrav, med blant annet et relikvieskrin, er sett på som en kraftig hedensk manifestasjon (Solli 1996:203–204, Nordeide 2013:157). Dette funnet er tidfestet til første del av 900-tallet (Marstrander 1963:155). Det fremstår nærmest som en motpol til de nye religiøse strømningene på Veøya. Det er også antydning at dette skulle gjelde den store gravrøysa i Storsandvika på Veøya, som ligger så lavt over dagens flomål at den neppe kunne være eldre enn fra 900-tallet (Solli 1996:204). Nye studier av strandforskyvingen rundt Veøya viser likevel at dette ikke nødvendigvis er riktig, og at gravrøysa dermed kan være noe eldre enn før antatt (Stamnes og Dahle 2021:13). Solli (2024:45) mener på tross av dette at denne gravrøysa mest sannsynlig ble bygget på 900-tallet, og ikke tidligere.

Solli (1996:92) trekker frem en mulig religiøs spenning og et motsetningsforhold mellom Indre Romsdal med den rike, hedenske Setnes-graven, og mer ytre strøk. Hun peker på at maktkampen i forbindelse med innføring av ny sed og skikk trolig førte til en forskyvning av maktsenteret i regionen fra munningen av Romsdalen til Veøy. Romsdalen er svært rik på jernalderfunn, og her er særlig mange funn fra vikingtiden. Som vi skal se, er det imidlertid også andre steder ved Romsdalsfjorden som skiller seg ut i så måte.

Selv om det ikke er noe som tyder på at det har ligget en storgård på Veøya, skiller det insulære vikingtidsfunnet med en ringspenne seg ut fra det som er vanlig å finne på ordinære gårder med spor etter jernalderbosetning. Det viser kontakt med de britiske øyer,

enten direkte eller via andre som har vært i vesterled. Funnopplysningene tilsier at det er et gravfunn, og at den døde dermed kan ha bodd på øya. Vi kan likevel ikke utelukke at den døde har bodd i nørømrådet på fastlandet og bare er gravlagt på øya. Dette kan ha skjedd på grunn av Veøyas funksjon som religiøst samlingssted eller kultsted i forhistorisk tid.

Funnet av den insulære ringspenna og de relativt mange gravrøysene viser at Veøya hadde en viss betydning og status før etableringen av øya som kjøpstad, i alle fall i religiøs sammenheng. Det er likevel lite i funnmateriale og bosetningsstruktur som i dag tilsier at det før etableringen av kjøpstaden har vært noen form for sentralsted eller sesongmessig markeds plass med former for varebytte slik som ved enkelte sentralgårder andre steder (Gansum 2009, Christophersen 2024).

Konge- og høvdingmakt bak etablering av Veøya?

Vi har sett at Veøya har en svært sentral beliggenhet i Romsdalsfjorden, liggende nærmest i et veikryss mellom flere fjordarmer, og med svært gode havneforhold. Dette er fremhevet som viktig for forståelsen av stedets funksjon som kjøpstad med muligheter for handel. Spørsmålet er likevel om dette er nok i seg selv til å forklare oppkomsten av Veøy som en kjøpstad. Er det noe naturgitt med disse forholdene som nærmest tvinger frem en kjøpstad på dette stedet? Dette er neppe tilfellet. Gårdsbosetningen på Veøya har, som vi har sett, heller ikke vært av en slik karakter og størrelse at den skulle være av avgjørende betydning for etablering av en kjøpstad.

Innledningsvis ble Helles omtale av fire vilkår for etablering av by og kjøpstader på Vestlandet kort presentert. Den ene forutsetningen, noe som han ikke fant belegg for med Veøya, var nærhet til et høvdingsete (Helle 1992:10). Kan det likevel finnes et slikt høvdingsete? Sørheim (2018:408–409) hevder:

at forutsetningen for at de første urbane stedene kunne oppstå, må ha vært at det er en stabil styringsmakt som kan skape forutsigbare og sikre forhold for mellommenneskelig samkvem innenfor et større geografisk og økonomisk område. [...] Foruten å sikre markedsfred og trygge ferdselsveger, var også kongens lovgiving viktig både for mellommenneskelige forhold og særlig økonomisk virksomhet.

Schia (1992:47) fremhever også sentralmaktens betydning når han hevder at en forutsetning for urbanise-

ring i en region var at samfunnet var organisert med en sentralkraft som gjorde en regelmessig tilførsel av matvarer mulig. «På 1000-tallet eller tidligere er det bare kongen som kunne ha et slikt maktgrunnlag», hevder Schia (1992:47). I tidsrommet forut for dette kan vi også se for oss en kobling mellom aristokratens sentralgårder og de første urbane strukturene (Gansum 2009:23, 34).

Ifølge sagalitteraturen la Harald Hårfagre under seg Møre og Romsdal etter to sjøslag ved Solskjel på Aure. De lokale kongene for Nordmøre, Romsdal og Sunnmøre falt alle i striden med Harald Hårfagre (Ringstad 2020).

I et arbeid fra 2014 setter Endre Elvestad og Natascha Mehler (2014:164) frem tanken om at Veøy oppstod som sentralsted under Hårfagre-dynastiet i allianse med Møre- og Ladejarlene, og at Veøy hadde en viktig funksjon i den tidlige kongemaktens strategier. Utgangspunktet for dette synspunktet er sammenfall i dateringer av praktsverd, ringspenner og kavlebrua på Tiltreidet og de tidligste dateringene på Veøya. Utnyttelsen og distribusjonen av utmarksressurser som jernutvinning og fangstprodukt fra fjellet blir også trukket inn (Elvestad og Mehler 2014:163–164).

Er det mulig å se for seg etablering av en kjøpstad på 900-tallet uten sterk medvirkning eller godkjenning fra en kongemakt? Som konge var en også avhengig av et nettverk av lojale regionale og lokale ledere for å kunne holde på makt og kontroll over de ulike landsdelene. Betegnelsene jarl og herse blir gjerne brukt om enkelte av disse. Sagaene beretter at etter Harald Hårfagre hadde tatt makten i landet, satte han inn sine egne menn der han møtte motstand. Ifølge Snorres Heimskringla satte kong Harald inn en jarl i hvert fylke: «Kvar jarl skulle ha under seg fire hersar eller fleire».⁴ Betegnelsen herse er sett på som en gammel, norsk høvdingtittel, men forskere har benyttet ulike titler om toppsjiktet i det norske samfunnet på denne tiden (Andersen 1977:52–53).

Solli (2008c:121) mener at den eller de som kontrollerte Veøya omkring 950, må ha konvertert til kristendommen, og fremholder at det er sannsynlig at Veøya i løpet av 900-tallet ble kontrollert eller forsøkt kontrollert av en stormannsfamilie med sterke bånd til det ekspanderende rikskongedømmet med misjonskongene Håkon den gode og Olav Tryggvason som frontfigurer. Hun antyder likevel at bildet ikke er entydig, fordi det på 900-tallet fortsatt ble gravlagt folk på hedensk vis sørvest på øya. Hun fremhever også at:

Kanskje var det nettopp innføringen av de kristne sentraliserte ritualene som omskapte Veøya fra et sporadisk til et fast samlingssted for folk langs Romsdalsfjordene. Etter hvert ble det også et fast tettstedsaktig bosetning på øya som skulle utvikle seg til å bli et kjøpsted med viktige administrative og politiske funksjoner i høymiddelalderen. (Solli 1999:93)

De tidlige kristne gravene på Veøya står tilsynelatende i en motsetning til oppfatningen av Veøya som et førkristent kultsted. Det faktum at det nettopp her dukker opp tidlige kristne graver tyder på at det skjedde en relativt dramatisk endring i det religiøse liv. Her står vi overfor det som kan være et radikalt skifte av tro, kultus og livsorientering i løpet av relativt kort tid. I møte mellom hedendom og kristendom står vi i utgangspunktet overfor to forskjellige religionstyper; en etnisk religion utfordres og trues av en universell frelsesreligion (Stensland 1995:9–11). Selv om fremstillingen av religionsskiftet blant mange faghistorikere ofte presenteres som en heller smertefri prosess, har jeg vanskelig for å se for meg at det fant sted en gradvis selvgrodd overgang på det som fremstår som et eldre sentralt, regionalt hedensk kultsted, uten kongemakt og den lokale høvdingens/stormannens medvirkning. Det er derfor naturlig slik Solli (2008c:121) hevder, at den eller de som kontrollerte Veøya omkring 950, må ha konvertert til kristendommen, og at selve kristningen hadde en bydannende effekt.

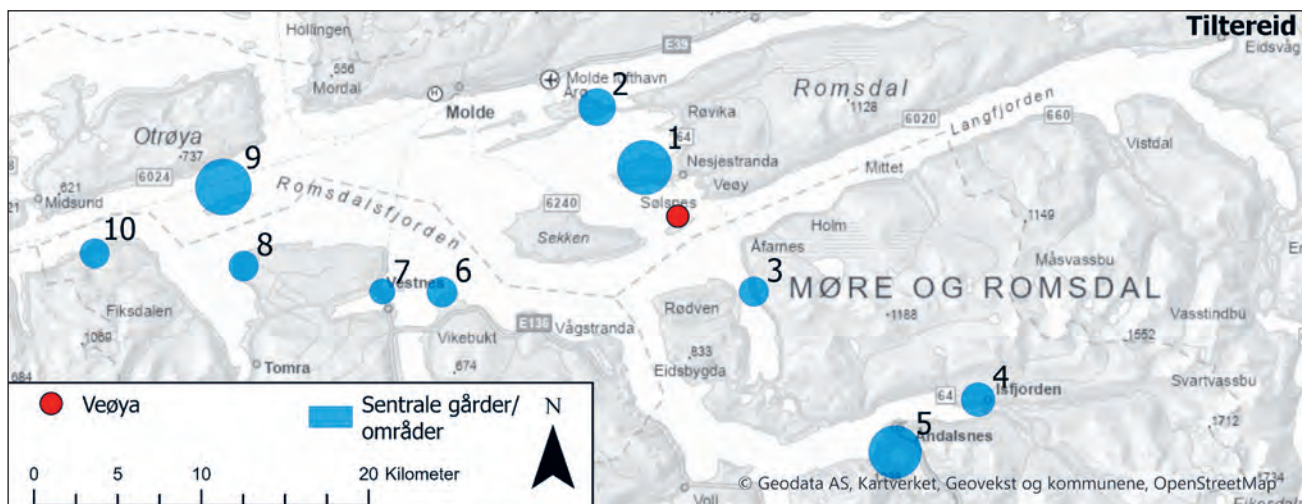
Sentralgårder med store jordegods utgjorde etter alt å dømme maktens knutepunkt på 700- og 800-tallet (Iversen 2008, Gansum 2009). Er det mulig å skille ut områder ved Romsdalsfjorden der slike mektige personer har hatt tilhold og bosted i perioden forut for etableringen av Veøy som kjøpstad, trolig på 900-tallet?

Maktsentre ved Romsdalsfjorden i eldre og yngre jernalder

Med utgangspunkt i store gravminner og spesielt rike funn med importmateriale er det gjort forsøk på å skille ut forhistoriske maktsentre. Dette gjelder også Romsdal og områdene langs Romsdalsfjorden (Ringstad 1986, 1992).

Bak byggingen av de største gravminnene ligger en bruk av ressurser som det bare var mulig for de rikeste og mektigste slektene i samfunnet å mobilisere. Det har

4 Harald Hårfagres saga kap. 6, Snorre Sturluson: Noregs kongesoger. Nynorsk utgave 1981. Gjøvik.

Figur 3. Storgårder/«maktområder» ved Romsdalsfjorden med utgangspunkt i store gravminner og rike funn.

1. Nesje/Nesjestranda	6. Gjermundnes/Vike
2. Bolsøya/Tingneset	7. Vestnes/prestegården
3. Sandnes	8. Nerås/Bolungneset
4. Hen/Isfjorden	9. Tautra/Sør-Heggdal
5. Setnes/Romsdalen	10. Rekdal

gått med flere hundre dagsverk å bygge de aller største gravminnene i landet vårt. De store gravminnene er dermed i seg selv et maktsymbol (Ringstad 1986, 1992). Tilgang til rikt gravgods i form av import av gull, glass og bronsekar vitner om kontakt med Romerriket og de romerske provinsene i eldre jernalder, mens importen i yngre jernalder gjerne knyttes til vikingenes handel og herjinger på De britiske øyer. Det var bare den øverste sosiale delen av befolkningen som hadde tilgang til slike gjenstander.

Jeg har selv valgt å kalle de største og mest markerte områdene med storhauger for «storhaugsenter» (Ringstad 1986, 1992). I arbeidet med å forsøke å skille ut disse forhistoriske maktsentrene kom jeg frem til at det ved Romsdalsfjorden ikke fantes noen storhaugsenter. Dersom en går mer grundig inn i materialet og ser på de stedene som ligger i grenseland og faller like utenfor de kriteriene som ble satt opp, får vi imidlertid frem en viss «underskog» av slike områder. Dette gjelder områder med store gravminner på Tautra/Heggdal, Gjermundnes/Vike og Nesje (Ringstad 1986:142–143, 234). I tillegg er det en del rike gravfunn med importmateriale innerst i Romsdalsfjorden, fra Veblungnes og oppover Romsdalen, fra både eldre og yngre jernalder. Den nevnte Setnes-graven fra 900-tallet skiller seg særlig ut. Det er også to gravfunn fra vikingtid med fragmenter fra bronsekar/drikkehorn på Hen (Ringstad 1986:291, Haug 1999:30–32). På Gjermundnes i Vestnes er det funn

av en gullring, trolig fra vikingtid (Ringstad 1986:291; 1989). Det er også to funn fra gården Sandnes ytterst i Rødvenfjorden fra 400–500-tallet e.Kr. som skiller seg ut med importmateriale i form av glass og bronsekjel (Ringstad 1986:286). Fra Veøya har vi det insulære vikingtidfunnet datert til 800-tallet (Solli 1996:195). Det er ellers kjent relativt få insulære funn i Romsdal (Ringstad 1986:291, Solli 1996:192–196, Sørheim 2018:473–474).

Med utgangspunkt i kombinasjonen av funnkategoriene insulære gjenstander, praktsverd og ringspenner er det ifølge Evenstad og Mehler (2014:160) tre områder som skiller seg ut, nemlig Rekdal i Vestnes ved innløpet til fjordsystemene i Romsdal, selve Romsdalen og Sunndalen. De antyder også at den geografiske fordelingen av disse funnene med praktsverd og ringspenner kan ha sammenheng med Harald Hårfagres maktstruktur med innsetting av egne jarler, skattlegging av bøndene og tilegning av odel (Evenstad og Mehler 2014:161–162).

Sunndalen kan vi se bort fra ved vurdering av sentralgårder langs Romsdalsfjorden, mens Rekdal er et område som i liten grad skiller seg ut i analysen av storhauger og maktsenter. Det skal imidlertid ha ligget en storhaug på Rekdal, «Kjempehaugen», der det skal være funnet båtsøm (Ringstad 1986:142). Dette kan tyde på en datering til yngre jernalder. Rekdal kan kanskje best sammenlignes og sidestilles med Gjermundnes/Vike, Vestnesgården og Nerås/Bolungneset,

som også har samlinger med gravminner og kan ha vært storgårder. Det samme gjelder også Bolsøya med middelalderkirkested, tingkretser, gravminner og ei større nausttuft datert til vikingtid / tidlig middelalder.

Noe av utfordringen ved utvelgelse av områder med store gravminner er at de kan være vanskelige å tidfeste. Det er få av de store gravminnene ved Romsdalsfjorden som kan dateres direkte med utgangspunkt i gravfunn. De fleste ligger nok likevel innenfor tidsrommet ca. 300–950 e.Kr. (Ringstad 1986:208, 1992:115). Supplert med andre funn fra gårdene får vi også en antydning om når dette var bosted for mektige slekter med ekstra ressurser og kontakter utad (fig. 3).

Et høvdingsete på Nesje?

Det er særlig ett av de nevnte områdene i analysen av storhauger ved Romsdalsfjorden som skiller seg ut. Dette er Nesjestranda med Nesje-gårdene Nord-Nesje og Sør-Nesje, som ligger like nord for Veøya. Her er det registrert tre store gravminner med tverrmål på ca. 20–25 m (Ringstad 1986:143). Selv om dette området faller like utenfor definisjonen på «storhaugsenter», viser undersøkelsen at det her har vært en konsentra-

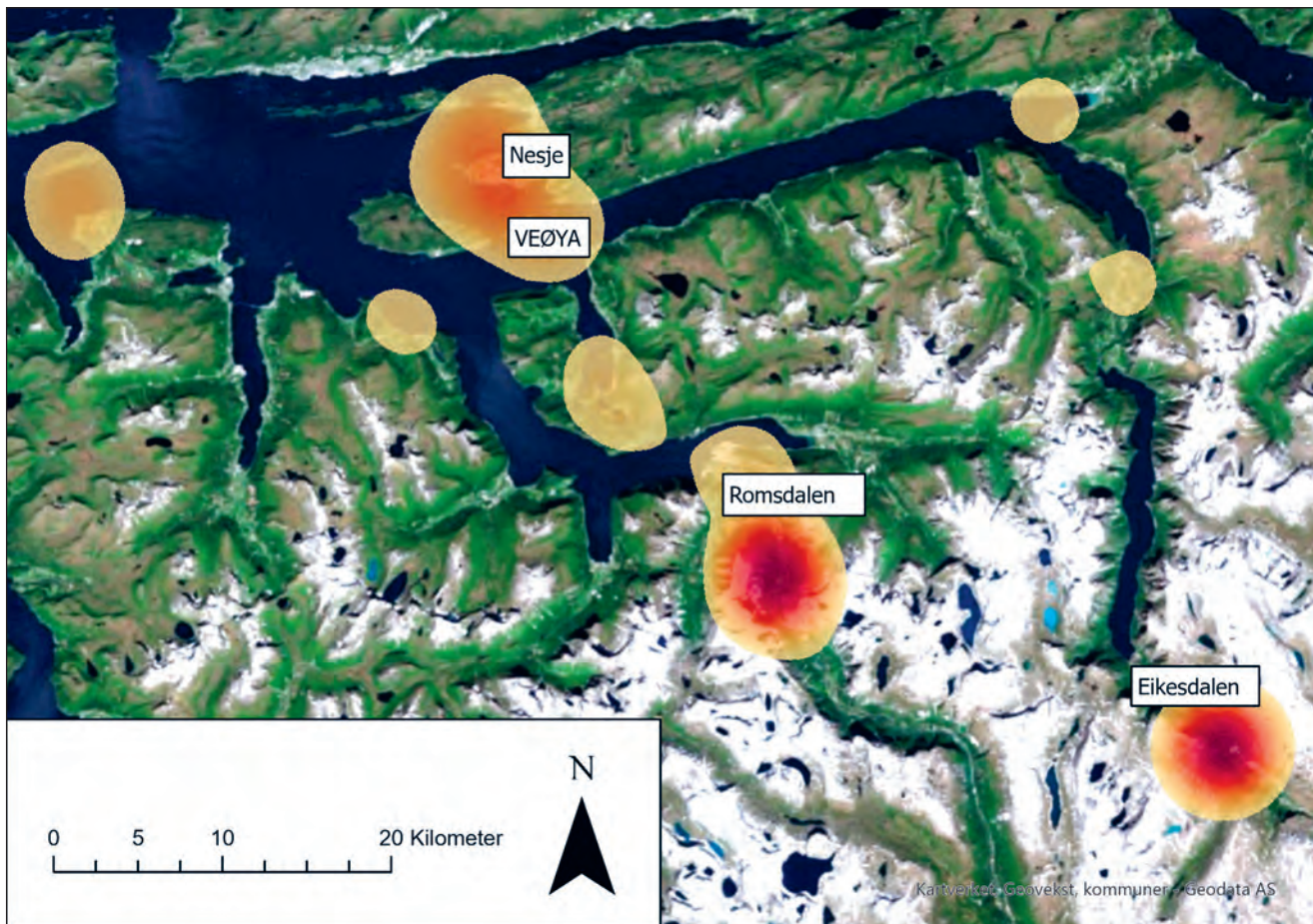
sjon av makt og rikdom i en eller flere perioder av forhistorisk tid (Ringstad 1986:234). Her har det bodd mennesker som må ha hatt stor betydning og påvirkning i sitt nærmiljø, trolig en lokal høvding eller stormann, med kontakter og nettverk blant det øvre sosiale laget av befolkningen langs Romsdalsfjorden (fig. 4).

Nesjestranda skiller seg også ut som det området ved Romsdalsfjorden med størst antall gravminner (Bergsvik 2003:85). Databasen Askeladden viser at det her fortsatt ligger over 60 gravminner (fig. 5). Tidligere skal det ha vært mer enn 100 gravhauger (Bendixen 1879:73–75). Her ligger enkeltminner, små og større samlinger med gravrøyser og gravhauger. Det ligger særlig mange langs stranda på Sør-Nesje, der det er god utsikt over til Veøya. Avstanden fra Nesjestranda til Veøy er her på det korteste, fra Flovikhaugen over til Katneset, bare om lag 1,6–1,7 km. Her er det med andre ord kort ro-avstand over med båt (fig. 6).

Tidligere skal det på Sør-Nesje, like vest for Rogneset, ha ligget det som er beskrevet som ei «*langskipstø*» (Berg 1956:21–22). Vi vet ikke så mye mer om den, men den var trolig ikke ulik de nausttuftene som er funnet på Veøya, både i form og størrelse. På Naustneset på Nesjestranda ligger det fortsatt rester av

Figur 4. En av de store gravminnene på Sør-Nesje med tverrmål på om lag 20 meter. Foto: Bjørn Ringstad.

Figur 5. Konsentrasjoner av gravminner omkring Romsdalsfjorden. Kernel Density-analyse basert på uttrekk fra Askeladden i kommunene Molde, Rauma og Vestnes (Population=ENKANT). Kart: Kristoffer Dahle.

Figur 6. Fra Flovikhagen på Nesjestranda, der det er store flater med god dyrkbar jord, er det kort ro-avstand over til Veøya. Foto: Aaron Johnston.

to nausttufter, men disse er trolig av litt yngre dato. Store nausttufter er gjerne knyttet til storgårder og ofte sett i sammenheng med et leidangsystem. Dette er også fremhevet som en mulig tolkning av det største av naustene i Bondevika på Veøya (Solli 1996:117).

Dette viser at det ikke bare var på Veøya det ble bygget store naust. Dette skjedde også på Nesjestranda, like overfor Veøya.

Det er kjent enkelte funn fra gravminnene på Nesjestranda, men funnopplysningene er i de fleste tilfellene

Figur 7. Spydspiss av bronse fra eldre bronsealder funnet i gravrøys på Nesjestranda (T3930). Foto: Ole Bjørn Pedersen, NTNU Vitenskapsmuseet.

svært mangelfulle og gjenstandene dårlig bevart. De fleste funnene er fra eldre og yngre jernalder. På eller ved flere av gravminnene står det også bautasteiner. Dette tilsier også en datering til jernalder, tidsrommet yngre romertid–vikingtid (Knutzen 2007). Det er også kjent gravfunn fra bronsealder, noe som ikke er så vanlig i Møre og Romsdal. På slutten av 1800-tallet ble det funnet en spydspiss av bronse⁵ i et gravkammer i ei røys på Nesjeskaget (Rygh 1890:84).

Tabell 1. Funn fra eldre jernalder, Nesje.

Funn/gjenstander	Funnforhold	Funnsted	Datering	Funnnummer
Spannforma leirkar, fragment av mørkt glass	I langrøys, minimum 21x10 m stor. Var tidligere større	Nord-Nesje Grav	Folkevandringstid	T18677
Oval ildslagsstein/ Beltestein	Usikre	Grav?	Eldre jernalder, Trolig yngre romertid / folkevandringstid	T2025
Oval ildslagsstein / beltestein	Usikre	Grav?	Eldre jernalder, Trolig yngre romertid / folkevandringstid	T18193
Øks av jern, type R153	Usikre	Grav?	Folkevandringstid	T3951
Bryne av kvarts	Funnet ved grøfting	Neppe grav Nord-Nesje	Eldre jernalder	T3292

Tabell 1 gir oversikt over funn fra eldre jernalder funnet på Nesje. Et av funnene skiller seg ut. Dette gjelder et gravfunn fra folkevandringstid med funn av et spanntformet leirkar og et fragment av mørkt glass. Gjenstandene ble funnet i ei rektangulær langrøys med ca. 21 meter lengde og 10 m bredde, men denne skal tidligere ha vært noe lengre. Det er ikke så vanlig å finne graver med glass, da dette måtte importeres utenfra. Disse gravene fremstår dermed som vitnesbyrd om kontakt med det romerske rike og dets provinser. Funnet på

⁵ T3930.

⁶ T3931.

Spydspissen er av en type som det er funnet få av i landet vårt, og som går under betegnelsen Ullerslev-typen (fig. 7). Der er naturlig å datere denne til eldre bronsealder, ca. 1400–1300 f.Kr. (Aakvik 2000:11, 31–32). Funnet vitner om at det allerede i bronsealderen bodde slekter på Nesje med høy sosial status og kontakter mot sørligere områder. I Møre og Romsdal er det bare funnet tre eller fire andre sikre gravfunn med gjenstander av bronse fra bronsealderen (Ringstad 1986:277).

Like ved gravrøysa med funnet av spydspissen ble det også funnet ei tilsvarende gravrøys med et lignende, noe mindre gravkammer. Her ble det funnet en samling brente bein, men ikke noe gravgods (Rygh 1890:84).⁶ Selv om det ikke er daterende funn, tilsier likheten mellom de to gravkistene og funn av brente bein en datering til bronsealder, trolig yngre bronsealder. Vi har her altså ikke bare en grav fra bronsealderen, men trolig restene av en samling med gravrøyser fra perioden.

Nesje, selv om det er ganske lite, kan dermed også sees på som en form for statusmarkør.

Funnene fra Nesje fra bronsealder og eldre jernalder gir oss et visst bilde av gårdsbosetningen i nærområdet til Veøya forut for etableringen av kjøpstaden i vikingtid. Dersom vi beveger oss oppover i tid til yngre jernalder, vil vi få et innblikk i forholdene på Nesjestranda mer samtidig og like forut for dette. Er det noe i dette materialet som kan være med å forklare bakgrunnen for Veøyas posisjon?

Figur 8. Vikingtidsfunn fra Nesjestranda. Damasert sverdsklinge (T3935), spydspiss (T3936), øks (T3937) og del av sverd med buet nedre hjalt (T 3149). Foto: Ole Bjørn Pedersen, NTNU Vitenskapsmuseet.

Tabell 2. Funn fra yngre jernalder / vikingtid, Nesje.

Funn/gjenstander	Funnforhold	Funnsted	Datering	Funn-nummer
Leirkarsår, bryne, skjeggøks, nagler, jerngjenstander	«i [...] askerand» mellom steiner i en mindre røys	Nord-Nesje 113 gravrøys	Merovingertid	T2917-2922
Øks - nærmest som R 556	«med kull og aske» i liten gravrøys	Nord-Nesje 113 gravrøys	Yngre jernalder	T3295
Sverd (damasert), spydspiss, øks	Funnet på Nesje [...] «antagelig samlet»	Nord-Nesje 113 Trolig grav	Vikingtid Trolig ca. 900–950	T3935-37
Tveegget sverd med tjuke og rette hjalt (ikke foto)		Nord-Nesje 113 Trolig grav	Vikingtid	T3148
Sverd (del av buet nedre hjalt), trolig Pettersen type Q, X eller Y		Nord-Nesje 113 Trolig grav	Vikingtid Trolig 900-tallet	T3149
«nokre perler blant anna» (Berg 1965:21)	Trolig kvinnegrav	Sør-Nesje Trolig grav	Trolig vikingtid	tapt

Funnmaterialet fra de to Nesjegårdene fra yngre jernalder / vikingtid (tabell 2) representerer trolig fem våpengraver og en kvinnegrav med perler. Ingen av de seks gravene kan i utgangspunktet karakteriseres som direkte rike, men ingen er heller faglig undersøkt, og de fleste gjenstandene er svært fragmentarisk bevart (fig. 8). Graven med fullt våpensett i form av sverd, spyd og øks skiller seg likevel ut.⁷ Antallet våpen i graver blir gjerne diskutert og tolket opp mot makt og rikdom, hvor for eksempel fullt våpensett antas å gjenspeile personer med en særlig høy sosial status (Solberg 1985a:66–67).⁸ Dette, sammen med det faktum at sverdet på Nesje er damasert (mønsters-

midd), tyder også på at dette har vært et eksklusivt sverd som trolig har tilhørt en person i det vi kan definere som aristokratiet. Bare omkring 10 % av de undersøkte sverdene fra vikingtid har vært mønstersmidde (Stalsberg 1989:14). Sverdet regnes som det mest prestisjefylte av alle våpen, noe kvalitet og kostnader ved tillaging tilsier (Solberg 2003:228–230, Furan 2009:19). Sverdet hadde en viktig funksjon som våpen, men var også et maktsymbol. Spydspissen i den nevnte graven tilhører Solbergs type VII,2, der prototypene hovedsakelig plasseres innenfor tidsrommet ca. 900–950 (Solberg 1985b:83, 95–99, 228). Et av de andre sverdene, med fragmenter av et svakt buet

7 Trolig fra samme grav (Rygh 1890:85).

8 Enkelte mener at koblingen mellom antall våpen og sosial status ikke er entydig/uproblematisk, og at antall våpen kan henge sammen med andre forhold (Gudesen 1980, Furan 2009:20–21).

underhjalte, er det også naturlig å datere til 900-tallet (Pettersen 1919:182).

Det samlede funnbildet viser at det på Nesjestranda var en veletablert vikingtidsgård, solid forankret i en hedensk krigerideologi, i tiden omkring eller like før det ble etablert en kjøpstad på Veøya med kristne graver.

Funn av en flintdolk og en pilspiss på Sør-Nesje, fra SN / tidlig bronsealder, viser at den tidligste gård-bosetningen etter alt å dømme er omtrent samtidig med de eldste sporene etter dyrking påvist på Veøya.⁹ På Nesjestranda er det, etter vestlandsforhold, relativt godt med jordbruksland. Dette gjelder særlig de sørvendte skråningene og flatene mot Veøya. Her hadde en mulighet til å brødfø en befolkning av en viss størrelse, noe som kan ha dannet grunnlaget for den posisjonen som området hadde gjennom store deler av forhistorisk tid. Tilgangen til god jord og kontroll med jordeiendom, kanskje i en form for leilendingsvesen, kan også forklare grunnlaget for det som etter hvert trolig utviklet seg til en lokal høvdingmakt.

Oppfatningen av Nesje som et sentralt sted i forhistorisk tid er ikke av ny dato. I Romsdals Budstikke 8. april 1869 står det å lese: «Intet i Romsdalen mig betjendt Sted er saa rigt paa Oltids-Levninger, som Gaarden Sørnæsje i Veø Herred.» Artikkelforfatteren, som bare har underskrevet med bokstaven d, forteller om en rekke gravminner, bautasteiner og litt eiendommelige formasjoner som han helt tydelig selv har sett. Han avslutter artikkelen slik: «Af dette maa fremgaa, at her engang i Tiden i den graa Hedenold maa have været Opholdsted for mere end almindelige Mennesker. Her maa virkelig have været Sæde for Smaakonger før Harald Haarfagre.»

«Nesje-høvdingen» og Veøya

Ut fra denne gjennomgangen av funn/fornminner er det naturlig å se for seg en større sentralgård på Nesje, kanskje en høvdinggård, forut for etableringen av Veøya som kjøpstad og kristent samlingssted. Vi kan ikke vurdere Veøya uavhengig av Nesje. Her må det ha vært tette koblinger og relasjoner mellom slekter, kanskje med et avhengighetsforhold til hverandre opp gjennom generasjoner. På hvilken måte dette har fungert, vet vi ikke, men det er vanskelig å se for seg to selvstendige, nærmest uavhengige, likeverdige økonomiske gårdsenheter. Det er Nesje som klart skiller seg ut som storgården. Kan bonden og slekta på Veøy ha

hatt et underordnet og administrativt forhold til den lokale høvdingen på Nesjestranda? Eller kan Veøya helt fra starten av ha vært en del av Nesjegårdens eiendom, en del av territoriet de hadde råderett over? Vi kan heller ikke se bort fra at Veøya var et mer nøytralt område sentralt i fjordsystemet, der folk fra et visst omland samlet seg ved visse anledninger for å utføre religiøse, kultiske handlinger, gravlegge noen av sine døde og holde ting.

Selv om vi ikke finner direkte spor etter det, er det mulig å se oppkomsten av kjøpstaden på Veøya som del av en eldre religiøs og økonomisk maktstruktur, med røtter tilbake i eldre jernalder / tidlig yngre jernalder, der gave- og varebytte ved Romsdalsfjorden var sentralt. Kult og makt hører naturlig sammen (Gansum 2009:29–33). Dersom dette er riktig, kan vi se den eller de veletablerte gårdene med gode muligheter for akkumulering av økonomisk overskudd i nærområdet som bakgrunn for etableringen av Veøya som et sentrum for religiøs aktivitet, med noe vareutveksling og håndverk. Kjøpstaden kan da også betraktes som et virkemiddel for å opprettholde eldre maktstrukturer inn i en ny tid.

Kanskje var det nettopp «Nesjekongen» som «satte kjøpstad» på Veøya? Kanskje var det han som så behovet for kontroll med kult og vareutvekslingen i området ved fjorden for å styrke sin maktpolitiske og økonomiske posisjon i Romsdal. Han ble dermed også en form for garantist for trygg ferdsel og trygg havn. Kanskje var det også i hans interesse at det ble etablert et nytt religiøst samlingssted, en kirke med kirkegård, der han eller andre tidligere hadde stått for utøvelse av hedenske ritualer. Da kunne han også bygge videre på den religiøse betydningen og funksjonen øya trolig hadde før.

Det er antydning at det er et mønster i en rekke land at det var personer fra øvre sosiale lag av befolkningen som først konverterte til kristendommen, og at innføringen dermed var ovenfra og ned og ikke motsatt (Nordeide 2011:327). Det var det nye lederskapet med konge og hans allierte stormenn som i første rekke hadde «nytte av» kirken og den nye religionen.

Som nevnt kan det som fant sted på Veøya på 900-tallet med etablering av en kristen gravplass og etablering av kjøpstad, neppe ha skjedd uten aksept og politisk enighet med den nye kongemakten. Den sentrale kongemakten og den lokale høvdingmakten må med andre ord ha vært omforent om å utvikle en kjøpstad og den nye religiøse troen ved å etablere en liten kirke med egen gravplass.

⁹ T18763/flintdolk, T18192/pilspiss.

Rikssamlingsprosessen førte til store endringer for det gamle aristokratiet. Om det var den gamle, lokale høvdingmakten på Nesje som støttet opp om kongen, eller om Harald Hårfagre og hans etterkommere satte inn sine egne lojale menn, skal være usagt. Det virker naturlig at kongen har hatt kontroll med området i Romsdalsfjorden og den sentrale storgården som lå tett opp til den hellige øya og den fremtidige kjøpstaden på Veøya. Dette gjelder også forbindelsene innover i fjorden og ferdselsåren over Tiltetidet.

Elvestad og Mehler (2014:163–164) peker på Veøy som et mulig omlastingssted for prestisjegods i form av pelsverk og jern. Veøy kan da ha fungert nærmest som en form for oppbevaringssteder for jern som ble smidd om. De siste årenes mange undersøkelser og analyser av jernfremstillingsplasser omkring Romsdalsfjorden bidrar til å sannsynliggjøre at mye av jernet på Veøya er produsert lokalt, og at jernfremstillingen har vært av stor betydning for stedets oppblomstring og økonomi i vikingtid og middelalder (Dahle et al. 2024). Jernet var også en ressurs som det var viktig for konge og stormenn å ha kontroll over, både når det gjaldt produksjon og distribusjon. Her kan vi trekke en parallell til Christophersens (2020:123–133) bruk av begrepet stabelplass i sin beskrivelse av Skipakrok og den tidlige urbaniseringsprosessen på Nidarneiset i Trondheim, med omlasting og omfordeling av varer i et større handelsnettverk. Dette skal ha skjedd tidlig på 900-tallet i en godt beskyttet naturhavn i umiddelbar nærhet til en stormannsgård.

David Tuddenham (2024:143) peker på at villreinfangsten i høyfjellet på Dovrefjell og Trollheimen utvilsomt har «hatt en viktig betydning for vareutvekslingen gjennom Romsdalen, hvor Veøya må ha hatt en funksjon i kontrollen av disse råvarene». Det kan også være naturlig å se etableringen/bruken av kavleveien over Tiltetidet på 800–900-tallet i sammenheng med samfunnsutviklingen og oppkomsten av Veøy som kjøpstad og med et økt behov for transport fra og til øya i Romsdalsfjorden, mot Nordmøre (Ringstad 2022:122, Tuddenham 2024:145).

Sammenfattende betraktninger

Veøyas sentrale beliggenhet med gode havneforhold er sett på som viktig for å forstå bakgrunnen for oppkomsten av kjøpstaden. Dette har vært viktige faktorer, men min hypotese er at oppkomsten av både kjøpstad og et kristent arnested på Veøya, kanskje i form av et «mikrokristent felleskap» (Solli og Stamnes 2013:186), må sees i direkte sammenheng med en stormann, trolig en lokal høvding eller herse, som hadde tilhold på Nesje. Dette kan ha vært en kongevennlig etterkommer etter de mektige slektene som hadde holdt til på storgården gjennom generasjoner, men kan også ha vært en stormann/kriger som ble innsatt og plassert her av kongemakten i forbindelse med rikssamlingsprosessen. Oppkomsten av Veøy må i alle tilfeller sees i relasjon til kongemakten. Det ville ikke vært mulig for en kongefiendtlig stormann å ha kontroll med dette området.

Det må også ha vært et nært avhengighetsforhold mellom Veøya og Nesje. Høvdingen på Nesje hadde trolig en sentral rolle ved utøvelse av kultiske og religiøse handlinger på Veøya i førkristen tid, forut for etableringen av kjøpstaden og de første kristne gravene. På et tidspunkt må han ha konvertert til den nye troen på Kvitekrist eller ha blitt erstattet av en med kristen tro, trolig noe ut på 900-tallet. Dersom Veøya var et sentralt førkristent kultsted eller samlingssted, var det også viktig for kristningskongene å ha kontroll med øya. Resultatene av de arkeologiske undersøkelsene, med enkelte dateringer av kulturlag tilbake til 900-tallet og med tidlige kristne graver datert til omkring 950, gjør det naturlig å trekke linjene tilbake til Håkon den gode, slik også Brit Solli (2008a) antyder. Ifølge sagaen fikk kong Håkon bygget de første kirkene på Møre. Kong Håkons regjeringstid som konge strekker seg fra ca. 933 til 961. Håkon Jarl er også trukket frem som en mulig medvirkende aktør ved etablering av kjøpstedene på Vestlandet. Han fungerte i realiteten som konge i landet i tidsrommet 970–995 og blir beskrevet som en hedensk hersker. Dette stemmer dårlig med en kobling til Veøya som et tidlig kristent samlingspunkt med egen gravplass og kirke. Trolig var Håkon den gode direkte medvirkende eller delaktig i etableringen av Veøy som et sentralt samlingssted med kontroll over vareutveksling på 900-tallet. Oppkomsten av Veøy som kjøpstad og kirkested ble dermed del av rikssamlingsprosessen. Sentral i denne prosessen var «høvdingen» på Nesje, der det helt siden bronsealderen hadde sittet mektige slekter.

LITTERATUR

- Andersen, P.S. 1969. *Nytt fra norsk middelalder I. Vikingetid og rikssamling*. Norsk Lektorlags fagligpedagogiske skrifter nr. 9. Oslo.
- Andersen, P.S. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*. Bergen/Oslo/Tromsø: Universitetsforlaget.
- Aakvik, J. 2000. *Med blikket vendt mot sør! Et materialstudie av eldre bronsealder på Vestlandet*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Baug, I., D. Skre, T. Heldal og Ø.J. Jansen 2019. The beginning of the Viking Age in the West. *Journal of Maritime Archaeology* 14, s. 43–80.
- Bendixen, B.E. 1879. Fornlevninger i Nordmøre og Romsdal. *Foreningen for Norske Fortidsminde-merkers bevaring. Aarsberetning for 1878*. Kristiania.
- Berg, H.K. 1956. Gravrøyser og andre fortidsminner på Nesje. *Romsdal Sogelag Årsskrift 1956*. Molde, s. 21–24.
- Bergsvik, T. 2003. *Samfunn og ferdsel i yngre jernalder i Romsdal – bakgrunn for kjøpstedet på Veøy*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi. Trondheim: NTNU Vitenskapsmuseet.
- Bull, E. 1918. Om oprindelsen til Oslo og de andre gamle norske byene. *St. Hallvard* 4, s. 65–80.
- Cadamarteri, J. 2024. Åkerbruket på Veøya. I: K. Dahle, A. Nytun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstadene på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 86–99.
- Christophersen, A. 2015. Performing towns. Steps towards an understanding of medieval urban communities as social practice. *Archaeological Dialogues* 22(2), s. 109–32.
- Christophersen, A. 2020. *Under Trondheim. Fortellinger fra bygrunnen*. DKNVS Skrifter 2020 nr. 3, Trondheim: Museumsforlaget.
- Christophersen, A. 2024 (in print): Around the Bay. A reassessment of the becoming of Trondheim in the tenth and early eleventh centuries
- Dahle, K. 2021. Maktlandskapet ved Edøya og Kuli i vikingtid og middelalder. I: M. Stige og O. Risbøl (red.) *Kulisteinen – grensemerke i tid og rom*. Institutt for sammenlignende kulturforskning, NTNU Vitenskapsmuseet / Nordmøre museum. Kristiansund.
- Dahle, K. og A.A. Stamnes 2024. Their smaar kauptader – omfang, struktur og oppkomst. Nye arkeologiske og geofysiske undersøkelser på Veøya. I: K. Dahle, A. Nytun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstadene på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 68–84.
- Dahle, K., O.F. Nordland og A. Jouttijärvi 2024. I: K. Dahle, A. Nytun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstadene på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 168–186.
- Dahlström, H. 2018. Towards the making of a town: Urbanity as practice and way of life in medieval Copenhagen. I: R. Raja og S. Sindbæk (red.) *Urban network evolutions. Towards a high-definition archaeology*. Aarhus University Press, s. 217–222.
- Elvestad, E. og N. Mehler 2014. Få funn, men brede perspektiver – Nye maritimarknologiske undersøkelser på Veøy. *Romsdalsmuseets Årbok 2014*. Molde, s. 152–165.
- Furan, N.P.F. 2009. *Våpnenes biografier – en fruktbar tilnærming til våpengraver i vikingtid?* Upublisert masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Gansum, T. 2009. Rurale strukturer, urbane funksjoner og definisjonsdiskurser. I: J. Brendalsmo, F.-E. Eliassen og T. Gansum (red.) *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig ny tid*. Oslo.
- Gudesen, H.G. 1980. Merovingertiden i Øst-Norge: kronologi, kulturmønstre og tradisjonsforløp. *Varia bind 2*. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Hansen, G. 2008. Konger og byfolk i det eldste Bergen – byoppkomst i et aktørperspektiv. I: H. Andersson, G. Hansen og I. Øye (red.) *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. *UBAS Nordisk* 5. Universitetet i Bergen, s. 15–39.
- Haug, A. 1999. Drikkehorn i kvinnegrav. *SPOR – nytt fra fortiden*. Nr. 2 – 1999. NTNU Vitenskapsmuseet, Trondheim, s. 30–32.
- Helle, K. 1992. Tidlig byutvikling i Vestnorge. I: I. Øye (red.) *Våre første byer*. Bryggen Museum. Bergen, s. 7–30.
- Helle, K. 2006. Fra opphavet til omkring 1500. I: K. Helle, F.-E. Eliassen, J.A. Myhre og O.S. Stugu (red.) *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo, s. 23–142.
- Herteig, A. 1954. Omkring kaupangen på Veøy i Romsdal. *Viking 1954*. Oslo, s. 69–88.
- Iversen, F. 2008. Eigedom, makt og statsdannelse. *UBAS Nordisk* 6. Universitetet i Bergen.
- Knutzen, T. 2007. Bautasteiner på Sunnmøre. En analyse av steinenes betydning og funksjon i tid og rom. *UBAS Hovedfag/Master 2*. Universitetet i Bergen, s. 273–407.
- Langnes, M. 2024. Ad fontes! Bygningar og busetnad på Veøya i skriftlege kjelder frå mellomalderen og tidleg nytid. I: K. Dahle, A. Nytun, M. Langnes og B. Rund-

- berget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 52–66.
- Lorange A. 1875. *Samlingen av Norske Oldsager i Bergen Museum*. Bergen.
- Marstrander, S. 1963. Et nytt vikingtidsfunn fra Romsdal med vest-europeiske importsaker. *Viking 1963*. Oslo, s. 123–159.
- Molaug, P. 2008. Oslo blir by – fra 1000 til 1200. I: H. Andersson, G. Hansen og I. Øye (red.) De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer. *UBAS Nordisk 5*. Universitetet i Bergen, s. 73–92.
- Nedkvitne, A. 1986. Hanseatene og Bergens utenriks-handel i middelalderen. I: I. Øye, (red.) *Kjøpstad og rikssentrum. Onsdagskvelder i Bryggens Museum II*. Bergen, s. 54–69.
- Nordeide, S.W. 2011. Where did All the People go? Looking for Eleventh-Century Graves in Southern Norway. I: S. Sigmundsson (red.) *Viking Settlements and Viking Society. Papers from the Proceedings of the Sixteenth Viking Congress, Reykjavik and Reykholt 16th – 23rd August 2009*. University of Iceland, s. 320–332.
- Nordeide, S.W. 2013. Trosskiftet i Romsdal ved tusenårsskifte. *Romsdalsmuseets Årbok 2013*. Molde, s. 152–173.
- Petersen, J. 1919. De norske vikingesverd. *Videnskaps-selskapets Skrifter. II. Hist.-filos. klasse 1919. No.1*. Kristiania.
- Ringstad, B. 1986. *Vestlandets største gravminner. Et forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsentra*. Upublisert magistergradsavhandling. Universitetet i Bergen.
- Ringstad, B. 1989. Gjermundnes i forhistorisk tid. I: B. Austigard, H. Grytten og A.M. Knudsen (red.) *Gjermundnesboka*. Landbruksmuseet på Gjermundnes. Ålesund, s. 32–40.
- Ringstad, B. 1992. Økonomiske og politiske senter på Vestlandet ca. 400-1000 e.Kr. I: Økonomiske og politiske sentra i Norden ca. 400–1000 e.Kr. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter*. Ny rekke Nr. 13. Oslo, s. 107–128.
- Ringstad, B. 2020. Edøy – en brikke i kampen om kongemakten i Norge. *Nordmøre museum Årbok 2020*. Kristiansund, s. 56–85.
- Ringstad, B. 2022. Tiltreidet – en kavlevei mellom fjordene i Romsdal og på Nordmøre. *Romsdalsmuseets Årbok 2022*. Molde, s. 110–125.
- Romsdals Budstikke*, Torsdag den 8. april 1869.
- Rygh, K. 1890. Fortegnelse over sager, ældre end reformationen, indkomne til Videnskabselskabets Oldsagsamling i Throndhjem. *Norske fortidsmindesmerkers bevaring. Aarsberetning for 1889*. Kristiania, s. 82–89.
- Rygh, O. 1908. *Norske gaardnavne*, Bind 13. Kristiania.
- Sandnes, J. og O. Stemshaug 1990. *Norsk stadnamnleksikon*. 3. utgåva. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Schia, E. 1992. Den første urbaniseringen i Oslofjordregionen. I: I. Øye (red.) *Våre første byer*. Bryggen Museum. Bergen, s. 31–58.
- Skre, D. 2011. Markets, towns and currencies in Scandinavia ca. AD 200-1000. I: S. Gelichi og R. Hodges (red.) *Proceedings of the International Conference Comacchio 27th-29th March 2009. From one sea to another. Trading places in the European and Mediterranean Early Middle Ages*. Turnhout, s. 47–63.
- Solberg, B. 1985a. Social Status in the Merovingian and Viking Periods in Norway from Archaeological and Historical Sources. *Norwegian Archaeological Review*, 18/1-2, s. 61–76.
- Solberg, B. 1985b. *Norwegian Spear-heads from the Merovingian and Viking Periods*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Bergen.
- Solberg, B. 2003. *Jernalderen i Norge: ca. 500 f.Kr.–1030 e.Kr*. Oslo: Cappelen.
- Solli, B. 1996. Naratives of Veøy: An investigation into the poetics and scientifics of archaeology. *Universitetets oldsaksamling skrifter*. Ny rekke Nr. 19. Oslo.
- Solli, B. 1999. Veøyas arkeologi. I: J. Sanden (red.) *Veøyboka*. Romsdalsmuseet. Molde, s. 8–100.
- Solli, B. 2008a. Kirke- og kjøpstedet på Veøya i middelalderen – Et arkeologisk utsyn. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets årbok 2008*. Molde, s. 8–29.
- Solli, B. 2008b. Middelalderhavn og seilsperring på Veøya. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets årbok 2008*. Molde, s. 322–351.
- Solli, B. 2008c. Kjøpstedet på Veøya i Romsdal. I: H. Andersen, G. Hansen og I. Øye (red.) De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer. *UBAS Nordisk 5*. Universitetet i Bergen, s. 109–124.
- Solli, B. 2024. Gjensyn med Veøya – Revurderinger i lys av nye geofysiske undersøkelser og strandlinjeberegninger. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 38–51.
- Solli, B. og A. Stamnes 2013. Kirkegårder, kirketufter og svartjord på Veøya i Romsdal. *Romsdalsmuseets Årbok 2013*. Molde, s. 174–199.
- Stalsberg, A. 1989. Mønstersmidde sverd og varjagerkontroversen. *Norsk våpenhistorisk selskap, Årbok 1988*, s. 7–31.
- Stamnes A.A. og K. Dahle 2021. *NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2021:14. Geofysiske og arkeolo-*

- giske registreringer på Veøy, Molde kommune, Møre og Romsdal fylke.* NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Stensland, G. 1995. Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen? I: H-E. Lidén (red.) *Møte mellom hedendom og kristendom i Norge.* Oslo, s. 9–27.
- Sørheim, H. 2018. Sentralbygd, tettsted, knutepunkt, by. Bosetningshierarkier og sentraldannelser på Vestlandet fra jernalder til middelalder. *UBAS - Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter* 10. Bergen.
- Tuddenham, D.B. 2024. Veøya sett fra sjøbunnen. En liten historie om maritim arkeologi og metafysikk – og litt om reinsfangst i høyfjellet. I: K. Dahle, A. Nytnun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant.* VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 134–149.
- Wamers, Egon 1985. *Insularer Metallschmuck in wikingzeitlichen Gräbern Nordeuropas.* Neumünster.

MT AVE EIY ORC – mynten i veøyingenes by?

Linn Eikje Ramberg

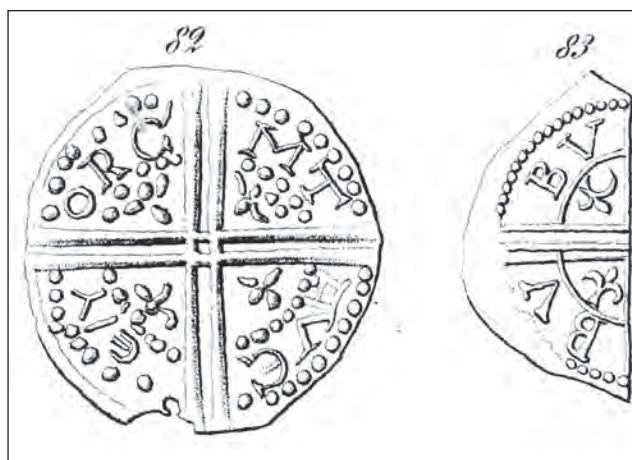
ABSTRACT

When discovered in 1840, the Dæli-hoard contained among c. 5000 coins, two coins to this day unique. They were one-sided, of the same standard as equivalent coins issued at the end of the 12th century, but with a different legend. While the other similar coins states to be the coins of king Sverre Sigurdsson, these two coins are read MT AVE EIY ORC, interpreted as M(one)Ta VEEIYOR(um) C(ivitatis) meaning “the coin from the town of Veøy”. Ever since 1840 the question has been asked repeatedly: is it possible that there was coin production at Veøy in the end of the 12th century? The interpretation of the legend is uncertain, and the coins are not to be found. In this article the author addresses the question of minting at Veøy using both the knowledge of the coin history and how the coin production was organised in medieval Norway, what mints we know of, and which factors seemed important for the location of such. Did Veøy meet any of the likely location criteria for a coin production? And are there any traces of coin use at Veøy or in the region in a relevant period from 11th to 14th century?

Innledning

I mai 1840 skulle bonden på gården Dæli i Nes på Hedemarken rydde nytt land. Ved brytning av noen steiner fant han nær 5000 mynter og brakteater fra middelalderen, samt råsølv og noen smykker. Omtrent 4500 av myntene var norske, de øvrige var fra Sverige, Danmark, Gotland, Tyskland, England og Skottland (Holmboe 1841, Eikje og Risvaag 2011:97). Myntfunnet fra Dæli er det største depotfunnet med norske mynter fra 1100-tallet og har vært av enorm betydning for vår kunnskap om den norske mynttrekken i middelalderen. Mange mynttyper kjennes kun fra dette funnet, og derfor har funnet bidratt til å avdekke sammenhenger og gi svar vi ikke kunne fått ellers. Men på samme måte som disse sjeldne myntene kan fylle hull i vår kunnskap, kan de også gi oss nye mysterier å løse. En slik sjelden mynt kan sies å danne utgangspunktet for denne artikkelen (fig. 1). Mynten har kun preg på en side. I design og fabrikk har den store likheter med kong Sverres en- og tosidige mynter fra de to siste tiårene av 1100-tallet. Mynten, funnet i to eksemplare, finnes beskrevet og illustrert av Holmboe (1841) og Schive (1865). Begge slår sammen eksemplarene i sin tolkning, og Holmboe leser omskriften MT (V)E ORC, som han mener har betydd «Moneta Veejarnm». Schive (1865:56 fotnote 1) leser omskriften MT AVE EIY ORC, hvilket han tolker som M(one)Ta VEEIYOR(um) C(ivitatis) (Schive 1865:54–55), det vil si «mynten i/til veøyingenens by» (Skaare 1995:68).

Kan dette bety at det ble produsert mynter på Veøya på slutten av 1100-tallet? Spørsmålet har blitt indirekte

Figur 1. Mynt med omskrift tolket som slått på Veøya. Etter Schive 1865 VI 82.

behandlet flere ganger i forskningslitteraturen, men aldri tatt opp spesifikt. Dette ble jeg derfor spurt om å gjøre på kjøpstadseminaret på Borgund i september 2019, som denne publikasjonen bygger på.

For å kunne besvare dette spørsmålet må vi starte med å se på hva vi vet om myntproduksjon i Norge i middelalderen. Det aktuelle tidsrommet for å se på de store linjene er fra 1000-tallet til 1319, og for å vurdere utmyntning med utgangspunkt i den spesifikke mynten er det siste halvdel av 1100-tallet som er av interesse. Følgende spørsmål er relevante for problemstillingen:

- Hvordan var utmyntningen organisert? Foregikk den kontinuerlig eller episodisk og ved behov? På faste steder eller mer tilfeldige?
- Kjenner vi til steder der vi vet med sikkerhet at det ble produsert mynt i Norge i middelalderen? Var Veøya et av disse?
- Kan andre steder enn de vi kjenner til, ha vært faste eller temporære utmyntningssteder? Hvordan kan vi i så fall lokalisere eller sannsynliggjøre dette?

Middelalderens myntvesen i Norge

Harald Hardråde (1045–66) var den første norske kongen som slo mynt over et lengre tidsrom. Tidligere hadde både Olav Tryggvasson (995–1000) og Olav Haraldsson (1015–28) utgitt mynter, men dette var sporadisk eller som en enkelt hendelse. Da Harald Hardråde returnerte fra tjeneste hos den bysantinske keiseren, var han trolig godt kjent med myntvesenets fordeler og muligheter. Numismatiker Kolbjørn Skaare (1976:79–85, 1995:51) har vist ved stempelstudier og metrologiske undersøkelser at Harald Hardråde gjennom sin regjeringstid utførte en planmessig forringelse av myntenes sølvinnhold, slik at de gikk fra å inneholde rundt 96 % sølv til å ende på skarve 16 %. Når myntenes verdi er satt nominelt til en penning, vil en reduksjon av sølvinnholdet gjøre at man kan lage flere mynter for samme mengde sølv og dermed tjene på utmyntningen. Myntenes lave sølvinnhold ble opprettholdt under Haralds sønn Olav Kyrres styre (1067–93), men ble økt ved en myntreform av hans sønnesønn. Ved å halvere myntenes vekt til 0,4 g og beholde mengden sølv i produksjonen sørget Magnus Berrføtt (1093–1103) for at myntene igjen fikk en lødighet på rundt 90 % (Skaare 1969:36, 1995:55).

På begynnelsen av 1100-tallet ble det laget både tosidige og ensidige mynter med lik vekt og samme, til og med stempelidentiske, preg. De ensidige myntene var i flertall. Gjennom århundret sank vekten: en halvering i løpet av de første 30 årene (0,2 g), og en ny halvering mellom 1130 og 1150–60 (0,1 g). En gang rundt eller rett etter 1160 var myntenes gjennomsnittsvikt 0,06 g – løvtynne og skjøre. Også produksjonsteknikken endret seg fra utmyntning med firslagsteknikk til brakteatteknikk. Brakteatteknikk vil si at myntene stemples mot et mykt underlag, som gjør at motivets negativ synes i relieff på reversen. I siste del av 1100-tallet varierte brakteatenes lødighet fra over 90 % til i sjeldne tilfeller ned mot 30 %. Fra 1180 ble også noen større en- og tosidige mynter utgitt av kong Sverre (Ramberg 2017:4–6, 130–132). Mynten som kan være slått på

Veøya, er av samme vekt og lødighet som disse litt større myntene.

En analyse av kronologien for norske mynter på 1100-tallet (Ramberg 2017 kap. 5) viser at utmyntningen har vært jevn og kontinuerlig. I første halvdel av århundret finnes det motivkoblinger i ulike sekvenser som antyder at utmyntning må ha funnet sted på flere steder i samme periode eller under flere myntherrer (Ramberg 2017:134). I siste halvdel av 1100-tallet kan ikke slike sekvenser settes opp, og her kan ingen kobling mellom ulike motiver etableres, kun en antatt rekkefølge basert på gjennomsnittsvikt og sølvinnhold, samt motivets utforming. Det kan dermed ha vært flere myntherrer samtidig eller i rask rekkefølge, men også flere myntsteder under samme myntherre i denne perioden.

Myntene på 1100-tallet og første del av 1200-tallet er, med unntak av de omtalte Sverre-myntene, det vi kaller anonyme mynter. Det betyr at de ikke har omskrifter som oppgir hvem som er myntherre, myntmester eller hvor og når de er produsert. At utmyntningen har vært mer eller mindre kontinuerlig, taler for at det må ha vært flere konger enn Sverre som slo mynt i sin regjeringsperiode. Mellom 1103 og 1240 ble ikke mindre enn 24 kongekandidater tinghyllert. Flere av disse har trolig gitt ut mynter. Blant de meget sannsynlige er Magnussønnene, Olav, Øystein, Sigurd og Harald. Videre er Inge Krokrygg og Magnus Erlingsson tenkelige. På 1200-tallet finnes en omskrift REX ET COMES (konge og jarl) som med rimelig sikkerhet kan knyttes til Håkon Håkonsson og Skule Jarl. På 1200-tallet er også Inge Bårdsson og Phillipus Simonsson, som satt som kongskandidat for henholdsvis birkebeinerne og baglerne i 12 og 10 år rimelige forslag (Ramberg 2017:147–153).

1100-tallet preges av mange lengre endringsprosesser innen statsdannelse, økonomi og religion. En ganske vesentlig endring var vikingferdenes opphør, noe som også medførte en nedgang i sølvtilførselen fra vest (Andersen 1977:177–178, Krag 1995:174–175). Kong Øystein Magnusson (1103–1125) var de første tiårene av 1100-tallet en sterk pådriver for indre vekst. Under ham ble tienden innført, og han sto bak blant annet eksport av tørrfisk fra Vågan via Bergen og bygging av nye havneanlegg (Hamre 1974:280–287). I 1152/53 ble erkebisepsetet i Nidaros etablert og peterspenger ble en årlig avgift (Krag 2005:35, note 2). Kirkens innflytelse vokste som følge av faste kirkesogn som fungerte i et administrativt system (Helle 1995:22–31). Det er også trolig at leidangen, som var en mannskapsutskrivning på slutten av 1100-tallet, kunne ta form av skatt

(Andersen og Viken 2023). Det ble bygget i stor skala, både profane og sekulære bygninger, på landsbygda og i de gryende byene (Lidén 1986, Brendalsmo 2001, Helle 2006). Samtidig foregikk en maktkamp mellom ulike kongsemner og partier, med skiftende allianser. Alle disse faktorene påvirket hensikten med å produsere mynt og behovet for, og muligheten til, å bruke den. Perioden var på samme tid preget av uro og en ny stabilitet. Hvordan kan en utmyntning i denne tiden ha vært organisert for å være hensiktsmessig?

Ettersom vi ikke kjenner myntvesenets organisasjonsform i Norge i tiden 1050–1319, er det nærliggende å ta utgangspunkt i land som hadde nære forbindelser med Norge i vikingtid og middelalder, og se om disse kan ha vært modell for det norske myntvesenet. I England befant myntverkstedene seg på faste steder, *boroughs*. En og samme myntmester kunne operere flere *boroughs* og drive vekslervirksomhet i hele fylket. Han måtte sannsynligvis betale en avgift for stemplene som ble tilvirket sentralt, og måtte selv stille kapitalen for vekslingen (Risvaag 2006:208, Allen 2012:1–9). I Danmark og Tyskland var det hovedmyntsteder som drev utmyntning over lengre tidsrom, samt noen mer regionale og temporære (Andrén 1995, Grønder-Hansen 2000:76–77). I Sverige er det foreslått at myntmesteren frem til slutten av 1100-tallet fulgte kongen (Lagerqvist 1990:96). Deretter kan myntstedene ha blitt faste. I Magnus Ladulås' (1275–1290) testamente omtales åtte *monetae* som skal gjøre utbetalingene i testamentet: Skara, Söderköping, Skänninge, Jönköping, Nyköping, Örebro, Uppsala og Västerås (Malmer 1980:67, Myrberg 1995:2, Ekre 2020:43–44). *Monetae* kan bety myntverksted, men kan også tolkes som vekslingshus (Ekre 2020:44–47). Grunnen til at det har blitt tolket som vekslingshus, er at Lödöse ikke er nevnt, til tross for at hele 157 utmyntningsunderlag fra 1100- til 1300-tallet bekrefter en mer eller mindre kontinuerlig utmyntning her. Heller ikke Kalmar og Stockholm nevnes i testamentets oppramsing, selv om det også her trolig har foregått en utmyntning (Ekre 2020:44–47). Å produsere og å veksle mynter kan ha vært to adskilte virksomheter.

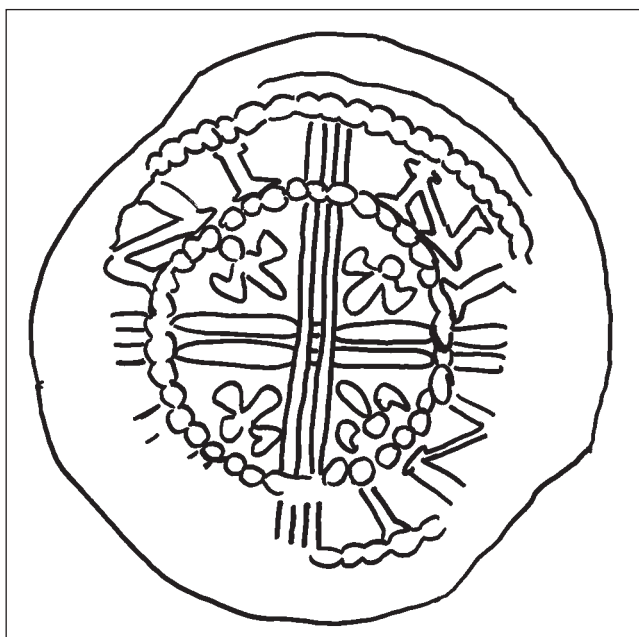
I Norge kjenner vi til noen få steder hvor det har vært produsert mynter i middelalderen. Vi vet imidlertid ikke om disse var faste eller temporære. I vikingtiden og et stykke ut i middelalderen hadde Norge et reisende kongedømme i likhet med de landene som er nevnt ovenfor. Kongen reiste mellom kongsgårdene, hvor landskyld og varer ytt av bøndene fungerte som underhold for kongen og hans følge. Denne ordningen hadde en økonomisk betydning, men var også

viktig for å opprettholde makten. Synlighet, kontroll og kontakt med den lokale administrasjonen var essensielt. Juridisk og dømmende makt ble utøvd ved tilstedeværelse på regionale ting som kongen reiste mellom (Sawyer og Sawyer 1993:91–92, Sigurðsson 1999:78–81, Orning 2004:256–260). Samtidig vet vi at på 1100-tallet vokste fastere strukturer frem. Bispesteter, sogn, byer og kjøpsteder, borger og skipreider for å nevne noen. Disse fastere strukturene kan ha lagt til rette for en fast organisering og fast plassering av gitte virksomheter. Så hvilke myntsteder kjenner vi, og hva kan vi si om deres stabilitet eller temporalitet?

Hvor har det vært utmyntning? Fysiske spor etter myntproduksjon

Myntenens omskrifter er den absolutt sikreste kilden vi har til hvor en mynt er slått. På norske mynter fra 1050 til 1319 er flere myntsteder oppgitt. På Harald Hardrådes mynter fra midten av 1000-tallet nevnes Nidarne (NIDARNE, NIDARN) og Hamar (HAMRI, HAMR, HAM) (Skaare 1976:99, 1982:102–104, Gullbekk 1996:18). På Olav Kyrres mynter finnes stedsangivelsen NID, hvilket også bør forstås som Nidarne. I to myntomskrifter fra Magnus Berrføtts tid står det at mynten er slått i Kaupang (COVPAM, COVPAN). Dette har av flere numismatikere blitt tolket som Nidaros/Trondheim (Skaare 1976:100, Gullbekk 1996:18, Risvaag 2006:224–225, Ramberg 2017:155). Rundt 1180 nevnes Bergen (BERGP, BERGIP) på braketeater (Schive 1865:VI 87, Skaare 1995:69). Under kong Eirik Magnusson (1280–99) kan Tønsberg dokumenteres som utmyntningssted, og Oslo nevnes på myntene til hertug Håkon Magnusson fra samme periode (Gullbekk 1996:19). Omskriftene oppgir til sammen fem byer hvor det ble produsert mynt i Norge i løpet av middelalderen. At et sted er nevnt i en omskrift, sier ikke noe om hvor lenge stedet fungerte som myntsted. Men for eksempel Nidaros (Trondheim) går igjen på flere mynttyper under flere myntherrer, hvilket øker sannsynligheten for en kontinuerlig utmyntning på stedet. Alternativt kan den ha vært tilbakevendende.

I siste halvdel av 1100-tallet opptrer mynter og braketeater med enkeltbokstaver og bokstavkombinasjoner i preget. Disse er forsøkt sett i sammenheng med mulige myntsteder (Schive 1865, Skaare 1995). Bokstavkombinasjonene er NI, BV, ITV og VE (fig. 1 og 2). NI har vært tolket som Nidaros. Denne tolkningen styrkes av de øvrige omskriftene som oppgir Nidaros som myntsted, og er samtidig med på å styrke tolkningen av

Figur 2. Ensidig mynt med NI i omskriftens korsvinkler. Tilsvarende mynter med VE er tolket som akronym for Veøy av Holmboe 1841, Schive 1865 og Skaare 1995. Illustrasjon: Linn Eikje Ramberg.

de øvrige bokstavkombinasjonene som akronymer for myntsted. BV er av Holmboe (1865:XXVII) og Schive (1865:56) tolket som de første bokstavene i Borg (Burg, Sarpsborg), mens Skaare mener det her må være snakk om Bergen. Skaares argument for dette er at det *bør være* en produksjon av disse større myntene i Bergen på denne tiden, ettersom det foregår utmyntning her av brakteater (se over). Skaare erkjenner imidlertid at det ikke er fullstendig tilfredsstillende med BV som forkortelse for Bergen – Bergae på latin eller Bjørgvin på norsk (Skaare 1995:68–69). ITV har vært tolket som *I Tønsberg* (Schive 1865:56), noe som gir denne omskriften en annen formel enn de øvrige, hvor I ikke er med. Myntene som har VE i korsvinklene, har vært koblet til Veøy. Dette er satt i sammenheng med den lengre omskriften MT AVE EIY ORC, som er tolket som «mynten i/til veøyningenes by» (Skaare 1995:68).

Det hefter usikkerhet ved Schives lesning og tolkning av Veøy-omskriften. At ingen original er bevart, gjør det umulig å kontrollere den tolkningen som ble gjort ved utforming av illustrasjonen Schive VI 82. Det kan også finnes andre ord som disse bokstavene er forkortelser for. Det er videre usikkerhet tilknyttet BV og ITV. Var Borg eller Tønsberg myntsteder i Norge på denne tiden? Dette bekreftes ikke av andre omskrifter i tiden før, og for Borgs del heller ikke senere. Det er med andre ord mye usikkerhet knyttet til tolkningene, og andre skriftlige kilder må trekkes inn.

Ved utgravingene på Bryggen i Bergen ble det funnet en runepinne med innskriften «Torkjell myntslager sender deg pepper»¹ (Dyvik 1985:135). Pinnen er stratigrafisk og epigrafisk datert til slutten av 1100-tallet eller begynnelsen av 1200-tallet (Skaare 1984:58). I Sverres saga omtales en myntmester, Hagbard, som i november 1181 feirer sitt eget bryllup i Trondheim (Nidaros) (Sverres saga s. 70). Begge disse kildene viser at det på et gitt tidspunkt oppholdt seg en myntmester i henholdsvis Bergen og Trondheim. Etersom dateeringen av runepinnen kun er omtrentlig, kan de to myntmesterne ha virket samtidig, men kan også ha etterfulgt hverandre eller virket med flere års mellomrom (Ramberg 2017:154). Hvorvidt de hadde fast tilhold her med myntverksted eller reiste rundt som en del av kongens følge, kan vi ikke avgjøre, til det trenger vi spor etter selve produksjonen.

Arkeologiske spor etter myntproduksjon kan bestå av rester etter en spesialisert bygning med arbeidsbenker og/eller utstyr knyttet til bearbeidingen av metallet og pregingen. Utstyret kan være verktøy som stempel, ambolt, smeltedigler, kupeller, støpeformer, stanser, balansevekter og vektlodd, eller avfall som biter av metall, upregede blanketter, lær som er brukt som underlag, og prøvematriser (Lohne et al. 2011:118, Ekre 2020:69).

Det er ikke funnet spor etter en spesialisert bygning for utmyntning i høymiddelalderen i Norge. Eldste bevarte fase fra myntverkstedet i Trondheim er fra 1500–1520 (Lohne et al. 2011:24). Ved utgravinger i Nedre Langgate i Tønsberg i 1973 ble det funnet en metallplate som kan knyttes til utmyntning. Platen hadde tre preg av en S tilsvarende S-brakteater (for en beskrivelse av mynttypen, se Ramberg 2017 type BS 1S0) fra slutten av 1100-tallet (Skaare 1979). Funnstedet ligger i fremste bryggerekke mot sjøen, og funn fra nabotomta består av runeinnskrifter, importkeramikk, tekstiler, spillebrikker, kammer, nåler og doppsko (Eriksson og Karlberg 1994:120, 130). Det er ingen andre spor etter myntproduksjon eller metallarbeid på tomten, og det fremstår sannsynlig at prøvematrisen er fraktet hit og forlagt eller tapt.

I Lödöse ved Göta älv i dagens Sverige er det funnet 44 utmyntningsunderlag fordelt på fem lokaliteter, datert til 1100-tallet. Utmyntningsunderlagene består hovedsakelig av lær og har avtrykk av brakteatens motiv. At det er funnet utmyntningsunderlag fra brakteatmynting, gir mulighet ikke bare til å konstatere myntproduksjon, men til å se avtrykket av hvilken mynttype og variant som er preget her. Blant braktea-

¹ *Torkjellmyntaresenterperpipar* (Dyvik 1985:135).

tene slått i Lödöse er to typer som av Schive (1865), Skaare (1995) og Ramberg (2017) er regnet som del av den norske myntrekken. Dette er *enkle kors med kuler i korsvinklene* og *patriarkkors* av typen Schive (1865) VI 52 / Ramberg (2017) PTK 1P2. Læravfallet med patriarkkors lå i en kontekst med ubrutte lag datert ved dendrokronologi til senest 1150. Funnet ble gjort ca. 25 meter øst for restene etter myntverkstedet og i nær tilknytning til spor etter gull- og sølvmedarbeid samt lærarbeid (Ekre 1988:28–29, Carlsson 2007:89).

En nær tilknytning til finere metallarbeid har blitt påpekt også i andre tilfeller og har ledet til at spor etter gull- og sølvmedarbeid tidvis har blitt trukket frem i diskusjoner rundt myntsteder for eksempel i Trondheim. Det kan ha vært tilfeller der samme person fylte begge funksjonene, eller at gullsmed og myntmester virket i nært samarbeid (Blom 1956:417, Christophersen og Nordeide 1994:222). Dette er imidlertid ikke et sikkert spor i seg selv, da finsmedvirksomhet har foregått på vesentlig flere steder enn utmyntning. Det kan også være vanskelig å skille finsmedvirksomhet fra grovere metallarbeid. Sporene må derfor sees i sammenheng med andre tegn på utmyntning.

På Veøya er det ikke funnet spor etter utstyr eller bygninger som kan knyttes til myntproduksjon. Det ble ved utgravingene i 1953 funnet spor etter metallarbeid i form av to tufter nordvest i svartjordslaget i Sørvågen. Husene kan ha vært en kombinasjon av verksted og bolighus og er plassert slik loven senere presiserer, adskilt fra bebyggelsen for å hindre brann. Funnene besto av smedverktøy som kniver, meisler, dorer, slipesteiner, bryner, heiner, jernslag og trekullforinger til en blestergrop, samt en smeltegrop med jernmasse i (Herteig 1954:79–83). En metallurgisk analyse av slag herfra antyder at det ikke bare var svartsmearbeid som foregikk her, men også finere arbeid med låser og beslag (Solli 1996:176–177, 222). Det er ingenting som peker mot at finsmedarbeider i edle metaller har vært utført.

Oppsummert er det sikre tegn på utmyntning i form av tydelige myntomskrifter, omtale i skriftlige kilder og arkeologiske spor etter myntproduksjon på 1100-tallet i Bergen, Trondheim og Lödöse. Hamar kan dokumenteres med myntomskrift på 1000-tallet, Oslo og Tønsberg tilsvarende på 1200-tallet. På Veøya er det til sammenligning ikke funnet fysiske spor etter en utmyntning, og ingen skriftlige kilder omtaler heller en utmyntning, en myntmester eller et myntsted på øya.

Det at norske mynter har vært produsert på tre steder fra midten av 1100-tallet til 1200, samt at Trondheim har myntproduksjon over et lengre tidsrom, antyder at myntvesenet må ha vært organisert med ett eller flere faste myntsteder. Kan det i tillegg ha vært noen mindre og mer temporære myntsteder slik tilfellet var i Danmark og Tyskland? Eller kan det ha vært slått mynt av en myntmester som fulgte kongen? Hvilke steder kan ha vært egnet for en ambulerende eller ad hoc utmyntning? Finnes det faktorer som ville være hensiktsmessige eller nødvendige å ha på plass?

Hva kan ha vært hensiktsmessige steder for myntproduksjon?

For å produsere mynter trengte man en myntmester og en myntslager som satt på tilstrekkelig kunnskap og ferdigheter. I tillegg trengte man utstyret som er beskrevet ovenfor og som vi har forsøkt å finne spor av. Hva annet behøvde man for å slå mynter? Hva var praktisk eller hensiktsmessig for produksjonen eller distribusjonen?

En vesentlig faktor må ha vært råstofftilgang. I Europa var mange myntverksteder lokalisert ved gruvene der sølvet ble hentet ut, som i Rammelsberg ved Gostlar i Tyskland, Kutná Hora i Tsjekia og Det kongelige myntverk på Kongsberg fra 1686 (Spufford 1991:74, 124–125, Skaare 1995:134). Det har vært omdiskutert hvorvidt man utvant sølv i Norge i middelalderen, eventuelt hva som er de eldste sporene etter gruvedrift på andre metaller enn jern (Nedkvitne og Norseng 1991:258–259, Kristoffersen 2017:1, 2023:24–30). I *Historia Norwegie* fra 1190-tallet beskrives en sølvforekomst som er tolket som Akersberget i Oslo: «Utenfor byen Oslo er det også store mengder sølv, men vannflommen har stengt det av for folk, så nå ligger det skjult i fjellet»² (Norges Historie s. 21). En analyse av metallet i 55 norske mynter fra perioden 1050–1319 opp mot blyisotopene i blyglans fra Akersberget viser at ingen av de analyserte myntene har råstoff herfra (Kristoffersen 2017:91). En analyse av ti hakkesølv-fragmenter i et depotfunn fra vikingtiden på Teisen (C1143) viser heller ingen spor etter lokalt sølv, men var trolig laget ved å resirkulere en rekke metall-legeringer (Kristoffersen 2023:184, 274). Uten egen tilgang til sølv måtte metallet enten importeres som metall eller hentes ved omsmelting av sølv som allerede var i sirkulasjon, som utenlandske mynter, smykker og barrer, ervervet ved handel, skatter, avgifter og bøter.

2 «Est item iuxta ciuitatem Asloiam magna copia argenti metalli, que nunc nimia aquarum fluencia hominibus uetita sub petrina mole latet absconsa» (*Historia Norwegie* III:8).

Innveksling eller innkreving av mynter som allerede var i sirkulasjon, kan litt forenklet ha fulgt tre ulike prinsipp. Et myntvesen under sterk kongelig kontroll kunne ha jevnlig myntinnvekslinger, ofte med få år imellom. Kongen kunne da sikre seg at gammel eller utenlandsk mynt ikke sirkulerte. Dette vil man kunne se i depotfunnene, som da består av mynter fra en enkelt konges siste myntproduksjon. Alternativt kan det ha vært et system hvor utenlandske mynter ikke var tolerert, mens eldre lokale mynter kunne brukes. I dette tilfellet vil depotfunnene kunne bestå av norske mynter fra et lengre tidsrom, men uten innslag av utenlandsk mynt. Et siste alternativ er at det ikke var noen politisk kontroll over myntsirkulasjonen, og at alle mynter fikk sirkulere fritt (Woods 2013:118–120). For siste halvdel av 1000-tallet i Norge har det blitt vist at myntinnvekslinger har funnet sted ved kongeskifter, men ikke *i løpet av* en konges regjeringstid (Gullbekk 1997). Depotfunnene fra denne perioden består nesten utelukkende av norsk mynt fra én konge. I depotfunnene fra 1100-tallet kan det registreres stor variasjon av norske mynter med en rekke ulike typer som kan ha vært produsert over tidsrom på flere tiår eller mer. Dette kan bety mynter fra flere myntherer, men ettersom vi ikke vet hvem eller hvor mange konger som produserte mynter i denne perioden, er dette vanskelig å fastslå. Det er også på 1100-tallet et innslag av utenlandske mynter, hvilket kan vitne om at man ikke maktet å utelukke disse fullstendig fra sirkulasjon. Utenlandske mynter kan også observeres i myntfunnene fra middelalderbyene, hvor det fra 1100-tallet er funnet et fåtall norske mynter. I Oslo og Tønsberg utgjør utenlandske mynter henholdsvis 75 % og 33 % av de registrerte enkeltfunnene i tiden 1103 til 1263 (tabell I). Man kan derfor for 1100-tallet anta at det har vært ønskelig å gjennomføre myntinnvekslinger ved kongeskifter, men at det på grunn av perioder med ustabile maktforhold kun i varierende grad har vært mulig å gjennomføre. I løpet av en konges regjeringstid har det trolig ikke forekommet innveksling av all mynt i omløp. Trolig har en vedlikeholdsproduksjon foregått fortløpende etter hvert som ikke godkjente mynter ble vekslet inn eller skatter og avgifter ble betalt. Det er en fordel å holde en veksling eller nyproduksjon et sted der mange mennesker samles over et kortere tidsrom. Dette kan for eksempel ha forekommet ved ting eller på markeder og stevner. Gullbekk (1996) har argumentert for tinget som en gunstig situasjon for ambulerende utmyntning. Her ble også bestemmelser knyttet til handel, myntbruk og skatter kunngjort.

Tabell 1. Mynter, norske og utenlandske, funnet i norske middelalderbyer og kjøpsteder. Tabellen inkluderer kun enkeltfunn. Funn fra urbane kongsgårder er tatt med mens funn fra urbane kirker, kirkegårder og borger er utelatt. Kilde: Ramberg 2017, Gullbekk og Sættem 2019.

By/kjøpsted	Før 1103	1103–1263	1263–1319	Sum	Norske 1103–1263
Bergen	–	5	5	10	5 stk. / 100 %
Borg	–	–	–	0	–
Borgund	2	–	–	2	–
Hamar	1	1	51	53	1 stk. / 100 %
Kaupang	–	–	1?	1?	–
Kinsarvik	–	–	2	2	–
Konghelle	–	–	–	0	–
Oslo	2	4	44	60	1 stk. / 25 %
Skien	–	–	–	0	–
Stavanger	–	–	2	2	–
Steinkjer	–	–	–	0	–
Trondheim	34	3	10	47	3 stk. / 100 %
Tønsberg	–	6	8	14	4 stk. / 67 %
Veøy	–	–	2	2	–
Vågan, Lofoten	–	–	–	0	–

Er det fellestrekk ved de sikre myntstedene, Hamar, Bergen, Trondheim og Lödöse, som kan ha hatt betydning for at en utmyntning fant sted akkurat der? Ens for Nidaros rundt 1050, Lödöse ca. 1150 og Bergen 1180 er at de har en fast bosetning, at det er gjort funn som tyder på handel, og at de har en kongsgård. Nidaros er også et tingsted hvor konger hylles, mens Bergen og Lödöse ikke har noen regional tingfunksjon. Lödöse har heller ingen rolle som religiøst sentrum, hvilket Trondheim og Bergen har. Hamar skiller seg fra de øvrige kjente myntstedene ved ikke å ha noen slike funksjoner ved midten av 1000-tallet. På Åker, noen kilometer øst for Hamar, finnes kongsgård og tingsted, men det er ikke Åker som står i myntomskriftene. Samlet er det kun et kongelig nærvær i form av en kongsgård som forener de fire kjente myntstedene (Ramberg 2017:157–159).

En kongsgård i middelalderen var et administrativt, sosialt og økonomisk knutepunkt for kongen i tillegg til å være residens for kortere og lengre opphold, samt en gård kongen kunne hente inntekter fra (Iversen 2008:7). I Danmark har man funnet en forbindelse mellom *konunglef* og myntsteder (Andrén 1983:46).

Konunglef tilsvarte en kongsgård i den danske kongelige forvaltningen. Det var en residensgård og fungerte som et lokalt sentrum hvor de kongelige rettighetene ble håndhevet, som innkreving av underhold, bøter og skatter (Andrén 1983:36).

Fantes noen av disse strukturelle fellesnevnerne på Veøya på 1100-tallet? I sagamaterialet nevnes Veøy i sammenheng med tre hendelser som skal ha funnet sted på 1100-tallet og tidlig på 1200-tallet (se også Langnes 2024). Første tilfellet omhandler striden mellom Håkon Herdebrei og Magnus Erlingsson om kongemakten. Våren 1162 oppholder Håkon Herdebrei seg i området rundt Veøya for å samle skip og folk da Erling Skakke kommer med 20 skip. Slaget står ved Sekken litt lenger ut i Romsdalsfjorden, hvor Håkon Herdebrei får sitt banesår. I sagaen fortelles det at da Skakkes skip ble oppdaget av Håkons menn, søkte de støtte hos bymennene i Veøy (*Magnus Erlingssons saga, Norges kongesagaer* s. 657–658). I Baglersagaene nevnes hvordan Filippus av Veien og Tord Dokka reiser til Veøy for å ta hånd om et nybygget leidangskip, samt den leidangen birkebeinerne hadde samlet. Baglerne brente birkebeinerens skip og ransakte byen (*Sagaen om baglere og birkebeiner* s. 303). I *Håkon Håkonssons saga* (s. 228) fortelles at Finn Knott satt i Veøy som Skule Bårdssons sysselmann. Der ble han slått i hjel av Håkon Håkonssons menn i 1240.

Hendelsene i sagaene forteller om kongelig nærvær. Indirekte vitner de også om at bymennene hadde de nødvendige våpen, at Veøy hadde en militær sentrumsfunksjon hvor leidangen ble samlet inn og oppbevart, samt at her var sysselmann (Solli 1996:218, Helle 2006:71). Det er funnet spor etter to store naust i Bondevika som er tolket som leidangsnaust. Det er imidlertid ingen skriftlige kilder som beskriver en otting med navn Veøy (Solli 2008:112).

Første stavelse i navnet Veøy kommer av det norrøne ordet *ve*, som betyr hellig. Brit Solli (1999:92) mener Veøya tross navnet var et sted for den nye religionen i opposisjon til den gamle. Markerte graver av hedensk karakter i ytre Romsdalen mener hun viser at det norrøne samfunnets religion og skikker var under press i perioden, og at et nytt kristent sentrum ble etablert på Veøya i løpet av 900-tallet. Her er murrester etter to kirkegårder med spor etter kirkebygninger i begge. Dateringer fra kirkegården antyder at denne er fra 900-tallet, mens kirkene kan være fra 1000-tallet (Solli 2008:118–119). Den stående romanske kirken av stein ble bygget i to ulike faser. Den ble påbegynt i første halvdel av 1100-tallet og ferdigstilt rundt 1200 (Stige 2008:79). På det meste *kan* det ha vært syv kirker på

øya ut fra navn/dedikasjoner (Brendalsmo 2008:48). Etablering av kirker hadde en sentraliserende virkning. Spesialister hadde enerett på å utøve ritualene som kun skulle skje i kirkene. Gravstedet ble felles for alle som var knyttet til kirken, og skatter og avgifter ble hentet inn fra forsamlingen. Peterskirken på Veøya omtales først som fylkeskirke i 1488, men det er rimelig å anta at fylkeskirkene går tilbake til innføringen av tienden på 1120-tallet og etableringen av faste sognegrenser (Sandnes 1969:116, Solli 1996:204–205, 2008:120). Sandnes (1969, 1993:109) har også vist at fylkeskirkene i Trøndelag ofte ble oppført på krongods.

Det er nevnt en kongsgård på Veøya på 1300-tallet. Det er ikke funnet fysiske spor etter en kongsgård, men en samlet vurdering av bebyggelsesspor og plassering kan peke ut et mulig sted der en slik kan ha vært (Dahle og Stamnes 2024). Et indirekte tegn på kongelig nærvær og interesse er byggingen av den tidligere omtalte steinkirken. Kirken må ha vært bygget av noen som ikke bare kunne mobilisere de nødvendige ressurser, men som også ønsket å utnytte kristendommen som politisk og økonomisk virkemiddel, og som ville demonstrere sin posisjon i samfunnet gjennom overdådig forbruk (Brendalsmo 2001:263). Ikke mange mennesker kunne dette foruten kongen.

Byggingen av kirken medførte arbeid for spesialister innen ulike håndverk, som steinhuggere, murere og ulike former for smeder. Deres tilstedeværelse kan ses i spor etter en fast bosetning nær kirken, som igjen utviklet seg til en kjøpstad med administrative og politiske funksjoner (Solli 1999:93). De første husene ble bygget på 1000-tallet, og kjøpstaden vokste raskt til maksimal utbredelse i løpet av tidlig middelalder (Solli 2008:114). Keramikk, steintøy, kleber, baksteheller og brynesteiner viser at regional og interregional handel har foregått her på 1100- og 1200-tallet (Solli 1996:226–233, 1999:95–96, 2008:115–117).

Ordet *ve* forekommer også i forbindelse med tingsteder. I *Frostatingsloven* (I. 2) finnes bestemmelser for hvordan årsmannen fra hvert fylke skulle sette opp veband på tingvollen, og i *Egils saga* (kap. 56 s. 132) beskrives veband som hasselkjepper stukket i jorden i ringform med snorer mellom – en avgrensning som ringet inn tingvollen (Skjelsvik 1958:166, Schleder-mann 1974:374, Solli 2008:121). Veøy er nevnt som fylkestingsted i 1439. Trolig går et tingsted på Veøya lenger tilbake i tid.

Oppsummerer vi dette, synes Veøya i middelalderen å ha hatt mange av de strukturene som kan ha vært hensiktsmessig ved en utmyntning, som administrative funksjoner knyttet til kongelig og kirkelig maktstruk-

tur (Solli 1996, Dahle og Hill 2024). Her ble skatt til landeier og kirke betalt, leidang samlet inn og kanskje også bøter innkrevd. Skatter og avgifter betalt i naturalia ble omsatt ved regional og interregional handel, selv om handelen synes noe begrenset. Også den faste bosetningens størrelse var trolig liten.

Spør etter myntbruk i høymiddelalderen

Vi vet at man slo mynt i middelalderen i Norge, men myntens rolle og funksjon har vært mye debattert i forskningen de siste tiårene (Lunden 1972, 1999, 2007, Gullbekk 1997, 1998, 2005a, 2005b, 2011, Risvaag 2006, Ramberg 2017). Synspunktene strekker seg fra at mynt ble brukt i alle sfærer av samfunnet og i alle samfunnslag, til at den fortrinnsvis ble brukt i spesifikke situasjoner og muligens også av en begrenset del av befolkningen.

Det sikreste sporet etter myntbruk er myntfunn og da fortrinnsvis enkeltfunn, da man antar at disse er tilfeldig tapt, i motsetning til depotfunn, som kan være oppsparte midler deponert med hensikt. Enkeltfunn av middelaldermynter kommer i hovedsak fra kirker og er funnet under kirkegulvene. Myntene er mistet i kirken i forbindelse med offer, skatter og avgifter (Gullbekk og Sættem 2019:258, 264–265). Det er også funnet mynter i klostre, borger og i middelalderbyene (Ramberg 2017:212–215 tabell 8:1 og 8:2). De siste årene er flest mynter blitt funnet ved bruk av metalldetektor, gjerne på landsbygda. Der flere detektorfunn er gjort på et begrenset areal, er det mulig at det har funnes markeder og handelsplasser (Riksantikvaren 2017:5). Mynter fra middelalderbyene er til sammenligning få i antall, og det har vært diskutert hva årsaken til dette kan være. Kan det skyldes metodiske valg ved den arkeologiske undersøkelsen som for eksempel at massene ikke soldes? Er det på grunn av bevaringsforholdene, eller viser det at mynt ikke ble brukt og dermed tapt her i fortiden (Christophersen 1989, Risvaag 2006:305–307)?

Det er funnet to mynter på Veøya fra 1000-tallet til 1319. En mynt fra Eirik Magnusson (d. 1299) er funnet i steinvollene på den gamle kirkegården ca. 40 skritt sørvest for middelalderkirken (Gullbekk og Sættem 2019:455 nr. 284), og en penning fra Håkon V. Magnusson (d. 1319) er fra det nördøstre hjørnet av svartjordsområdet (Solli 1996:128) (fig. 3). Ingen mynter fra det aktuelle tidsrommet er funnet inni kirken. Det er generelt mye færre funn fra middelalderens steinkirker enn fra stavkirker. Dette forklares med gulvene, som i steinkirker trolig var av stein, men som i

Figur 3. En penning fra Håkon V. Magnusson (d 1319), funnet ved utgraving på Veøya sjakt 9 i 1991 av Britt Solli. Advers (øverst.) og revers. Foto: Terje Masterud Hellan, NTNU Vitenskapsmuseet.

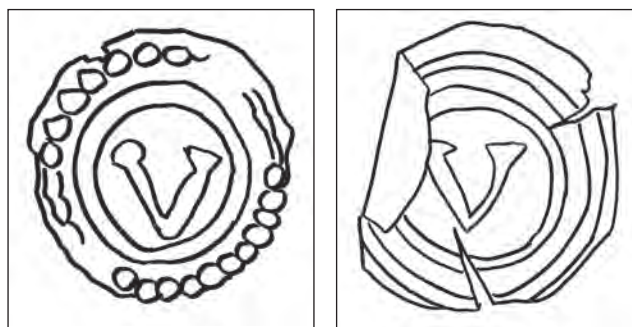
stavkirkene var av tre med sprekker mellom bordene som mynten kunne slippe igjennom (Gullbekk og Sættem 2019:139). Dette gjør også at utbredelsen av denne typen funn delvis samsvarer med bevaringen av eldre og undersøkte trekirker.

En sammenligning av byer og kjøpsteder i middelalderen viser at det i tidsintervallet 1103–1263 er Tønsberg som har flest myntfunn med seks eksemplarer. Bergen følger tett etter med fem, og deretter Oslo, Trondheim og Hamar. Alle disse byene er dokumentert som myntsted i middelalderen. Det er kun Borgund av de mindre kjøpstedene som har myntfunn før 1263–1319.

Mynt synes imidlertid ikke å ha vært ukjent i byene og kjøpstedene, da det i regionen rundt de fleste stedene nevnt i tabellen er gjort enkeltfunn, depotfunn

eller kirkefunn. I Møre og Romsdal er det funnet en mynt fra slutten av 1100-tallet i Rødven stavkirke. Dette er en ensidig mynt med ansikter i korsvinklene (Ramberg 1.Sverre³). Ved utgravninger i 1962–1965 beretter utgravingsansvarlig, arkitekt Håkon Christie (1963), i dagboken at denne ble funnet i alterfundamentet sammen med ca. 100 andre mynter. 21 brakteater fra samme utgraving er fra Håkon Håkonssons regjeringstid. Det er funnet mynter fra Håkon Håkonssons tid i ytterligere én eller to kirker i regionen: to brakteater fra Tingvoll kirke og muligens en brakteat fra 1200-tallet i Edøy gamle kirke (Gullbekk og Sættem 2019:452 nr. 280 og 281). Fra 1000-tallet er det funnet syv Olav Kyrre-mynter fordelt på tre lokaliteter (Gullbekk og Sættem 2019:452–457). Kun mynten fra Rødven stavkirke viser at det ble brukt mynter i Møre og Romsdal på slutten av 1100-tallet da en utmyntning på Veøya kan ha funnet sted.

En analyse av utbredelsen for de ulike mynttypene fra siste halvdel av 1100-tallet kan kanskje bidra i vurderingen av Veøy som mulig myntsted. Utgangspunktet er en teori om at mynter i middelalderen i hovedsak sirkulerte nær stedet de ble produsert, og at de sjelden beveget seg over lengre avstander. Som en konsekvens vil et geografisk utbredelsesområde for funn av den enkelte mynttype indikere innen hvilket område myntstedet befant seg. En analyse av utbredelse for 20 mynttyper fra siste halvdel av 1100-tallet (se Ramberg 2017 kap. 7.3) har vist at bokstavbrakteater med N (Ramberg BN) har en midtnorsk og nordnorsk utbredelse, hvilket kan passe med et utmyntningssted i Nidaros. Brakteater med H (Ramberg BH), M (Ramberg BM) og trepass (Ramberg TP) har et tyngdepunkt på Vestlandet, uten at et utmyntningssted kan pekes ut. Motivene B, S og V (Ramberg BB, BS og BV) (fig. 4) som ofte har vært knyttet til henholdsvis Bergen, Stavanger og Veøy, viser ingen utbredelse som bekrefter dette (fig. 5). Disse tre motivene har rimelig lik utbredelse, med en variasjon i antall lokaliteter. Utbredelsen for mynter med bokstavkombinasjonen NI og N(o) i korsvinklene (Ramberg 1. Sverre 1R, 2Ra og 2. Sverre 2) viser en utbredelse innerst i fjordarmene langs kysten fra Rogaland til Trøndelag og i Jämtland. Samme utbredelse, men med færre funn har ensidige mynter med ansikter i korsvinklene (Ramberg 1. Sverre 3). Ensidige og tosidige mynter som trolig er slått av Sverre, har med andre ord en tilknytning til kysten. De kan være slått i Nidaros eller et sted sørover langs kysten og kan ha vært benyttet i handel langs leia.

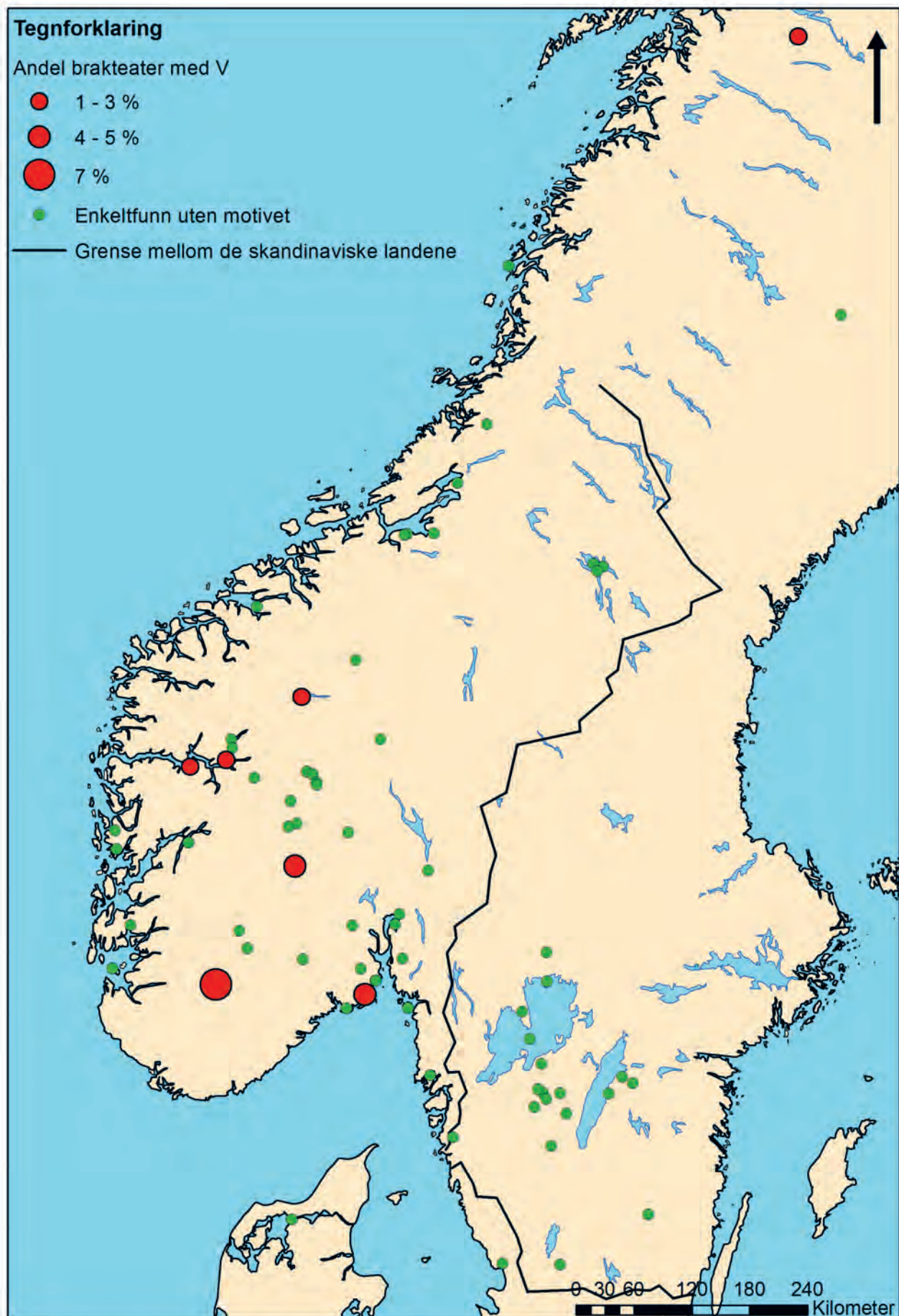
Figur 4. Også små brakteater med enkle bokstaver er trukket inn i diskusjonene rundt myntsted. Her må det innvendes at kunnskapen vår per i dag om hva bokstaven henviser til, er mangelfull, og at det ikke nødvendigvis er en henvisning til produksjonssted. Illustrasjon: Linn Eikje Ramberg.

Mynten som kan være fra Veøya, og mynten med VE i korsvinklene deler form og fabrikk med disse, men det er funnet så få av dem at det ikke er mulig å vurdere utbredelsen av dem. Det er med andre ord ingen mynttyper som synes å ha tyngdepunkt rundt Veøya. Myntene med utbredelse på Vestlandet kan være slått på Veøya, men det finnes også flere likeverdige alternativer som er vel så sannsynlige.

Analyse av utbredelse for det norske myntmaterialet har synliggjort en del utfordringer med å finne overbevisende tyngdepunkter. På grunn av Norges topografi kunne ikke menneskene i tidligere tider, og heller ikke i dag, bo jevnt fordelt utover arealet. Det fantes trolig også reguleringer for hvor mennesker kunne oppholde seg eller bevege seg. Dagens bosetningsmønster påvirker også utbredelsen av funn, da arkeologisk virksomhet og funnfrekvens er en direkte konsekvens av utbygging, restaureringer og arealpress i dag. Som man kan se av figur 5, er det ikke mange steder i nærheten av Veøya det er funnet mynter fra denne perioden. I Møre og Romsdal er det registrert 81 middelalderske kirkesteder, og det har vært utført tolv kirkearkeologiske tiltak – alt fra arkeologisk utgraving til ombygging, rehabilitering og konservering (Brendalsmo og Eriksson 1995: figur 5.1.2-1 og 5.3.9-2). Åtte kirker har funn av til sammen 97 mynter fra før 1319. 73 av disse er fra Rødven stavkirke (Gullbekk og Sættem 2019:452–456). Dette viser at det er funn av mynter datert 1050–1319 i rundt 2/3 av de undersøkte kirkene, men at det oftest er funnet en til tre mynter.

En siste kompliserende faktor i en slik analyse av utbredelse er muligheten for en ambulerende utmynt-

3 Ramberg 1.Sverre3 henviser til en mynttype presentert i Ramberg 2017 kap. 5. Alle tilsvarende henvisninger til Ramberg uten årstall etterfulgt av en bokstavkombinasjon er typer presentert samme sted.

Figur 5. Utbredelse av brakteater med V angitt i rødt etter motivets antall i respektive funn. Grønne punkter viser enkeltfunn deriblant kirkefunn for norske mynter fra 1100-tallet og dermed den mulige utbredelsen. Som man kan se er det gjort få funn fra 1100-tallet i området rundt Vøy. Illustrasjon: Linn Eikje Ramberg.

ning i middelalderen. Dersom utmyntningen ikke var på faste steder, vil ikke geografiske tyngdepunkt vises i materialet. Samtidig synes analysen å bekrefte Nidaros som utmyntningssted. Nidaros er som vist det myntstedet som fremstår mest permanent eller tilbakevendende, og kan ha vært ett stasjonært myntsted i en organisering med både faste og ambulerende steder.

Har det vært slått mynt på Veøya?

Med utgangspunkt i en sjelden mynt med fragmentert omskrift og usikker tolkning har Veøya fått mye oppmerksomhet gjennom forskningshistorien som mulig myntsted på slutten av 1100-tallet. Dette er en urolig periode i norgeshistorien og en periode hvor det fortsatt er en del uklarerheter rundt hvem som ga ut mynter, hvor dette kan ha skjedd, og hvordan myntvesenet var organisert. Spørsmålet er derfor forsøkt belyst her ved å samle den kunnskapen vi har på nåværende tidspunkt om myntvesenet og myntsteder generelt, samt hva vi vet om Veøya spesielt.

Oppsummert er det få sikre tegn på at det har vært en utmyntning på Veøya. Det er ikke spor etter produksjonsavfall fra en utmyntning, ingen bygningsrester fra et myntverksted eller annen nærliggende spesialisert bygning, og ingen skriftlige kilder som forteller om utmyntning her i form av å omtale hendelser, yrkestitler eller råstoff-forekomster. En tidligere analyse av hva som kan ha vært vektlagt eller betraktet som hensiktsmessige forhold på et sted der mynter ble slått i middelalderen (Ramberg 2017:154–161), viser at det er få samfunnsstrukturer eller funksjoner som er felles for myntstedene da en utmyntning fant sted, hvilket gjør at få steder fremstår mer sannsynlige enn andre. Spesialisert kunnskap og ferdigheter samt utstyr var mobilt og kunne fraktes fra ett sted til et annet. Den fremste fellesfaktoren synes å være et kongelig nærvær, og da gjerne i form av en kongsgård. Kongsgårder var

steder hvor mennesker samlet seg, men var også sentre for skatter, avgifter og kongelig administrasjon. Andre steder hvor folk samles, handler og betaler bøter og skatter, kan også ha vært hensiktsmessige steder for utmyntning. Det betyr at steder for tidsbegrensede markeder og tingsteder kan ha hatt en slik funksjon. Det var først og fremst vekslingen eller det å samle inn gammel mynt og spre ny som krevde at mange mennesker møttes på et gitt sted i et begrenset tidsrom. Men veksling og produksjon behøvde ikke være lokalisert på samme sted jf. diskusjonene rundt Magnus Ladulås' testamente. På Veøya har det vært kongelig nærvær, trolig i form av en kongsgård med sysselmann, det kan ha vært tingsted allerede på 1100-tallet, det kan ha vært fylkeskirke her fra samme tid, det var fast bosetning, og det ble bedrevet noe handel og omsetning av varer.

Hverken myntfunn fra perioden eller sirkulasjonsområder for ulike motiver i andre halvdel av 1100-tallet peker mot Veøy som noe sted med særskilt betydning for myntbruk eller myntproduksjon. Det skal her tas i betraktning antall undersøkelser som er gjort i området, samt den generelle mangelen på mynter fra byer og kjøpsteder i perioden.

Det at vi ikke vet hvordan myntvesenet var organisert, påvirker selvfølgelig konklusjonen. Dersom myntvesenet i sin helhet var ambulerende og kongen slo mynt etter behov mens han reiste rundt i landet, vil hele diskusjonen om myntsteder miste sin relevans. En kombinasjon mellom noen få faste myntsteder og noen mer ad hoc er imidlertid det mest sannsynlige, ettersom noen myntsteder er rimelig sikre, slik som Nidaros, Bergen, Hamar og Lödöse. I en slik kombinasjon kan Veøya absolutt ha vært et sted for en eller flere temporære utmyntninger, da Veøya i det aktuelle tidsrommet hadde en del strukturer som må betraktes som fordelaktige for innveksling og utmyntning.

KILDER OG LITTERATUR

Primærkilder

- Egils saga*. Heggstad, L. (overs.) 1942. Oslo: Det norske samlaget.
- Frostatingslova*. Hagelund, J. R. og J. Sandnes (overs.) 1994. Oslo: Det norske samlaget.
- Historia Norwegie*. Ekrem, I. og L.B. Mortensen (eng. overs.) 2003. Peter Fisher. København: Museum Tusulanum press.

- Håkon Håkonssons saga*. Holtmark, A. (overs.) 2008. Oslo: H. Aschehoug og co.
- Magnus Erlingssons saga. *Norges kongesagaer*. Snorre Sturluson. Holtmark, A. og D.A. Seip (overs.) 1979. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Norges historie*. I: Salvesen, A. (overs.) 1990. Norges historie. Historien om de gamle norske kongene. Historien om danenes ferd til Jerusalem. Thorleif Dahls kulturbibliotek. Oslo: Aschehoug.

- Sagaen om baglere og birkebeiner. *Norges kongesagaer* bd. 3. Hødnebo, F. (overs.) 1979. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Sverres saga*. Gundersen, D. (overs.) 1967. Norges nasjonallitteratur (red.) Francis Bull. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Sekundærkilder**
- Allen, M. 2012. *Mints and Money in Medieval England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Andersen, P.S. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet: 800–1130*. Handbok i Norges historie. Bergen: Universitetsforlaget.
- Andersen, P.S., Ø.L.I. Viken og Allkunne 2023. *Leidang i Store norske leksikon* på snl.no. Hentet fra: <https://snl.no/leidang>. Henta 3. april 2023.
- Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia, Tidskrift för historisk forskning*, bd. 49:1, s. 30–76.
- Andrén, A. 1995. Signs of Communities. The Iconography of Early Towns in Denmark. *Meddelanden från Lund Universitets historiska museum 1994–1994. New Series* vol. 10. Lund: Gleerup, s. 9–20.
- Blom, G.A. 1956. *St. Olavs by: ca. 1000–1537*. Trondheim bys historie bd. I. Trondheim: F. Bruns bokhandels forlag.
- Brendalsmo, J. 2001. *Kirkebygg og kirkebyggere: byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600*. Doktoravhandling. Universitetet i Tromsø.
- Brendalsmo, J. 2008. Kirkene i Romsdal i middelalderen. En diskusjon om funksjon og status. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets årbok 2008*. Molde, s. 30–67.
- Brendalsmo, J. og Eriksson, J.-E.G. 2015. De middelalderske sakrale stedene. I: L. Johannessen og J.-E.G. Eriksson (red.) *Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger*. Riksantikvaren, s. 97–138.
- Carlsson, K. 2007. *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000–1300*. Lund Studies in Historical Archaeology nr. 6 (diss). Lunds universitet. Uddevalla: Bohusläns museums förlag i samarbete med Västergötlands museum Lunds universitet.
- Christie, H. 1963. *Rødven stavkirke*. Dagbok fra utgravningene. Riksantikvarens arkiv.
- Christophersen, A. 1989. Coins in Complex Archaeological Contexts – a Source-Critical Survey. I: E. Schia og H. Clarke (red.) *Coins and Archaeology. Medieval Archaeology Research Group. Proceedings of the first Meeting at Isegran, Norway 1988*. BAR International Series 556. Oxford, s. 1–8.
- Christophersen, A. og S.W. Nordeide 1994. *Kaupangen ved Nidelva: 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på folkebibliotekstomten i Trondheim 1973–1985*. Riksantikvarens skrifter nr. 7. Oslo.
- Dahle, K. og A.A. Stamnes 2024. Their smaar kauptstader – omfang, struktur og oppkomst. Nye arkeologiske og geofysiske undersøkelser på Veøya. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstadene på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 68–84.
- Dyvik, H. 1985. Runer fra Bryggen. I: I. Øye (red.) *Middelalderbyen*. Onsdagskvelder i Bryggen Museum I. Bryggen Museum, s. 133–148.
- Eikje, L.L. og J.A. Risvaag 2011. Dæli-mynter i Trondheim. *NNUM* 3/2011. København, s. 97–101.
- Ekre, R. 1988. Nya märkliga myntningsfynd i Lödöse. *SNT* 2/1988. Stockholm: Svenska numismatiska föreningen, s. 28–31.
- Ekre, R. 2020. *Om den medeltida myntningen i Lödöse*. Lundosia 1. Stödföreningen för Lödöse museum. Göteborg.
- Eriksson, J.-E.G. og I. Karlberg 1994. *Tønsbergs fornminneområde: en statusrapport over den arkeologiske registrering av middelalderbyen Tunsberg, 1973–1994*. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg nr. 10. Riksantikvaren. Oslo.
- Gullbekk, S.H. 1996. Myntsteder i Norge i tidlig middelalder. *NNUM* 1996. København, s. 18–21.
- Gullbekk, S.H. 1997. Renovatio monetæ i Norge i middelalderen. *NNÅ* 1992–93. København, s. 52–87.
- Gullbekk, S.H. 1998. Medieval law and money in Norway. *Numismatic chronicle and journal of the Royal Numismatic Society* 1998 vol. 158. London, s. 173–184.
- Gullbekk, S.H. 2005a. Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen? *Historisk Tidskrift* 2005 bd. 84. Oslo, s. 551–572.
- Gullbekk, S.H. 2005b. Natural and money economy in medieval Norway. *Scandinavian Journal of History* 30:1. London, s. 3–19.
- Gullbekk, S.H. 2011. Myntenens omløpshastighet i norsk middelalder: middelalderens økonomiske system. *Historisk tidskrift* bd. 90. Oslo, s. 511–529.
- Gullbekk, S.H. og A. Sættem 2019. *Norske myntfunn ca. 1050–1319. Kongemaktens ressursgrunnlag, monetarisering og fromhetskultur*. Oslo: Dreyers Forlag.
- Grinder-Hansen, K. 2000. *Kongemaktens krise. Det dan-*

- ske møntvæsen 1241–1340*. København: Museum tusculanums forlag.
- Hamre, L. 1974. Tiend. KLNMB bd. XVIII *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*. Oslo: Gyldendal, s. 288–287.
- Helle, K. 1995. *Under kirke og kongemakt 1130–1350*. Aschehougs Norgeshistorie bd. 3. Oslo: Aschehoug & co.
- Helle, K. 2006. Fra opphavet til omkring 1500. I: K. Helle, F.-E. Eliassen, J.E. Myhre og O.S. Stugu (red.) *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo: Pax forlag, s. 71.
- Herteig, A.E. 1954. Omkring kaupangen på Veøy i Romsdal. *Viking* 58. Oslo: Norsk arkeologisk selskap, s. 69–88.
- Holmboe, C.A. 1841. *De prisca re monetaria Norvegiae et de numis seculi duodecimi nuper repertis*. Christiania.
- Holmboe, C.A. 1865. Indledning. Oversigt over Norges Mynt- og Pengevæsen i Middelalderen. I: C.J. Schive 1865. *Norges mynter i middelalderen*. Christiania: H. Tønsberg.
- Iversen, F. 2008. Eiendom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder. *UBAS Nordisk - Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter Nordisk* 6. Bergen.
- Krag, C. 1995. *Vikingtid og rikssamling 800–1130*. Aschehougs Norgeshistorie bd. 2. Oslo: Aschehoug & co.
- Krag, C. 2005. *Sverre: Norges største middelalderkonge*. Oslo: Aschehoug.
- Kristoffersen, A.T. 2017. *Metall i bunn og grunn. Råvaretilgang og metallutvinning i middelalderens Oslo, ca. 1050–1350 e.Kr.* Upublisert masteroppgave i arkeologi. Det humanistiske fakultetet, UiO. Oslo.
- Kristoffersen, A.T. 2023. *Rock and heavy metal: Mining and metallurgy in Eastern Norway in the Middle Ages, AD 1030–1537*. PhD-avhandling. Universitetet i Oslo: Institutt for arkeologi, konservering og historie.
- Lagerqvist, L.O. 1990. Sensation – mynttilverkning i Sigtuna på 1180-talet. I: Tesch, S. (red.) 1990: *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988–90. 28 artiklar om de preliminära resultaten från den arkeologiska undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9 och 10, Sigtuna*. Sigtuna, s. 95–97.
- Lidén, H.-E. 1986. Tre eller stein. Bidrag til en kulturgeografisk analyse av forholdet mellom tre- og steinarkitekturen i Hordaland i middelalderen. *Kirkearkæologi i Norden* 2: 1984 Kalmar. *Hikuin* 12. Højberg.
- Lohne, O., J.A. Risvaag, P. Ulseth og J. Lohne 2011. *The Mint in the Nidaros Archbishop's Palace. Coin production under Archbishop Gaute Ivarsson (1475–1510)*. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs skrifter 1/2010. Trondheim: Tapir Academic Press.
- Lunden, K. 1972. *Økonomi og samfunn. Synspunkt på økonomisk historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lunden, K. 1999. Money Economy in Medieval Norway. *Scandinavian Journal of History* 24:3–4, s. 245–265.
- Lunden, K. 2007. Mynt, andre pengar og politisk-økonomisk system i mellomalderen. *Historisk tidsskrift* 2007. Oslo, s. 7–34.
- Malmer, B. 1980. *Den senmedeltida penningen i Sverige: svenska brakteater med krönt huvud och krönta bokstäver*. KVHAA handlingar, Antikvariska serien 31. Stockholm: Almqvist og Wiksell International.
- Myrberg, N. 1995. *Brakteater från Magnus Ladulås' tid (1275–1290). En korologisk studie av lösfynden*. B-uppsats i arkeologi. Stockholm universitet.
- Nedkvitne, A. og P.G. Norseng 1991. *Byen under Eikaberg. Fra byens oppkomst til 1536*. Oslo bys historie bd. 1. Oslo: J.W. Cappelens forlag A.S.
- Orning, H.J. 2004. *Uforutsigbarhet og nærver: en analyse av norske kongers maktutøvelse i høy middelalderen*. Acta humaniora 198. Avhandling (dr.art.). Det historisk-filosofiske fakultet, Universitet i Oslo, Unipub.
- Ramberg, L.E. 2017. *Mynt er hva mynt gjør. En analyse av norske mynter fra 1100-tallet: produksjon, sirkulasjon og bruk*. Stockholm Studies in Archaeology 73. Stockholm
- Risvaag, J.A. 2006. *Mynt og by. Myntens rolle i Trondheim by i perioden ca. 1000–1630, belyst gjennom myntfunn og utmynting*. Doktoravhandling ved NTNU 2006:200. Institutt for arkeologi og religionsvitenskap. NTNU, Trondheim.
- Riksantikvaren 2017. *Retningslinjer. Privat bruk av metallsøker. Gamle handelsplasser*. Veiledere arkeologi 21. Riksantikvaren. Tilgjengelig fra: Riksantikvarens vitenarkiv: Privat bruk av metallsøker. Retningslinjer (unit.no)
- Sandnes, J. 1969. *Fylkeskirkene i Trøndelag i middelalderen*. Årbok for Trøndelag nr. 3 s. 116–136.
- Sandnes, J. 1993. Middelalderens Trøndelag. Den kirkelige organisasjon i landsdelen, fylkeskirker, sognekirker, klostre. *Kirkearkæologi i Norden* 4 1990. *Hikuin* 20, s. 105–112.
- Sawyer, B. og P. Sawyer 1993. *Medieval Scandinavia: from conversion to Reformation, circa 800–1500. The Nordic series* 17. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Schive, C.J. 1865. *Norges mynter i middelalderen*. Christiania: H. Tønsberg.
- Schledermann, H. 1974. Tingsted. KLNMB bd. XVII *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*. Oslo: Gyldendal

- Sigurðsson, J.V. 1999. *Norsk historie 800–1300*. Gjøvik: Det norske samlaget.
- Skaare, K. 1969. «Olav Kyrres» myntreform. *NNÅ* 1968. Stockholm, s. 21–36.
- Skaare, K. 1976. *Coins and Coinage in Viking Age Norway: the establishment of a national coinage in Norway in the XI century, with a survey of the preceding currency history* (diss). Oslo: Universitetsforlaget.
- Skaare, K. 1979. Matriser, patriser eller prøveslag? *NNUM* 1979. København, s. 72–74.
- Skaare, K. 1982. Kong Sverres utmyntning. *NNÅ* 1979–80. Oslo: Universitetsforlaget, s. 93–109.
- Skaare, K. 1984. Coin finds from Bryggen. *The Bryggen papers. Supplementary series* 1 1984. Bergen, s. 52–72.
- Skaare, K. 1995. *Norges mynthistorie* bd. 1. Oslo: Universitetsforlaget.
- Skjelsvik, E. 1958. Dómhringr. *KLNM* bd. III *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*. Malmö: Allhems förlag.
- Solli, B. 1996. Narratives of Veøy: An investigation into the poetics and scientifics of archaeology. *Universitetets oldsaksamling skrifter*. Ny rekke Nr. 19. Oslo.
- Solli, B. 1999. Veøyas arkeologi. I: J. Sanden (red.) *Veøyboka*. Romsdalsmuseet. Molde, s. 8–100.
- Solli, B. 2008. Kjøpstedet på Veøya i Romsdal. I: H. Andersen, G. Hansen og I. Øye (red.) *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer. UBAS Nordisk 5*. Universitetet i Bergen, s. 109–124.
- Spufford, P. 1991. *Money and Its Use in Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stige, M. 2008. Veøykirken. *Middelalderens bygningshistorie*. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets årbok 2008*. Molde, s. 74–99.
- Woods, Andrew R. 2013. *Economy and Authority: A study of the coinage of Hiberno-Scandinavian Dublin and Ireland*. Part 1:text (diss). Division of Archaeology and Anthropology. University of Cambridge.

Veøya sett fra sjøbunnen

En historie om maritimarkeologi
og metafysikk - og litt om
reinfangst i høyfjellet

David Berg Tuddenham

ABSTRACT

This paper invites you to a maritime archaeological road trip into the formation of a strong dichotomy in archaeology, with Romsdal as a road map and Veøy in the rearview mirror. The starting point is the maritime archaeological surveys that were carried out on Veøy in 2013. The survey showed an absence of cultural layers on the seabed, which supports the hypothesis of Veøy as an administrative center rather than a trading port. The investigations that were carried out are interdisciplinary orientated, and the discussion activates the entire region - from seabed to high mountains. This is how the maritime archaeological perspective appears as distinctly hybrid. At the same time, maritime archaeology invites dichotomous thinking, through the frame of reference it addresses. There is therefore reason to ask what a maritime perspective is, where the tool used for this discussion is taken from actor-network theory. The aim is to make the hybrid visible also within the dichotomies, and how dichotomies are powerful platforms for criticism and in defining power.

Innledning

Skal man få et marinarkeologhjerte til så slå fortene, så er utsiktene til å få undersøke en middelalderhavn effektivt. Gamle havner gir lovnader om kulturlag på sjøbunnen, som man kan kose seg med lenge etter at feltarbeidet er gjennomført. Og med slike kimer levert til fantasien, hvilke drømmer kan ikke spinnes opp og ut fra sjøbunnen til Veøya? Denne nærmest mytiske plassen i Romsdalsfjorden, kjent for tykke svartjordsområder og middelalderkirker, en rik forskningshistorie, prestegård og opplysningstid, nausttufter fra vikingtid og gode naturhavner, seilsperring, bryggerester og brenning av langskip i havna (jf. Solli 2008:167–174). En mangfoldig og dyp temporalitet manifestert gjennom monumentale bygg og subtile spor i undergrunnen, strategisk gunstig plassert ved ferdselsårene mellom innland og kyst. Et sted som også har den uregjerlige Hustadvika i sin hule hånd, gjennom nærhet til Tiltereidet. Alle som ville benytte seg av dette draget og slik unngå Hustadvika, måtte passere Veøya.

Med kulturminnene på land, og øyas plassering i landskapet, skulle man tro at sjøbunnen ved Veøya også ville bære preg av den omfattende aktiviteten som har funnet sted her. Det gjør den ikke. Snarere tvert imot

ble drømmen om tykke kulturlag og kulturminner under vann effektivt torpedert av de siste maritimarkeologiske undersøkelsene i havnene til Veøy i 2013 (Elvestad og Mehler 2014). Det tverrvitenskapelige prosjektet under paraplyen til det internasjonale forskningsprosjektet «Harbours in the North Atlantic AD 800–1300» ga ingen ny empiri i form av kulturlag på sjøbunnen eller skipsvrak. Men, som Endre Elvestad og Natascha Mehler viser i Romsdalsmuseets årbok av 2014, er negative data også viktige data. Blant annet understøtter fraværet av kulturlag ute i havnene Brit Sollis tolkning av Veøy som først og fremst et administrativt sentrum, fremfor en handelshavn (Elvestad og Mehler 2014:158, Solli 1996:206). Slik sett står Veøy i kontrast til kaupangen på Borgund lenger vest ut mot havet, hvor aktiviteten også gir seg til uttrykk på sjøbunnen (Wammer 2013:5, Søyland 2014:16).

Mitt bidrag her er ikke å komme med nye tolkninger av Veøy som administrativt sentrum i Romsdalen ut ifra et maritimarkeologisk perspektiv. Derimot mener jeg at Veøya kan egne seg som en case for å drøfte noen faglige avgrensninger innen arkeologifaget. Det vi møter med undersøkelsen i 2013 er en eksplisitt uttrykt *maritimarkeologisk undersøkelse* av Veøya (Elve-

stad og Mehler 2014:153). Tilnærmingen engasjerte en rekke fagfelt, deriblant marin- og landarkeologi, som sammen med historikere, geologer, geografer og klimaforskere ønsker å sette havnene til Veøya inn i et større perspektiv knyttet til havner fra vikingtid og middelalder på Island, Grønland, Shetland, Færøyene og Vest-Norge (Elvestad og Mehler 2014:153, se også Nitter og Coolen 2018). Men hva er egentlig et maritimarkologisk perspektiv? Og hvordan står terrestrisk og maritim arkeologi i relasjon til hverandre? Kan denne kategoriseringen av fagfeltet gi nye innsikter om Veøya, eller bidrar disse referanserammene først og fremst til semantiske utfordringer? Med disse spørsmålene bys det hermed på en roadtrip inn i den maritimarkologiske forskningshistorien, med Romsdalen som kart og Veøya i bakspeilet.

Tilnærmingen min er inspirert av Aktør-Nettverksteori (ANT). Som analytisk redskap er ANT case-orientert og nærmest notorisk opptatt av hvordan dikotomier oppstår og fungerer (Law 1999:3). Påstanden er at dikotomier ikke er nøytrale, men setter sine fotavtrykk når de brukes som kunnskapsbyggende referanserammer (Sørensen 2004:21). Dermed burde tilnærmingen ha en berettigelse her, selv om ANT av enkelte arkeologer nok oppfattes som vel knyttet til tidlig 2000-tall og dens materialitetsdiskurs. Stilarten er videre gjerne essayistisk, noe man ofte ser hos opphavspersonene til retningen: John Law, Michael Callon og ikke minst den etter hvert så beryktede Bruno Latour. Jeg er ikke et unntak her.

Et av de verkene sistnevnte opphavsperson er særlig kjent for, er essayet «Vi har aldri vært moderne» (1996). Her gir Latour uttrykk for en heller original forståelse av moderniteten og dens kunnskapsbyggende referanseramme med dikotomien natur og kultur. Sorteringen av fenomen i denne referanserammen lover sikker kunnskap, fremskritt og vekst. Hele vår vitenskap hviler på dette skillet. Dette står i motsetning til de som blander sammen disse ontologiske kategoriene (Olsen 2006:14), slik man gjerne gjorde i middelalderen. Forståelsen av et distinkt skille mellom natur og kultur var nok relativt diffust for byborgerne på Veøya, hvor da natur, Gud og avguder, myter, magi og kultur glir inn i hverandre. Gode eksempler finnes i Olaus Magnus sin *Historia om de nordiska folken* fra 1555, med hvordan folketro og trolldom tar en plass i beskrivelsene (Magnus 1982). Ikke minst sjøhyrene, som Olaus Magnus avbilder i *Carta Marina* (1539), vitner om en annen og hybrid virkelighet i forhold til hvordan vi forstår verden. Derimot ender Latour opp med å konkludere at vår hardt

tilkjempede referanseramme som skiller mennesker fra ikke-mennesker, også er en hybrid konstruksjon. Dessuten er referanserammen en hyperaktiv produsent og spreder av uregjerlige hybrider i alle retninger (Latour 1996, Blok og Jensen 2009), derav tittelen «Vi har aldri vært moderne». Vi har nemlig aldri gjort noe annet enn å blande sammen vi heller. Det er en flamboyant refsing av vår samtid Latour leverer, og mye kan og har blitt sagt om denne utgivelsen. Mitt utgangspunkt er å se nærmere på skillet mellom begrepene maritim og terrestrisk i arkeologien, inspirert av denne uortodokse tenkningen. Noen vil kanskje dermed også oppfatte min ekskursjon inn i forskningshistorien som streng, men urettferdig. Til dem vil jeg sitere salige Einar Førde: «Ein lyt stella seg slik at ein blir idioterklært frå tid til annan. Ellers blir livet for kjedelig».¹

Veøya sett fra sjøbunnen: En maritimarkologisk roadtrip på startstreken

Marin- eller maritimarkologi som fag kan forstås på ulike måter. I snever forstand forstås det som en metode for å nå empirien, da brukes oftest marin som forledd. Altså, man henter kildene sine fra sjøbunnen. I utvidet forstand brukes begrepene om et perspektiv eller en subdisiplin. For sistnevnte bruker man da gjerne maritimarkologi (Jasinski 1995:104–105). Undersøkelsene i 2013 var begge deler: Sjøbunnen ble utforsket gjennom marinarkeologisk metode, og Veøya ble drøftet som et maritimt sted gjennom flere fagfelt (Elvestad og Mehler 2013:157). Tilnærmingen ga verdifulle data, hvor da *fraværet* av kulturminner under vann bidro til å belyse Veøyas historie og tolkninger.

Samtidig kan faglige avgrensninger som marin- og maritimarkologi også bidra til å sementere skiller innen arkeologien som ikke nødvendigvis er like fruktbare. Hva er for eksempel et terrestrisk kontra et maritimt perspektiv når man har med et sted som Veøya å gjøre? Skillet mellom maritim og øvrig (terrestrisk) arkeologi inviterer til en dikotomisk tenkning, hvor man da nødvendigvis inntar et bestemt perspektiv fra den ene eller andre leiren. Men det er knapt mulig å forstå Veøya som utelukkende det ene eller det andre. Den rene formen man appellerer til med denne dikotomien, finnes ikke, Veøya er notorisk hybrid. Leser man for eksempel Asbjørn Herteigs artikkel om kaupangen på Veøya i *Viking* 1954, har han også et blikk på det maritime, selv om det ikke uttrykkes direkte. Herteig bruker i stedet det han omtaler som *topogra-*

1 https://no.wikiquote.org/wiki/Einar_F%C3%B8rde

Figur 1. Vøya sett fra sjøbunnen. Utøvelse av marin arkeologi som metode i Nordvågen: sondering etter kulturlag med stikkstang. Bildet er også en representant for dikotomiens ene halvdel i denne artikkelen – som et snapshot av det maritime i arkeologien og dets bevegelse fra en uavklart eksistens til en stabilisert essens. Se også figur 2. Foto: Fredrik Skoglund, NTNU Vitenskapsmuseet.

fisk-arkeologiske undersøkelser, som da utgravningene i svartjordsområdene forstås mot Herteig 1954, Hansen 2024:31. Nå hadde riktignok Herteig på daværende tidspunkt ikke hørt om fagfeltet maritimarkeologi, for begrepet og subdisiplinen var enda ikke funnet opp. Topografisk- arkeologi fikk fungere i stedet. Men han skulle senere bidra sterkt til etableringen av maritimarkeologi som fagfelt, gjennom blant annet studiene av Bergens havnefront (Herteig 1969). Spørsmålet er om dikotomien som skjerpes med nykomlingen maritimarkeologi er i stand til å håndtere hybriditeten den søker å sortere i.

Det maritime perspektivet har vært en del av arkeologifaget hele veien. Kulturminneloven av 1905 hviler blant annet bokstavelig talt på en seng av gamle skipsrester, marinert i fordums storhetstid på havet.

Hvor maritimt er vel ikke det! Men på et eller annet tidspunkt oppsto det altså et behov for å styrke perspektivet og gjøre det til et eget fagfelt, berammet av en dikotomi. Så hvordan oppsto denne dikotomien innen arkeologien, og hva søker den å utfylle? Som vi skal se, er dikotomiens spede begynnelse preget av usikkerhet og famling. Den starter på sjøbunnen, i et nettverk satt sammen av aktører som dykkere, fritid, sjøbunn, skipsvrak med mer². Det er med andre ord et såkalt aktør-nettverk under utvikling. En hybrid eksistens som til sammen blir et fenomen. Maritimarkeologi. Dette sosioteknologiske konglomeratet beveger seg mot en stadig sikrere tilværelse, som en solid og stabilisert essens (se figur 2). Som et modent fagfelt, som trygt sorterer mellom natur og kultur, fortid og nåtid, eller maritim og terrestrisk. I prosessen mot et stabilt aktør-nettverk utøves det naturlig nok mange grep. Aktører kobles på eller fjernes. Oversettelser³ skjer hele tiden, hvor noen tar nakkegrep for å tvinge sin vilje på andre. Andre lurker i dypet og venter på det rette øyeblikket for å slå til. Enten for å sette seg selv i sentrum eller for å rive ned hele aktør-nettverket (jf. Callon 1986). Her ser vi et av målene med ANT. Det er å vise prosessene som skjer i ethvert aktør-nettverk, hvordan ting og mennesker hybridiseres og holder sammen institusjoner eller andre strukturer (Olsen 2006:15). Det er ikke nødvendigvis kun realhistorien som er målet. På det viset kan man også si at teoriens og metodens⁴ anvendbarhet er begrenset, og i hvert fall til det man kan omtale som tradisjonell kulturhistorie. Men til forskningshistoriske redegjørelser har den en relevans. I særlig grad fordi den bidrar til å strukturere og synliggjøre de ulike lagene i forskningshistorien(e).

Forskningshistorie: Aqua-Lung™ og skipsfunn skaper fortid og splittelse

Maritimarkeologien kan sies å romme to store overordnede fortellinger. Den første er hva den har oppnådd gjennom en vellykket kobling mellom teknologier, mennesker og fortid. Det er denne vi møter som «Forskningshistorie» med stor F. I denne fortellingen oppdages kulturminnene gjennom teknologien, mer eller mindre som passive objekter som venter på å bli

2 En aktør blir vanligvis forstått som et menneske, men i ANT er alt å forstå som aktør (og nettverk). Også ikke-mennesker (som teknologi, sjøbunn osv.) agerer med egne interesser. Ingen er noe «i seg selv», men «blir til» gjennom omfattende stabiliseringsprosesser og maktkamper.

3 En oversettelse forstås i en ANT-sammenheng som en påvirkning eller endring av noe/noen, til å utføre bestemte handlinger.

4 Hvorvidt ANT er en teori eller metode kan diskuteres. Jeg oppfatter det som begge deler. Som en metode, hvor da «Science in Action» ofte brukes som referanse (Latour 1987), og som en materialitetsteori gjennom sidestilling av mennesker og ikke-mennesker. I arkeologien er dette perspektivet i særlig grad kjent i såk. *symmetrisk arkeologi (SA)*, hvor Bjørnar Olsen er en tydelig eksponent (2006, 2010 m.fl.). Det er likevel ikke riktig å sette likhetstegn mellom ANT og SA, da sistnevnte bryter på flere områder med ANT når det gjelder forståelse av eksempelvis fenomenologi.

avdekt «der ute» et eller annet sted. Den andre historien er mer subtil og handler om hvordan fagfeltet i seg selv konstituerer de fenomenene det studerer. Dette gjelder selvsagt ikke bare maritimarkeologi, det gjelder alle fagfelt. Vi kjenner denne andre historien også under navnet «metafysikk». Metafysikk beskriver den overordnede struktureringen av verden slik vi kjenner den. Leser vi i Store norske leksikon, blir vi fortalt at metafysikk er «det filosofiske studiet av det som ligger til grunn for virkeligheten»⁵. Jeg vil først gripe tak i Forskningshistorien. Dernest vil jeg forsøke å ta for meg metafysikken som denne fortellingen er relatert til.

De fleste forbinder marin- og maritimarkeologi med arkeologiske undersøkelser under vann av skipsfunn og havner, og det er det selvfølgelig gode grunner til. Ser vi tilbake til 1950-tallet, var man i dette tiåret i ferd med å utforske en ny verden under vann, tilgjengeliggjort av teknologi drevet frem av andre verdenskrig. Samtidig som Herteig foretok utgravninger på Veøya i 1953, ga Jacques-Yves Cousteau og Frédéric Dumas ut boka *The Silent World* (Cousteau og Dumas 1953). Dette var en utgivelse som fikk stor internasjonal oppmerksomhet, og som demonstrerte potensialet til det vi i dag kjenner som det selvforsynte pusteapparatet (Scuba⁶). Først ble den imidlertid patentert under navnet *Aqua-Lung*, etter at den ble sluppet løs på det sivile markedet i 1947 (Madsen 2009). Men Aqua-Lungens vei inn i arkeologien gikk hovedsakelig gjennom fenomenet fritidsdykkeren.

Her ser vi en snedig kobling mellom dykketeknologi og fritid som var ukjent før krigen, og som raskt skapte et stort press på blant annet skipsvrak. På dette tidspunktet var ikke skipsfunn i norske farvann å regne som kulturminner, med mindre de var eldre enn 1537. Et vrak fra 1700-tallet var dermed fritt vilt uten kjent eier. Som fortid var den ikke sterk nok til å oppfattes som verneverdig. Svein Molaug formulerte det slik: «Fornminneloven av 1951 var laget før froskemannsteknikken gjorde sunkne vrak tilgjengelig for dykkerne. Det var en ny tanke å verne vrak.»⁷ Etterreformatriske perioder var enkelt og greit ikke et særlig debattert tema i arkeologien under Herteigs tid på Veøya. I dag ser man helt annerledes på det (Fagerland og Paasche 2011, McLees 2019).

Terje Brattli viser i sin doktoravhandling til at kul-

turminnevernets forhold til fenomenet «fortid» og dets objekter ikke på noen måte er entydig. I stedet finner vi ulike forståelser som konkurrerer med hverandre. En utgave fremstår som utenfor oss (transendent), som objektiv og apolitisk. Samtidig har man en antroposentrisk forståelse (immanent), hvor fortiden er delaktig i nåtiden og former denne (Brattli 2006:2). I bunn av denne dikotomien ligger det i det minste en forståelse av at fortidens representasjon på et eller annet tidspunkt har brutt med nåtid. Men heller ikke bruddet er selvsagt. Det Brattli løfter frem, er at fortid som fenomen er forhandlet frem og satt sammen av ulike strategier, bindinger og maktkamper innenfor de referanserammene som strukturerer vår virkelighet. Fortidens objekter er altså ikke «noe i seg selv der ute et sted», men et hybrid produkt holdt sammen i et nettverk av ulike menneskelige og ikke-menneskelige deltakere. Forståelsen av essens og ytrelse⁸ er derimot nettverkseffekter (Law 2004:24).

For skipsfunnene på 1950-tallet kan det sies at man ikke forstod 1700-tallet som så adskilt nåtiden at de var verdig et vern. Men med fritidsdykkeren ble også denne fortiden satt i bevegelse. Delvis gjennom suvenirjakt og utbyggingstiltak (Nymoen og Nævestad 2006, Kvalø 2014). Ikke minst skapes skipsfunn som verneverdig fortid gjennom kompetent forhandling mellom aktørene, hvor noen eller noe gjør seg til talerør for skipsfunn som kulturminne (Tuddenham 2014, 2015). Relasjonene som ble inngått med skipsfunn, ble temmet, hvor Norsk Sjøfartsmuseum var i sentrum for det hele. Eller et *obligatorisk passasjepunkt* som man sier innen ANT.

På mange måter ser vi i denne sterkt komprimerte forskningshistorien også en av kilene som ble drevet inn i arkeologien med hensyn til undersøkelser over og under vann. Marinarkeologi kom til å bli nærmest synonymt med amatørdykkere og nyere tids skipsvrak (jf. Jasinski 1993, 1995). Dette miljøet kom slik til å bli et parallellmiljø til øvrig arkeologi, det som marin- og maritimarkeologer gjerne omtaler som *terrestrisk arkeologi*. Det er ikke dermed sagt at øvrig arkeologi ikke så metoden som relevant, noe undersøkelsene i Katavågen i 1958 vitner om (Andersen 1958, se også Hansen 2024:32). Men kapasiteten frem til slutten av 1980-tallet ble i overveiende grad orientert mot å følge opp funnmeldinger fra sportsdykkere. Dermed

5 <https://snl.no/metafysikk>

6 Self Contained Underwater Breathing Apparatus.

7 Svein Molaug i Fornminnerådets organisasjonsutvalg 1980.

8 Av begrepet «out-thereness» (Law 2004), som viser til separering av aktører og nettverk. Eksempelvis forståelsen av kulturminner (som skipsvrak) og kulturminnevern som separate fenomen.

ble det også etablert en tydelig retning for hva som ble undersøkt og hvor. Fremfor alt var en dikotomi etablert.

Maritimarkeologi som redskap for å binde sammen dikotomien

Samtidig som Brit Solli engasjerte Molde Dykkeklubb i 1991 til å registrere sjøbunnen til Nordvågen og Sør-
vågen (Solli 1996, 2008:337), pågikk det en til dels sterk intern kritikk av arkeologien under vann både nasjonalt og internasjonalt. Over lengre tid hadde man drøftet hvorvidt marinarkeologien var partikularistisk i tilnærmingen, med et nærmest ensidig søkelys på nyere tids vrak uten et teoretisk fundament (Carpenter 1991, Jasinski 1995). Bildet man får ved å lese denne kritikken, er at man på land finner et modent fag, med sikker føring av både (sosial) teori og metode. Så har du naive empirikere under vann, uten særlig interesse for annet enn gjenstander i seg selv (Firth 2002:24). Ikke nok med det, de er også umåtelig opptatt av teknologien som tillater denne umodne virksomheten innen arkeologifaget (Firth 2002, Sperry 2008). Det var selvfølgelig mange som ikke kjente seg igjen i en slik elendighetsbeskrivelse, og reaksjonene uteble da heller ikke. Uansett kan man si at praksisene var tydelig forskjelligartet, med svak dialog mellom hverandre (Jasinski 1995:103).

Så kan det også hevdes at noen var tjent med skarpe fronter, da dette gir grunnlag for et nytt prosjekt. Et brobyggingsprosjekt under navnet maritimarkeologi. For det første måtte man som subdisiplin bli teoretisk bevisst (Muckelroy 1978:10). Videre ble det raskt stilt spørsmål ved om sjøbunnen skal avgrense subdisiplinens virkeområde (McGrail 1984:12, Jasinski 1995:109). På det viset kunne den oppståtte kløften mellom det maritime og terrestriske i arkeologien reduseres, gjennom en bevisstgjøring av subdisiplinens muligheter og avgrensninger. Når NTNU Vitenskapsmuseet etablerer undervisning innen maritimarkeologi på 1990-tallet, har man en tydelig definisjon å forholde seg til:

[M]aritim arkeologi som arkeologisk sub-disiplin omfatter hele det marinarkeologiske forskningsfelt, andre sfærer av fortidens materielle kultur relatert til havet og, i tillegg, de kognitive aspekter av menneskelig tilknytning til havet. (Jasinski 1993:135)

Dette var en definisjon av fagfeltet som Marek Jasinski kom med til Norsk Arkeolog Møte i 1991, og som

på mange måter utgjør basisen for den profilen som NTNU Vitenskapsmuseet skulle legge seg på når det gjelder maritimarkeologi som undervisningsfag i Trondheim. Maritimarkeologien har dermed også løftet seg opp fra sjøbunnen og ut av vannet. Den søker nå aktivt å bygge bro over gapet mellom det maritime og terrestriske i arkeologien. Et annet definierende verktøy som må nevnes her, er begrepet og perspektivet «det maritime kulturlandskapet». Opphavet er med Christer Westerdahl (1989), som i 1995 definerte det maritime kulturlandskapet som «nätverket av hamnar och farleder vid kusten och därjämte den ekologiskt/ekonomiska nisch som inrymmer de maritima näringarna, 'fiskarens åker' och lite till» (Westerdahl 1995:95). Begge definisjonene som er vist til her med Jasinski og Westerdahl har et uttalt fokus på dikotomien land og hav som kvalitativt forskjellig. De har også til felles at de søker å bygge bro over en kløft som var oppstått mellom ulike arkeologier. Westerdahl uttrykte det så sterkt som dette i et seminar i regi av Riksantikvaren i 1993, som tok for seg kunnskapsbehov i marinarkeologien:

Vi är alla bekanta med den dikotomi som rått och råder mellan det maritima och «landkrabborna». Dessa sfärer har på så sätt uteslutit varandra. Uppdelningen har på ett olyckligt sätt bidragit till att det agrara ofte tillåtits totalt slå ut våra maritima kulturer både i forskningen och allmänhetens bild av det förgångna. Att ge uttryck för helheter, alltså det holistiska synsättet, måste binda i hop samhällets enheter. Det är samhällen vi skal studera. Därför måste även forskaren lära sig att slå bryggor. (Westerdahl 1995:97–98)

Som konsept har *det maritime kulturlandskapet* hatt en uvurderlig gjennomslagsevne innen maritimarkeologien frem til dags dato (se eksempelvis von Arbin et al. 2015), og er som verktøy helt i kjernen av hva subdisiplinen står for. Vi skal forlate maritimarkeologien inn på 2000-tallet med å konstatere at maritimarkeologien har en klar misjon. Den har sine aner i en vellykket kobling mellom teknologi og mennesker, som tillot et nytt kildetilfang på sjøbunnen. Men suksessen førte også til et skille i arkeologien, hvor man så behovet for å løfte seg selv ut av vannet for å bli en subdisiplin, slik at det skulle bli mulig å bygge en bro over kløften mellom to sfærer, som nå er påtrengende vid. Dermed ser vi også det maritime i arkeologien bevege seg dugelig inn i den andre halvdel den fremmer som opposisjon – det terrestriske. I vårt tilfelle her med

undersøkelsene på Veøya i 2013, hvor perspektivene strekker seg fra sjøbunnen og langt inn på høyfjellet (Elvestad og Mehler 2014). Spørsmålet da er hva det maritime prosjektet bidrar med som landkrabbene ikke tar opp i seg.

«Edle ville» og fordekte hybrider

Det maritimarknologiske perspektivet er, slik det presenteres av meg, kanskje først og fremst et redskap som hele veien søker å overvinne et skille den selv har produsert. Dette kan jo oppfattes som ganske så provoserende, all den tid man tar skillet på alvor. Samtidig er dynamikken til det maritime prosjektet tilsynelatende lik modernitetens fasit på fremskritt, gjennom et stadig sikrere skille mellom natur og kultur. Av den grunn skal vi svinge inn i dens søken etter rene essenser.

Til sistnevnte sorteringsjobb er det etablert en jungel av fagområder og mekanismer, i det Jan Petter Johnsen omtaler som *modernitetsmaskineriet* (Johnsen 2004:13). Arkeologi er et eksempel på et fagområde som er aktiv i denne sorteringsjobben. Veøya har også deltatt som ledd i modernitetsmaskineriet. På 1700-tallet var eksempelvis Veøya et arnested for opplysningstiden i Romsdalen, gjennom Thomas von Westen og hans deltakelse i *Syvstjerna* – en gruppe prester i Romsdal og på Nordmøre som i tillegg til å utøve utagerende pietisme, også var aktive innen filosofi og naturvitenskap (Øveraas 2017, Vasstveit 2017). Opplysningstiden er en vesentlig del av moderniteten, og den sto særlig sterkt i Romsdalen.

Modernitet som prosjekt har sine kimer fra blant annet behovene innen global handel og kapitalisme fra renessansen av (Schaaning 1992:9,10), hvor en presis forståelse av tid og rom er nødvendig. Vi ser det innen navigasjon, hvor naturvitenskap og innovasjoner bidro til at man kunne seile over lange distanser og legge til rette for nye seilingsmønstre. Nye og effektive økonomiske konstruksjoner finner også sted i jakten på rikdom og vekst, eksempelvis dannelsen av aksjeselskap som risikofull i handelen med Asia (Gaastra 2003, Aarsbog 2004, Tuddenham 2020). Dagens multinasjonale selskap bygger på dette aktør-nettverket, og utforsker dikotomiens styrke på sitt vis.

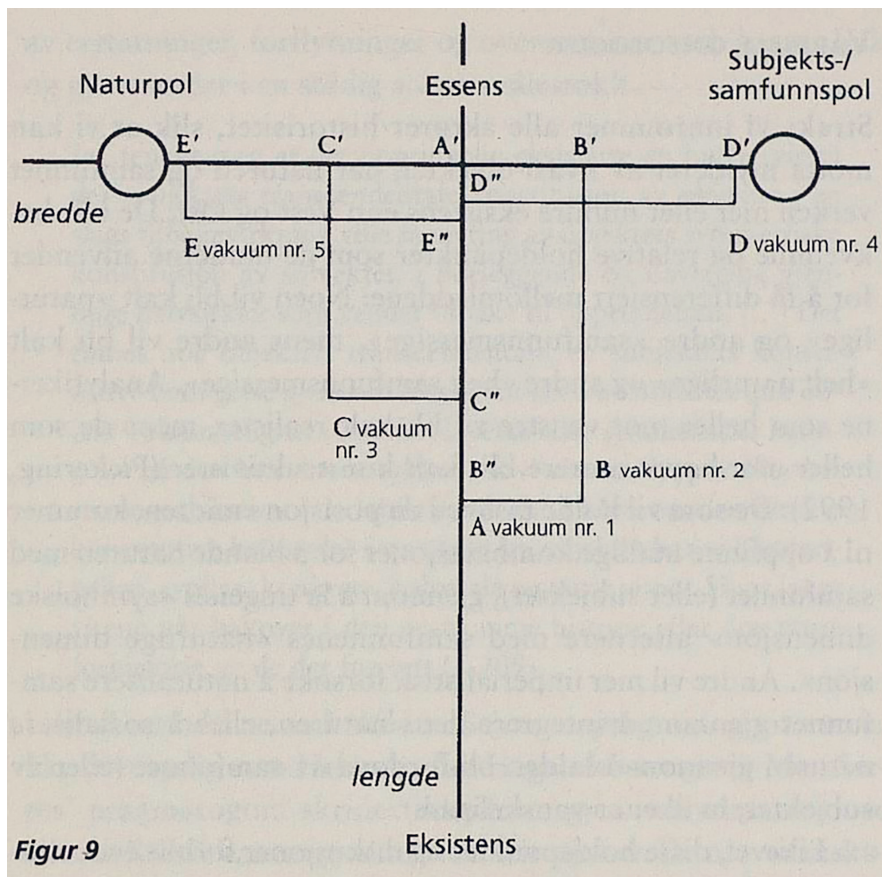
Et annet forhold av stor interesse her tas opp av David Graeber og David Wengrow i en nylig publikasjon om ulikhet sett i et antropologisk og arkeologisk perspektiv (Graeber og Wengrow 2022). De viser til en økende kritikk av eurosentrisme, gjennom kontak-

ten med den nye verden og dialogene med amerikanske urinnvånere på 1700-tallet (Graeber og Wengrow 2022: 42–94). De «edle ville»⁹, som de også omtales som, utviser en forbausende unison kritikk av vestlige institusjoners manglende frihet, moralske inkonsekvenser og påfallende grådighet. Vestlig overlegenhet uttrykt gjennom vitenskap og kunst blir enkelt og greit fnyst av (Graeber og Wengrow 2022:68). Dialogene utgjør en vesentlig kritikk av vestlig tankesett i opplysningstiden, og ble høyst trolig debattert også blant medlemmene i *Syvstjerna*. Men de «edle ville» anses fremdeles i vår tid som en projisering av allerede eksisterende europeisk tankegods, fremfor å være en reell selvstendig kritikk (Graeber og Wengrow 2022: 46,51). I vår sammenheng bidrar denne dialogen også ganske så kraftfullt til skillet mellom natur og kultur, ved at de «edle ville» plasseres som en egalitær naturtilstand innen opplysningstidens diskurs.

Tilsvarende stabiliseringer ser vi med etableringen av fysisk tid, slik den beskrives gjennom termodynamikkens andre lov. Denne tiden er som sluttprodukt tilhørende (den transendente) naturpolen. Som naturvitenskap. Fortidens delaktighet i nåtid er derimot noe som kan plasseres på (den immanente) kulturpolen, og fremmes innen kulturfagene (jf. Brattli 2006). Lik middelalderens immanente forståelse av tid, som ble dominert av de ulike rytmene i kirkeåret, såkalt *handlingstid* (Wyller 2011:26). Moderniseringsmaskineriet rydder og beveger hybride eksistenser vekk fra tilkomstbetingelsene vertikalt og horisontalt innen referanserammen (fig. 2). De blir rensede essenser. Illustrasjonen under viser hvordan Latour ser for seg stabiliseringen av vakuum som et fenomen tilhørende naturpolen:

Noe av Latours poeng her er imidlertid at disse rensede essensene på den horisontale aksene – om det er vakuum, fortid, nåtid eller maritim – fremdeles er hybrider, til tross for sorteringen. Hvis noe derimot fremstår som ahistorisk eller endelig gitt, er det først og fremst et stabiliseringsarbeid vi ser komme til uttrykk gjennom en hybridiserende praksis (Latour 1996:114). Og hensikten? Å skape et sikkert ståsted for effektiv kritikk, til forsvar av enhver praksis man måtte ønske seg (Blok og Jensen 2009:97). Om det så er å erobre verden gjennom en presis forståelse av tid og rom, og/eller med komplekse økonomiske derivater. Det er bare å hoppe fra den ene rensede polen til den andre i fremskrittarbeidet. Slik kan fortid være transendent og immanent på en og samme tid, og «edle ville» både en

9 Begrepet kommer av fellestrekket mellom urfolk og europeisk adel, med jakt og krig som vesentlig aktivitet i hverdagen (Graeber og Wengrow 2022:53). Alle andre får holde seg til arbeidslinja.

Figur 9

Figur 2. Bevegelsen til vakuum fra en usikker eksistens mellom natur og kultur, til en sikker essens endelig låst fast som natur. Figuren er fra Latour 1996:114. Latour hevder her at «[v]akuums essens er den bane som forbinder alle disse posisjoner» (1996:115). På tilsvarende vis kan man betrakte skillet mellom fortid og nåtid (Brattli 2006) eller maritim og terrestrisk (Tuddenham 2015).

naturtilstand og en sosial kritikk. På lignende vis kan man også anvende dikotomien maritim og terrestrisk, som kunnskapsplattformer for sortering. Her til dannelsen av fagfelt, professorater og perspektiv.

Arbeidet med å skille fenomener til den ene eller andre ytterligheten i dikotomiene er altså en heller mangfoldig affære, men de hybride forbindelsene i midtens rike mellom polene holdes skjult. Vi forholder oss kun til de rensede essensene. Eller *svarte bokser* som de også kan omtales som. Slik er de modernes metafysikk basert på et paradoks og et graverende misforhold mellom hva som sies, og hva som gjøres (Blok og Jensen 2009:90, Olsen 2006:14). Latour ville muligens hevde at det er nettopp dette misforholdet de «edle ville» kritiserte, gjennom deres forakt for vestlig tenkning og selvutnevnt fortrefelighet. De moderne er blinde for hybridene, blendet av renselsesprosessen.

Det jeg dermed har forsøkt i det foregående, er å delvis åpne fremveksten av marinarkeologien gjennom skipsfunn som en svart boks, som et kulturminne konstituert av uensartede aktører. En hybrid eksistens som gjennom ulike grep, forhandlinger og koblinger fremstår som en lukket essens. Likeledes med subdisiplinen maritimarkologi, som etter en søkende tilværelse på sjøbunnen måtte løfte seg inn i det terrestriske for å bli

fullverdig. Dikotomien fremstår i dag som etablert og lukket, men var i starten preget av mange kontroverser og usikkerheter. I det hele er det i dag ganske uheort å stille spørsmål ved maritimarkologi som perspektiv.

Veøya som aktør-nettverk

Skulle man så tatt Veøya inn i en ANT-analyse for å åpne svarte bokser, måtte man starte med å kartlegge hvem i aktør-nettverket Veøya som er synlig, og beskrive hva de gjør, og hvilke forbindelser de inngår – uten å på forhånd tillegge dem noen ontologisk forrang. Om det er prest, drageid, jarl, bølgel, vindretninger eller reinsdyr – alle er aktører med egne interesser. På en eller annen måte skal disse finne ut av det sammen.

Da Veøya fungerte som maktsentrum i sin storhetstid, definerte Veøya det gamle Raumsdalafylket fra ytterkyst til høyfjell. Kristoffer Dahle og David Hill omtaler Veøya som «en gigantisk marin rundkjøring med fjordarmer som strekker seg i alle retninger», som en base for den kongelige, kirkelige og aristokratiske eliten (Dahle og Hill 2024:152). Man er i midtens rike mellom disse geografiske motpolene og utøver nettverksarbeid. Fysisk gjennom etablering av infra-

Figur 3. Veøya sett fra Nordvågen. En aktør og et nettverk med definisjonsmakt som knytter sammen innland og hav, himmel og jord, fortid og nåtid. Hybrider blandes og skjules, eksistenser skapes og lukkes som essenser. Målet er hele tiden å holde deltakerne i nettverket på plass, noe Peterskirken gjør fremdeles. Foto: Johnny Bratseth, Romsdalsmuseets fotoarkiv.

struktur, metafysisk med stabilisering av et trossystem. Referanserammer skapes, vedlikeholdes og brukes, roller tildeles og fjernes. I et ANT-språk er da Veøya et såkalt obligatorisk passasjepunkt (OPP) i nettverket, hvor alle interessene¹⁰ i nettverket gjennom ulike grep samles og forenes til en vilje gjennom oversettelser (etter Callon 1986, se også Johnsen 2004:55). En oversettelse forstås her som en prosess der noe flyttes eller erstattes (Blok og Jensen 2009:63). Slikt foregår ikke frivillig og friksjonsløst. Og det ligger til oversettelser at fenomenet som oversettes, blir «noe annet» etter at relasjonen er etablert eller fjernet. Man er altså aldri noe «i seg selv», men er «det man blir til» i relasjon med andre. Det gjelder også relasjonene mellom mennesker og ikke-mennesker.

Også «ikke-mennesker» som bygninger, teknologier og det vi omtaler som natur, utøver makt, og kanskje også på uventet vis når de fungerer i kombinasjon. Laurajane Smith har gitt uttrykk for at mening kun er noe som mennesker kan gi, og eksemplifiserer dette med Stonehenge: «[...] places are not inherently valuable, nor do they carry a freight of innate meaning. Stonehenge, for instance, is basically a collection of rocks in

a field» (Smith 2006:3). Dette heller antroposentriske utsagnet blir kommentert av Brit Solli. Hun viser til Peterskirken på Veøya og hevder at

[t]o see all archaeological heritage as made, not found, is to underestimate the interactive human/material, the so called materiality of heritage. Heritage can be induced from the ground up, not only deduced from the top down» (Solli et al. 2011:46).

Peterskirken inngår fremdeles forbindelser og utøver makt og mening gjennom å strukturere og påvirke omgivelsene, blant annet gjennom sin «steinlighet» (Solli et al. 2011:47).

Vi ser en dikotomi i diskusjonen, som setter avtrykk i forståelsene.

Veøya var og er en arena for maktstrategier og nettverksbygging, hvor ulike og til dels motstridende interesser skal samles eller fjernes gjennom oversettelser. Målet er hele tiden å stabilisere og opprettholde aktør-nettverket. Dette ser vi blant annet med Olav Håkonssons retterbot av 1384, som forsøker å holde liv i Veøy gjennom administrative grep (NGL III, nr. 121

¹⁰ Interesse på latin betyr «å stille seg imellom» (inter-esse).

i Solli 2008:26), se også Langnes 2023:57–58). Den som til slutt bryter ned nettverket, kan være en joker fra uventet hold. For Veøyas tilfelle kom en uregjerlig pes-tbakterie kjent som svartedauden til å få en skurkerolle, som sammen med andre nettverksaktører som jordsmonn, ferskvann og konkurrerende maktsentra svekker og endrer Veøya som aktør-nettverk fundamentalt (se Solli 2008c). En annen aktør i nettverket som kan ha bidratt til å svekke Veøya, er å finne i høyfjellet, nemlig reinsdyrene. Slike ikke-menneskelige aktører har vi ofte en tendens til å se på som noe utvendig oss, en ytrehet – hvor da reinsdyrene er en utmarksressurs «der ute» man kun høster av. Men de kan i aller høyeste grad også utøve nettverksmakt på de som søker å oversette dem, og inngå sammenfiltringer med oss på ulikt vis.

Veøya sett fra Trollheimen

La oss derfor avslutningsvis forlate sjøbunnen til Veøya helt, og bevege oss over til den andre ytterligheten i dikotomien. Høyfjellet. Figur 4 tjener dermed som representant for den maritime motsats i referanserammen for kunnskapsdannelsen her. Endre Elvestad og Natascha Mehler tar et maritimt blikk langt inn til innlandet, og utmarksressursene derifra som har blitt kanalisert forbi Veøya. Blant annet viser de til at pels, skinn og gevir kan ha vært viktige produkter for Veøya, og de ser nærmere på villreinfangsten på Dovre (Elvestad og Mehler 2014:163–164). Et viktig trekk de peker på, er sammenfallet mellom dateringer fra Veøya og fangstanleggene på høyfjellet, samt de rike funnene i dalførene som knytter Veøya og høyfjellet sammen. Ut ifra sammenhengene de finner mellom disse elementene, peker de på at Veøy trolig oppsto som sentralsted under Hårfagre-dynastiet i allianse med Møre- og Ladejarlene (Elvestad og Mehler 2014:164). Det maritimarkeologiske blikket de anvender, tar altså hele landskapet i bruk, helt fra sjøbunnen og opp til høyfjellet, for å drøfte kongemaktens strategier med Veøya som redskap.

Villreinfangsten i høyfjellet på Dovrefjell og Trollheimen har utvilsomt hatt en viktig betydning for vareutvekslingen gjennom Romsdalen, hvor Veøy må ha hatt en funksjon i kontrollen av disse råvarene. Det er imidlertid få spor etter dette i form av kulturlag, hverken fra sjøbunnen eller på land. Kristoffer Dahle og David Hill foreslår i stedet at Veøy kan ha fungert som en såkalt «feeder town», og at overskuddet fra den agrare produksjonen trolig ble fraktet videre til Trondheim eller Bergen for videresalg (Dahle og Hill 2024:152). Det som ble fraktet videre, kan ha vært skinn, huder og bein-

materiale, som kan ha blitt lagret i lagerhus før videre distribusjon (Dahle og Hill 2024:152). Rester etter bygninger som kan ha fungert til dette, er påvist på Veøya (Solli 1996:28–129), hvor ikke minst kaikonstruksjonen som Solli påviste i 2006, er en viktig infrastruktur i en slik forsyningskjede (Solli 2008b:332–341).

Villreinens betydning for regionen illustreres også gjennom den faglige begrunnelsen bak villreinfangsten som verdensarv. Her fremmes blant annet villreinen som den fremste kulturbæreren i fjellandskapet (Andersen et al. 2006:11), hvor relasjonen mellom mennesker, reinsdyr og is har hatt avgjørende betydning for etableringen av norsk glasialarkeologi (Skar og Rossvold 2022:4). I tillegg er disse relasjonene vesentlig for dannelsen av det vi omtaler som maritime transportlandskap (jf. Westerdahl 1995:101). Jakt på rein i regionen går tilbake til pionerbosetningen dokumentert gjennom boplassmateriale (Jordhøy og Hole 2020:3). Fra yngre steinalder helt frem til i dag har også fonnene tatt vare på bevisene (Skar og Rossvold 2022:40). Fangsten har satt spor i landskapet som vitner om en omfattende fangst fra jernalder av (Mølmen 1995, Solberg 2000:111, Andersen et al. 2006), og på Dovre ser vi et tyngdepunkt i dateringene til massefangstanleggene fra tidlig middelalder og frem til svartedauden (Solli 2023:83). Dette dateringsmønsteret er trolig også representativt for Trollheimen. Samtidig er det noen bemerkelsesverdige skiller mellom Dovre og Trollheimen som det kan være verd å fundere litt over med hensyn til aktør-nettverket Veøya og villrein.

Ser man på gravfeltet Vang i Oppdal, er dette først og fremst kjent som et av Nord-Europas største bevarte gravfelt, med stor materiell rikdom. Men det er samtidig en påfallende mangel på variasjon i gravskikken, hvor branngravene dominerer. Oddmunn Farbregd mener at dette kan ha en sammenheng med en uvanlig tradisjonsbunden og konservativ gravskikk (Farbregd 1980:6). Et særlig interessant trekk i denne sammenheng, er at de heller ikke følger samme mønster som øvrige gravfelt i Norge, ved at man tilsynelatende også beholder sentralgravfelt gjennom hele jernalderen (Farbregd 1993:80, Stenvik 2005:141). Dette kan tolkes på ulikt vis: fra praktiske forhold knyttet til jordbruket til særegne maktstrukturer i bygda formet av topografien (Farbregd 1972:95, 1980:14, 1993:80). Men kan gravskikken i Oppdal også drøftes som en nettverkseffekt, hvor reinsdyr, jakt og fangst er så integrert i Oppdalsamfunnet at det kommer til uttrykk gjennom liten vilje til å begynne å bruke gården som gravsted i yngre jernalder? At den kollektive jakta og dens overskudd stiller seg foran gården som arena for hauglegging?

Figur 4. Vøeya sett fra Trollheimen. Et av flere bogasteller knyttet til et større fangstanlegg på Svorundfjellet, Oppdal kommune (Askeladd ID 281250). Bogastellet er en liten aktør i nettverket som Vøeya trolig deltar i. Figuren er også en illustrasjon på dikotomiens andre ytterlighet. Foto: D.B. Tuddenham, Trøndelag fylkeskommune.

Jordbruket i dette heller marginale fjellandskapet har neppe gitt stor avkastning, og Kjell Haugland er slik inne på tanken om at reinsjakta kan ha virket «demokratiserende» for oppdalingene gjennom den omfattende organiseringen den krever (Haugland 2002:19).

Tim Ingold har drøftet forskjellene mellom jaktsamfunn og pastoralister, og hevder at relasjonen mellom mennesker og ville dyr blant jegere er preget av å være integrert – de er i samme verden – hvor jegerne ikke ser et vesentlig skille mellom måten man forholder seg til mennesker og ikke-mennesker på (Ingold 2011:61, 75 i Solli 2023:77). Relasjonen mellom menneske og ville dyr er da det han omtaler som preget av *tillit*. Dette står i motsetning til pastorale samfunn, hvor relasjonene mellom menneske og tamdyr preges av *dominans* og underkastelse gjennom eierskap. Men hva da med de nær industrielle fangstmaskinene rettet mot villrein som vi finner i sørnorske fjell? Brit Solli viser til at dikotomien Ingold setter opp mel-

lom jegere og pastoralister, er for enkel, og for massefangstanleggene direkte villedende. Beskrivelser av tidlig samisk reindrift i Nord-Norge i overgangen til middelalderen tjener som eksempel på de nære forbindelsene mellom mennesker og reinsdyr, i en veksling mellom tillit og dominans (Andersen 2011:66–67 i Solli 2023:79). Solli argumenter videre for at det kan ha vært et samarbeid mellom norrøn og samisk befolkning med en fangstbasert reindrift i sørnorske høyfjell (Solli 2023:79). Her er det, som Elvestad og Mehler også peker på (2014:164), relevant å vise til giftemålet mellom Snæfríður Svásadóttir og Harald Hårfagre. I en aktør-nettverk-sammenheng kan denne alliansen omtales som en *innrullering*, hvor hensikten er å bryte ned motforestillingene blant medspillerne¹¹ (Johnsen 2004:55) for å stabilisere aktør-nettverket og sikre relasjonen mellom OPP og reinsdyrene. Hendelsen kan av enkelte også oppfattes som en svart boks i diskusjonen om etnisitet.

¹¹ Johnsen bruker «medspiller» fremfor det noe fremmedartede *aktant*-begrepet som ANT ofte viser til i slike sammenhenger. Aktanter er noe som påvirker, og disse blir behandlet som likestilte i en ANT-sammenheng.

I vår sammenheng er det imidlertid interessant å dvele litt til ved reinsdyrene som noe mer enn kun en utmarksressurs. Slik jeg tolker Ingold, peker han for jegerens vedkommende mot noe nær en ontologisk likestilling mellom mennesker og ikke-mennesker (Ingold 2011:75 i Solli 2023:77). Det er kanskje å trekke Ingold litt langt, men i en aktør-nettverk-sammenheng er det relevant med en flat ontologi¹² å vise at reinsdyrene også er en definerende kraft; de utøver og oversetter sine «interesser» i aktør-nettverket på svært effektivt vis. Fremfor å være noe som bare lar seg høste, former de eksempelvis hele oppdalsamfunnet ved å stille seg imellom det aller meste. De er navet i en hybrid tilværelse mellom mennesker, dyr og ting. Reinsdyrjakta må ha vært en definerende bærebjelke i arkitekturen til oppdalsamfunnet. Det har den for så vidt også vært frem til moderne tid (Mølmen 1995, Haugland 2002), så tanken om reinsdyrenes makt burde ikke være urimelig. Det er altså ikke bare pastoralister som utøver dominans i sine relasjoner.

Et element som kan koble Veøya mot Trollheimen, gravgods og reinsdyr, er Tiltereidet. Elvestad og Mehler viser til at Tiltereidet gir bakveien inn til Trøndelag innaskjærs, ved å unngå Hustadvika (Elvestad og Mehler 2014:159, se også Smestad 2001). Vel så viktig for dette drageidet må villreinfangsten ha vært, hvor overskuddsproduktene fra fjellet trolig kom ned Sunndalen i strie strømmer. Oddmund Farbrege viser at fangstproduktene i stor grad må ha gått ned til Mørkekysten gjennom Sunndalen fra folkevandringstid av (Farbrege 1972:100). Disse varene ville da sannsynlig også tas over Tiltereidet og passere Veøya (Ringstad 2022:122, Tuddenham 2022:33, 36). Likeledes med importgodset, hvor en del endte opp som gravgaver i Sunndalen og i Oppdal. Elvestad og Mehler peker på Sunndalen som et maktsentrum i regionen under Hårfagre-dynastiet. Observasjonen er da basert på prestisjegjenstander som praktsverd, insulære gjenstander og ringspenner (Elvestad og Mehler 2014:160). Her viser imidlertid Bjørn Ringstad til at Sunndalen ikke er relevant med hensyn til sentralgårder langs Romsdalsfjorden (Ringstad 2024:108). Derimot peker sentralgravfeltet Løykja seg ut som et maktsentrum (Ringstad 1986:297), med klare paralleller til sentralgravfeltene på Oppdal (Dahle 2021:84). Elvestad og Mehler vektlegger Sunndalen også som en viktig ferdsselsåre til Trøndelag og følgelig av militær interesse. Ikke minst var innlandet en øko-

nomisk ressurs, gjennom eksempelvis reinsdyr (Elvestad og Mehler 2014:162). Etablering og vedlikehold av en kavlebru over Tiltereidet ville dermed ha en viktig funksjon i en nettverksarkitektur som søker kontroll med dette overskuddet, hvor Veøya i sen vikingtid kan ha styrket seg som et obligatorisk passasjepunkt (jf. Solli 2018b:22; Ringstad 2022:122, 2024). Ifølge tradisjonen har Tiltereidet vært benyttet for å trekke mindre båter mellom de to fjordarmene (Smestad 2001:84), for å unngå Hustadvika. Her bruker man ofte kilder fra 1800-tallet til å illustrere forholdet. Ingrid Smestad peker imidlertid på at vi likevel vet lite om drageid-fenomenet i middelalder og forhistorisk tid (2001:86). Svaret på kavlene over Tiltereidet kan likeså mye tolkes som infrastruktur knyttet til frakt av varer fra Trollheimen, fremfor primært å unngå Hustadvika. Vår forståelse av Tiltereidet fremstår slik som en svart boks, hvor Hustadvika har blitt fremmet som den viktigste medspilleren i aktør-nettverket.

Massefangstanleggene på Dovre (og Trollheimen) ser ut til å ha vært i bruk fra sen vikingtid inntil svartedauden inntraff, sett ut ifra dateringer fra Rondane og Dovre (Jordhøy 2003:25, Solli 2018, 2019, 2023). Fangstanleggene tas ut av bruk etter svartedauden (Haugland 2002:19), og med det opphører også strømmen av villreinproduktene som gikk ned Sunndalen. Bruken av kavlebruanlegget over Tiltereidet ser også ut til å opphøre senest på 1300-tallet, vurdert ut ifra pollenanalyser (Ording 1934 i Smestad 2001:81). Frakt av varer over Tiltereidet kan ha gått andre steder, men med reduksjonen av fangsten i fjellet kan også villreinen ha bidratt til å svekke aktør-nettverket Veøya. De lot seg ikke lenger innrullere.

Med dette kan man med et ANT-blikk si at reinsdyrene tar mange ulike roller. De utøvde nettverkmakt ved å forme de som forsøkte å oversette dem. Her eksemplifisert gjennom gravskikk i Oppdal og Sunndalen, ved å stille seg *imellom* og på det viset knytte sammen bygdefolket, slik at de blant annet holdt fast ved en avvikende gravtradisjon inn i yngre jernalder. De stiller seg imellom etniske grupper og bidrar til å forme allianser. De er råvarer i strie strømmer ned til kysten, som kan forsøkes styrt gjennom etablering av infrastruktur. Slik som kavlebru over Tiltereidet. De er en sentral del av arkitekturen til omfattende maritime nettverk, gjennom å være attraktive internasjonale handelsvarer fra vikingtid av (Myhre 1998:16, 20 i Elvestad

12 Flat ontologi refererer til at alle i aktør-nettverket er likestilte. Ingen har en privilegert posisjon, eksempelvis som natur eller kultur. Dermed er et reinsdyr like mye en medspiller som Tiltereidet eller en jarl er det i maktkampene. Det er et analytisk grep som Ingold ikke helt passer inn i, men eksempelet han kommer med om jegerne, er tilstrekkelig som en illustrasjon, og dessuten viser Ingold hvordan dikotomier er plattformer for kritikk.

og Mehler 2014:161). De agerer også som medaktør til svekkelsen av en urban fremvekst. Reinsdyrene varierer i styrke og fremtreden, og bidrar til at aktør-nettverket holdes i en nær bølgende bevegelse. Fra høyfjell til hav. Alt dette samtidig som de tilsynelatende er usynlige i det arkeologiske materialet. *Follow the actors* sies det gjerne i ANT-sammenhenger (Latour 2005:12). Her er aktøren fraværende, i hvert fall på sjøbunnen til Veøya. Men sporene er i fjellet. Dermed kommer vi litt nærmere hovedpoenget til spørsmålene som ble reist innledningsvis. Hva er egentlig et maritimt perspektiv, og hvordan står land- og marinarkeologi i relasjon til hverandre? I en flat ontologi er det kun tale om nettverk satt sammen av uensartede aktører. Makt og avmakt gjelder alle, og medspillerne har det til felles at de på et eller annet tidspunkt blir oversatt til noe helt annet gjennom relasjonene. Hvorvidt det er maritime eller terrestriske perspektiver som anvendes, er derimot en nettverkseffekt gjennom stabiliseringsarbeid.

En maritimarkologisk roadtrip ved veis ende

Turen vår har på alle måter vært en småkranglete roadtrip inn i maritimarkologien og metafysikkens verden. Slik må det nødvendigvis bli når veien er kronglete med mange avstikkere til alt fra sjøbunn på Veøya, dykketeknologi og metafysikk til «edle ville», kongemakt og reinsdyr. Poenget her har nærmest vært å vise at «alt henger sammen med alt», da forstått som at tilværelsen er hybrid og i bevegelse.

Det maritime perspektivet er erklært hybrid, noe Elvestad og Mehler viser i sin artikkel gjennom en bred tilnærming til Veøya. Mitt poeng er at også dikotomien det maritime perspektivet hviler på, er skrudd sammen av temmelig uensartede medspillere, med svært ulike motiver for å la seg oversette i nettverket. Den er som referanseramme på ingen måte «noe i seg selv» som man ukritisk kan appellere til. Derimot har dikotomien etablert seg som en tydelig essens i arkeologien, og dens bane dit er forbundet med alle de posisjonene den har beveget seg mellom, lik Latour sitt

eksempel om vakuum i figur 2 (1996:114–115). Med dette som utgangspunkt er det fristende å parafrasere Latour om maritimarkologiens faghistorie, ved å si: *Vi har aldri vært maritime*. Vel å merke i den forstand at vi hele tiden hybridiseres i vår omgang med verden. Å være maritim er en nettverkseffekt. Grensene som dikotomiene tilskriver, kan hjelpe oss til å navigere i et hybrid villnis, men de er samtidig premissdannende. De er ikke virkeligheten. Den finner vi derimot med hybridene i de heterogene nettverkene (Olsen 2006:16).

Dikotomier en kraftfulle plattformer for å utøve kritikk og definisjonsmakt. Siden bruken av dikotomier også inviterer til dikotomisk tenkning, kan dette være et nyttig bakteppe å ha med seg. Spesielt når dikotomiene blir grenseoverskridende. En ting er det maritime perspektivet slik vi ser det utspille seg med Veøya. En annen grenseoverskrider ser vi med ikke-menneskene som effektive maktutøvere, noe som ble diskutert her gjennom reinsdyrene. De er på ingen måte kun ressurser utenfor oss. Som ontologisk likestilte aktører i nettverket, utøver de makt. Deres bevegelser i aktør-nettverket stiller også opp spørsmål til hva som er fjernt og nært. Dette er også en dikotomi man kan stille spørsmål ved. Trollheimen er langt unna Veøya, men likevel nær. Kanskje nærmere enn Hustadvika. Dikotomier er i det hele til for å utfordres.

Men om roadtrippen nå definitivt er over, kommer forhåpentligvis aldri bilveien til Veøya som fysisk fenomen. Magien ved Veøya for besøkende i dag er blant annet skapt av nettopp fraværet av denne aktøren. Slippes den til gjennom en landforbindelse, slik Romsdalsaksen¹³ argumenterer for, endres aktør-nettverket *Veøya som forhistorie* radikalt. Det er kanskje den enkleste måten å vise hvordan et aktør-nettverk påvirkes av tilstedeværelse eller fravær av aktører som tilsynelatende ikke har noe å gjøre med fortiden «i seg selv». Stonehenge og motorveien A303 er også et godt eksempel på dette (jf. Solli et al. 2011)¹⁴. Og når det gjelder det maritime perspektivet, så betraktes dette mangslungne aktør-nettverket trolig best fra midten blant hybridene.

13 <https://www.romsdalsaksen.no>

14 <https://www.english-heritage.org.uk/about-us/search-news/stonehenge-tunnel/>

LITTERATUR

- Aarsbog, S. 2004. For en neve gylden. Trøndere i hollandsk østindia ca. 1600–1800. I *Trondhjemske samlinger 2004. Trondhjems Historiske Forening*. Trondheim.
- Andersen, H.H. 1958. *Innberetning om utgravningene i Borgund på Sunnmøre, sommeren 1958*. Riksantikvarens arkiv.
- Andersen, R., P. Jordhøy, J. Bergstøl og A. Fossum 2006. *Villreinfangst som verdensarv. En ti tusen år lang tradisjon. Faglig begrunnelse*. UNESCO <http://www.villreinfangsten.no/wp-content/uploads/2014/04/VSV-Faglig-begrunnelse.pdf>
- von Arbin, S., P. Nymoen, F.-A. Stylegard, M. Sylvester, A. Gutehall og P. Skanse (red.) 2015. *Tjop tjop! Vänbok til Christer Westerdahl med anledning av hans 70-års dag den 13 november 2015*. Båtdokgruppen AB, Skärhamn.
- Blok, A. og T.E. Jensen 2009. *Bruno Latour. Hybride tanker i en hybrid verden*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Brattli, T. 2006. *Fortid og forvaltning. En analyse av norsk kulturminneforvaltning i perioden 1990–2005, med hovedvekt på arkeologiske forhold*. Upublisert doktoravhandling 2006:32. NTNU, Trondheim.
- Callon, M. 1986. Some elements of a sociology of translation. Domestication of the scallops and the fishermed of St. Brieuc Bay. I: John Law (red.) *Power, action and belief: A new sociology of knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, s. 196–233.
- Carpenter, S.P. 1991. *Fra undervannsarkeologi til maritimarkeologi*. Upubl. hovedfagsavhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Cousteau, J.-Y. og F. Dumas 1953. *The Silent World: A Story of Undersea Discovery and Adventure*. New York: Harper and Brothers Publishers.
- Dahle, K. 2021. Maktlandskapet ved Edøya og Kuli i vikingtid og middelalder. I: M. Stige og O. Risbøl (red.) *Kulisteinen – grensemerke i tid og rom*. Kristiansund: Nordmøre museum.
- Dahle, K. og D. Hill 2024. Smjør – fra buðdeigja til byjar-monnum. Nye arkeologiske og geofysiske undersøkelser på Veøya. I: K. Dahle, A. Nytun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 150–166.
- Elvestad, E. og N. Mehler 2014. Få funn, men brede perspektiver. Nye maritimarkeologiske undersøkelser på Veøy. *Romsdalsmuseets årbok 2014*. Molde, s. 152–165.
- Fagerland, T.E. og K. Paasche 2011 (red). *1537 – Kontinuitet eller brudd?* Trondheim Studies in History. Trondheim.
- Farbregd, O. 1972. Pilefunn fra Oppdalsfjella. *Miscellanea* 5. DKNVS Museet. Trondheim.
- Farbregd, O. 1980. Gravfeltet på Vang. Hundre dekar oldtidshistorie på prestegarden. I *Bøgda vår. Oppdal Historielag*. Oppdal.
- Farbregd, O. 1993. Menn, kvinner, graver og status. *Vikingtidsfunn på Vang. Oppdal Historielag*. Særtrykk av Bøgda vår.
- Firth, A. 2002. *Managing Archaeology Underwater. A theoretical, historical and comparative perspective on society and its submerged past*. BAR International Series 1055. Oxford: Basingstoke Press.
- Gaastra, F.S. 2003. *The Dutch East India Company. Expansion and Decline*. Zupthen: Walburg Pers.
- Graeber, D og D. Wengrow 2022. *Begynnelsen til alt. En ny fortelling om mennesket*. Oslo: Cappelen Damm AS.
- Hansen, G. 2024. Fra Veøy og Borgund til Bergen. Asbjørn E. Herteig og den moderne middelalderarkeologiens fødsel. I: K. Dahle, A. Nytun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 24–37.
- Haugland, K. 2002. *Oppdals historie. Hovudlinjer og tidsbilde*. Oppdal historielag. Oppdal.
- Herteig, A. 1954. Omkring kaupangen på Veøy i Romsdal. *Viking* 18. Oslo: Norsk Arkeologisk Selskap, s. 69–88. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/37581>
- Herteig, A. 1969. *Kongers havn og handels sete: fra de arkeologiske undersøkelser på Bryggen i Bergen 1955–68*. Oslo: H. Aschehoug & Co (W. Nygaard).
- Jasinski, M.E. 1993. Maritimt kulturlandskap-arkeologisk perspektiv. *Viking* 57. Oslo, s. 129–140.
- Jasinski, M.E. 1995. Maritim arkeologi- genesis, definisjon og kunnskapsbehov. *Marinarkeologi, Kunnskapsbehov. Rapport fra seminar 22.–25. september 1993, Korshavn ved Lindesnes. Program for Forskning om kulturminnevern*. Oslo.
- Johnsen, J.P. 2004. *Fiskeren som forvant? Avfolkning, overbefolkning og endringsprosesser i norsk fiskerinæring i et aktør-nettverk-perspektiv*. Trondheim: Trondheim Akademiske Forlag.
- Jordhøy, P., C. Nellemann, O. Strand og I. Vistnes 2003. *Tilbakeføring av Hjerkinns skytefelt til sivile formål-temautredning Økosystem, villrein og moskus*. NINA, Rapport til Forsvarsbygg. Tilgjengelig fra: Hjerkinnu-tredning02.doc (forsvarsbygg.no)

- Jordhøy, P. og R. Hole 2020. *Villreinfangsten som verdensarv. Faglig tillegg til grunnlagsrapport*. NINA Rapport 1621. Norsk institutt for naturforskning. Trondheim.
- Kvalø, F. 2014. Arkeologiske maritime kulturminner gjennom 60 år. I: E.S. Koren og F. Kvalø (red.) *Hundre år over og under vann. Kapitler om maritim historie og arkeologi i anledning Norsk Maritimt Museums hundreårsjubileum*. Norsk Maritimt Museum 1914-2014. Oslo: Novus forlag, s. 198–237.
- Langnes, M. 2024. Ad fontes! Bygninger og busetnad på veøya i skriftlege kjelder frå mellomalderen og tidleg nytid. I: K. Dahle, A. Nytnun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 52–67.
- Latour, B. 1987. *Science in Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 1996. *Vi har aldri vær moderne*. Oslo: Spartacus forlag.
- Latour, B. 2005. *Reassembling the social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
- Law, J. 1999. After ANT: Complexity, Naming and Topology. I: J. Hassard og J. Law (red.) *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers, s. 1–14.
- Law, J. 2004. *After method. Mess in social science research*. London & New York: Routledge.
- Madsen, B. 2009. *Jacques Cousteau: The Sea King*. New York: Pantheon Books.
- Magnus, O. 1982. *Historia om de nordiska folken*. Malmö: Gidlunds förlag.
- McGrail, S. 1984. Aspects of Maritime Archaeology and Ethnography. I: S. McGrail (red.) *Maritime Archaeology Present and Future*. London: National Maritime Museum, s. 11–40.
- McLees, C. 2019. *Materialities of Modernity and Social Practice in Trondheim c.1500-1800: An Archaeological Contribution to the Study of Post-Medieval Norway*. Upublisert doktorgrad NTNU, 2019:26. Trondheim.
- Molaug, S. og R. Scheen 1983. Fregatten “Lossen”. Et kulturhistorisk skattkammer. *Norsk Sjøfartsmuseum skrift* nr. 43. Oslo.
- Mortensson, O. 1994. *Rennasansen fartoier – sejlads og søfart i Danmark 1550-1650*. Langelands Museum.
- Muckelroy, K. 1978. *Maritime Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mølmen, Ø. 1995. *Jakt og fangst i Oppdal*. Opdal Jæger og Fiskarlag. Oppdal historielag. Otta: Engers boktrykkeri A/S.
- Nitter, M og J. Coolen 2018. Any way the wind blows... Wind fetch as a determinant factor of the quality of landing sites. I: C. Carnap-Bornheim, F. Daim, P. Ettel og U. Warnke (red). *International Conference “Harbours as Objects of Interdisciplinary Research – Archaeology + History+ Geosciences” at the Christian – Albrechts-University in Kiel, 30.9-3.10.2015, within the framework of the Special Research programme (DFG-SPP 1630) “Harbours from the Roman Period to the Middle Ages”*. RGZM. Tagungen Band 34. Mainz: Verlag des Römisch- Germanischen Zentralmuseums, s. 45–57.
- Nymo, P og D. Nævestad 2006. *Hva blir borte av det vi ikke ser? Årlig tap og skade på kulturminner under vann. En statusrapport med kartlegging av omfang, og forslag til langsiktige overvåkingsprogram*. Oslo: Norsk Sjøfartsmuseum.
- Nævestad, D. 1991. *Kulturminner under vann. Vurdering av nye tiltak i forvaltningen*. NAVF/NSM.
- Olsen, B. 2006. Ting-mennesker-samfunn. Introduksjon til en symmetrisk arkeologi. *Arkeologisk Forum* nr.14, Maj 2006. København: Københavns Universitet, s. 13–18.
- Olsen, B. 2010. *In Defence of Things. Archaeology and the Ontology of Objects*. Plymouth: AltaMira Press.
- Ringstad, B. 1987. *Vestlandets største gravminner. Et forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsentra*. Upublisert magisteravhandling. Universitetet i Bergen.
- Ringstad, B. 2022. Tiltareidet- en kavlevei mellom fjordene i Romsdal og på Nordmøre. *Romsdalsmuseets årbok 2022*. Molde, s. 110–125.
- Ringstad, B. 2024. Bakgrunn for opphavet til Veøya som kjøpsted. I: K. Dahle, A. Nytnun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 100–116.
- Schaaning, E. 2000. *Modernitetens oppløsning. Sentrale skikkelser i etterkrigstidens idéhistorie*. Spartacus: Oslo.
- Smith, L. 2006. *Uses of Heritage*. New York. London: Routledge.
- Skar, B. og J. Rossvold (red.) 2022. *NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2022:3. Glasiarkeologi i Norge*. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Smestad, I. 2001. Kavlebrua over Tiltareidet – når og for hvem? *Romsdalsmuseets årbok 2001*. Molde, s. 78–89.
- Solli, B. 1996. Narratives of Veøy: An investigation into the poetics and scientific of archaeology. *Universitetets oldsaksamling skrifter*. Ny rekke Nr. 19. Oslo.
- Solli, B. 2008a. Kirke- og kjøpstedet på Veøya i middelalderen – Et arkeologisk utsyn. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets årbok 2008*. Molde, s. 8–29.
- Solli, B. 2008b. Middelalderhavn og seilsperring på Veøya. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets årbok 2008*. Molde, s. 322–351.

- Solli, B. 2008c. Kjøpstedet på Veøya i Romsdal. I: H. Andersen, G. Hansen og I. Øye (red.) *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer. UBAS Nordisk 5*. Universitetet i Bergen, s. 109–124.
- Solli, B. 2011. Some Reflections on Heritage and Archaeology in the Anthropocene. *Norwegian Archaeological Review* 44(1), 40–88.
- Solli, B. 2018a. Massefangstanlegget for rein på Verket ved Slådalsvegen i 2018. *Årbok Lesja historielag*.
- Solli, B. 2018b. Reindeer hunting, Materiality, Entanglement and Society in Norway. *Journal of Glacial Archaeology*. Sheffield: Equinox Publishing Ltd, s. 1–26.
- Solli, B. 2019. Om dei arkeologiske utgravingane på Verket i 2019. *Årbok Lesja historielag 2019*.
- Solli, B. 2023. Ancient hunting and mass-trapping of reindeer (*Rangifer tarandus*) in the mountains of South-Norway: funnel shaped trapping systems in-between trapping and herding, hunting and pastoralism. I: H. Bjerck, M. Burström, T. Pétursdóttir og A. Svestad (red.) *For Love of Archaeology. To Bjørnar J. Olsen from friends and colleagues*. Tromsø Museums Skrifter XXXVIII. Tromsø, s. 77–87.
- Solberg, B. 2000. *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Oslo: Cappelen Akademiske Forlag.
- Sperry, J. 2008. Giant Strides in documentaries, “Ascent” in Archaeology: Nautical Archaeology’s Relationship with and Place within Popular Culture. *The International Journal of nautical Archaeology* (2008) 37.2, s. 335–346.
- Stenvik, F. 2005. Samfunnsorganisasjon. I: I. Bull (red.) *Trøndelags historie, bind I. Landskapet blir landsdel. Fram til 1350*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, s. 133–144.
- Sørensen, K.H. 2004. Tingenes samfunn. Kunnskap og materialitet som sosiologiske korrektiver. *Sosiologi i dag* 34 (2), s. 5–26
- Søyland, E. 2014. *Borgund. Marinarkeologisk registrering 2014, Ålesund kommune*. Stiftelsen Bergens Sjøfartsmuseum 2015. Bergen.
- Tuddenham, D. 1997. *Skipsvrak som marinarkeologisk forsknings- og forvaltningsobjekt. En forskningshistorie med vekt på Norge*. Upublisert hovedfagsavhandling. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Tuddenham, D.B. 2014. Skipsfunn, froskemenn og kulturminnevern: En essens på grensen. I: E.S. Koren og F. Kvalø (red.) *Hundre år over og under vann. Kapitler om maritim historie og arkeologi i anledning Norsk Maritimt Museums hundreårsjubileum*. Norsk Maritimt Museum 1914-2014. Oslo: Novus forlag, s. 198–237.
- Tuddenham, D.B. 2015. *Skipsfunn som samhandling i norsk kulturminnevern. Fra famlende begynnelse med store forventninger til sterk dikotomi og utfordring i forvaltningen*. Doktoravhandling ved NTNU 2015:42. Trondheim.
- Tuddenham, D.B. 2020. «Amsterdamj anno domini 1723»- Lyden av en ostindiafarer i Molde. *Romsdalsmuseets årbok 2020*. Molde, s. 40–57.
- Tuddenham, D.B. 2022. Kjenner du fjorden, kjenner du folket. Romsdalen tolket fra sjøen. *Romsdalsmuseets årbok 2022*. Molde.
- Wammer, E. 2013. *Oppfølging av sjøfunnmelding, Havneområde ved Borgundkaupangen, Ålesund kommune*. Rapport fra marinarkeologiske registreringer. Stiftelsen Bergens Sjøfartsmuseum, Bergen.
- Vasstveit, O. 2017. Tidlige spor av europeiske opplysningsideer blant geistligheten på Nordvestlandet. *Romsdalsmuseets årbok 2017*. Molde, s. 132–155.
- Westerdahl, C. 1989. *Norrlandsleden I*. Arkiv för Norrländsk Hembygdsforskning XXIV 1988-89. Örnsköldsvik.
- Westerdahl, C. 1995. Det maritima kulturlandskapet – ett återseende. *Marinarkeologi, Kunnskapsbehov. Rapport fra seminar 22.–25. september 1993, Korshavn ved Lindesnes. Program for Forskning om kulturminnevern*. Oslo.
- Wyller, T. 2011. *Hva er tid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Øveraas, M. 2017. Frå Sjustjerna til den frilyndte ungdomsrørsla – Om to politiske tradisjonar i noregs- og romsdalssoga. *Romsdalsmuseets årbok 2017*. Molde, s. 280–303.

Smjør – fra buðdeigja til byjar-monnum

Urbanisering og utmarkseksponasjon
i vikingtid og middelalder

Kristoffer Dahle og David Hill

ABSTRACT

The foundation of a small urban settlement at Veøy in the Romsdal Fjord from the 10th century represented along with other towns a new economic order within the Norwegian landscape. Places like Veøy and Borgund became hubs for the redistribution of the rural production. One of the most important goods recorded in the ecclesiastical accounts is butter, commonly used by rural producers to meet their obligations to landowners and to pay taxes. Written records detail how Norwegian butter was also exported into international markets. Parallel to urban development was considerable rural expansion, in particular into the outlands and uplands. Seasonal summer farming grew in scale and pastoral strategies included the intensification of shielings where dairying became the primary activity. This article will explore the relationship between Veøy and Borgund and the increase in summer farming in the northern part of western Norway. We will argue that butter became an important commodity through the flexibility that transhumance offered as a way of maximizing production from the landscape, and importantly through the existence of strong political and administrative centres – and later urban population and markets – able to absorb surplus butter production.

Innledning

Fremveksten av urbane sentre i sen vikingtid og middelalder representerer et nytt element i det førmoderne norske bosetningsmønsteret. I Møre og Romsdal omfatter dette de to små kjøpstedene Veøy og Borgund. Disse nye sentrene utviklet seg i løpet av tiden frem mot svartedauden til nye baser både for den kongelige, kirkelige og aristokratiske eliten, og med dette også til noder for håndverk og handel, for institusjoner som tinget og leidangen, og for innkreving av landskyld, skatter og avgifter fra omlandet (Hill 2010, Saunders 1995).

Vi vil i denne artikkelen diskutere de økonomiske og administrative funksjonene disse kjøpstedene hadde for sine omland i perioden 800–1350, og særlig se nærmere på hvorvidt og eventuelt hvordan produksjonen av smør som en overskuddsvare kan ha blitt påvirket av denne tidlige urbaniseringen. Smør er et av få utmarksprodukter som tillater en kvantifisering av overskuddsproduksjonen på landsbygda i senmiddelalderen. De skriftlige kildene vitner om hvor stor betydning smøret hadde for middelalderøkonomien,

samtidig som varen er tilnærmet usynlig i det arkeologiske materialet.

Vi vil løfte blikket og se etter signifikante romlige og kronologiske sammenhenger mellom byveksten og etableringen av setre i utmarka, hvor mye av denne smørproduksjonen trolig fant sted. Hvordan kan prosesser som urbanisering, skattlegging og nye eiendomsforhold ha påvirket jordbruksøkonomien og den økonomiske utnyttelsen av utmarka? Kan faktorer som handel, eksport og den nye etterspørselen i byene ha vært en drivende faktor for smørøkonomien, og med dette også ha påvirket bygder og landskap langt utenfor byene? Eller bør både byveksten og ekspansjonen i utmarka snarere sees som følger av den samme demografiske utviklingen? Endelig ønsker vi å se nærmere på om det også kan være forskjeller mellom de to kjøpstedene i fylket. Ved å forene ulike tematiske retninger som byarkeologi og utmarksarkeologi håper vi å få et bedre bilde av betydningen smør kan ha hatt i disse tidlige byene.

Figur 1. Kjøpstedene Veøy i Romsdal og Borgund på Sunnmøre. Kart: Kristoffer Dahle.

Veøy og Borgund

De to middelalderkjøpstedene Veøy og Borgund ligger begge strategisk til i fjordlandskapet på Nordvestlandet (fig. 1). Veøy ligger sentralt i Romsdalsfjord-bassenget, som en gigantisk marin rundkjøring med fjordarmer som strekker seg i alle retninger: Fannefjorden, Langfjorden, Rødvenfjorden og Romsdalsfjorden. Sistnevnte strekker seg videre innover mot Romsdalen, det eneste subalpine dalføret i Sør-Norge som forbinder Østlandet og Vestlandet. Borgund ligger på Sunnmøre noe lenger mot sørvest, nærmere kystleia og det velkjente lendmannsetet på Giske (fig. 7). Samtidig ligger også denne kjøpstaden strategisk til i fjordlandskapet, nær krysningen mellom Hjørundfjorden og Storfjorden. Disse strekker seg henholdsvis 30–40 km og 80–90 km lenger innover i landet.

De tidlige kjøpstedene spilte trolig en viktig rolle i rikssamlingsprosessen, og alt fra starten kan de ha blitt kontrollert av den voksende kongemakten og dens allierte. På Veøya har Brit Solli (1996:206) sett etableringen av kjøpstaden som del av en kongelig strategi, mens man på Borgund har knyttet oppkomsten til Ladejarlenes interesser i området (Sørheim 1990:121).

Solli (1996:206) daterer fremveksten av Veøya til 900-tallet, mens man tradisjonelt har ansett Borgund for å være noe yngre og etablert tidlig på 1000-tallet (Sørheim 1990:122–123). Enkeltdateringer fra begge steder kan tyde på at opprinnelsen strekker seg lenger tilbake (Solli 1996:133, Nordeide 2011:143–144, Lar-

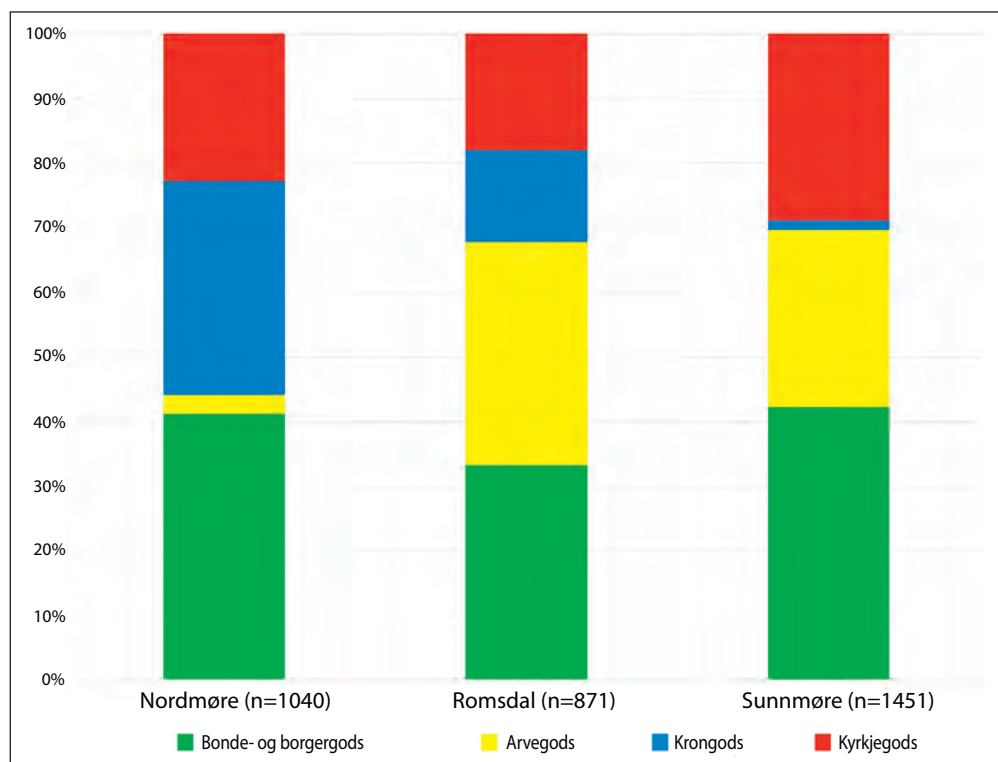
sen 2008:48–51), men trolig var det først omkring årtusenskiftet at disse utviklet seg til litt større sentre. Fra 1100-tallet og fremover regner man med at urbaniseringen tiltok. Byene vokste, kirkebyggingen skjød fart, skriftkulturen blomstret, og omfanget av internasjonal handel og eksport økte (Herteig 1974:21–23, Brendalmo 2008, Helle 2001, Gullbekk 2020:212).

Urbanisering og vareflyt

Parallelt med urbaniseringsprosessen skjedde det også en vesentlig sosioøkonomisk endring i samfunnet ved at eldre former for personlig herredømme gikk over til en mer saklig/økonomisk form for avtale, hvor retten til jord og overskuddet fra den agrare produksjonen ble gjenstand for handel og økonomiske transaksjoner (Skre 1998:29–58, Iversen 2008:388–390). Slik kom gårdsproduksjonen i stadig større grad til å bli eid av andre aktører enn primærprodusentene (fig. 2). Ved 1350 eide kirken 40 %, kongen 7 %, adelen 20 % og andre private 33 % av jorda i landet (Sandnes og Salvesen 1978:110). I tillegg at kongen og kirken stadig fikk en større andel jordeiendom etablerte de også nye skatter og avgifter. Alle disse forpliktelsene ble i hovedsak betalt som *naturalier*.

Dette medførte en flom av varer inn til byene og en gradvis utvikling av bedre infrastruktur for mottak og lagring av slike varer, med boder, brygger og etter hvert også steinkjellere. Både på Veøya og på Borgund er det funnet bygningskonstruksjoner som er tolket som

Figur 2. Prosentvis fordeling av jordegodset i Møre og Romsdal, basert på lensregnskapet i 1661, fordelt på de tre ulike fogderiene og med informasjon om samlet skyld i spann/lauper smør. Mens Giskegodset stod sterkt på Sunnmøre og i Romsdal, stod kongemakten sterkere på Nordmøre (etter Bjørkvik og Holmsen 1972:25, 30).

lagerhus (Herteig 1974:11, Solli 1996:128–129), samt trekonstruksjoner i fjæresonen som er tolket som brygger. Bryggeanlegg som er undersøkt, synes i hovedsak å være datert til 1100- og 1200-tallet¹ (Solli 2008).

Som den største jordeieren omkring midten av 1300-tallet var kirken den største mottakeren av land-skyld. Verdien kirken mottok, gikk blant annet til å betale prester og til kirkebygging. På Veøy var det minst tre kirker i middelalderen (Brendalsmo 2008:48–51), ved Borgund var det fire (Herteig 1974:5). Konsentrasjonen av kirker viser at også den kirkelige administrasjonen brukte kjøpstedene, med sine havner og infrastruktur, som ledd i sitt distribusjonsnettverk.

En del av den samlede overskuddsproduksjonen ble eksportert videre til internasjonale markeder (Hill 2010, Saunders 1995). Dette går blant annet frem av Sverres saga, hvor smør og skrei nevnes blant de viktigste eksportvarene (NKS III:155). Veøy og Borgund var neppe direkte involvert i denne utenlandshandelen, men som stapel- eller omlastningsplasser kan overskuddet fra regionen trolig ha blitt fraktet videre herfra til enten Trondheim eller aller helst til Bergen for videre omsetning (Herteig 1974:18, Solli 1996:236).

Mye av varehandelen er ikke lett å oppdage i det arkeologiske materialet. Dette gjelder ikke bare smør, men også andre matvarer som fisk og korn, samt ull,

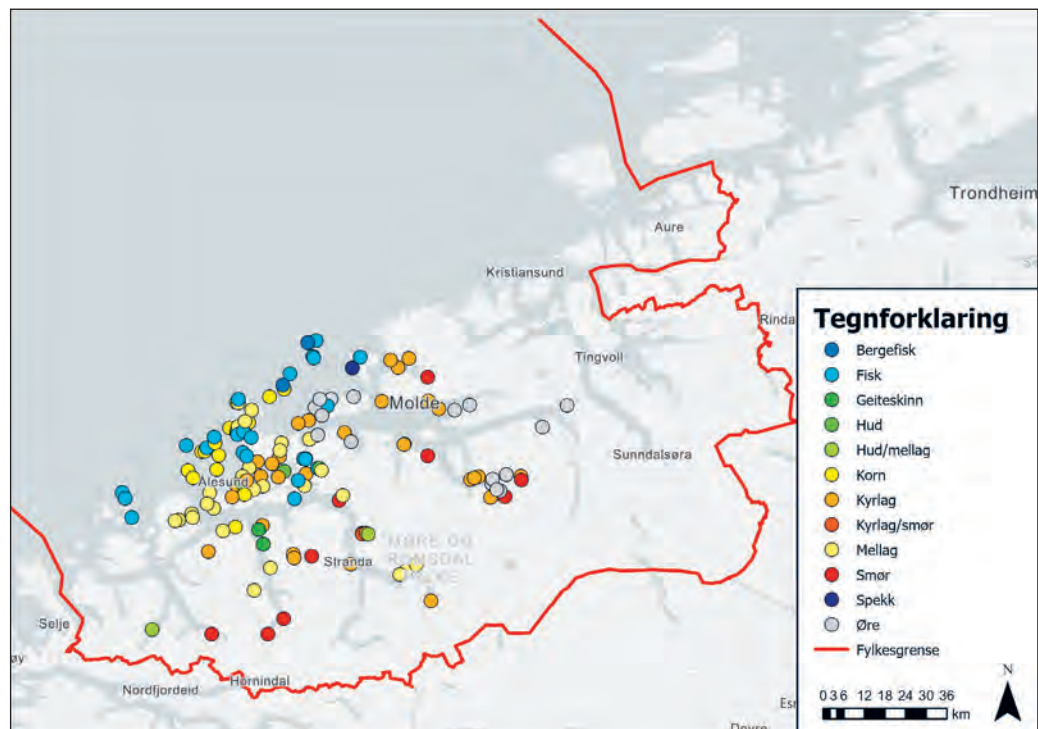
huder, skinn, salt og annen overskuddsproduksjon fra omlandet. Sammenlignet med produkter som jern, kleber og bryner, er disse «usynlige» varene naturlig nok mindre fremhevet i den arkeologiske diskursen. Når det gjelder historiske kilder, er situasjonen annerledes. Den viktigste kilden til middelalderens økonomi er jordebøkene som omtaler de norske gårdene og deres produksjon. Jordebøkene fra senmiddelalderen gir oss navnene på gårdene, og forteller omtrent hvor de er plassert i landskapet, og hva de produserte. Videre gir de også informasjon om sosioøkonomiske forhold ved å oppgi landskyldverdiene og hvem som hadde krav på det de enkelte gårdene produserte.

Smøret og husdyrholdets rolle på Nordvestlandet

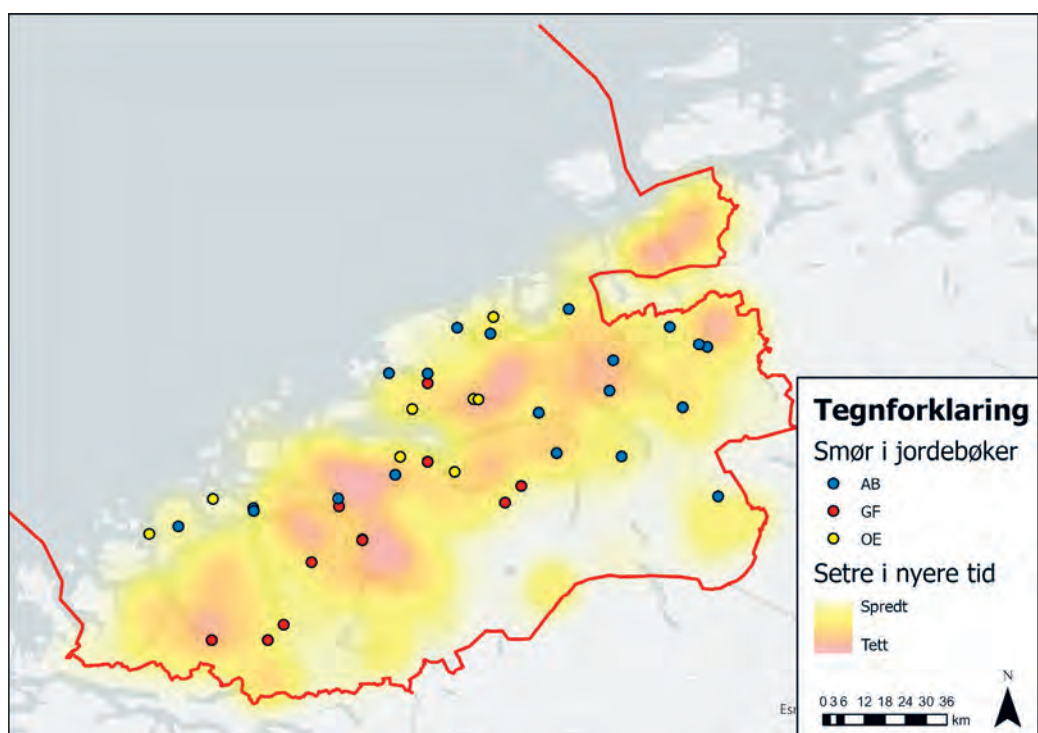
I løpet av middelalderen utviklet smør seg til å bli en viktig skyldvare og handelsvare, og smør fungerte også som en viktig valuta (Lunden 1978:116–134, Steinnes 1936:84–154). Fra Borgund hører vi for eksempel at sysselmannen oppnevnte seks menn til å fastsette hvor mye salt det skulle gå på hver smørslaupe (NGL V:510). Smørets viktige betydning kan ha flere årsaker. Husdyrhold var uansett en nødvendig og integrert del av gårdsproduksjonen de fleste steder, og i motsetning til korn var ikke smøret like klimatisk og arealmessig

¹ På Borgund er en stolpe datert til 1163–1219 (870±30 BP, BETA 529267, *Pinus*, 1 sigma, Intcal 20).

Figur 3. Giskegodset på Sunnmøre og i Romsdal og fordelingen av ulike skyldvarer. Kart: Kristoffer Dahle.

Figur 4. Gårder med direkte omtale av smør i jordbøkene, sett i forhold til konsentrasjonen av kjente seterlegg i nyere tid. Kart: Kristoffer Dahle.

begrenset. Ved videre ekspansjon i utmarka kunne man dermed lettere øke overskuddsproduksjonen. Det var også mindre risiko forbundet med produksjon av smør enn det var for produksjon av korn, som var mer utsatt for uår og dårlige avlinger. I motsetning til en del andre husdyrprodukter kunne også smøret lagres over lang tid. Det viktigste var nok likevel at det ble skapt en etterspørsel etter varen, og at smør lett kunne omsettes i urbane markeder. Med utgangspunkt i mid-

delalderlovene mener Kåre Lunden (1978:96) at prisen på smør frem mot 1274 må ha vært sterkt stigende sammenlignet med korn.

Leidangsskatt ble normalt betalt med smør og korn. Fra andre landsdeler er det bevart kilder over leidangsskatten helt tilbake til høymiddelalderen (DN XV 13, RN 4 652). Den eldste oversikten vi har fra Møre og Romsdal er fra midten av 1500-tallet (DN X 738), men kornleidang mangler, og listen over gårder er

ikke fullstendig. Både folketallet og beskatningen var nok vesentlig lavere enn i høymiddelalderen (Steinnes 1933:175–177). Asgaut Steinnes (1933:190) har tidligere anslått at leidangen for hver skipreide i Raumsdølafylke i 1325 kan ha tilsvart verdien av om lag 54–55 spann smør (à 15,43 kg ≈ 840 kg). Basert på hva som normalt ble ytt av smør og korn (1:2), samt verdiforholdet mellom disse varene (6:1), kan vel 40 av disse spannverdiene (ca. 630 kg) faktisk ha blitt betalt med smør (jf. Dybdahl 2001:9–19).

Fra Magnus Lagabøtes tid var leidangsskatten blitt knyttet til landskylda, slik at den skulle stige og falle sammen med denne. Innenfor Gulatinget og Frostatinget utgjorde skatten ca. 1/6 av landskylda. Dette vil i så fall innebære at den samlede overskuddsproduksjonen i form av leidangsskatt og landskyld i hele Romsdal kan ha tilsvart *verdien* av om lag 47 tonn smør.

I jordebøkene ser vi at jordleien riktignok kunne betales i ulike naturalier: fisk/laks, smør, skinn/huder, korn, ull/vadmel eller tømmer, alt etter geografien og hva som var den viktigste overskuddsproduksjonen i et område (se også Lunden 1978). Ifølge matrikkelen fra 1647 ble landskylda på Nordmøre fastsatt i spann smør, mens det på Sunnmøre og i Romsdal ble fastsatt i våger fisk (Imsen og Fladby 1975). I virkeligheten var nok bildet mye mer mangfoldig. Både skyld- og skattevarer endret seg også over tid i takt med prisendringer, behov og etterspørsel i markedet (Steinnes 1933:175, Sandnes og Salvesen 1978:111).

I Gørvel Fadersdatters (GF) regnskap fra 1563 over Giskegodset – som dekket store deler av Sunnmøre og Romsdal – får vi vite at mesteparten av landskylda på denne tiden faktisk bestod av fisk (Sandberg 1986). Dette skyldes trolig de stigende prisene på fisk i senmiddelalderen (Lunden 1978:95–105), samt prioriteringene til den aristokratiske eliten på slutten av 1500-tallet (Øye 1994:136). Imidlertid viser de fastsatte og nominelle landskyldverdiene – som trolig peker på *faktiske* situasjoner lenger tilbake i tid – et mye større mangfold, også på et lokalt nivå (fig. 3).

Omkring Romsdalsfjorden går husdyrholdets betydning tydelig frem av gavene som presten Nils Knudsen på Veøya skjenket erkebiskopen i forbindelse med Riksmøtet i Bud i 1533, deriblant en halv tønne og et spann smør, samt tre store og seks små oster (DN X 670). Mer generelt viser de eldste jordebøkene (AB, OE, Sandberg 1986) at gårder spredt over hele fylket kunne ha sin nominelle landskyld helt eller delvis oppgitt i smør, men med en særlig konsentrasjon til midtre fjordstrøk. Distribusjonen av disse *smørgårdene* tilsvarende i stor grad det samme beltet hvor seterbruket

var mest utbredt i historisk tid (fig. 4). Innberetninger tidlig på 1800-tallet viser tydelig hvordan produksjonen av smør på setrene i fylket primært var rettet mot overskuddsproduksjon og salg, og ikke skulle gå til eget forbruk (Heramb 1811:64).

I dette typiske fjordlandskapet, med knapphet på jord og beitearealer omkring gårdene, var seterdrift og utmarksbeite en naturlig løsning for å øke produksjonen (se også Eriksson 2023). Ved å flytte husdyrene lenger vekk fra innmarka frigjøres gårdsnære arealer til korndyrking, slått og annen førsanking. Ved å samle buskaper til melking på faste steder kunne man også dra nytte av husdyrgjødselen og overføre energi fra utmarksbeitet til innmarka og etter hvert også til egne innhegnede slåttevoller på setra (Dahle 2005:66). Husdyrhold og utmarksbeiter bidro dermed til å supplere og styrke den agrare produksjonen, skape et overskudd og gi gårdene større fleksibilitet.

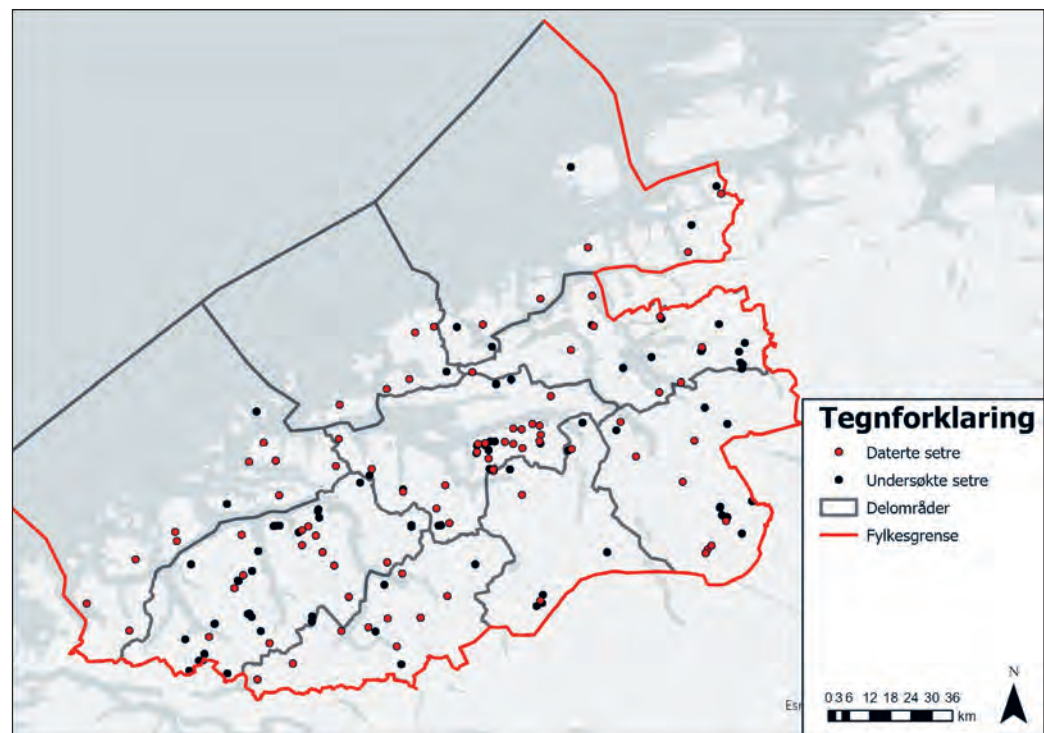
Metode

Basert på radiologiske dateringer fra setrene er det tidligere foreslått en trinnvis utvikling av seterbruket i regionen, med røtter helt tilbake til eldre jernalder (Dahle 2005, 2007). For å studere hvilken innvirkning de to kjøpstedene og de store endringsprosessene i sen vikingtid og middelalder – med byvekst, handel, beskatning og statsdannelse – kan ha hatt på seterbruket, vil vi se på romlige og kronologiske sammenhenger mellom byene og deres omland. Er det faktiske samsvar i tid og rom mellom byveksten på den ene siden og etableringen av setre i utmarka på den andre?

Vi vil ta utgangspunkt i det samlede antall dateringer fra setrene i hele fylket, inkludert både fylkeskommunale registreringer og forskningsbaserte prosjekter (f.eks. Dahle 2005, 2007). I Møre og Romsdal omfatter dette 118 dateringer fra 83 ulike seterlegg, inkludert setre som har vært i bruk i historisk tid og setre som er lagt øde. Langt flere setre er befart eller overflateregistrert (fig. 5). Undersøkelsene dekker setre både på Nordmøre, i Romsdal og på Sunnmøre, og fordeler seg også godt mellom ulike topografiske belter fra kyst til innland. Samlet kan de dermed gi et representativt bilde av seterbruket, både med hensyn til utvikling over tid og til lokal og regional variasjon.

En slik tilnærming byr imidlertid på visse utfordringer. For det første er selve den arkeologiske definisjonen av seter problematisk, spesielt på grunn av begrensede arkeologiske undersøkelser. Tolkninger av arkeologiske lokaliteter som setre blir ofte gjort basert på den historisk kjente bruken av området (fig. 6). For

Figur 5. Setre som er arkeologisk undersøkt i Møre og Romsdal. Til sammen er det tatt ut 118 C14-dateringer fra 83 anlegg, fordelt over hele fylket. Kart: Kristoffer Dahle.

Figur 6. Høgsetra i Måndalen, like sør for Romsdalsfjorden. Foto: Kristoffer Dahle, NTNU Vitenskapsmuseet / Møre og Romsdal fylkeskommune

at en lokalitet skal klassifiseres som en seter, må det være spor etter bosetning – i form av enten tufter eller fossiliserte kulturlag som kan sannsynliggjøre eventuell bebyggelse. Undersøkelser av det som i historisk tid har vært rene *melkeplasser*, har også vist en viss kulturlagsakkumulasjon, men disse er normalt skinnere enn på setrene (Dahle 2005:56). Flere steder ser vi også spor etter rene avsviingslag som ikke nødvendigvis er knyttet til setring.

Ut fra en mer eller mindre systematisk sondering av setervollene med jordspyd har vi skilt ut steder hvor det ikke er påvist kulturlagsforekomster tykkere enn 5 cm. Disse er mer usikre, og regnes kun som mulige setre, selv om det beviselig har vært en form for aktivitet på stedet. Samtidig bør det heller ikke være spor etter graver, åkerbruk eller andre dyrkingsspor som kan sannsynliggjøre fast gårdsbebyggelse. Her bygger vi på en skjønnsmessig tolkning som også tar i betraktning skriftlige kilder, stedsnavn og lokale tradisjoner (fig. 10). Forhistoriske aktiviteter som fangst, jernutvinning eller tjæreproduksjon på en historisk kjent seter anses heller ikke som bevis på forhistorisk *seterbruk*. Dette reduserer det totale utvalget dateringer fra sannsynlige og mulige seterkontekster til 96, fra 77 ulike lokaliteter.

Videre er det vanskelig å vite hva som ble regnet som kjøpstedenes omland. Dette må i stor grad (re-)konstrueres og sannsynliggjøres ut fra landskap og senere skriftlige kilder (AB, OE). Her vil vi legge særlig vekt på den gamle skipreideinndelingen i fylket og se denne i forhold til kjøpstedene og eventuelt andre maktsentra og mulige stapelplasser for skyldvarer og andre skatteinntekter. Ved å gjøre en slik sammenligning kan man sannsynliggjøre hvor eventuell overskuddsproduksjon kan ha funnet veien videre, om smør kan ha blitt fraktet inn som skyld- og skattevare til de tidlige kjøpstedene, og om det eventuelt kan ha vært forskjeller mellom Veøy og Borgund. Dette er i første rekke et metodisk grep, basert på de skriftlige kildene vi har, og det må presiseres at grensene trolig var noe mer flytende i virkeligheten.

Uttak av prøvemateriale til datering kan også medføre utfordringer og skjevheter i materialet. Først og fremst må vi understreke at de fleste prøvene er bunn-dateringer (TPQ = *Terminus Post Quem*) og representerer noen av de tidligste aktivitetene på lokalitetene. Andre prøver, som de som er tatt fra ildsteder inne i ødetufter, kan derimot representere yngre aktiviteter. En annen utfordring er at feilmarginene på C14-dateringene kan være ganske store. For å få høyest mulig oppløsning baserer vi oss både på medianverdier og 1

sigma (68,3 %) i den videre beskrivelsen, vel vitende om at feilmarginen på dateringene kan ha en noe større spennvidde. Alle dateringer er for øvrig basert på kalibreringskurven IntCal 20 (Reimer et al. 2020).

Endelig er det ikke sikkert at sammenfall i tid og rom nødvendigvis kan settes inn i et direkte kausalforhold. I diskusjonen omkring seterbrukets opphav og utvikling vil det derfor være nødvendig å se på andre forhold, som demografi, topografi, geologi og klima. For å teste våre hypoteser og påvise signifikante forskjeller innenfor og utenfor omlandene til de to kjøpstedene vil her vi benytte oss av ulike *Summed Probability Distribution*-analyser (SPD) i Rcarbon-pakken i programvaren RStudio (Crema og Bevan 2021). Disse bygger på etablerte metoder for å unngå feilkilder som følge av kalibreringskurver og variasjoner i størrelsen på ulike datasett (Shennan et al. 2013, Timpson et al. 2014, Crema og Bevan 2021, 2023). Romlige sammenhenger vil også visualiseres ved hjelp av kart.

Rekonstruksjon av kjøpstedenes omland

Vi kjenner ikke til de nøyaktige grensene for skipreider, prestegjeld og andre administrative områder i middelalderen, og kanskje var de også mer flytende i samtiden. Det er likevel gjort flere forsøk på å gjen-skape disse (bl.a. Munch 1849, Sulebust 1994). Med utgangspunkt i disse forsøkene, samt jordebøkene fra senmiddelalderen (AB, OE), har vi konstruert en sannsynlig grensedeling for skipreidene (fig. 7), som det er mulig å se i relasjon til kjøpstedene og eventuelt andre sentralplasser for å sannsynliggjøre deres respektive omland. I dette bildet har vi også valgt å se på forholdet til rurale kongsgårder, lendmannsgårder og husebyer. Husebyene har tradisjonelt blitt sett på som tidlige kongelige administrasjonsgårder under rikssamlingsprosessen, men senere studier har satt søkelys på deres rolle som steder hvor skatte- og landskyldvarer ble samlet og lagret (Iversen 2016, Dahle 2021:42–43).

Nordmørafylki var ifølge Magnus Lagabøtes testamente fra 1277 delt i 16 skipreider (Munch 1849:84–89). Dette fylket var mye større enn det som regnes til Nordmøre i dag, og det ble senere delt i to sysler eller len, Edøy og Fosen. Ni av skipreidene skal ha ligget innenfor Edøy len og det som vi tradisjonelt har regnet til Nordmøre (inkludert Halså og Rindal, nå Trøndelag). Det er imidlertid usikkert hvilket belegg Munch (1849:86, 89) hadde for å skille ut Edøy (*Æðeyjar*) som egen skipreide. Innenfor lenet er det ingen kjente kjøpsteder, men fem–seks såkalte husebygårder. Disse

Figur 7. Mulig skipreideinndeling på 1200-tallet, rekonstruert på bakgrunn av yngre kilder (se også Munch 1849, Sulebust 1994). Kart: Kristoffer Dahle.

ligger enten langs kystleia eller i bunnen av fjordene. De sistnevnte representerer muligens stapelsteder fra fjellområdene lenger inn i landet. I en tidligere artikkel har det vært antydning at det kan ha vært én husebygård for hver skipreide på Nordmøre (Dahle 2021:43). Det er også mulig at noen skipreider ble direkte kontrollert fra kongsgården på Bjerkestrand på Frei (NKS 1:142), men både her og på Edøya finnes det også mulige husebygårder like ved (fig. 8. Dahle 2021).

I Romsdal var det åtte skipreider (Munch 1849:89–91, Steinnes 1933:174). Disse omtales senere som åttung eller otting. Det er én husebygård (*Eiriksjarðar*) i fjordbunnen lengst nord, i tillegg til Huse (*Sund*) og Hustad (*Stimm*) langs kystleia. Sistnevnte omtales også som kongsgård, men ikke før i 1122 (NKS 2:254). Det har tidligere blitt påpekt at det «mangler» en husebygård nederst i Romsdalen (Bergsvik 2004:27). Som vi har sett ovenfor (fig. 3), består mye av dette området av senere Giskegods – noe som *kan* antyde at det kan ha ligget et lokalt maktsentrum her tidligere.

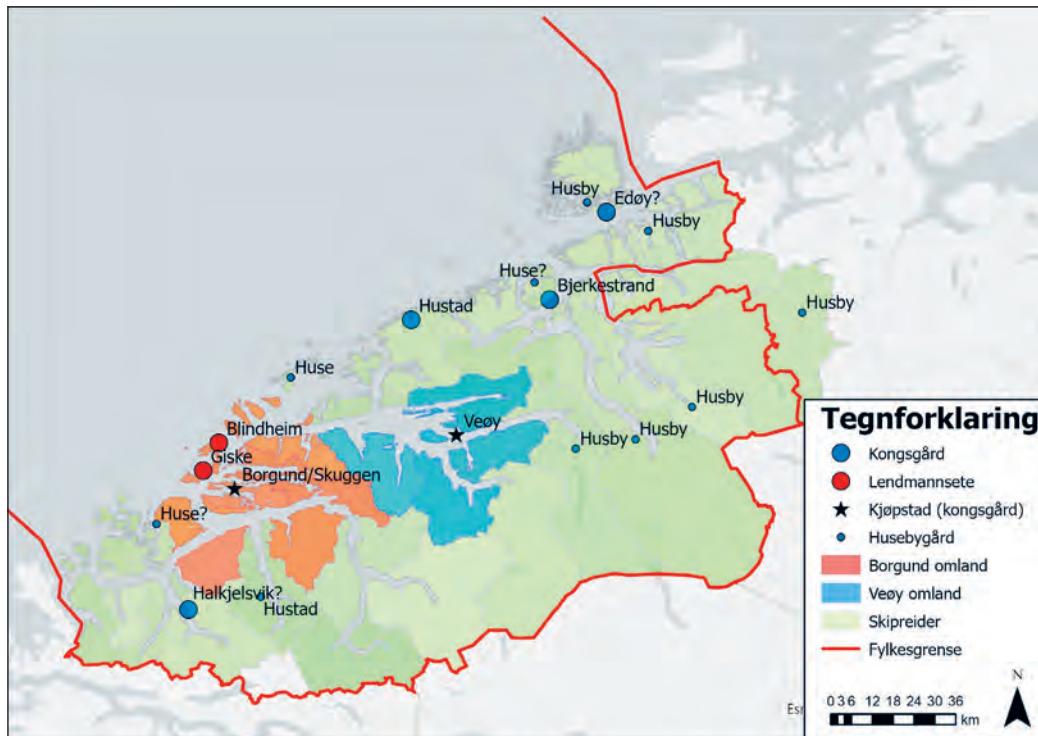
På Sunnmøre skal det ha vært hele 16 skipreider (Munch 1849:92–96, Sulebust 1994:165). Disse ble også senere fordelt på to sysler (nordre og søre luten). Her er det ingen sikre husebynavn, men det er én Hustad-gård (*Harundar*) og én Huse-gård (*Hadar* senere *Ulfstein*), begge nært knyttet til kirkesteder som senere ble senter i sine skipreider. Gården Halkjelsvik, hvor Håkon og Eirik jarl lå før slaget i Hjørungavåg, kan muligens ha fungert som kongsgård (NKS 1:150).

På samme måte som i Romsdal mangler det et senter i indre strøk, men også i bygder som Valldal og Norddal hadde Giske stor innflytelse.

Det som likevel utkrystalliserer seg, er et større sammenhengende område omkring Veøy og Borgund uten sikre spor etter husebygårder. Dette har ledet oss til en hypotese om at disse små kjøpstedene kan ha hatt en tilsvarende funksjon for sine omland, som dermed også kan rekonstrueres med utgangspunkt i skipreidene og landskapet for øvrig (fig. 8). Avgrensingen av disse soknene eller interessesfærene kan nok ikke anses som absolutt, men gir likevel et bedre empirisk grunnlag enn det rent geometriske polygoner gjør.

Det er sannsynlig at Veøy kan ha hatt direkte kontroll over de fire ottingene mellom kysten og de indre fjordene: *Bylingseyjar*, *Lereim*, *Vestnes* og *Straum*. At Veøya kan ha fungert som stapel- og oppbeholdsenter for flere skipreider, støttes også av at det både var fylkesting og fylkeskirke her i senmiddelalderen (DN III 966, DN X 167, DN XXI 915). Området utgjorde kjernen i det som senere ble Veøy prestegjeld, mens Aukra og Grytten dannet egne prestegjeld. En stor del av Straums otting fulgte nå med Grytten, og det nye Voll tinglag fikk navn etter sitt nye senter lenger inne i Romsdalsfjorden.

Situasjonen er noe mer uklar på Sunnmøre, både på grunn av en større mangel på husebygårder og færre opplysninger i middelalderkildene (Sulebust 1994:165). Dette kan ha sammenheng med Giske-

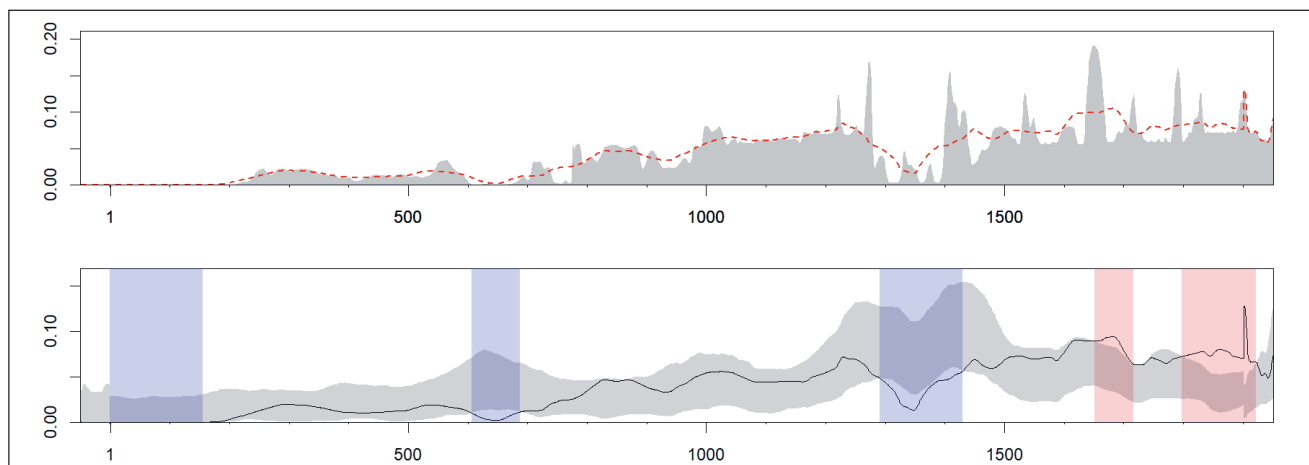
Figur 8. Kjøpsteder, kongsgårder, lendmannsgårder og kjente husebyer. Kjøpstedenes omtrentlige omland er basert på skipreideinndelingen. Kart: Kristoffer Dahle.

lendmennenes sterke innflytelse, særlig i den nordre luten, som også omfatter områder lenger innover Storfjorden (se også Helle 2001:149–151). Rundt Borgund var det fire skipreider – *Borgund*, *Grjota*, *Vatne* og *Valle* – som senere ble en del av Borgund prestegjeld. Disse var etter alt å dømme en del av omlandet til Borgund, men det er heller ikke noen navn på den andre siden av Storfjordbassenget som indikerer noen husebyfunksjon. Sykkylven var for øvrig en del av Valle skipreide i 1520, og den eldre delingen er usikker (Sulebust 1994:165). Senere sokneinndeling kan tyde på at fjor-

den snarere bidro til å binde dette landskapet sammen, og det er derfor mulig Borgund også fungerte som stapel- og oppbeørselsted for disse områdene.

Romlige og kronologiske mønstre i seterlandskapet i vikingtid og middelalder

Gjennomgangen av arkeologien på de lokalitetene vi har tolket som setre, ser ut til å støtte og utdype tidligere påviste mønstre (jf. Dahle 2005, 2007). De siste 2000

Figur 9. Samlet fremstilling av alle dateringer fra lokaliteter tolket som setre eller mulige setre fra begynnelsen av vår tidsregning (n=84). Signifikante vekstperioder er markert i rødt, nedgangstider i blått. Legg ellers merke til økningen mellom 800 og 1250. Illustrasjon: Kristoffer Dahle, ved bruk av RCarbon package, Crema og Bevan 2021, 2023.

årene har aktiviteten i seterlandskapet tilsynelatende gått i bølger, blant annet avbrutt av nedgangstider i merovingertid og i senmiddelalderen (fig. 9). Analysen viser en sped begynnelse i eldre jernalder, men det er først fra 800-tallet vi ser en sterkere økning. Dette kan som nevnt skyldes vår prioritering av bunndateringer, og behøver ikke nødvendigvis å bety at seterbruket hadde noen mindre betydning i århundrene som fulgte. Etter nedgangen i senmiddelalderen, ser vi en signifikant vekst fra midten av 1600-tallet. Dateringer nyere tid er også sterkt underrepresentert i datasettet, ettersom man i utgangspunktet bare daterer funn som man mistenker kan være eldre enn 1537.

Det er likevel i perioden mellom ca 800–1250 at vi begynner å finne spor etter setertufter i Møre og Romsdal. Dette ser vi blant annet ved Frølandsdalen (Ørsta), Berillstølen (Rauma) og Klauskarsetra (Stranda). Noe vagere huskonstruksjoner er påvist i form av dokumenterte vegger eller gulvnivåer i gravde sjakter og prøvestikk, blant annet ved Rangsetra (Volda), Sandnesetra (Molde) og Orsetra (Kristiansund). Generelt blir også kulturlagene tykkere, og stratigrafien kan antyde en større grad av kontinuitet frem til historisk tid.

Generelt kan denne fasen sies å følge kronologien til de to kjøpstedene. Men kan disse utviklingstrekkene sees på som relaterte? Har kjøpstedene fungert som et nav for denne ekspansjonen, og kan urbant konsum, handel og eventuell eksport også ha vært en drivende faktor for smørøkonomien og seterbruket? Eller bør denne utviklingen utelukkende forklares på bakgrunn av demografi, topografi og landskap?

Lokal og regional variasjon i vikingtid og middelalder

De tidligste sporene etter seterbruk på Sunnmøre i denne fasen finnes i indre deler av fylket. På Klovset er det dateringer tilbake til merovingertid (605–647)², men denne lokaliteten kan muligens ha vært en gård. På Ljøsetra (782–881)³ og Tafjordsetra (783–879)⁴ er det spor etter aktivitet fra tidlig vikingtid. Tafjordse-

tra ligger i et område hvor det også ble drevet jakt og fangst, men plasseringen i landskapet og kontinuiteten frem til historisk tid kan sannsynliggjøre setring. Begge har rester etter kulturlag (> 5cm), men ingen forhistoriske tufter er påvist og datert. Siden begge steder også var i bruk som seter frem til midten av det 20. århundre, er det mulig at eldre tufter kan ha blitt forstyrret av senere aktivitet. Mellom disse to lokalitetene ble det også påvist en mulig ødestøl i 2013, bestående av tre, store hesteskoformede hustufter (Johnston 2015). To av tuftene er datert, henholdsvis til 895–988⁵ og 1183–1257⁶. I perioden fra om lag 850 til 1250 er det dokumentert ytterligere syv lokaliteter på Sunnmøre (fig. 10). Disse ligger alle lenger mot nordvest, i fjordene innenfor Borgund, og i det beltet hvor seterbruket også var mest utbredt i nyere tid.

I Romsdal er det intensivert aktivitet både på Skorpedalssetra (Molde) og Myrset (Rauma) fra merovingertid og tidlig vikingtid, henholdsvis fra 672–772⁷ og 777–887⁸. Begge er tolket som gårder (Dahle 2005, 2007, Sauvage 2018). De første sporene etter mulig setring, er også her funnet i indre strøk. Ved Gamlesetra øverst i Romsdalen er det påvist en gropformasjon, datert til 702–740⁹, som muligens kan representere en tuft. Ved Måsvatnet (Rauma) er en kokegrop datert til 703–879¹⁰ (Gustafson 1982). I tillegg er det dokumentert tynne avsetninger (< 5cm) både ved Hostadsetra ved Hustad (784–878)¹¹ og i Venjesdalen i Rauma (782–881)¹². De første lokalitetene som med større sikkerhet kan tolkes som setre – med tufter eller tykkere kulturlag som indikerer bebyggelse – er imidlertid fra 900-tallet. Fem lokaliteter er datert til perioden 850–1100 e.Kr. Disse ligger alle i midtre fjordstrøk og innenfor en radius på om lag 25 km fra Veøya.

På Nordmøre lengst i nord, en region uten noe eget urbant senter i middelalderen, er det ikke dokumentert sikre seterlokalteter før omkring 1100. Ved Leirsetra på Tustna (1044–1157)¹³ har vi fortsatt ingen sikre holdepunkter for bebyggelse. Prøven er dessuten tatt av furu, som potensielt kan gi en høyere alder. På Orsetra i

2 1430±30 BP, Beta 439736, *Betula*, 1 sigma, Intcal 20.

3 1200±30 BP, Beta 565757, *Betula*, 1 sigma, Intcal 20.

4 1196±13 BP, TRa-16846, *Betula*, *Prunus/Sorbus*, 1 sigma, Intcal 20.

5 1110±30 BP, Beta 394048, 1 sigma, Intcal 20.

6 835±13 BP, Tra-21645, 1 sigma, Intcal 20.

7 1290±30 BP, Beta 470495, 1 sigma, Intcal 20.

8 1180±20 BP, Tra-10947, 1 sigma, Intcal 20.

9 1258±13 BP, TRa-16835, *Alnus*, 1 sigma, Intcal 20.

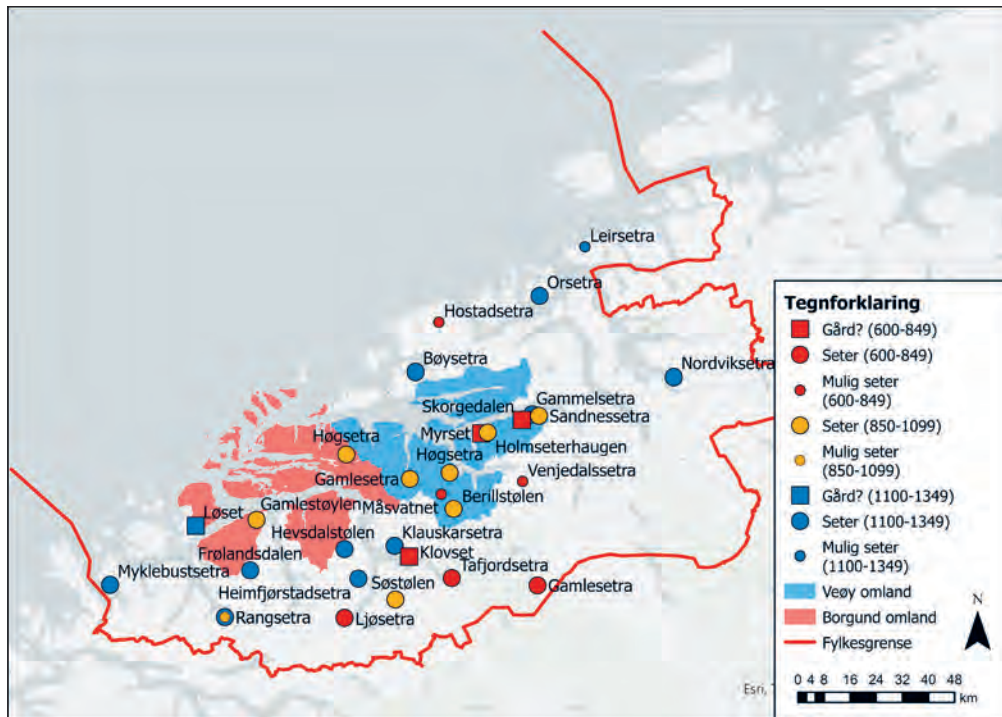
10 1230±50 BP, T-4905, *Betula*, 1 sigma, Intcal 20.

11 1199±11 BP, Tra-16831, *Betula*, 1 sigma, Intcal 20.

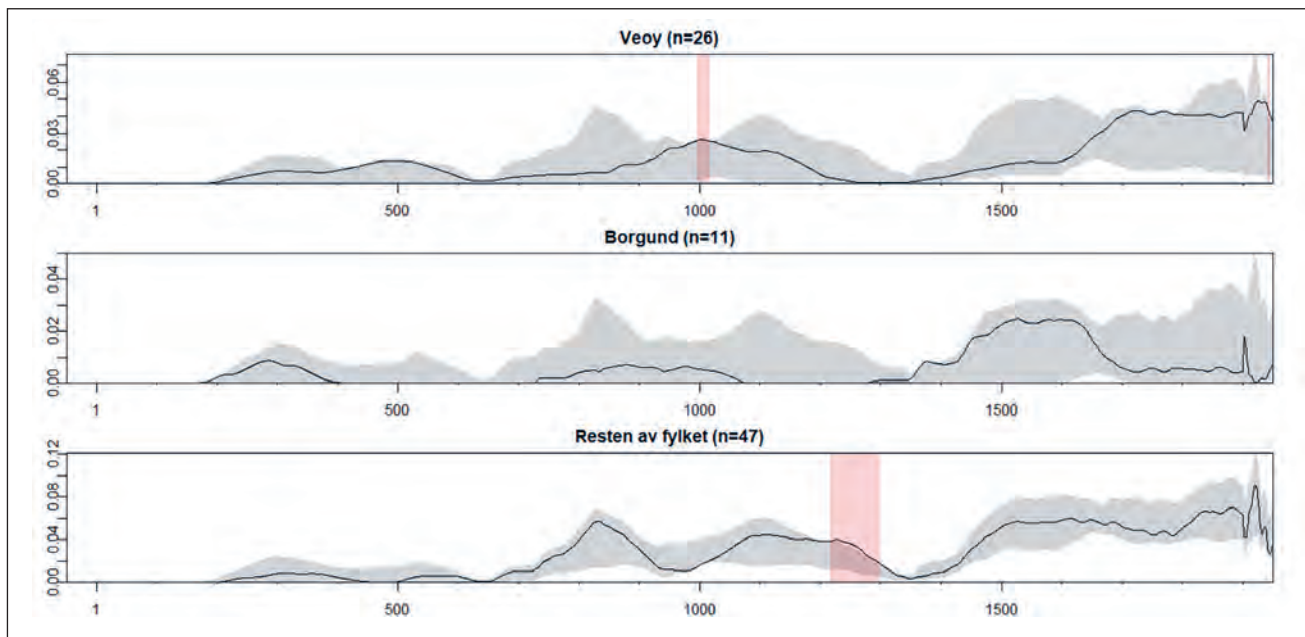
12 1200±30 BP, Beta 635146, *Betula*, 1 sigma, Intcal 20.

13 938±16 BP, Tra-18453, *Pinus*, 1 sigma, Intcal 20.

Figur 10. Spredningskart over alle setre med dateringer fra perioden mellom 600 og 1350, fordelt på bolker på 250 år og i forhold til kjøpstedenes omland. Punktfestingen er basert på den eldste datererte prøven (medianverdi) fra hvert anlegg. Kart: Kristoffer Dahle.

Figur 11. Grafisk fremstilling (permutasjonstest) av dateringene fra setrene i omlandene til Veøy og Borgund, sett i forhold til resten av fylket. Mens man ser en stor vekst omkring Veøya rundt år 1000, er dette ellers en nedgangstid mellom vekstperioden i tidlig vikingtid og den nye ekspansjonen som kulminerte på 1200-tallet. Illustrasjon: Kristoffer Dahle, ved bruk av RCarbon package, Crema og Bevan 2023.

Frei er det imidlertid tatt ut to dateringer i en tuft som plasserer denne omkring 1100 (1040–1151, 1053–1203)¹⁴. Begge setrene ligger i nærheten av de to rurale kongsgårdene på Nordmøre. Lenger innover i fjordene stammer den eldste dateringen fra Nordviksetra i Surnadal. Her er det tykke kulturlag fra 1200-tallet (1219-

1259)¹⁵ og fremover, men også denne dateringen er gjort på furu. Den store ekspansjonen på Nordmøre oppstår ikke før etter svartedauden.

Samlet viser denne gjennomgangen flere interessante mønstre. Det tydeligste er den gradvise utvidelsen av seterbruket fra de indre områdene i sør og nordover,

14 950±15 BP, Tra-21642, *Betula*, 898±13 BP, Tra-18456, *Betula*, 1 sigma, Intcal 20.

15 820±15 BP, Tra-16840, *Pinus*, 1 sigma, Intcal 20.

noe som fremfor alt kan forklares ut fra demografi og landskap. Mens det allerede i tidlig vikingtid er spor etter setring i indre deler av Sunnmøre og Romsdal, ser det ut til at nye setre i sentrale fjordområder i Romsdal etableres i sen vikingtid og tidlig middelalder. Lengst nord i fylket – hvor det ikke er noen urbane sentre – synes kimene til seterbruket først å oppstå etter 1100, med en større ekspansjon først etter svartedauden.

Et annet mønster er at det meste av veksten i seterbruket i perioden 850–1100, perioden da Veøya og Borgund vokser frem, skjer innenfor det som vi hypotetisk har karakterisert som omlandene til disse to kjøpstedene. Dette er mest påfallende omkring Veøya og i Romsdalsfjord-regionen (fig. 10 og 11), hvor ekspansjonen starter med Høgsetra (900–991)¹⁶ og Holmseterhaugen (898–1020)¹⁷. Også omkring Borgund etableres det nye setre på om lag samme tid, Gamlestøylen i Ørsta (776–939)¹⁸ og Høgsetra i Ålesund (905–1024)¹⁹. Vi ser spor etter en lignende utvikling her, men det er færre dateringer å bygge på. Denne kjøpstaden ligger i motsetning til Veøya utenfor det historiske seterbeltet (fig. 4), og det er færre kjente setre i det nærmeste omlandet. Samlet skiller byenes omland seg likevel fra resten av fylket, hvor det i langt mindre grad synes å bli etablert setre mellom den første ekspansjonen i indre strøk i tidlig vikingtid og den nye veksten fra om lag 1100 (fig. 10 og 11).

Diskusjon

Seterundersøkelsene på Nordvestlandet viser at det er et visst samsvar i tid mellom dateringskurvene fra setrene og de to kjøpstedenes fremvekst og fall. En slik korrelasjon utgjør ikke nødvendigvis noe kausalforhold, da begge deler kan indikere at perioden mellom 800 og 1250 var en periode med demografisk og økonomisk vekst, med et påfølgende fall. Analysene viser imidlertid at det kan være signifikante romlige korrelasjoner mellom veksten i seterbruket og det sannsynlige *omlandet* til de to kjøpstedene.

I det følgende ønsker vi å ta opp diskusjonen om kjøpstedene kan ha generert en økt etterspørsel etter smør, og om det er mulig å påvise faktiske, funksjonelle sammenhenger mellom prosesser som urbanisering, handel, rikssamling og statsdannelse og den nye ekspansjonen i utmarka.

Kjøpstedene som demografiske og økonomiske sentra – konsum og handel

En klar innvending mot et direkte kausalforhold er at de første setrene – slik vi har definert disse – synes å oppstå tidligere enn byenes fremvekst. Dette gjelder særlig områdene lengst inne i fjordene på Sunnmøre og i Romsdal. Til tross for noen eldre dateringer fra kjøpstedene er det først i sen vikingtid og tidlig middelalder at byveksten tiltok. Noen reell etterspørsel etter smør, som følge av byveksten *i seg selv*, ble det neppe før i høymiddelalderen. Gjennom hele perioden var Veøy og Borgund bare regnet for å være små kjøpsteder, og frem til omkring 1100 må vi også regne med at de fleste oppsitterne kunne dyrke sin egen mat og fø seg med egne husdyr (se også Cadamarteri 2024).

Et annet spørsmål er om smør kan ha utgjort en handels- og eksportvare så tidlig som i vikingtid og tidlig middelalder, slik de skriftlige kildene viser at de var i høymiddelalderen? Dagfinn Skre (2017) er en av de som har reist dette spørsmålet. Han argumenterer for at mat har relativt lav pris i forhold til vekten, og at handel og eksport av varer som smør, korn og fisk neppe lønte seg før skipene fikk stor nok lastekapasitet og byene ble store nok til å skape tilstrekkelig etterspørsel. På bakgrunn av dette mener han det er lite sannsynlig før et stykke ut i middelalderen (Skre 2017:6–12).

Et sentralt spørsmål er uansett hvordan den tidlige handelen kan ha foregått – om den var fri og markedsstyrt eller utført gjennom aristokratisk kontroll – og hvordan varene fra omlandet eventuelt fant veien inn til kjøpstedene. For Veøyas del har Brit Solli (1996:236) argumentert for en administrativ modell, hvor det øvre sosiale og politiske sjiktet skaffet seg tilgang til varer gjennom sine jordeiendommer (for en lengre diskusjon, se også Orning 2014:193–216, Bagge 2015:91–110, Skre 2017:16–19). At overskuddsproduksjonen gradvis ble samlet på færre hender, la igjen grunnlaget for at kongen, kirken og det jordeiende aristokratiet kunne drive handel og eksport (Solli 1996:236).

Vi vil derfor argumentere for at det i første omgang var i kraft av byenes funksjon som kongelig eller aristokratisk administrasjonssenter at det kan ha blitt skapt en større etterspørsel etter smør i sen vikingtid og tidlig middelalder, og at det først er noe senere i middelalderen at byene *i seg selv* kan ha blitt drivkrefter for handel og eksport.

16 1098±14 BP, Tra-16827, *Betula*, 1 sigma, Intcal 20.

17 1060±50 BP, T-17453, *Betula*, *Pinus*, 1 sigma, Intcal 20.

18 1167±15 BP, Tra-16832, *Betula*, 1 sigma, Intcal 20.

19 1060±30 BP, Beta 475939, *Betula*, 1 sigma, Intcal 20.

Kjøpstedene som politiske og administrative sentra – fra veitsler, gaver og tjenester til skatter, avgifter og landskyld

Ifølge Fagrskinna heter det at Harald Hårfagre i forbindelse med rikssamlingen la *nevgildeskatter* på hele landet, regnet etter hvert hode (Robberstad 1954). Hvorvidt det var etablert former for skattlegging så tidlig, er vanskelig å bedømme, ettersom det er få skriftlige kilder fra samtiden. Vi må likevel regne med at det helt fra rikssamlingen tok til, ble samlet inn varer fra omlandet i forbindelse med veitsler (se bl.a. Holmsen 1976:84–96).

Veitsleordningen som Snorre beskriver, bygger trolig på en tradisjon som var eldre enn rikskongedømmet, og som har klare likhetstrekk med de sosiale og personlige avhengighetsbåndene som mer generelt kjennetegnet det forhistoriske eiendomsbegrepet. Termen *veizla* har flere betydninger, men alle går tilbake til de ulike ytelsene som ble gitt fra bøndene (Holmsen 1976:94–95, Skre 1998:51–54, Iversen 2008:35–36). Kongenes veitsleordning ble skjerpet med de såkalte Alfiva-lovene, under Svein Knutssons styringstid (1030–1035). Her heter det blant annet at hver bonde årlig skulle gi kongen 1 mæle malt, et lår av en treårs-gammel okse og et spann *smør* (RN I 29).

I tillegg til dette kom leidangsordningen som ifølge sagaene ble etablert av Håkon den gode (934–961). Denne ordningen er også omdiskutert, og Snorres beskrivelse er nok mest beskrivende for ordningen slik den fungerte i høymiddelalderen. Det er likevel sannsynlig at Håkon den gode kan ha etablert en form for sjøforsvar så tidlig som på 900-tallet, og at dette ligger til grunn for skipreideinndelingen og de pliktene som landskapslovene fastsatte 300 år senere. Første gang ordet leidang nevnes i en samtidig kilde, i et skaldekvad, er i forbindelse med slaget i Hjørungavåg nær Borgund i 986 (Helle 1992:175). På Veøya har vi to store naust fra omtrent samme periode, tolket som leidangsnaust (Solli 1996:116).

Etter hvert, muligens under borgerkrigstiden (1130–1240), greide kongene å benytte leidangsordningen til å skrive ut egentlige skatter (Dybdahl 2001:11). Fra den gamle *utferdsleidangen*, der bøndene måtte stille med mannskap, skip, våpen og niste, fikk man nå *bordleidangen* – som var en avgift i varer og penger som også måtte ytes i fredstid, og som gikk til å føde kongens hird. Bordleidangen tilsvarte en halv utferdsleidang. Tilsvarende utvikling kan spores hos kirken. Gaver og donasjoner til å reise kirke og underholde prester utviklet seg gradvis til mer faste ordninger som tiende og peterspenger (Robberstad 1954:10–11).

Ut fra et løst anslag – basert på beregningene ovenfor, antall skipreider som lå innenfor omlandet (4), andelen leilendingsgårder under konge, kirke og aristokrati (67 %, jf. fig. 2), og andelen som betalte sin landskyld i smør (30–60 %) – er det ikke usannsynlig at det på begynnelsen av 1300-tallet kom inn nærmere 2,5 tonn smør i leidangsskatt og mellom 4 og 8 tonn smør i landskyldinntekter til ulike rettighetshavere på Veøya hvert eneste år.

Selv om statsdannelsesprosessen hadde medført en formalisering av landskyld, skatter og avgifter, manifestert gjennom landskapslovene og Magnus Lagabøtes Landslov, kan det som nevnt ha oppstått en viss flyt av varer inn til lokale maktsentra på et tidligere tidspunkt. Senest på 1000-tallet regner man med at årmenn og lendmenn kan ha hatt *yfirsókn* over et større geografisk område (Helle 2001:149, 159–160, Iversen 2008:18–20). Den tidlige bydannelsen – gjerne konsentrert omkring de tidlige kongsgårdene – kan ha bidratt til å styrke det administrative apparatet, slik at man fikk kontroll på overskuddsproduksjonen i et større omland og kunne utnytte komparative fortrinn i ulike landskap.

Gradvis ble byene også viktige for kirkemakten og det jordeiende aristokratiet, og bøndene kan også selv ha hatt interesse av å bytte til seg viktige varer. I et slikt bilde skapes det dermed et gjensidig forhold mellom by og omland, der kjøpstedene – som viktige politiske og administrative sentra – ikke bare bygger på lokal og regional variasjon og ressurstilgang, men også er med på å forsterke og formalisere en slik variasjon og kan ha bidratt til å skape og opprettholde ulike lokale og regionale konjunkturer.

Forskjeller mellom Veøy og Borgund?

Selv om Veøya og Borgund har store likhetstrekk og ofte blir sett i sammenheng, kan det også være verdt å se nærmere på forskjellene mellom de to kjøpstedene. For Veøys vedkommende synes det på 1000-tallet å være et relativt tydelig sammenfall mellom byvekst og ekspansjon av setre i omlandet. For Borgund er ikke sammenhengen like klar (fig. 10 og 11). Vi vil peke på tre mulige forklaringer på disse forskjellene.

Som vi har sett, synes det generelt å være forskjell i alderen på setrene mellom ulike deler av regionen, noe som primært bør sees på bakgrunn av demografi og landskap. For Sunnmøres del er det større usikkerhet knyttet til vår rekonstruksjon av det urbane omlandet omkring Borgund, og det er også vanskeligere å si hvor stor del av ekspansjonen som kan settes i sammenheng med kjøpstedene og deres omland – og hvor mye som

bare skyldes den mer gradvise «spredningen» fra sør mot nord.

En annen forklaring kan ligge i at det har vært funksjonelle forskjeller mellom de to kjøpstedene, eller i det minste at de utviklet ulike tyngdepunkt. På Borgund er det funnet ganske omfattende spor etter handel, både i kulturlagene og på sjøbunnen (Herteig 1974:18), mens handelen på Veøya synes å ha vært noe mer begrenset (Solli 1996:206, Tuddenham 2024:135). Dette kan skyldes at undersøkelsene har hatt ulikt omfang, men det kan også være at Veøya i større grad var basert på oppbeørsel og administrativ kontroll over omlandet.

Den siste, og sannsynligvis beste, forklaringen er likevel at Borgund ute ved kysten hadde en næring som var mer rettet mot fisk og maritime varer (Sørheim 1990:121–125, 1997), mens produkter som smør og jern hadde større betydning på Veøya lenger inne i fjordene (se også Dahle, Nordland og Jouttijärvi, 2024). Veøya ligger midt i det senere seterbeltet, og en hypotese om en slik deling mellom smør og fisk kan styrkes av både jordebøkene, landskapet og det arkeologiske materialet (fig. 4).

Konklusjon

Fremveksten av seterbruket – slik vi kjenner det fra historisk tid – er tradisjonelt sett i forhold til faktorer som ressurspress, demografi og landskap. Man har gjerne hevdet at *kua skapte setra*, med andre ord at man etablerte setra når det ikke lenger var plass til beite nede i bygda. Dette kan være en god forklaring på seterbrukets fremvekst i indre fjordstrøk på Vestlandet, hvor den gamle jernalderbebyggelsen trolig var tettest og beite- og slåttemrådene omkring gårdene langs fjorden kunne være svært begrensede. Den demografiske og økonomiske veksten i vikingtid og tidlig middelalder kan med andre ord ha skapt grunnlag for setre

så vel som for byer. En slik forklaring representerer likevel en form for *økologisk determinisme*, hvor landskap, demografi og klima i stor grad setter premissene for samfunnets utvikling.

I denne artikkelen presenterer vi et alternativt perspektiv, nemlig at kjøpstedene også kan ha spilt en mer aktiv rolle i utviklingen av seterbruket. Som vi har sett, spilte byveksten i seg selv neppe noen avgjørende rolle for etterspørselen før i høymiddelalderen, da man både fikk større konsum, et mer markedsorientert varebytte og mer etablerte handelsnettverk. Gjennom etableringen av kjøpstedene som sentre for den tidlige kongemakten og dens allierte kan det likevel ha blitt etablert sterke regionale politiske og administrative sentre alt i vikingtid og tidlig middelalder. Både veitsleordningen og sjøleidangen kan ha bidratt til å skape et behov for smør og andre «usynlige» varer til å brødfø konger, stormenn og deres krigerfølger. En slik overskuddsproduksjon kan i økende grad ha blitt spesialisert og kanalisert gjennom tidlige kjøpsteder som Veøya og Borgund, og bidratt til å skape et sterkere press på ressursene i det nærmeste omlandet.

Det behøver ikke å være noe motsetningsforhold mellom disse forklaringsmodellene, men det kan snarere være gjensidighet – noe som økte ressurspresset ytterligere. Vårt hovedpoeng er at man ikke bare bør se for seg seterbruket som et statisk fenomen hvis opphav utelukkende må søkes i gårdens eget subsistensbehov og faktorer som demografi og landskap. Seterbruket bør snarere sees som en bevisst og fleksibel strategi i tid og rom – i et samspill mellom mennesker og landskap – der også ytre faktorer som makt, regulering, behov og etterspørsel virker inn. I et slikt perspektiv kan også rikssamlingen, statsdannelsen og fremveksten av kjøpsteder som Veøy og Borgund ha spilt en viktig rolle for utviklingen, formaliseringen og ekspansjonen av det historisk kjente seterbruket.

LITTERATUR

- AB = Aslak Bolts jordebok (utg. ved J.G. Sørensen 1997). Oslo: Riksarkivet. Bagge, S. 2015. Borgerkrig og statsutvikling – svar til Hans Jacob Orning. *Historisk tidsskrift* 94, s. 91–110.
- Bergsvik, T. 2004. Ferdsløp i yngre jernalder i Romsdal. *Romsdalsmuseet årbok* 2004. Molde, s. 8–31.
- Bjørkvik, H. og A. Holmsen 1972. *Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida? Fordelinga av jordegodomen i Noreg i 1661*. Trondheim: Tapir forlag.
- Brendalsmo, J. 2008. Kirkene i Romsdal i middelalderen. En diskusjon om funksjon og status. I: J. Sanden (red.) *Veøy kirke. Romsdalsmuseets årbok 2008*. Molde, s. 30–67.
- Cadamarteri, J.P. 2024. Den middelalderlige dyrkingen på Veøya. Etablering, organisering og utbytte fra den bynære åkerdriften ca. 900–1400 e.Kr. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstadene på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 86–99.
- Crema, E.R. og A. Bevan. 2021. Inference from large sets

- of radiocarbon dates: Software and methods. *Radiocarbon* 63(1), s. 23–29. DOI:10.1017/RDC.2020.95.
- Crema, E.R. og A. Bevan. 2023. Analyzing radiocarbon dates using the rcarbon package. Tilgjengelig fra: <https://cran.r-project.org/web/packages/rcarbon/vignettes/rcarbon.html> [Besøkt 25. november 2023].
- Dahle, K. 2005. *Norm og praksis. Bruk og forvaltning av utmark i midtre Romsdal i et langtidsperspektiv*. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen. Tilgjengelig fra: https://bora.uib.no/boraxmlui/bitstream/handle/1956/2296/Masterthesis_Dahle.pdf [Besøkt 20. desember 2022].
- Dahle, K. 2007. Støl, sel og seterstøl. Seterdrift gjennom 2000 år i Romsdal. *Heimen* 44, s. 343–358.
- Dahle, K. 2021. Maktlandskapet ved Edøya og Kuli i vikingtid og middelalder. I: M. Stige og O. Risbøl (red.) *Kulisteinen – grensemerke i tid og rom*. Kristiansund: Nordmøre Museum, s. 36–57.
- Dahle, K., O.F. Nordland og A. Jouttijärvi. Malm og jern – fra myr til marked. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 168–186.
- Dybdahl, A. 2001. *Leidangen i Frostatingslagen og Trondheim len. Skattelisten 1590/91 i en historisk kontekst. Med noen kompletteringer*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- DN = Diplomatarium Norvegicum I-XXI (utg. ved C.C.A. Lange m.fl. 1849–1976). Christiania/Oslo: Chi Publishing. Tilgjengelig fra: https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html [Besøkt 20. desember 2022]. GF = Se Sandberg 1986.
- Gullbekk, S.H. 2020. Ressurskrise og borgerkrig. *Collegium Medievale* 32 (2), s. 193–216. Tilgjengelig fra: <http://ojs.novus.no/index.php/CM/article/view/1766>.
- Gustafson, L. 1982. Samlet plan Månavassdraget. Upublisert rapport, Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Helle, K. 1992. Jomsvikingslaget – islandsk heltediktning. I: S. Supphellen (red.) *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe Authén Blom*. DKNVS Skrifter 1/1992. Trondheim: Tapir forlag, s. 67–94.
- Helle, K. 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger: Skald.
- Heramb, L.G. 1811. *Besvarelsen af 41 Spøragsmaal Hornquæget betreffende og 33 Spøragsmaal Faareavlen angaaende* (utg. ved L. Reinton 1967). Oslo: Universitetsforlaget.
- Herteig, A. 1974. *Borgundkaupangen på Sunnmøre*. Ålesund: Borgundkaupangens venner.
- Hill, D. 2010. *Medieval Towns and the Rural Economy in Eastern Norway: Central Place Theory, Settlement and Taxation AD 1000 – AD 1350*. Saarbrücken: VDM Verlag.
- Holmsen, A. 1976. *Nye studier i gammel historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Imsen, S. og R. Fladby 1975. *Skattematrikkelen 1647. XIII. Møre og Romsdal fylke*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Iversen, F. 2008. *Eigedom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. University of Bergen Archaeological Series Nordisk 6. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Iversen, F. 2016. Huseby and the Scandinavian taxation model. I: L.E. Christensen, T. Lemm og A. Pedersen (red.) *Husebyer – status quo, open questions and perspectives. Papers from a workshop at the National Museum Copenhagen 19-20 March 2014*. Studies in Archaeology & History 20. Jelling Series. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 121–138.
- Johnston, A. 2015. Indreeide i Norddal. Korsmyra i Stranda. Upublisert registreringsrapport, Møre og Romsdal fylkeskommune. Tilgjengelig fra: <https://arkeologi.mrfylke.no/Registreringer/Rapport%20-%20Indreeide.pdf> [Besøkt 12. april 2023].
- Larsen, A.J. 2008. Borgund på Sunnmøre: de eldste konstruksjonene I: H. Andersson, G. Hansen og I. Øye (red.) *De første 200 årene. Nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. University of Bergen Archaeological Series Nordisk 6. Bergen: Universitetet i Bergen, s. 41–56.
- Lunden, K. 1978. *Korn og kaup: Studiar over prisar og jordbruk på Vestlandet i mellomalderen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Munch, P.A. 1849. *Historisk-Geografisk Beskrivelse over Kongeriget Norge (Norgesveldi) i Middelalderen*. Moss/Christiania/København.
- NGL = Norges Gamle Love indtil 1387 I-V (utg. ved R. Keyser og P.A. Munch 1848). Kristiania: Chr. Grøndahl & Son.
- NKS = *Norges kongesagaer* I-IV (utg. ved F. Hødnebo og H. Magerøy 1979). Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Nordeide, S.W. 2011. *The Viking Age as a Period of Religious Transformation. The Christianization of Norway from AD 5690 to 1150/1200*. Turnhout: Brepols.
- OE = Olav Engelbrektssøns jordebog. Register paa St. Olavs jorder (utg. av Riksarkivet ved Chr. Brinchmann og J. Angerholt). Oslo 1926.
- Orning, H.J. 2014. Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en revurdering. *Historisk tidsskrift* 93, s. 193–216.
- RStudio Team 2020. *RStudio: Integrated Development for R*. RStudio. Tilgjengelig fra <http://www.rstudio.com>.

- Reimer, P.J., W.E.N. Austin, E. Bard, A. Bayliss, P.G. Blackwell, C. Bronk Ramsey. 2020. The intcal20 northern hemisphere radiocarbon age calibration curve (0-55 CAL kBP) *Radiocarbon* 62(4), s. 725–757. DOI:10.1017/RDC.2020.41.
- Robberstad, K. 1954. *Or saga åt skattleggjingsretten i Norge*. Oslo: Akademisk forlag.
- RN = Regesta Norvegica 1–7, Oslo 1989.
- Sandberg, P.Ø., 1986. *Gørvel Fadersdatters regnskap over Giske og Giskegodset 1563*. Kolbotn: Nikolai Olsens trykkeri.
- Sandnes, J. og H. Salvesen 1978. *Ødegårdstid i Norge: det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget.
- Saunders, T. 1995. Trade, towns and states: A reconsideration of early medieval economics, *Norwegian Archaeological Review* 28:1, s. 31–53. DOI: 10.1080/00293652.1995.9965583.
- Sauvage, R. 2018. Utgraving av kulturlag og jernvinneanlegg på Myrseteren. NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2018:1. Tilgjengelig fra: <https://www.ntnu.no/museum/utgravningsrapporter/2018#Myrseteren> [Besøkt 21. desember 2022]. Trondheim: NTNU Vitenskapsmuseet.
- Shennan, S., S.S. Downey, A. Timpson, K. Edinborough, S. Colledge og T. Kerig. 2013. Regional population collapse followed initial agriculture booms in mid-Holocene Europe. *Nat Commun* 4: 2486.
- Skre, D. 1998. *Herredømmet: Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e.Kr.* Oslo: Universitetsforlaget.
- Skre, D. 2017. Viking-age economic transformations. The West-Scandinavian case. I: Z. Glørstad og K. Loftsgarden (red.) *Viking-Age Transformations. Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*. London: Routledge, s. 1–27.
- Solli, B. 1996. *Narratives of Veøy. An investigation into the poetics and scientific of archaeology*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, vol. 19. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Solli, B. 2008. Havn og seilsperring på Veøya i middelalderen. *Viking* 71, s. 153–178.
- Stamnes, A.A. og K. Dahle 2021. Geofysiske og arkeologiske registreringer på Veøy, Molde kommune, Møre og Romsdal fylke. NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2021:14. Tilgjengelig fra: <https://www.ntnu.no/museum/utgravningsrapporter/2021#Ve%C3%B8y> [Besøkt 20. desember 2022].
- Steinnes, A. 1933. *Gamal skatteskipnad i Noreg*, bind 2. Oslo: Det Norske Vitenskaps-Akademi.
- Steinnes, A. 1936. Mål, vekt og verdereking i Noreg i millomalderen og ei tid etter. I: S. Aakjær (red.) *Norsk kultur 30: Maal og Vægt*. Oslo: Aschehoug forlag, s. 84–154.
- Sulebust, J. 1994. Bosetning og befolkning frå yngre jernalder til 1665. En stor bølgebevegelse med oppgang, nedgang og ny oppgang. I: S.U. Larsen og J. Sulebust (red.) *I balansepunktet. Sunnmøres eldste historie*. Ålesund: Sunnmørsposten forlag, s. 150–165.
- Sørheim, H. 1990. Borgund – en gammel kaupang, et nytt museum. *Viking* 53, s. 117–140.
- Sørheim, H. 1997. Omkring Borgund og Borgundfjordfisket – det sunnmørske fiskeeventyrets vogge. I: Sørheim, H. (red.) *Arkeologi og kystkultur. Foredrag ved seminaret Arkeologi og kystkultur på Sunnmøre museum 25-26/10 1997*. Ålesund: Sunnmøre museum, s. 16–28.
- Timpson, A., S. Colledge, E. Crema, K. Edinborough, T. Kerig og K. Manning. 2014. Reconstructing regional population fluctuations in the European Neolithic using radiocarbon dates: a new case-study using an improved method. *Journal of Archaeological Science* 52, s. 549–557.
- Tuddenham, D.B. 2024. Veøya sett fra sjøbunnen. En historie om maritimarkeologi og Metafysikk – og litt om reinfangst i høyfjellet. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstanden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 134–149.
- Øye, I. 1994. Stillstand eller utvikling. Sunnmørejordbruket i middelalderen. I: S.U. Larsen og J. Sulebust (red.) *I balansepunktet. Sunnmøres eldste historie*. Ålesund: Sunnmørsposten forlag, s. 133–149.

Malm og jern – fra myr til marked

Kristoffer Dahle, Ole F. Nordland og Arne Jouttijärvi

ABSTRACT

Archaeological and geophysical investigations at Veøy indicate that iron production was of great significance for the place's economy and prosperity during the Viking Age and the Middle Ages. Both soil samples and magnetic susceptibility indicate that large areas were used for iron-related activities. Radiocarbon dating shows that these activities continued from the rise of the town in the 10th century until its abandonment in the 15th. The expansion in the 10th and 11th century coincides with increasing number of iron and charcoal production sites around the Romsdal Fjord. Metallurgical analyses of the slag from Veøy indicate use of iron from the surrounding region, being further refined at Veøy until the mid-13th century, when local iron extraction ceased. From the last centuries, we still have traces of smithing and charcoal production, but primarily in the form of forging. We hypothesize that this late activity was rather based on imported iron, introduced along with the charcoal pits as a new way of producing charcoal in the region, as seen at Sørøya.

Innledning

På den gamle middelalderkjøpstaden på Veøya er det tidligere påvist omfattende spor etter smiing, eller smedvirksomhet i vid forstand. I 1953 ble det etter søkesjaktning gravd ut to hus her, tolket som smier, men i sin artikkel fra 1954 antyder Asbjørn Herteig at det også kan ha foregått blestring på Veøya. Det er ingen kjente malmmyrer på øya, så malmen måtte i så fall ha kommet utenifra (Herteig 1954:83). Den ene smietuften ble ettergravd av Brit Solli i 1991, og det ble da foretatt flere radiologiske dateringer som bidro til å plassere smedvirksomheten i tid (Solli 1996:171–177). Omfanget og utbredelsen av disse aktivitetene har også gått frem av senere geofysiske undersøkelser (Solli og Stamnes 2013).

På bakgrunn av nye arkeologiske, geofysiske og metallurgiske undersøkelser på Veøya (Jouttijärvi 2019c, Stamnes og Dahle 2021) ønsker vi å se nærmere på hva slags aktiviteter knyttet til jernproduksjon som fant sted på Veøya, hvilken betydning den samlede smedvirksomheten hadde, og om det er mulig å spore noen endringer over tid og i forhold til kjøpstadens utvikling?

Videre ønsker vi å se nærmere på hvor dette jernet kom fra, enten det var i form av malm, lupper eller

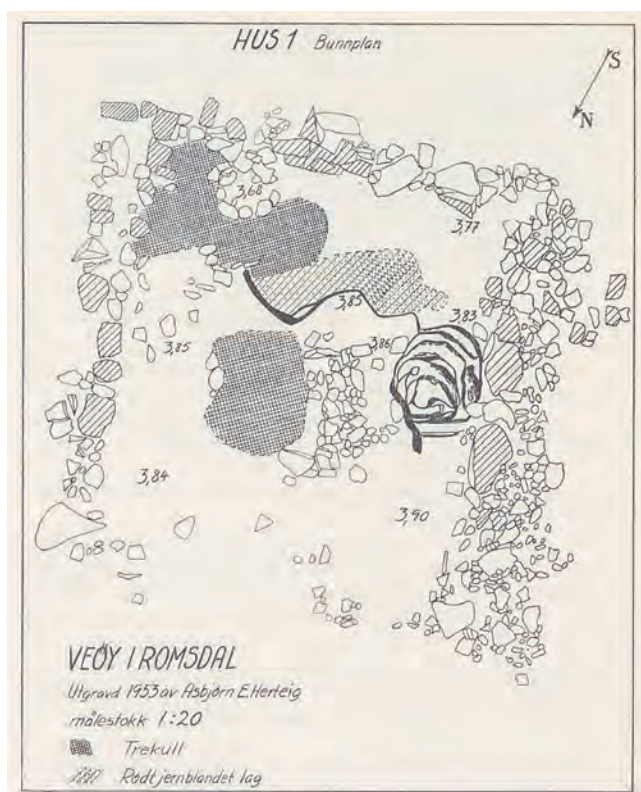
barrer? Hvordan kan nytt materiale fra forvaltningsundersøkelser i regionen være med på å kaste lys over jernets proveniens? Hvordan foregikk hele denne teknologiske prosessen – fra myr til marked – og hvordan ble den organisert?

Tidligere undersøkelser av jernfremstilling i Romsdal

Før vi går nærmere inn på våre undersøkelser, vil vi gi en kort presentasjon av historikken for jernvinneforskningen i Romsdal, både på Veøya og i omlandet omkring.

Smedvirksomheten på Veøya

Herteig (1954) var den første som gjorde arkeologiske utgravninger på Veøya – og som først påviste spor etter jernbearbeiding. Han startet undersøkelsene med å grave tre søkesjakter i det som vi i dag kaller *smieområdet* på Veøya. Herteig påviste spor etter tre bygninger i disse sjaktene. Den ene sjakten ble utvidet, og to av tuftene ble fullstendig utgravd. Inne i ett av de to husene (Hus 1, fig. 1 og 2) ble det påvist en «smeltegrop», fylt med slagg. Det ble også påvist mye slagg,

Figur 1. Hus 1 med blestergropen lengst til høyre. Etter Herteig 1954.

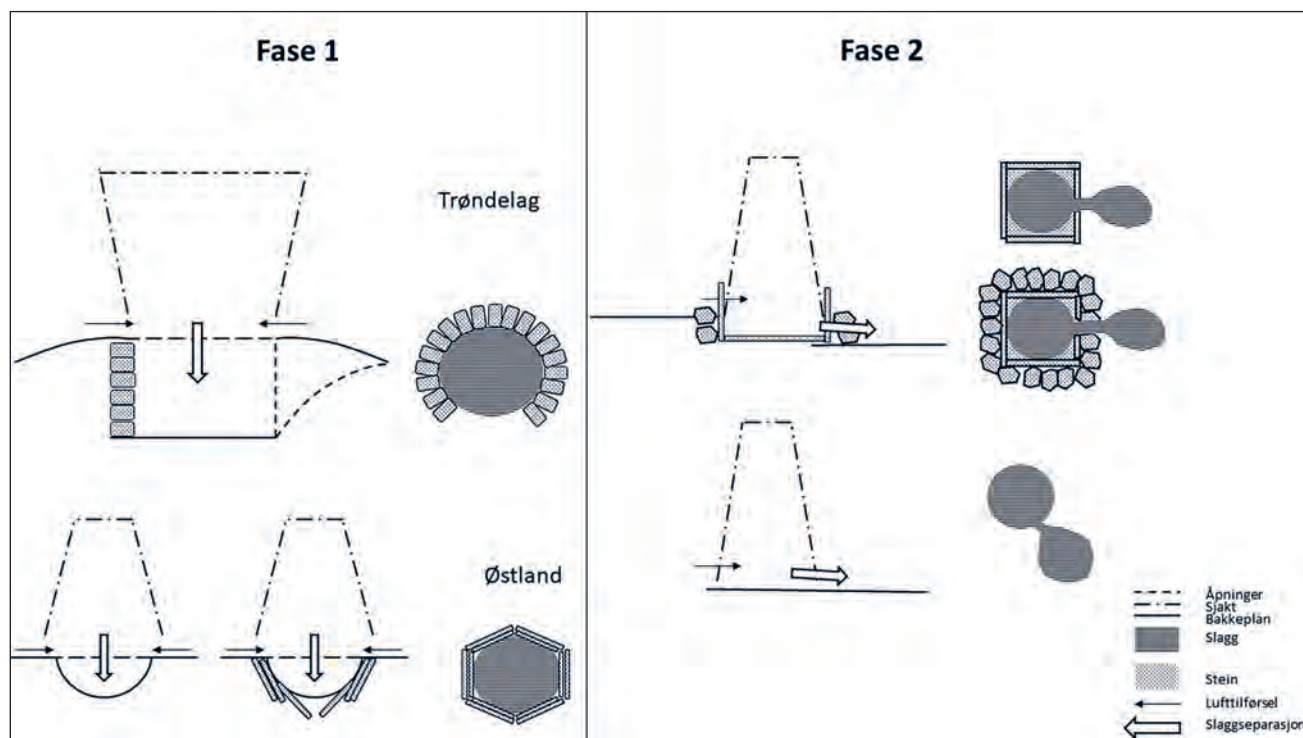
leirforinger og konsentrasjoner av trekull ellers i de svarte kulturlagene. Av gjenstander ble det funnet en mengde smedredskaper, som bryner (214 stk.), heiner og slipesteiner, samt en del fragmenter av metall og kleberstein (Herteig 1954:80–84). Totalt ble det registrert om lag 400 funn, inkludert noe daterbar keramikk fra perioden etter 1250 e.Kr. (Solli 1996:171).

Et viktig poeng er at Herteig ikke bare snakket om smiing, men også om *jernsmelting*. «Slaggforingene» (sannsynligvis forslaget leire) til blesteren var ifølge han et vitnesbyrd om at malmen – myrmalmen – som kom til øya, ble redusert til metallisk jern på stedet (Herteig 1954:83). Tuften ble senere gravd på nytt av Brit Solli (1996:171–177), med hovedformål å få datert den. Hun tidfestet smeltegropen til 885–1030, mens et kullag på gulvet i tuften ble datert til 890–1040.¹ Slaggklumpene fra gropen hadde avtrykk etter tre, og inneholdt til dels også trerester (Solli 1996:174). Arkeologisk sett er dette mest forenlig med størkneslagg og det vi tradisjonelt har kategorisert som fase 1-teknologi (fig. 3), det vil si sjaktovner med slagggrop, og som normalt dateres til eldre jernalder (se også Dahle og Eidshaug 2018). Ved at slagget størknet i et kam-

Figur 2. Ved etterutgraving ble kullprøver fra Hus 1 datert til sen vikingtid. Foto: Brit Solli, Romsdalsmuseets fotoarkiv.

1 1060±95 BP, T-10213 og 1045±105 BP, T-9977. Begge prøvene var av både bjørk (*betula*) og furu (*pinus*). Nye kalibreringer (IntCal 20) gir noe større usikkerhet, men det er fortsatt stor sannsynlighet for at de stammer fra 900- eller starten av 1000-tallet.

Figur 3. Skjematisk oversikt over fase 1- og fase 2-teknologi. Illustrasjon: Ole F. Nordland.

mer under ovnen, fikk det en annen karakter enn om det rant ut på siden av ovnen, slik det gjerne gjorde i vikingtid–middelalder. Slagget fra denne teknologien (fase 2) karakteriseres helst som tappeslagg eller renneslagg. Slaggforekomstene fra Veøya beskrives imidlertid ikke nærmere, verken av Herteig eller Solli, så tolkningene er usikre.

Ca. 10 meter lenger vest grov Solli en annen sjakt. Her ble det også funnet høymiddelalder-keramikk, samt en stor mengde slagg. En kullprøve fra toppen av en steinstruktur – og som dermed representerer en senere fase på stedet (TAQ = *terminus ante quem*) – ble datert til 1280–1400². Dateringen støttes av keramikklunn fra omkring 1250–1350. Det meste av av slagget ligger i laget over (Solli 1996:175–176).

Solli (1996:174) grov også noen prøvestikk enda lenger mot vest, for å avgrense smieområdet bedre. De to første prøvestikkene viste mye rester etter slagg, mens det siste var funntomt. Smieområdet ble ytterligere avgrenset ved hjelp av geofysiske metoder i 2011, primært gjennom måling av magnetisk susceptibilitet (Solli og Stamnes 2013).

En annen kilde til jernbearbeidingen er kullgropene på Sørøya, som først ble påvist av Herteig (1954:73), og som Solli (1996:100) i hovedsak fikk datert til

1300- og 1400-tallet. På dette tidspunktet kan de fossile åkrene i området ha grodd igjen med ny skog, og Sørøya trolig ha fungert som byens takmark og supplert smiene med trekull (se også Cadamarteri 2024:96). Samlet sett er det altså grunnlag for å si at det har vært drevet smiing og eventuelt annen smedrelatert virksomhet på Veøya helt fra 900-tallet og frem til byen ble lagt øde i senmiddelalderen.

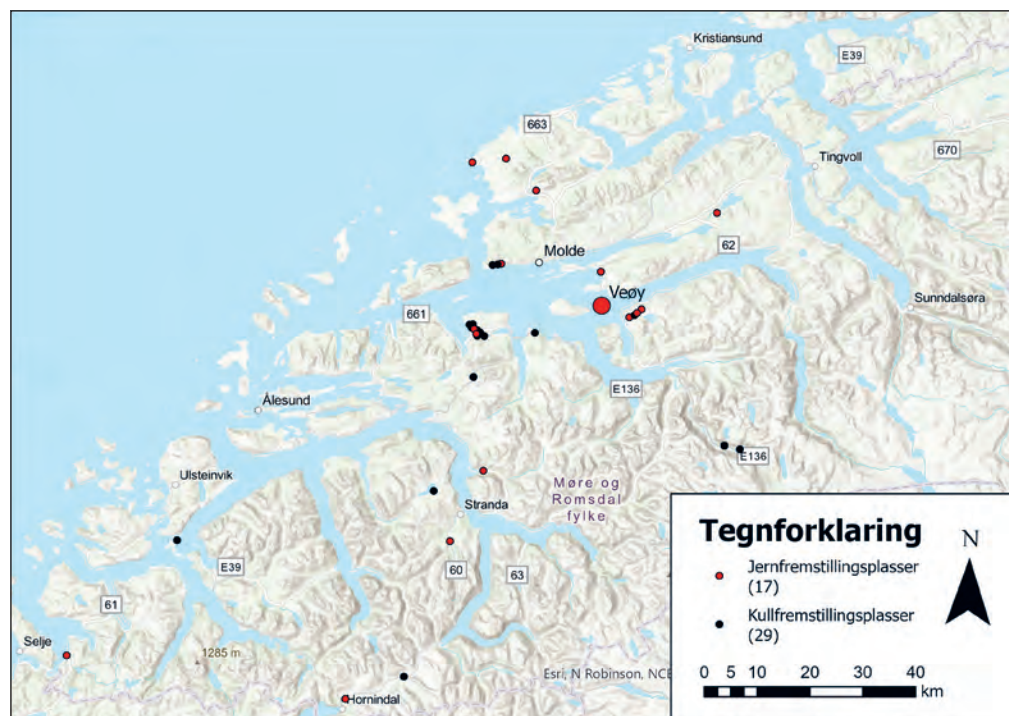
Jernfremstilling i Møre og Romsdal

Både Herteig (1954:83) og Solli (1996:222–225) reiste spørsmål om hvor jernet på Veøya, eller malmen til en eventuell jernutvinning, kom fra. Det ble vurdert noen nærliggende anlegg fra Romsdals-regionen, men Solli (1996:222) mente disse var for små. I stedet antydte hun at jernet kunne komme fra Østlandet – hvor man i årene forut hadde påvist en intensiv jernfremstilling (bl.a. Larsen 1991, Narmo 1996) – og at handelen muligens kunne være basert på innsamlede skatter og avgifter (Solli 1996:222–225).

Status for jernvinningsforskningen i Møre og Romsdal har lenge vært at det har vært gjort få utgravninger, med til dels sprikende resultater, og temaet er lite utforsket. For eldre jernalder kan det se ut til å være østlandsovner – eller kanskje en variant av Eg-tradisjonen

² 630±75 BP (T-9978), *Pinus*, kalibrert på nytt til 1266–1434 (1 sigma, Intcal 20).

Figur 4. Jern- og kullfremstillingsanlegg fra Møre og Romsdal med radiologisk datering til vikingtid-middelalder, basert på opplysninger fra kulturminnedatabasen Askeladden. Flertallet av lokalitetene utenfor Romsdalsfjordområdet er fra bosetningskontekster og kan også representere smieplasser. Illustrasjon: Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune.

(Bloch-Nakkerud og Schaller 1979) – som har vært vanligst, men særlig for den perioden vi er mest interessert i, er det vanskelig å plassere funnene innenfor tradisjonelle typologiske rammer (jf. fig 3, se også Dahle og Eidshaug 2018).

I senere år er det imidlertid gjort en del funn av jernfremstilling i myrene omkring Romsdalsfjorden gjennom ulike forvaltningsundersøkelser. Det som kjennetegner de fleste av anleggene, er at de er små, og det er funnet lite slag på hvert sted (Engtrø og Sauvage 2015:22, Dahle og Eidshaug 2018:37). Fire av disse lokalitetene er gravd ut, med dateringer fra folkevandringstid til høymiddelalder. Disse viser at man har hatt relativt små ovnsanlegg med slagprop eller såkalte hellegryter (Engtrø og Sauvage 2015, Sauvage 2018, Kviseth og Fretheim in prep). Ovnene med slagprop kan minne om den smeltegroppen som er funnet på Veøya.

En av årsakene til at det fortsatt er gjort relativt få funn av jernfremstillingsplasser, er at de er lite synlige på overflaten og i stor grad må påvises ved prøvestikking etter kull- og slaglag. En mangler også de karakteristiske kullgroppene, som gjerne er det første man legger merke til. I andre deler av landet opptrer disse fra yngre jernalder, men i Møre og Romsdal – med enkelte unntak lengst øst i fylket (Busengdal 2019:227) – synes kullgroppene først å opptre så sent som på 1200-tallet (Eidshaug og Dahle 2017). Dette er om lag samtidig som jernvinna avtar og forsvinner omkring Romsdalsfjorden (Dahle og Eidshaug 2018).

I Møre og Romsdal har man istedenfor kullgroper produsert trekull på flat mark. En gjennomgang av dateringene fra disse flatmarksmilene synes å vise at man senest har tatt i bruk en slik teknologi ved overgangen fra eldre til yngre jernalder (Eidshaug og Dahle 2018). Denne hybride fasen – mellom klassisk fase 1-teknologi med store anlegg og store slaggblokker og fase 2-teknologi med slagavtapping – kjennetegnes dermed av små hellegryter eller mindre sjaktovner med slagprop, flatmarksmiler og en slagtype som minner mer om størkneslagg fra fase 1 enn renneslagg fra fase 2 (Dahle og Eidshaug 2018).

Arne Espelund har tidligere gjort metallurgiske undersøkelser av ett av disse anleggene (vedlegg, i Dahle 2005). Han argumenterte for at høye FeO-verdier kunne tyde på at slagget var et resultat av sintring, noe som også kunne forklare de begrensede slaggmengdene som ble funnet. Slagget har ikke nødvendigvis vært avfall, men et halvfabrikat. Man har altså brakt med seg de sintrede klumpene videre og smeltet disse til jern og slag på et annet sted (Espelund og Johannesen 2004, Espelund 2013:170–183). Denne teorien har lenge vært noe kontroversiell, og den er vanskelig å få bekreftet arkeologisk.

Blestringstradisjonen synes å ha gjennomgått få endringer fra folkevandringstid til tidlig middelalder, både når det gjelder den rent teknologiske siden (foredling av malm, utforming av ovnen, oppsett av smelteplass osv.), og når det gjelder produksjonsmengdene ved hvert anlegg. På 900–1000-tallet ser vi likevel tegn

på en økning i tallet på produksjonsanlegg, særlig omkring Romsdalsfjorden og i de myrområdene som ligger nærmest Veøya (fig. 4). I høymiddelalderen synes imidlertid denne utvinningen å avta, og i løpet av 1200-tallet ser den regionale jernvinna i Romsdal ut til å ha opphørt. Man kan anta at jernet i denne perioden er blitt utkonkurrert av jern fra andre regioner, enten det er fra de sentrale jernfremstillingsbygdene på Østlandet (f.eks. Narmo 1996, Larsen 2004, 2013, Tveiten 2012, Rundberget 2013) eller fra de første svenske jernverkene (Berglund 2015).

Nye arkeologiske, geofysiske og metallurgiske undersøkelser

I forbindelse med verdiskapingsprosjektet *Ein bit av historia*³, i regi av Møre og Romsdal fylkeskommune, er det gjort nye arkeologiske, geofysiske og metallurgiske undersøkelser på Veøya. Målet har vært å øke kunnskapen om prosessen fra myr til marked. Hovedspørsmålene har vært hvor malmen kom fra, om produksjonsprosessen kan ha bestått av flere, geografisk atskilte trinn – for eksempel ved en innledende sintring av malmen til en form for halvfabrikat – og hvilke smedaktiviteter som eventuelt har funnet sted på Veøya. Vi har også ønsket å se nærmere på prosessen over tid, og om det kan være mulig å spore endringer i proveniens i løpet av middelalderen – fortrinnsvis fra et regionalt til et overregionalt opphav, knyttet til de store jernvinneområdene på Østlandet og i Trøndelag.

Undersøkelsen har innebåret en ny arkeologisk og geofysisk kartlegging av smieområdet på Veøya, samt sampling og metallurgisk analyse av prøver fra ulike kontekster – både på Veøya og i områdene omkring (Jouttijärvi 2019c, Stamnes og Dahle 2021).

Visuell overflateregistrering og måling av magnetisk susceptibilitet

Det ble i 2019 foretatt en ny overflatekartlegging av hele det kjente svartjordsområdet, samt en ny måling av magnetisk susceptibilitet (MS) for å få en bedre avgrensning av smieområdet (Stamnes og Dahle 2021:49–51, Dahle og Stamnes 2023:74). Denne metoden gjør det mulig å kartlegge det menneskelige fotavtrykket, målt i volum susceptibilitet, i form av brenning, avfallshåndtering og andre aktiviteter som påvirker jordas magnetiske egenskaper (for nærmere beskrivelse, se Stamnes og Dahle 2021, Dahle og Stamnes 2024).

Overflatekartleggingen dekket i utgangspunktet hele svartjordsområdet. I tillegg til synlige strukturer var det mulig å påvise sjaktene til Herteig, og på den måten georeferere hans tegninger av tufter og utgravningsområder (Stamnes og Dahle 2021:22, 70).

Uttak av naturvitenskapelige prøver

For å vurdere hvilke aktiviteter som har funnet sted, og hvor malmen til øya kom fra, ble det valgt ut to kontekster for slagganalyse, som ikke ville innebære graving i området (fig. 5 og 6). Den ene var fra noen løse slagglumper (prøve 1A/1B), som skal ha blitt plukket opp ved tuften som Herteig undersøkte (Hus 1), og som potensielt kunne representere rester etter en tidlig fase. På en av klumpene (1A) ble det påvist fastsmeltede kullrester som kunne bidra til en mer direkte C14-datering. De andre prøvene (2A/2B) ble samlet inn fra toppen av den største slagghaugen, som sannsynligvis representerer en av de yngste aktivitetene

Figur 5. Slaggrøve 1A (t.v.) og 1B fra Veøya. Foto: Arne Jouttijärvi, Heimdal Archaeometry.

Figur 6. Slaggrøve 2A (t.v.) og 2B fra Veøya. Foto: Arne Jouttijärvi, Heimdal Archaeometry.

3 <https://www.tidvis.no/bitavhistoria/veoya-einbitavhistoria.html>

på stedet. En kullprøve ble tatt ut i tilknytning til slagglumpene. Fra hver av kontekstene ble det samlet inn en prøve fra en bunnskolle, enten fra en ovn eller en esse (1A/2B).

Hypotesen var at de eldste slaggestene fra vikingtid og tidlig middelalder kunne være fra Romsdalsfjordregionen, men at man i løpet av middelalderen begynte å importere jern fra områder lenger unna – primært fra områder med stor jernproduksjon på Østlandet. Med hensyn til selve prosessen har vi også vært interessert i å se om noen av de eldste slagglumpene kunne være rester etter blestring, ettersom både smeltegropen og slagget på Veøya minner om det vi finner ved jernutvinningsplassene i området (Dahle og Eidshaug 2018).

Det ble i tillegg tatt jordprøver både fra smieområdet, fra det sentrale svartjordsområdet øverst i Sørvågen, og fra myrene i bunnen av Nordvågen og like utenfor svartjordsområdet. Jordprøvene ble tatt som et supplement til overflatekartleggingen, blant annet for å se spor etter slaggekuler og glødeskall – både for å si noe om omfang og om det dreier seg om primær- eller sekundærsmiing.

Sampling av komparative områder langs Romsdalsfjorden

For å belyse prosessen fra myr til marked har vi valgt å sammenligne materialet fra Veøy med slagglumpene fra jernfremstillingsplasser i regionen. Om man ser på løsmasseforholdene omkring Romsdalsfjorden, er det særlig fire store myrområder som skiller seg ut: områdene ved Vik/Nerås i Vestnes, ved Herjevatnet i Rauma, ved Røvika/Solemdalen og i høyereliggende områder nord for Fannefjorden i Molde (fig. 7). Vi har valgt ut de to førstnevnte, ett på hver side av fjorden, ettersom det i løpet av de siste tiårene er funnet mange spor etter jern- og kullfremstilling i disse områdene (Dahle og Eidshaug 2018). Det ene, Herjevatnet, ligger i et typisk seterlandskap, mens det andre, Vik/Nerås, ligger i et lavereliggende utmarksområde nær fjorden.

I tillegg til lokal geografi og topografi hadde samlingen som formål å dekke et bredt spekter av slaggtyper. Det ble sendt inn slagglumpene fra to ulike lokaliteter i hvert av referanseområdene, og fra hver prøve ble det videre valgt ut slagglumper som ut fra morfologiske trekk kunne representere ulike prosesser. Ettersom prøvene ble samlet inn ved registrering – med tilgang til en begrenset mengde slagglumpene – må det også presiseres at representativiteten og den mer lokale konteksten på

hvert enkelt anlegg er usikker. Ut fra et så begrenset prøvemateriale er det vanskelig å komme frem til helt sikre slutninger, men analysene vil likevel kunne danne gode hypoteser for videre undersøkelser.

Herjevatnet

Ved Herjevatnet (om lag 390 moh.) i Rauma er det påvist tre små jernfremstillingsanlegg fra vikingtid–tidlig middelalder (Dahle 2005, 2013, Engtrø og Sauvage 2015), som alle ligger samlet rundt seteranlegget på Myrset. Her er det påvist jernfremstilling fra folkevandringstid og frem til starten av høymiddelalderen (Dahle 2014, Sauvage 2018). Like ved er også en av de eldste kullgropene i regionen påvist, datert til midten av 1200-tallet⁴ (Dahle 2013). Seteranlegget kan muligens ha vært et lite sentrum i den lokale jernfremstillingen ved Herjevatnet, og både Myrset og Smiset er stedsnavn som kan tyde på at det har vært marginale bosetninger i utmarka knyttet til jernfremstilling (Dahle 2007).

På lokalitetene Holm og Myrset er det gjort mindre utgravninger (Engtrø og Sauvage 2015, Sauvage 2018) hvor det ble funnet spor etter ovner. På de andre er det bare påvist slaggholdige lag i mindre sjakter og prøvestikk. Berglomtjønnhaugen er datert til 895–988⁵, mens det på Smisethaugen er foretatt en datering til 991–1160⁶. Det var slagglumpene fra sistnevnte lokalitet som ble analysert av metallurg Arne Espelund i 2005 (vedlegg, i Dahle 2005). På de fleste av lokalitetene har slagglumpene vært karakterisert som størkneslagglumpene, men de er gjerne vanskelige å definere. Under utgravningene på Myrset og Holm ble det også funnet noe som minner om renneslagglumpene. En slik blanding er ikke helt uvanlig for hellegrutene (se f.eks. Wenn og Gundersen 2019:180).

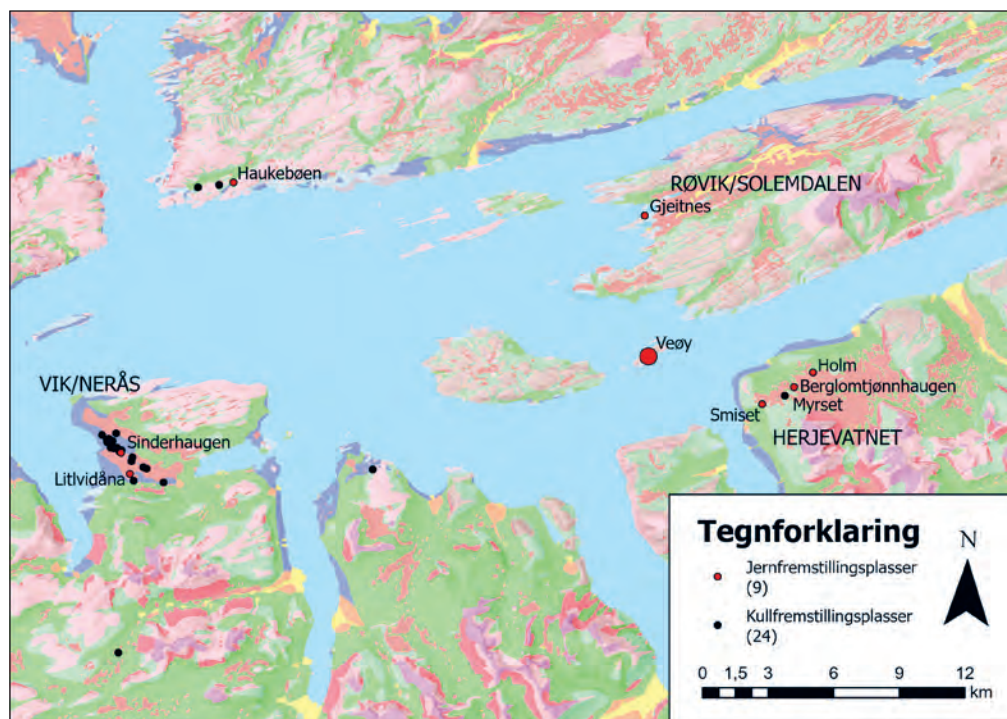
Vik/Nerås

Vik/Nerås-området består av et stort myrområde, som i senere tid har blitt delvis oppdyrket. Området ligger relativt lavt over havet, ca. 20–30 moh., og viser lang kontinuitet i utmarksbruken. I forbindelse med registreringer i 2015 og 2016 ble det påvist flere nye jernfremstillingsanlegg i dette området. I tillegg til Sinderhaugen – et kjent romertidsanlegg (Narmo 1992) – ble det påvist to anlegg fra merovingertid og to anlegg fra vikingtid–tidlig middelalder (Eidshaug 2016). Jernfremstillingen har sannsynligvis hatt utgangspunkt i gårdene langs fjorden, og ingen av utmarkslokalitetene peker seg ut som noe senter.

4 820±30 BP, Beta 359781, *Pinus*, 1 sigma, IntCal 20.

5 1110±30 BP, Beta 359782, *Pinus*, 1 sigma, IntCal 20.

6 995±80 BP, T-17456, *Pinus*, 1 sigma, IntCal 20.

Figur 7. Jern- og kullfremstillingsanlegg fra vikingtid og middelalder, sett i forhold til større myrområder omkring Romsdalsfjorden (markert i brunt). Illustrasjon: Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune.

Slaggprøvene ble tatt fra de to yngste anleggene. Også her er det vanskelig å skille klart mellom klassisk størkne- og renneslagg, og det er tilsynelatende stor grad av kontinuitet i jern- og kullfremstillingsteknologien fra merovingertid og frem til og med tidlig middelalder. Anlegget ved Litvidåna er senere undersøkt av NTNU Vitenskapsmuseet, og synes å bestå av en hellegryte. Under registreringen ble slagglaget datert til 994–1026⁷, men utgravningene resulterte også i noe eldre dateringer (Kviseth og Fretheim in prep). Sinderhaugen III er tilsynelatende noe yngre og er datert til tidlig middelalder, 1041–1156⁸ (Eidshaug 2016).

Metallurgiske analyser

For å kunne si noe mer om aktivitetene på Veøya, og hele prosessen fra myr til marked, ble det for et utvalg slagglumper gjennomført mikroskopi, røntgendiffraksjon og analyse av den kjemiske sammensetningen i slagget. Samme metoder ble benyttet både på slagglumpene fra Veøy og fra anleggene i de to referanseområdene omkring Romsdalsfjorden.

Hver prøve ble innledningsvis delt i to, og den ene ble innstøpt i proxy, slipt og polert. Denne overflaten ble både brukt til mikroskopi og analyse av hovedelementene. Bruk av lysoptisk mikroskop er godt egnet for å få en oversikt over mikrostrukturene som er til stede i prøven, og hvorvidt den er homogen eller heterogen. For metallurgisk slagg kan dette igjen gi en

pekepinn på både smeltetemperatur og kjemisk sammensetning, og dermed gi et godt utgangspunkt for videre, mer avanserte undersøkelser.

Hovedelementene ble analysert ved SEM/EDX. Her bestråles den polerte overflaten med en elektronstråle, og sensorer fanger opp sekundærstråling fra overflaten av prøven, som genereres av at elektroner i atomene i prøven skytes ut. Ettersom hvert element har sin egen vinkel og energi, kan denne metoden brukes til å få en oversikt over den kjemiske sammensetningen av prøvematerialet. Hvis prøven var ensartet, ble det analysert én større flate (gjennomsnittsverdier), mens det ble gjennomført flere analyser hvis den innledende mikroskopiske studien viste stor heterogenitet i materialet (tabell I).

På dette feltet har man i senere tid opparbeidet et godt referansemateriale, særlig fra Østlandet (Anderson et al. 2006, Grandin 2009, Grandin og Englund 2012, Espelund 2013, Jouttijärvi 2017, 2019a, 2019b). Mer detaljerte sporstoffanalyser ble ikke gjennomført med materialet fra Veøya, men ved å sammenligne hovedelementene med dette referansematerialet, samt eget materiale fra regionen, kan man muligens utlede noe om jernets proveniens. Videre vil det også være mulig å vurdere Espelunds hypotese om en eventuell tottrinnsprosess, der slagget først skal ha blitt sintret før blestring (Espelund og Johannessen 2004).

Den andre halvdel av slagget ble bestrålt med røntgenstråling. Slagget knuses da til pulver, og

7 1030±30 BP, *Pinus*, Beta 419196, 1 sigma, IntCal 20.

8 940±30 BP, *Pinus*, Beta 419193, 1 sigma, IntCal 20.

diffraksjonsvinkelen til røntgenstrålingen gir konkret informasjon om hvilke krystalliske strukturer som er til stede i prøven. For jernslag er det spesielt oksidene wüstitt (FeO), fayalitt (Fe_2SiO_4) og magnetitt (Fe_3O_4) som er av interesse. Forholdet mellom disse, og deres forskjellige grad av oksidering, gir informasjon om de kjemiske forholdene i slagget; jo sterkere redusert (altså lavere oksygeninnhold), desto mer reduserende har forholdene vært, og motsatt. Ettersom reduksjon av jernoksid til jern krever sterkere reduserende forhold enn smiing, er det naturlig at materiale fra blestring og primærsmiing har mer fayalitt og wüstitt, mens slagget fra sekundærsmiing – som dannes under mer oksiderende forhold – har en høyere andel magnetitt.

Resultat

Smieområdet på Veøya

De nye målingene av magnetisk susceptibilitet (MS) har både forsterket og nyansert bildet av smieområdet på Veøya. Avgrensingen av smieområdet fra 2011 er tydelig understøttet (fig. 8). Det er områdene omkring og vest for de tre tuftene som Herteig undersøkte, som avtegner seg med særskilt høye MS-verdier. Avgrensingen lenger mot vest har også blitt ganske klar, og det er ikke påvist spor etter jernbearbeiding i områdene lenger utover Bispeneset. Samtidig ser vi også at de forhøyede verdiene strekker seg litt utover, både mot Sørvågen, byen og området som kalles Smieattlegå (Stamnes og Dahle 2021:49–51). Et av de mer overraskende resultatene var imidlertid de høye verdiene

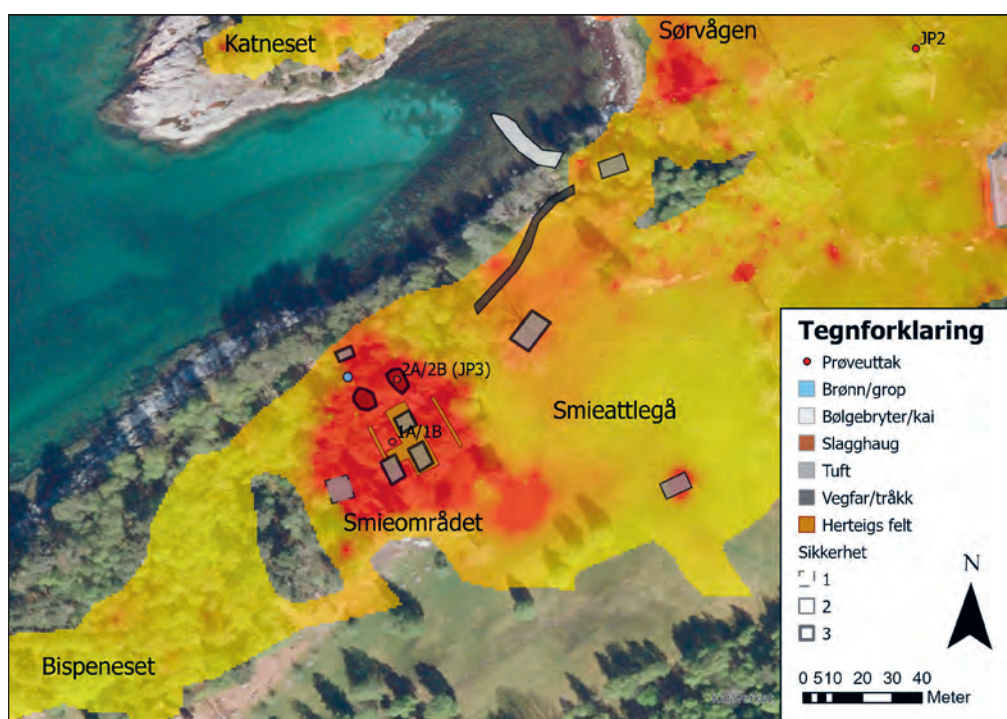
inne i Sørvågen, og særlig i søndre del av vågsbunnen (Stamnes og Dahle 2021:50). Dette representerer sannsynligvis diverse avfall fra bybebyggelsen, eventuelt brenning av avfall i nyere tid, men det kan ikke utelukkes at stedet har blitt brukt til lossing/lasting av råvarer eller ferdige produkter. Marinarkeologiske undersøkelser av havneområdene i 2013 ga imidlertid få resultater som kan underbygge dette (Elvestad og Mehler 2014).

Resultatene fra jordprøvene viste forskjeller mellom Nord- og Sørvågen, og mellom prøver som henholdsvis ble tatt innenfor og utenfor svartjordsområdet. Det var likevel overraskende at prøvene fra øverst oppe i Sørvågen også inneholdt mye slagget, smeltet leire, slaggekuler og glødeskall (Jouttijärvi 2019c). Selv om det riktignok er påvist en større prosentandel slagget innenfor det kjente smieområdet, er dette nok et vitnesbyrd om jernets strategisk viktige rolle i kjøpstadens historie. Også ute i myra i Nordvågen ble det påvist små mengder glødeskall (Jouttijärvi 2019c).

Sjaktene til Herteig er fremdeles godt synlige i smieområdet og gjorde det mulig å kartfeste utgravingsfeltene og tuftene som han undersøkte. Videre ble det registrert en sikker og en mulig tuft innenfor det sentrale smieområdet som ikke var kjent fra før. Den første ligger nærmere sjøen, og er omsluttet av høye MS-verdier. Like bak tuften er det en tydelig grop, muligens den samme som Herteig registrerte som en brønn (Herteig 1954:73).

Under terrassekanten like nedenfor tuftene som Herteig undersøkte, ble det videre påvist to slagghau-

Figur 8. Prøveuttak sett i forhold til registrerte strukturer og magnetisk susceptibilitet i og omkring smieområdet (etter Dahle og Stamnes 2021). Konteksten for slaggrøve 1A og 1B er noe usikker, mens slaggrøve 2A/2B er tatt fra toppen av en av de større slagghaugene. Illustrasjon: Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune.

ger eller -utkast, og i hele området er det mye synlig slagg i dagen, særlig under rotvelter og lignende. Det er vanskelig å få en god oversikt på overflaten, men generelt synes det å være mer tradisjonelt smieslagg i områdene lengst vest. Dette består av mindre, mørkere og til dels glaserte slaggbiter.

Det ble også påvist to tufter ved Smieattlegå, på det åpne området like øst for smieområdet. Herfra foreligger det eldre slagganalyser, som kan tyde på at det har vært drevet sveising og finsmiing i området (sjakt 8, jf. Solli 1996:176–177). Ved begge tuftene var det forhøyede MS-verdier, noe som kan tyde på at disse tuftene også er koblet til metallhåndverk. Den ene tuften ligger like ved en bauta som ble reist tidlig på 1900-tallet. Her er det en tydelig steinrekke, og i 2016 ble det også funnet en grytefot i dette området.⁹ Grytefoten er vanskelig å tidfeste, men stammer trolig fra senmiddelalderen. Den andre tuften ligger midt ute på jordet og ved det som tidligere var et våtere parti mellom Nordøya og Sørøya.

Ved den visuelle undersøkelsen ble det også påvist en sti mellom smieområdet og Sørvågen. Denne synes å være oppbygd og kan ha opphav i en eldre veiforbindelse. Dette er interessant med tanke på de forhøyede MS-verdiene i bunnen av Sørvågen, men også i forhold til på den 15 meter lange steinstrukturen som ble påvist av marinarkeologer i Sørvågen, like nedenfor smieområdet (fig. 8). Denne ble tolket som en mulig bølgebryter, men den ble bare påvist på sørsiden av vågen. Bevaringsforholdene er dårlige, og det er gjort få gjenstandsfunn (Elvestad og Mehler 2014:154–155), men vi er åpne for at dette kan være spor etter en eldre brygge. Kan dette være stedet hvor både råvarer og ferdige varer knyttet til smedvirksomheten ble lastet og losset, etter at båtene gradvis begynte å bli større og Sørvågen ble for grunn (jf. Solli 2008:347)?

Slagganalyser fra Veøy

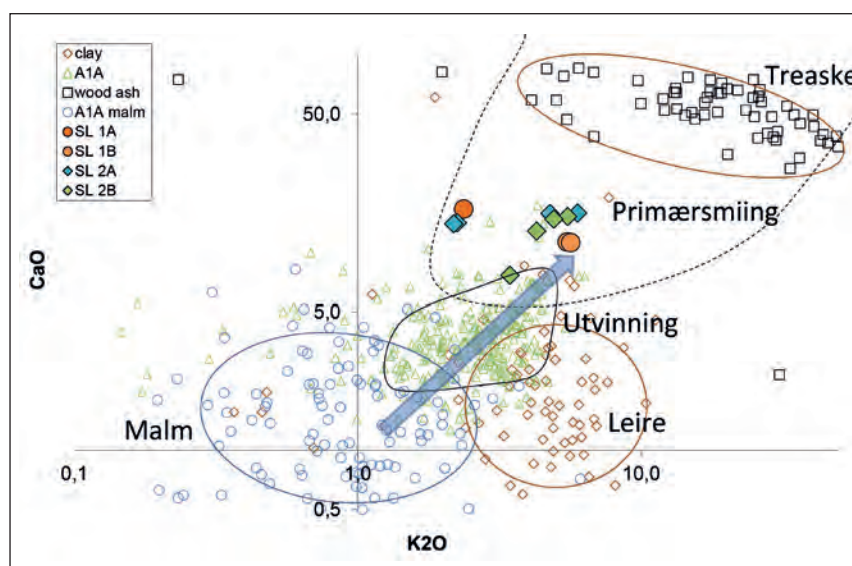
For å kunne belyse hvilke smedaktiviteter som fant sted på Veøya – og om det også kan ha vært blestret – ble det gjort metallurgiske analyser

av to slaggrøver (1 og 2). To klumper (A og B) ble analysert fra hver prøve (fig. 5 og 6).

De første slaggrøvene fra Veøy (1A og 1B) er løsfunn av slagg fra smieområdet, angivelig funnet nær Herteigs tuft (Hus 1). Slaggklumpene minner om den typen størkeslagg som er funnet ved flere av anleggene omkring Romsdalsfjorden. Den ene klumpen (1A) representerer en bunnskolle. Funnkonteksten var usikker, men kullbiter som var smeltet fast i den ene slagglumpen (1A), ble datert til 1034–1151¹⁰, det vil si tidlig middelalder. Ut fra dateringen er det usikkert om prøve 1A og 1B har noen direkte sammenheng med smeltegruppen i Hus 1. Ettersom dette er løsfunn, trenger de heller ikke å ha samme alder eller stamme fra samme prosess.

De andre prøvene (2A og 2B) stammet fra toppen av et av de to store slaggutkastene (fig. 8). Fra samme kontekst ble det også tatt ut en C14-datering som viste høymiddelalder (1220–1284¹¹), samt en jordprøve. Denne viste naturligvis mye kull, slagg og smeltet leire, men også en del glødeskall som peker mot smiing. Det ble ikke funnet malm, men det var heller ikke forventet ut fra prøvekonteksten. Slaggtypen er usikker, men minner noe mer om renneslagg av typen fra fase 2. Også fra denne konteksten ble det tatt prøver av en mulig bunnskolle.

Mikroskopiundersøkelsen viste at begge klumpene i prøve 1 var relativt homogene og hadde en normal struktur for slagg fra utvinning eller primærsmiing. Prøve 2

Figur 9. Kategorisering av slaggrøver basert på innholdet av CaO og K2O, sett i forhold til det norske referansematerialet. Illustrasjon: Arne Jouttijärvi, Heimdal Archaeometry.

9 T27937.

10 960±30 BP, *Pinus*, Beta 535920, 1 sigma, IntCal 20.

11 760±30 BP, *Betula*, Beta 540535, 1 sigma, IntCal 20.

besto i større del av smeltet leire som inneholdt eller var blandet sammen med slagg. Røntgendiffraksjonen viser at alle slaggprøvene besto av jernsilikat (fayalitt, Fe_2SiO_4) og jernoksid (wüstitt, FeO), noe som vitner om reduserende forhold (de delene som besto av leire, ble ikke analysert). Kjemisk sett er flere av slaggklump-

pene fra Veøy nok så jernrike, men det er stor variasjon i mengden jernoksid (14–81 %). De er ellers karakterisert av et relativt høyt innhold kalsiumoksid (CaO) og kaliumoksid (K_2O), noe som gjerne tas til inntekt for primærsmiing (fig. 9). For klumpene i prøve 2 er også innholdet av magnesiumoksid (MgO) svært høyt.

Tabell I. Analyse av hovedelementene i slaggprøvene fra Romsdal (etter Jouttijärvi 2019c og Espelund i Dahle 2005), samt utregning av R-, F- og RII-verdier (jf. Espelund 1999, Buchwald 2005 og Charlton et al. 2010). Romertallene viser antall målinger av hver slaggklump.

Område	Lokalitet	Prøve	Na ² O	MgO	P ² O ⁵	K ² O	CaO	TiO ²	MnO	BaO	FeO	SiO ²	Al ² O ³	R-verdi	F-verdi	RII-verdi		
Veøya	Løsfunn v/Hus 1	1A I	0,9	0,5	0	0,4	3,1	0	0,4	0	81,4	10,5	2,8	7,79	3,75	0,31		
		1B I	2,3	1,5	0	2,3	4,7	0	0,3	0	58,3	22,5	8,2	2,60	2,74	0,92		
		1B II	2,2	2,4	0	2,4	4,8	0	0,3	0	56,9	23,4	8,6	2,44	2,72	0,98		
	Slagghaug	2A I	2,7	2,8	0,5	3,2	10,6	0,4	0,4	0	32,8	36,1	10,6	0,92	3,41	2,60		
		2A II	3	2,8	0,6	4,3	11,3	0,3	0,5	0	28,5	36,9	11,8	0,79	3,13	3,04		
		2A III	0,9	3,2	0,2	0,8	5,3	0,1	0,5	0	62,5	20,6	5,8	3,06	3,55	0,78		
		2A IV	1,1	3,2	0	0,6	4,1	0,2	0,4	0	70,6	15,2	4,6	4,67	3,30	0,51		
		2B I	3,5	4,1	0,6	4,7	13	0,4	0,7	0	15,5	45,6	12,9	0,36	3,53	6,73		
		2B II	2,7	4,9	0	2,4	7,2	0,3	0,9	0	43,9	28,6	9,3	1,57	3,08	1,53		
		2B III	3,4	4,2	0,6	4,2	12,6	0,4	0,7	0	14,7	46,3	13,1	0,33	3,53	7,19		
		2B IV	2,3	0,2	0	1,8	4	0,1	0,2	0	47,7	32	11,1	1,50	2,88	1,60		
		Herjevatnet	Smiset	Eramet1	1	0,96	0,263	0,21	1	0,15	0,63	0,01	86,3	5,95	3,21	14,61	1,85	0,16
				Eramet2	12	0,5	0,518	0,26	0,91	0,1	0,45	0,01	71,43	8,13	5,29	8,84	1,54	0,27
		Herjevatnet	Myrset	3A I	3,6	2,5	1,1	2,8	5,6	0,8	0,1	0	7,2	58,7	17,5	0,12	3,35	19,22
3B I	0,2			0	0	0	0	0	1,1	0	93,9	3,7	1,1	25,68	3,36	0,09		
Berglomtjønnhaugen	4A		0,6	2,7	0	0,5	4	0,5	13	0,1	54,3	15,3	9,2	4,40	1,66	0,54		
	4B I		0,2	3,7	0	0	0,5	0	1,3	0	81,9	8,9	3,6	9,35	2,47	0,26		
	4B II		0,7	0,1	0	0,2	0,4	0	0,5	0	87,4	8,3	2,1	10,59	3,95	0,23		
	4B III		0,7	0,3	0	0,2	0,4	0	0,5	0	89,7	6	1,8	15,03	3,33	0,16		
	4B IV		0,1	2,1	0	0	0	0	1,3	0	89,6	5	1,9	18,18	2,63	0,13		
Vik/Nerås	Sinderhaugen	5A I	3,5	1,8	0	3,4	4,4	0,5	0,1	0	10	59,3	17	0,17	3,49	14,03		
		5A II	2,7	1,3	0	1,9	2,3	0	0,2	0	47,7	33,6	10,3	1,43	3,26	1,68		
		5A III	3,1	2,5	0	2,7	5	0,7	0,2	0	14,9	54,8	16,1	0,28	3,40	8,67		
		5A IV	4,3	0,6	0	5,1	3	0,3	0,1	0,2	3,5	63,1	19,7	0,06	3,20	41,89		
		5A b I	3,3	2,2	0	2,8	5,5	0,6	0,3	0	23	48	14,4	0,49	3,33	4,92		
		5A b II	3,3	2,7	0	3,1	5,5	0,8	0,2	0	9,6	57,7	17,1	0,17	3,37	14,07		
		5A sk I	0,4	0,2	0	0	0,4	0	0,5	0	94,4	3	1,1	31,63	2,73	0,08		
		5A sk II	1,2	0,9	0,2	0	0,6	0	0,5	0	85,8	7,3	2,8	11,82	2,61	0,20		
		5A sk III	1,1	0,9	0,2	0	0,8	0	0,5	0	87,6	6	2,9	14,68	2,07	0,16		
		5A sk IV	1,5	1,1	0,5	0,2	1	0	0,4	0	82,9	7,9	4	10,54	1,98	0,23		
		5A sk V	1	0,4	0	0	0,6	0	0,6	0	89	5,7	2,5	15,72	2,28	0,15		
		5A sk VI	1,3	0,9	0,1	0,3	0,6	0	0,5	0	86,1	6,6	3,1	13,12	2,13	0,18		
		5A sk VII	1	0,7	0	0,1	0,5	0	0,6	0	90,2	4,3	2,2	21,12	1,95	0,11		
		5B	3,6	1,9	0	3,2	4,4	0,5	0,2	0	8,7	60,7	16,9	0,15	3,59	16,30		
Litlvidåna	6A I	0,2	2,2	0	0	0	0	0,7	0	94,9	1,4	0,7	68,29	2,00	0,04			
	6A II	0,2	2,7	0	0	0	0	0,7	0	95,2	0,4	0,7	239,75	0,57	0,01			

Tabell I gir en oversikt over antall målinger i hver prøve – både fra Veøy og fra omlandet – og den kjemiske sammensetningen i disse. På bakgrunn av disse er det også vist ulike variabler (R, F og RII) som diskuteres under (for ytterligere detaljer, se Jouttijärvi 2019c).

Slagganalyser fra omlandet

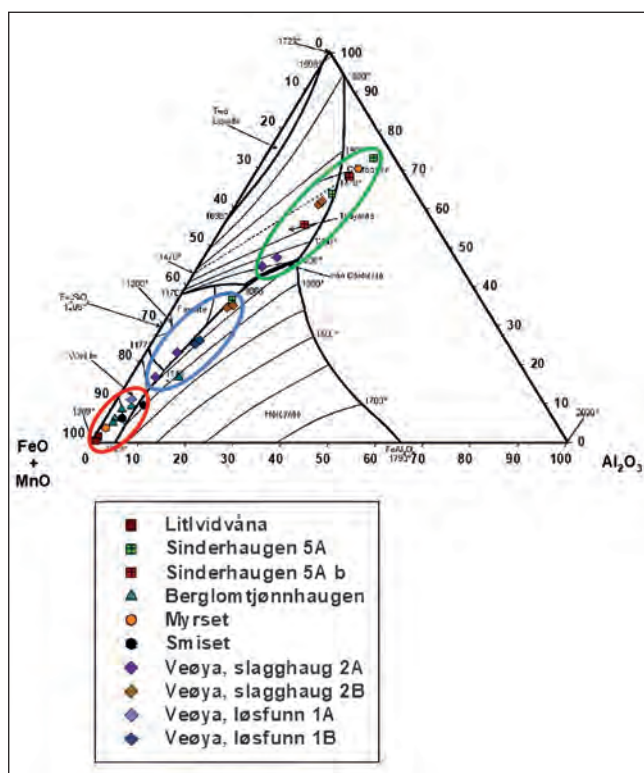
Herjevatn-området er det myrområdet som ligger nærmest Veøya rent geografisk, og som kanskje peker seg ut som det mest aktuelle ressursområdet. Det ble analysert slaggsprøver fra Myrset (3A/3B) og Berglomtjønnhaugen (4A/4B), og tabellen viser også resultatene fra Espelunds prøver (Eramet 1 og 2) fra Smiset (vedlegg, i Dahle 2005).

Myrset er et større seteranlegg som tidligere kan ha hatt en fast bebyggelse, og hvor det også er påvist dyrking av bygg (Dahle 2005). Her er det påvist spor etter jernfremstilling fra folkevandringstid i form av en liten sjaktovn med slaggrøp (Sauvage 2018), men det er særlig fra vikingtid og tidlig middelalder at vi finner tykke kulturlag med mye slag og rester etter jernproduksjon. I høymiddelalderen avtar sporene etter jernproduksjon, og på 1200-tallet kan den ha gått over til å bli en seter (Dahle 2014, Sauvage 2018).

De metallurgiske analysene viste at den ene klumpen fra Myrset (3A) besto av smeltet leire, mens den andre (3B) var usedvanlig tung og besto av 94 % jernoksid (FeO). Den kjemiske sammensetningen kunne dermed minne om prøven som Espelund undersøkte på Smiset, men mikroskopiundersøkelsen tyder på at materialet var helt smeltet. Røntgendiffraksjonen viste også at den nesten utelukkende består av magnetitt, noe som er svært uvanlig for prøver med et så høyt kjemisk innhold av jernoksid.

Berglomtjønnhaugen er en svært liten lokalitet, datert til sen vikingtid. Slagmengden var liten, og prøvene besto også av ganske små klumper som minnet mest om størkneslag (Dahle 2013). Disse klumpene (4A/4B) var ikke magnetiske, og både mikroskopi, røntgendiffraksjon og kjemisk sammensetning gir resultater som er forenlig med utvinning. Mangelen på magnetitt passer godt med at de er størknet i den reduserende atmosfæren som man finner i en utvinningsovn. Jordprøvene viser også en del røstet magnetisk malm, som tyder på at det har vært en røsteplass i nærheten, og at man er så nær starten på produksjonskjeden som mulig. Det er derimot ingen spor etter glødeskall og smiing.

Fra Vik/Nerås-området ble det analysert prøver fra Litlvidåna (6A) og Sinderhaugen III (5A og 5B),

Figur 10. Grafisk fremstilling av de kjemiske analysene. Denne diagramtypen anvendes normalt for å vise mineralogien i utvinningsslag, men viser hvordan de ulike prøvene grupperer seg i ulike klynger: slagger med høyt innhold av jernoksid (rød oval), slagger fra utvinning og/eller primærsmiing (blå oval), og smeltet leire blandet med slag eller jernoksid fra glødeskall (grønn oval). Illustrasjon: Ole F. Nordland.

henholdsvis fra yngre jernalder og tidlig middelalder. Slaggsprøven fra Litlvidåna besto av flere små og likartede stykker og var ut fra formen vanskelig å knytte til noen type eller prosess. De kunne minne om størkneslag, men var veldig tette og tunge. Den ene klumpen som ble analysert (6A), besto av nesten rent jernoksid (FeO), og minnet mye om prøven fra Myrset (3B). Formen og strukturen – med tydelige gassbobler – tyder på at den har vært tilnærmet helt smeltet, og røntgendiffraksjonen viste også at denne nesten utelukkende besto av magnetitt. Denne hadde dessuten et usedvanlig høyt innhold av MgO.

Fra Sinderhaugen III ble det analysert to klumper, hvorav den ene (5B) var et større stykke jernsulfid (pyritt) som ikke umiddelbart kan knyttes til jernfremstilling. Den andre klumpen (5A) inneholdt i likhet med prøven fra Myrset (3A) mye smeltet leire. Rent kjemisk er denne neppe å anse som produksjonslag. Det høye innholdet av SiO₂ (fig. 10) gjør det sannsynlig at dette er forslagget leire, altså leire som har smeltet i jernrike omgivelser, heller enn slag. At

det i tillegg ble funnet en del glødeskall, både i jordprøvene og smeltet inn i leira, kan peke i retning av smiing, men en god del malm tyder også på at det kan ha vært aktiviteter knyttet til røsting eller utvinning i samme område.

Diskusjon - fra myr til marked

Basert på registreringer og slagganalysene ønsker vi å diskutere hvilke aktiviteter som har funnet sted, hvor råvarene kom fra, og hvordan hele prosessen fra myr til marked kan ha foregått.

Hvilke aktiviteter fant sted på Veøya?

Ut fra slagggforekomstene som er synlige i overflaten, synes det å være forskjeller mellom ulike deler av smieområdet. Lengst vest er det mer spor etter typisk smieslagg, og ut fra Sollis datering (sjakt 14) kan mye av dette trolig være fra senmiddelalderen (Solli 1996:175–177). I slagghaugene og omkring Hus 1 er det også funnet spor etter større slagglumper.

Det er vanskelig å skille sikkert mellom slaggg fra utvinning og slaggg fra primærsmiing, det vil si når lupene fra den første prosessen blir rensert og smidd om til barrer. Det er likevel noen kriterier som kan brukes til å skille mellom de to. Det ene er morfologi. Vi har som nevnt antydning at noen av klumpene (1A og 2B) er bunnskoller. Dette kan man både finne i bunnen av en ovn og i en esse, men den tydelig plankonvekse formen og størrelsen ($d = 10\text{cm}$) på den første (1A) kan antyde at dette er esseslagg. En annen faktor kan være innholdet av leire. Klumpene fra prøve 2 besto til dels av mye smeltet leire. Dette kan komme fra veggene i en utvinningsovn, men det kan også være leire rundt essesteinen som beskyttet blåsebelgen under primærsmiingen.

Røntgendiffraksjonen viser en normal sammensetning, både for jernutvinning og primærsmiing. De høyeste jernoksidverdiene (prøve 1A, jf. tabell I) er et godt stykke over det man kan forvente fra utvinningslagg, men i en esse kan det godt smelte inn glødeskall som vil øke jerninnholdet betraktelig. Hvis man skal se på en enkelt verdi, er imidlertid mengden SiO_2 vel så viktig som FeO . For slaggg bør denne være på om lag 25 %, mens det ligger på om lag 3–10 % for malm. Espelund (1999:112) introduserte R-verdien, eller *fayalittbrøken*, for å skille mellom malm og slaggg ($R = \% \text{FeO} + \% \text{MnO} / \% \text{SiO}_2$). Han presenterer en ideell verdi for slaggg rundt 2,0, mens verdiene for malm – og eventuelle partier med glødeskall som er smeltet fast – ligger en del høyere (ca. 5,0–20,0). R-verdien for prøve

1A lå på 7,79, mens de andre prøvene fra Veøya (1B, 2A og 2B) lå mellom 0,33 og 4,67 ($n = 10$). De laveste verdiene (< 1) er da tatt fra partier med smeltet leire.

V.F. Buchwald (2005) har presentert F-verdien til å skille mellom blestrings- og smieslagg. Til dette beregnes forskjellen på alumina (Al_2O_3) og silika (SiO_2) basert på antakelsen om at man kan ha strødd sand over emnet i essen for å hindre oksidering under oppvarming, og at smieslagg følgelig har høyere andel SiO_2 enn slaggg fra blestring ($F = \% \text{SiO}_2 / \% \text{Al}_2\text{O}_3$). Det er igjen prøve 1A som skiller seg ut med den høyeste F-verdien (3,75). Forskjellene er likevel marginale og gir ikke i seg selv grunnlag for en sikker slutning. Både for R- og F-verdiene kan det være en feilkilde at de reduserende forholdene varierer under samme prosess og dermed gir noe ulike resultat.

En annen måte å skille mellom utvinningslagg og slaggg fra primærsmiing på er å se på innholdet av kalsiumoksid (CaO) og kaliumoksid (K_2O). I alle de fire prøvene fra Veøya ligger disse verdiene høyt. Ut fra et stort antall analyser av malm, utvinningslagg og slaggg fra primærsmiing, blir høye nivåer av CaO og K_2O som nevnt tatt til inntekt for primærsmiing, ved at slagget har reagert med og tatt opp i seg aske fra trekullet i essen (fig. 9). I senere år er det likevel en del eksempler på at slaggg fra godt dokumenterte utvinningsovner også kan ha høye verdier (se nedenfor). Særlig prøve 1B har verdier som faller innenfor disse, men også de mer slaggholdige delene av prøve 2B.

Variabelen Reducible Iron Index (Charlton et al. 2010) beregner hvor mye av jernoksidet som er i systemet, som faktisk har blitt omgjort til metallisk jern ($\text{RII} = \% \text{SiO}_2 \times 2,39 / \% \text{FeO} + \% \text{MnO}$, Charlton et al. 2010). En verdi på 1,0 betyr at alt jern har blitt utvunnet, en verdi under 1,0 betyr at det er overskytende jern igjen, og en verdi over 1,0 betyr at det er overskudd av silika i blandingen. For slagggprøve 1A er verdien 0,3, noe som kan tyde på at mye jern har gått tapt i dannelsen av slagget. Til sammenligning er den andre prøven, 1B, tilnærmet perfekt redusert, med R-verdier på om lag 2,5 og en RII på 0,9–1. Den høye kvaliteten behøver imidlertid ikke si noe om hvilken prosess slagget kommer fra, ettersom slaggg fra utvinningen også kan ha fulgt med videre og ha blitt rensert ut av luppen under primærsmiingen.

Denne gjennomgangen viser at det er vanskelig å skille mellom slaggg fra utvinning og primærsmiing, spesielt med utgangspunkt i et så begrenset prøvemateriale. Prøve 1A fremstår som et sannsynlig spor etter primærsmiing, mens prøve 1B også kan være et resultat av blestring. Dette kan skyldes ulike dateringer, men

man kan heller ikke utelukke at begge aktivitetene har pågått side om side.

Hvor kom jernet fra?

Et spørsmål som har opptatt alle som har gjort undersøkelser på Veøya, er hvor jernet eller eventuelt malmen kom fra (Herteig 1954:83, Solli 1996:222–225). Et av hovedspørsmålene i vår undersøkelse var om man kan ha gått fra regionalt til overregionalt jern i løpet av høymiddelalderen, da jernfremstillingen i omkringliggende bygder avtar og etter hvert opphører.

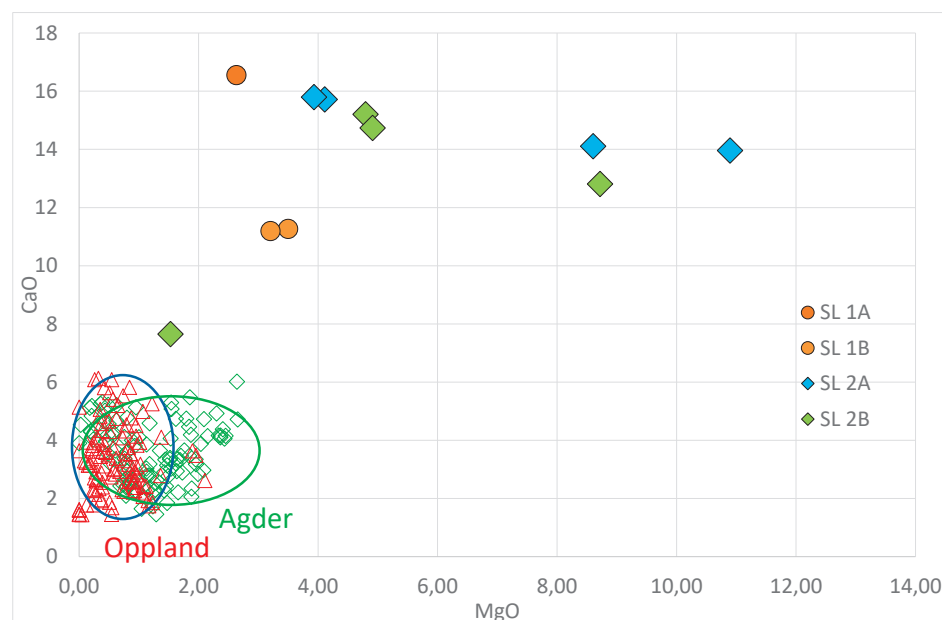
Som nevnt er det ikke kjent lokale malmforkomster på Veøya, og det er heller ikke funnet spor etter ren malm i smieområdet. Mye kan likevel tale for at Veøyjernet stammer fra myrområdene omkring Romsdalsfjorden. For det første er det som nevnt en relativt tett romlig og kronologisk sammenheng mellom virksomheten på Veøya og nylig påviste jernutvinningsplasser i regionen (fig. 4 og 7). Dateringen av prøve 2 – som gir en mulig TAQ-datering for slagget som kan knyttes til utvinning eller primærsmiing på Veøya – stemmer godt overens med opphøret av den regionale jernfremstillingen omkring midten av 1200-tallet. Alle disse lokalitetene ligger innenfor det som kan ha vært en mulig «sirkumferens» rundt Veøy (se også Dahle og Hill 2024). For det andre er det indikasjoner på at det også kan ha vært blestret på Veøya. Enten det har vært en reell utvinning eller bare primærsmiing, må råvarene ha ankommet øya som malm, sinter eller en mer eller mindre bearbeidet luppe. Det er usannsynlig at slike råvarer kommer langveis fra. Vi vet det har vært handlet med kløyvde lupper (Espelund 2013:31–56),

men det meste av den overregionale handelen skjedde nok med utgangspunkt i halvfabrikkerte jernbarrer (Tveiten 2005:83–85).

En kan nærme seg proveniensen ved å analysere elementene i slagget. Som nevnt ovenfor synes de høye verdiene av CaO og K₂O å være et karakteristisk trekk for slagget, særlig dersom det dreier seg om utvinningsslag. Dette skiller seg tydelig fra jernet fra Østlandet, hvor det meste av referansematerialet kommer fra (fig. 11). Nye undersøkelser fra godt dokumenterte utmarkskontekster på Nordmøre og i Trøndelag viser imidlertid at det også her er høye verdier for CaO. Gjennom statistisk klyngeanalyse kan vi se at både slaggprøve 1B og 2B faller innenfor verdiene fra Hestnes, Husøya og Melhus (Jouttijärvi 2020, 2021, 2022). Disse ligger alle i eller nær det samme grunnfjellsbeltet som Veøya, noe som kan tyde på at malmen er regional (fig. 12 og 13).

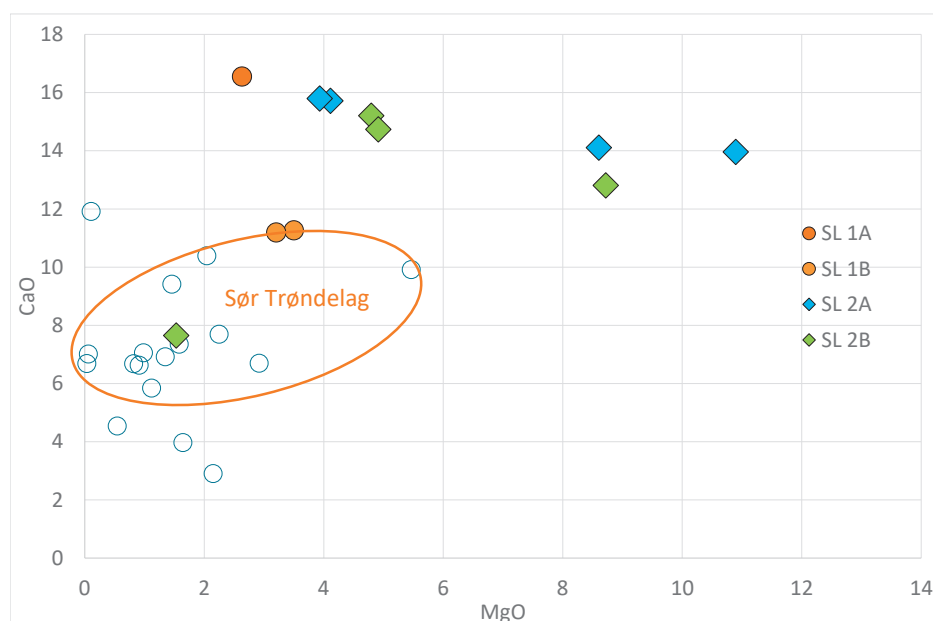
Et annet karakteristisk trekk ved slagget er de høye verdiene av magnesiumoksid (MgO), særlig for de yngste prøvene (2A/2B). Dette kan skyldes forurensning, men det synes generelt å være et karakteristikum ved slagget, malmen og det området denne kommer fra. De høye verdiene gjorde at en del av prøvene syntes å falle helt utenfor det norske referansematerialet (fig. 11), men enkelte av de nye analysene fra Midt-Norge viser også forhøyede verdier for MgO (fig. 12).

Hovedutfordringen ligger i mangelen på et godt referansemateriale langs Mørkysten og lenger sør-over langs Vestlandet. Dette understreker viktigheten av flere referanseprøver, særlig fra utmarkskontekster som med stor sikkerhet representerer utvinning og

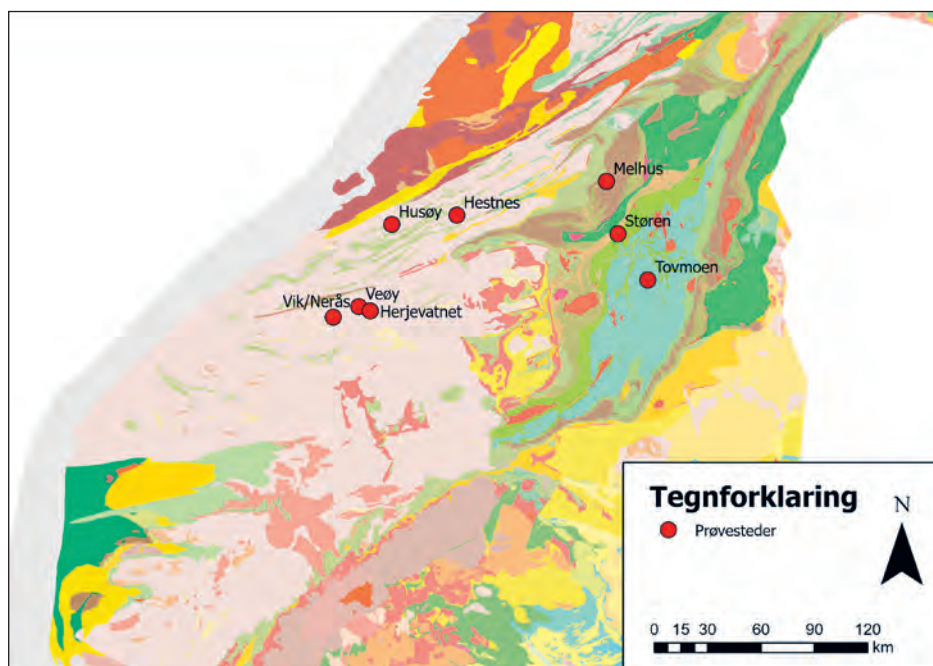

Figur 11. Innholdet av magnesiumoksid (MgO) og kalsiumoksid (CaO) i slaggprøvene fra Veøya, sammenlignet med utvinningsslag fra Sør- og Øst-Norge. Illustrasjon: Arne Jouttijärvi, Heimdal Archaeometry.

Figur 12. Innholdet av magnesiumoksid (MgO) og kalsiumoksid (CaO) i slaggrøvene fra Veøya, sammenlignet med utvinningsslag fra Nordmøre og Trøndelag. Illustrasjon: Arne Jouttijärvi, Heimdal Archaeometry.

Figur 13. Kart over nylig undersøkte slaggrøver fra Midt-Norge, sett i forhold til berggrunn. Det lyserosa feltet består i hovedsak av granittisk gneis. Prøvene herfra karakteriseres generelt ved et høyt CaO- og MgO-nivå. Illustrasjon: Kristoffer Dahle, Møre og Romsdal fylkeskommune.

stedegen malm. Det regionale referansematerialet som er analysert i denne undersøkelsen, støtter opp om et svært høyt MgO-innhold. Det er store variasjoner i målingene, men om man ser bort fra jernoksid (FeO), er det prøver med over 20 % MgO fra begge referanseområdene (tabell 1).

Ettersom MgO-nivået var høyest i de yngste prøvene fra Veøya, styrker dette oppfatningen av at man benyttet jern fra regionen helt frem til slutten av borgerkrigstiden rundt midten av 1200-tallet. Fra denne perioden opphører som nevnt den regionale jernvinna rundt Romsdalsfjorden, samtidig som vi ser at bruken av kullgroper blir mer utbredt (Eidshaug og Dahle

2017, Dahle og Eidshaug 2018) – sannsynligvis etter inspirasjon østfra. Kullgroperne på Veøya synes å gå ut av bruk på 1400-tallet, men én grop er datert til nyere tid (Solli 1996:106). Den yngste C14-dateringen fra selve smieområdet er fra 1300-tallet, men det ble som nevnt funnet en god del antatt smieslagg i laget over denne. Dessverre har vi ikke hatt anledning til å proveniensbestemme dette, men det fremstår som sannsynlig at jernet som man fortsatte å smi fra 1200-tallet og frem til kjøpstaden ble lagt øde på 1400-tallet, kan ha vært importert fra andre regioner. En slik import kan ha inkludert den nye praksisen med å brenne kull i groper.

Denne utviklingen kan finne en viss støtte i skrift-

lige kilder. I kong Eirik Magnussons retterbot fra 1282 hører vi spesifikk omtale av såkalt *valdresjern* i forbindelse med varer som ble omsatt i Bergen (NGL III:14–15). Trondheimsjern, jämtlandsjern og härjedalsjern er andre begreper (Hauge 1946:147). På et brev fra Veøya datert til 1343 (DN I 285) har smeden Arne Stefanson satt sitt segl, med hammer og tang (Solli 1996:220–221). Brevet gjelder en transaksjon knyttet til en av Norges mektigste menn, den tidligere drottseten Erling Vidkunson, og ble skrevet i Bjarnegården, som trolig er Giske-/Bjarkøy-ættas egen bygård på Veøya (Solli 1996:233). Dette understreker ikke bare smedens status, som spesialist, men også de store overregionale nettverkene som Veøya var vevd inn i på denne tiden.

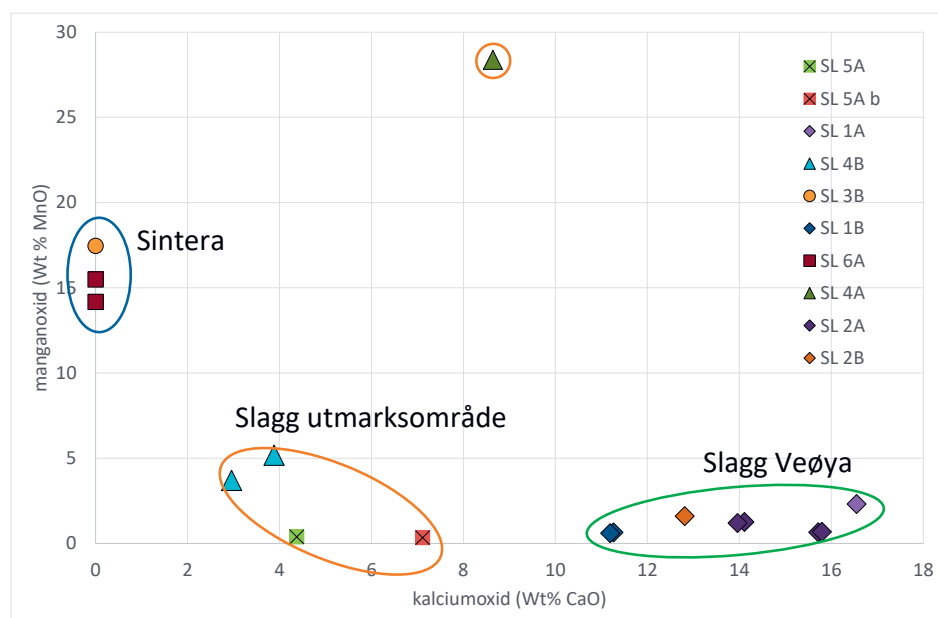
Proessen fra myr til marked

Arne Espelund har tidligere tolket slagggforekomster fra Smisethaugen ved Herjevatnet som *sinter*, et halvfabrikat, snarere enn slag (vedlegg, i Dahle 2005). Også ved senere undersøkelser har man hatt problemer med å kategorisere slaggtypene fra dette området innenfor kjente størrelser (Engtrø og Sauvage 2015, Dahle og Eidshaug 2018). For å kunne undersøke prosessen fra myr til marked nærmere har vi analysert flere jord- og slagprøver, både fra Veøy og fra to av myrområdene omkring Romsdalsfjorden. Her har vi lagt vekt på slagprøver av ulik alder og ulik type – prøver som kan representere ulike faser i prosessen fra myr til marked. Kan man ut fra metallurgien spore *chaînes opératoires*, med andre ord rekken av sosiale og teknologiske prosesser involvert i produksjonen?

Det er særlig verdt å legge vekt på de to prøvene fra Myrset (3B) og Litlvidåna (6A), hvor mikroskopien viste gassbobler og en struktur som vitner om at de nesten har vært fullstendig smeltet. Røntgendiffraksjon viser at disse nesten utelukkende består av magnetitt. De har ingen likheter med slag fra utvinning eller primærsmiing, og i motsetning til slaggunnene på Veøy må man utlede at de er dannet i en kraftig oksiderende atmosfære. Kombinasjonen av at røntgendiffraksjonen viser store mengder magnetitt (Fe_3O_4), og at hovedelementene viser høye verdier av jernoksid (FeO), er imidlertid svært uvanlig og forekommer vanligvis ikke i noen prosesser knyttet til jernvinna.

R-verdiene skiller seg også tydelig fra prøvene fra Veøya, og i tråd med Espelunds ideelle verdier bør disse to prøvene kategoriseres som malm eller oksidert jern, snarere enn slag. Det er likevel en viktig forskjell fra materialet Espelund undersøkte fra Smisethaugen. Mens dette i strukturen lignet *sintret* malm, synes klumpene fra Myrset og Litlvidåna å ha vært helt *smeltet*. Derfor har det heller ikke dannet seg metallisk jern, slik det var i den ene prøven fra Smiset, og som var dannet i en reduserende atmosfære.

Espelund (vedlegg, i Dahle 2005) mente selv at hans analyser og tolkning av materialet som sinter kunne bidra til å gi hellegrytene en klargjort og logisk funksjon – som ledd i en tottrinnsprosess. På Smisethaugen var undersøkelsene for små til å påvise noen sikker ovnsstruktur (Dahle 2005), men senere er det nettopp denne typen ovner man mener å ha kunnet påvise (Engtrø og Sauvage 2015, Kviseth og Fretheim in prep). Espelund mente videre at denne første prosessen

Figur 14. Klassifisering av ulike typer slagprøver fra Romsdalen basert på forholdet mellom Wt%CaO og Wt%MnO. Illustrasjon: Arne Jouttijärvi, Heimdal Archaeometry.

innebar at smeltingen foregikk ved å inkludere større mengder malm i forhold til trekull, i hovedsak for å overføre SiO_2 i malmen til fayalitt. I andre trinn mente han smeltingen foregikk ved overskudd av trekull, noe de nye analysene av CaO og K_2O nå synes å gi belegg for. Særlig CaO -verdiene ligger jevnt over høyere på Veøy enn i de omkringliggende utmarksområdene, mens forholdet er motsatt for MnO som normalt er knyttet til malmen (fig. 14, se også Charlton et al. 2010:355). Vi kan dermed se konturene av den samme totrinnsprosessen som Espelund foreslo (fig. 14).

Det høye jerninnholdet (81,9–95,5 %) fra Myrset og Litlvidåna kan muligens forklares ved at jernet har blitt oksidert like innenfor blåsehullene i ovnen, eller at klumper av malm har passert det varmeste området og er smeltet – men ikke blitt redusert. Begge deler kan man finne tilfeldige spor etter i en jernutvinningsovn. At det er funnet større stykker av samme materiale i to av fem analyserte slaggrøver fra referanseområdene, gjør det likevel lite sannsynlig å betrakte dette som unntak. Vi kan dermed ikke utelukke at det har foregått en form for innledende sammensmelting av ren jernmalm som et forstadium til den egentlige jernutvinningsprosessen.

Hvordan kan vi så konkludere? Innledningsvis må vi erkjenne at det har vært en rekke ulike aktiviteter som har pågått i utmarksområdene, inkludert røsting, utvinning og smiing, men at det også kan ha vært aktiviteter som vi ikke fullt ut kjenner til og forstår. Vår undersøkelse bygger på et ganske lite datagrunnlag og må i første rekke anses som en hypotese for videre analyser og undersøkelser. Fordelen ved vår undersøkelse er imidlertid at vi har hatt muligheten til å kunne sammenligne jernfremstillingslokalitetene i utmarka med stedet vi kan anta at det endelige reduksjonstrinnet har funnet sted, noe som mange steder kan være vanskelig å identifisere. De nye metallurgiske analysene, som viser klare forskjeller mellom materialet i kjøpstaden og i utmarksområdene rundt, kan dermed gi et godt belegg for at dette representerer ulike trinn.

Prosessen kan ha foregått ved en innledende sintring eller smelting av malmen i utmarka, slik Espelund foreslo, og med den egentlige blestringen på Veøy, men jern kan også ha vært utvunnet i utmarka og deretter sendt til kjøpstaden for videre primær- og sekundærsmiing. Uavhengig av om det var lupper, sinter eller andre former for halvfabrikata som ble fraktet til kjøpstaden, fremstår Veøy som det siste trinnet i en prosess som knytter myr og marked sammen.

En slik kobling styrker sannsynligheten ytterligere for at mye av jernet på Veøya er regionalt – og fra «sirkumferensen» omkring Veøy som kongsgård og kjøpstad (Dahle og Hill 2024). Snarere enn produksjon og salg av ferdig fremstilt bondejern kan en slik totrinnsprosess heller indikere at produksjonen i vikingtid og middelalder har vært styrt og administrert i en form for redistributiv økonomi. Vi må selvsagt være åpne for at mye av jernet som ble utvunnet i utmarka, også ble videre bearbeidet og smidd på stedet, til eget og lokalt bruk, slik enkelte av analysene tyder på. Samtidig kan det være at en del gårder langs Romsdalsfjorden har vært pålagt å levere en form for bearbeidet råvare til spesialistene på Veøya, kanskje som en form for tributt eller beskatning (jf. Dahle og Hill 2024).

Oppsummering

Undersøkelsene på Veøya tyder på at jernfremstillingen har vært av stor betydning for stedets økonomi i vikingtid og middelalder. Både jordprøver og måling av magnetisk susceptibilitet tyder på at store arealer ble benyttet til smedrelatert virksomhet, og dateringene viser også at ulike former for metallhåndverk vedvarte fra kjøpstadens oppkomst på 900-tallet og frem til den forsvant i senmiddelalderen.

Kartleggingen av smieområdet tyder på at det både ble drevet primær- og sekundærsmiing, og det kan heller ikke utelukkes at det har vært blestret, slik Herteig antydte. Oppblomstringen på 900-tallet faller sammen med økende spor etter jern- og kullfremstilling omkring Romsdalsfjorden. Det høye innholdet av MgO i prøvene fra Veøy kan tyde på at man benyttet seg av jern fra regionen helt frem til midten av 1200-tallet, da også jernvinna i «sirkumferensen» opphørte. Forholdet mellom CaO og MnO tyder imidlertid på at det kan ha vært ulike prosesser som foregikk i kjøpstaden og i utmarksområdene omkring. Vi tolker dette som en totrinnsprosess og har lagt frem en hypotese om at en del bønder i området var pålagt å levere mer eller mindre bearbeidede råvarer til videreforedling av spesialistene på Veøya. Kanskje er det også i en slik forsyningskontekst vi bør se aktivitetsområdet i Sørvågen, den mulige bryggen, og veifaret mellom vågen og smieområdet?

Fra de siste hundreårene av kjøpstadens historie er det fortsatt påvist spor etter sekundærsmiing, men dette var trolig basert på importert jern. Sammen med barreene kan man også ha lært seg å ta i bruk kullgroper til å produsere kull til smiingen, slik vi ser spor etter på Sørøya.

LITTERATUR

- Andersson, D., L. Grandin, O. Stilborg og A. Willim 2006. *Järnframställning i Gråffellområdet, Arkeometallurgiska analyser av 2005 års undersökningar*. Geoarkeologiskt Laboratorium, Analysrapport nummer 7-2006.
- Berglund, B. (red.) 2015. *Järnet og Sveriges medeltida modernisering*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 48. Halmstad: Bulls Graphics AB.
- Bloch-Nakkerud, T. og E. Schaller. 1979. Slaggroper på Eg, Kristiansand, Vest-Agder. I: T. Løken (red.) *Jern og jernvinne som kulturhistorisk faktor i jernalder og middelalder i Norge*. *AmS-Varia* 4. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger, s. 8–18.
- Buchwald, V.F. 2005. *Iron and steel in ancient times*, vol. 29. Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. København.
- Busengdal, S. 2019. E-136 Marstein-Flatmark. Upublisert registreringsrapport, Møre og Romsdal fylkeskommune.
- Cadamarteri, J.P. 2024. Den middelalderske dyrkningen på Veøya. Etablering, organisering og utbytte fra den bynære åkerdriften ca. 900–1400 e.Kr. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 86–99.
- Charlton, M.F., P. Crew, T. Rehren, og S.J. Shennan 2010. Explaining the evolution of ironmaking recipes – An example from northwest Wales. *Journal of Anthropological Archaeology* 29(3), s. 352–367.
- Dahle, K. 2005. Norm og praksis. Bruk og forvaltning av utmark i midtre Romsdal i et langtidsperspektiv. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen. Tilgjengelig fra: https://bora.uib.no/bora-xmlui/bitstream/handle/1956/2296/Masterthesis_Dahle.pdf [Besøkt 20. desember 2022].
- Dahle, K. 2007. Smiset på Holmemstranda – nokre tankar om busetjing og jernframstilling i gamal tid. *Romsdalsmuseet Årbok 2007*. Molde, s. 245–259.
- Dahle, K. 2013. Herje kraftverk. Upublisert registreringsrapport, Møre og Romsdal fylkeskommune. Tilgjengelig fra: <http://arkeologi.mrfylke.no/Registreringer/Rapport%20-%20Herje%20kraftverk.pdf> [Besøkt 20. desember 2022].
- Dahle, K. 2014. Tilbygg Myrsetsetra. Upublisert registreringsrapport, Møre og Romsdal fylkeskommune. Tilgjengelig fra: <http://arkeologi.mrfylke.no/Registreringer/Rapport%20-%20Myrset.pdf> [Besøkt 20. desember 2022].
- Dahle, K. og J.S.P. Eidshaug 2018. Mot en ny fase for jernvinna i Møre og Romsdal? Nye perspektiver på organisering og teknologi. *Primitive tider* 20, s. 25–50.
- Dahle, K. og D. Hill 2024. Smjør – fra buðdeigja til byjar-monnum. Urbanisering og utmarksekspanjon i vikingtid og middelalder. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 150–166.
- Dahle, K. og A.A. Stamnes 2024. Their smaar kauptader – omfang, struktur og oppkomst. Nye arkeologiske og geofysiske undersøkelser på Veøya. I: K. Dahle, A. Nyttun, M. Langnes og B. Rundberget (red.) *Kjøpstaden på Veøya. Middelalderbyen som forsvant*. VITARK 12. Trondheim: Museumsforlaget, s. 68–84.
- DN = Diplomatarium Norvegicum I–XXI (utg. ved C.C.A. Lange m.fl. 1849–1976). Christiania/Oslo: Chi Publishing. Tilgjengelig fra: https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html [Besøkt 20. desember 2022].
- Eidshaug, J.S.P. 2016. *E39 Møreaksen – parsell Vik-Julbøen. Delprosjekt Bolungneset og Vik/Nerås, Vestnes kommune*. Upublisert registreringsrapport, Møre og Romsdal fylkeskommune. Tilgjengelig fra: <http://arkeologi.mrfylke.no/Registreringer/Rapport - E39 Møreaksen-Vestnes.pdf> [Besøkt 20. desember 2022].
- Eidshaug, J.S.P. og K. Dahle 2017. Flatmarksmiler i Vestnes fra yngre jernalder og middelalder. *Viking* 80, s. 107–128.
- Elvestad, E. og N. Mehler 2014. Få funn, men brede perspektiver – Nye maritimarkeologiske undersøkelser på Veøy. *Romsdalsmuseet årbok 2014*. Molde, s. 152–165.
- Engtrø, D.-Ø. og R. Sauvage 2015. *NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2015:15. Arkeologisk undersøkelse av skadet jernvinneanlegg på Holm, Rauma kommune*. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim. Tilgjengelig fra: <https://www.ntnu.no/museum/utgravningsrapporter/2015#Holm> [Besøkt 21. desember 2022].
- Espelund, A. 1999. *Bondejern i Norge*. Trondheim: Arkeotype forlag.
- Espelund, A. og L. Johannessen 2005. Malm, slagg eller noe midt mellom? Mot en oppklaring av jernvinnas mysterier. I: K.A. Bergsvik og A. Engevik (red.) *Fra funn til samfunn: jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*. UBAS Nordisk 1. Bergen: Universitetet i Bergen, s. 153–166.
- Espelund, A. 2013. *The evidence and secrets of ancient bloomery ironmaking in Norway – with an extension to the beginning of the industrial period*. Trondheim: Arkeotype forlag.

- Grandin, L. 2009. *Är det möjligt att proveniensbestämna det norska järnet?*
- Kemiska analyser av slagger från järnframställning. Norge: Oppland, Vestfold, Aust-Agder, Buskerud och Hedmark. Upublisert rapport fra geoarkeologisk undersøkelse, «Iron Origins». UV Uppsala Rapport 2009:15. Uppsala.
- Grandin, L. og Englund, M. 2012. *Medeltida järnframställning. Kemisk analys av slagg och malm från Hovden. Hovden 2/1, Bykle kommune, Aust-Agder, Norge*. UV GAL Rapport 2012:5. Geoarkeologisk undersökning.
- Hauge, T.D. 1946. Blesterbruk og myrjern. Studier i den gamle jernvinna i det østenfjelske Norge. *Universitetets oldsaksamling Skrifter*. Bind III. Oslo: Universitetets oldsakssamling.
- Herteig, A. 1954. Omkring kaupangen på Veøy i Romsdal. *Viking* 18, s. 69–88.
- Jouttijärvi, A. 2017. *Jernhåndtering ved Ånestad, Løten kommune, Riksvei 3/25 prosjektnr 220244 saksnr. 2011/12427*. Report 17-01. Upublisert rapport, Heimdal-archaeometry.
- Jouttijärvi, A. 2019a. *To lokaliteter med jernudvinding ved Djupetjønn, Saksnummer 7/01969*. Upublisert rapport, Heimdal-archaeometry.
- Jouttijärvi, A. 2019b. *Slagger fra jernudvinding i Flåmsfjella, Sogn og Fjordane*. Report 19-06. Upublisert rapport, Heimdal-archaeometry.
- Jouttijärvi, A. 2019c. *Analyse af slagger fra Møre og Romsdal*. Report 19-13. Upublisert rapport, Heimdal-archaeometry.
- Jouttijärvi, A. 2020. *Analyse af Slagg fra Storsteinen, Husøya i Kristiansund kommune*. Report 20-09. Upublisert rapport. Heimdal-archaeometry.
- Jouttijärvi, A. 2021. *Slagge, jern, malm og andet materiale fra Støren, Midtre Gauldal*. Report 21-24. Upublisert rapport, Heimdal-archaeometry.
- Jouttijärvi, A. 2022. *Slagger og smedeaffald fra E39 Betna–Stormyra*. Report 22-01. Upublisert rapport, Heimdal-archaeometry.
- Kviseth, A. og S. Fretheim *in prep.* NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport. Arkeologisk undersøkelse av jernvinneanlegg ved Trohaugen, Vestnes kommune, Møre og Romsdal. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Larsen, J.H. 1991. *Jernvinna ved Dokkfloyvatn. De arkeologiske undersøkelsene 1986–1989. Varia 23*. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Larsen, J.H. 2004. Jernvinna på Østlandet i yngre jernalder og middelalder – noen kronologiske problemer. *Viking* 67, s. 139–170.
- Larsen, J.H. 2013. Ovner med slaggrøp i Sydøst-Norge – 400 BC–AD 800 – likheter og forskjeller. I: B. Rundberget, J.H. Larsen og T.H.B. Haraldsen (red.) *Ovnstypologi og ovnskronologi i den nordiske jernvinna. Jernvinna i Oppland. Symposium på Kittilbu. 16.–18. juni 2009*. Oslo: Portal forlag og Kulturhistorisk museum, s. 59–72.
- Narmo, L.E. 1992. *Delvis registrering av skogsbilveg Nerås, Vestnes kommune*. Upublisert registreringsrapport, Møre og Romsdal fylkeskommune.
- Narmo, L.E. 1996. Jernvinna i Valdres og Gausdal – et fragment av middelalderens økonomi. *Varia* 38. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- NGL = Norges Gamle Love Indtil 1387 (utg. ved G. Storm og E. Hertzberg C.C.A. Lange m.fl. 1846–1895). Christiania: Chr Grøndahl.
- Rundberget, B. 2013. *Jernets dunkle dimensjon. Jernvinna i sørlige Hedmark. Sentral økonomisk faktor og premiss for samfunnsutvikling ca. AD 700–1300*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo.
- Sauvage, R. 2018. *NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2018:1. Utgraving av kulturlag og jernvinneanlegg på Myrsetseteren*. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim. Tilgjengelig fra: <https://www.ntnu.no/museum/utgravningsrapporter/2018#Myrsetseteren> [Besøkt 21. desember 2022]
- Solli, B. 1996. Narratives of Veøy: An investigation into the poetics and scientifics of archaeology. *Universitetets oldsaksamling skrifter*. Ny rekke Nr. 19. Oslo.
- Solli, B. 2008. Havn og seilsperring på Veøya i middelalderen. *Viking* 71, s. 153–178.
- Solli, B. og A.A. Stamnes 2013. Geofysiske undersøkelser av kirker, kirketufter og svartjord på Veøya i Romsdal. *Viking* 76, s. 181–202.
- Stamnes, A.A. og K. Dahle 2021. *NTNU Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2021:14. Geofysiske og arkeologiske registreringer på Veøy, Molde kommune, Møre og Romsdal fylke*. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim. Tilgjengelig fra: <https://www.ntnu.no/museum/utgravningsrapporter/2021#Ve%C3%B8y> [Besøkt 20. desember 2022].
- Tveiten, O. 2005. *Utkant eller egg? Jarnutvinning i Møre og Romsdal i førhistorisk tid og mellomalder*. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Tveiten, O. 2012. *Mellom aust og vest. Ein arkeologisk analyse av jarnvinna kring Langfjella i yngre jernalder og mellomalder*. Ph.D.-avhandling, Universitetet i Bergen.